

240
1926

BULLETIN DU MUSÉE DE GÉORGIE

საქართველოს მუზეუმი
ბულეტენი

ტომი III · TOME
- 1926 -

თბილისი TIFLIS

საქართველოს მუზეუმის მოგზაობა

III

BULLETIN DU MUSÉE DE GÉORGIE

Tome III

1926

TIFLIS—1927

06
629

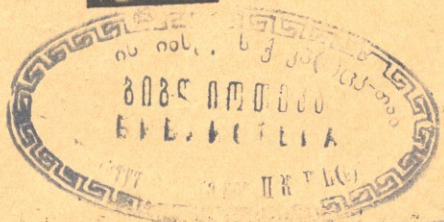
საქართველოს მუზეუმის

მღამბე

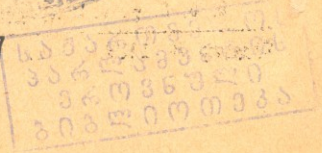
ტომი III

1926

12090
06031

ტფილისი—1927

დაიბეჭდა საქართველოს მუზეუმის დრ. სამეცნიერო საბჭოს
დადგენილებით.

საბჭოს თავმჯდომარე პროფ. ალ. ჯანელიძე.

ბეჭდვა დაიწყო 1927 წ. მარტში, დასრულდა 1927 წ. დეკემბერში.

ს. ს. მ. უ. ს. პოლიგრაფ. ტრესტის მე-3-ე სტამბა, კალაუბნის ქ., № 5.

შეკვეთა № 1109. 11. II. 27 წელი. მთავლიტ. 237. დაიბეჭდა 500.

ზინაარსი.

	83-
ოხელანი, ნ. ქართული Brachyceros'ების კრანოლოგიური გამოკვლევა (29 ტაბ. და 10 სურ.)	1
Зайцев, Ф. Обзор кавказских представителей трибы Brachynina (Coleoptera, Carabidae)	45
Tschchikwischwili, Iw. Einige Corrigenda et Addenda zu dem Satunin'schen «Systematischen Katalog der Vögel des Kaukasus»	63
ქურდიანი, ს. ჩვეულებრივი ფიჭვი და მისი მუტატური ფორმები ჩვენში (2 სურ.)	81
ჯანელიძე, აღ. მდ. ვერის ხეობა ტფილისის მიდამოებში (1 ტაბ.).	88
თათარიშვილი, კ. გონხარის მიდამოების მოკლე ჰიდრო-გეოლოგიური მიმოხილვა (1 სურ.)	99
ჩიტაია, გ. პიტარეთისა და გუდარების საფლავის ქვები (2 სურ. და 1 ტაბ.)	109
Пчелина, Евг. Отчет о раскопках близ деревни Сагурамо (с 2 табл. и 10 рис.)	129
ლოშია, ვ. ხის კულტისათვის საქართველოში (1 სურ.)	164
მაკალათია, ს. ღვთაება მითრას კულტი საქართველოში (1 ტაბ.).	179
Гордеев, Д. Мг'вимская резная дверь (с 3 табл. и 3 рис.)	195
კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია. 1. Ученые Записки Сев.-Кавказского Ивститута Краеведения, т. 1. о. ჩხოკვიშვილი.—2 Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 45. გ. ჩიტაია.—3. Hans Pohlig, Völkerkunde und Paethnologie. გ. ჩიტაია	239
ქრონიკა. მუზეუმები: საქართველო; მუზეუმი; საქ. საისტ. და საეთნ. მუზეუმი; საქართველო. ეროვნული გალერია; საქართველო. რევოლუციის მუზეუმი; საქართველო. სასოფლო მეურნეობის მუზეუმი; სოციალური ჰიგიენის მუზეუმი; ქუთაისის საისტ. და საეთნოგ. მუზეუმი; აჭარისტანის მუზეუმი. სამეცნიერო და წესებულეებები და საზოგადოებები: საქართველო. გეოლოგიური ინსტიტუტი; საქართველო. გეოფიზიკური ობსერვატორია; ციხის-ძირის ბიოლოგიური სადგური; საქართველო. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება; ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოება; კავკასიის საისტორიო-საარქეოლოგიო ინსტიტუტი; რესპუბლიკის ცენტრალური არქივი. სხვადასხვა	252
ნეკროლოგები	267
საქართველოს მუზეუმის 1926 წლის მუშაობის ანგარიში	269

SOMMAIRE.

	P.
Iosseliani, N. Kraniologische Untersuchung über den Schädelbau des georgischen Brachyceros-Rindes (mit 29 Tab. u. 10 Abb.)	1
Zaitzew, Ph. Zur Kenntnis der Brachyninen von Kaukasus-Ländern (Coleoptera, Carabidae)	45
Tschchikwischwili, Iw. Einige Corrigenda et Addenda zu dem Saturnin'schen „Systematischen Katalog der Vögel des Kaukasus“	63
Kurdiani, S. Pinus silvestris L. und seine mutative Formen an einem Flecken in Georgien (mit 2 Abb.)	81
Djanélidzé, A. La vallée de la Vera dans les environs de Tiflis (avec 1 pl.)	88
Tatarichvili, K. Matériaux pour l'hydrographie des environs de Gokhnari (avec 1 fig.)	99
Tschitaja, G. Grabsteine aus Pitarethi und Gudarechi (mit 2 Abb. u. 1 Taf.)	109
Ptchélina, Eug. Compte-rendu des fouilles archéologiques près du vill. Sagouramo (avec 2 pl. et 10 fig.)	129
Lomia, V. Sur le culte de l'arbre en Géorgie (avec 1 fig.)	164
Makalathia, S. Sur le culte de Mithra en Géorgie (avec 1 pl.)	179
Gordeev, D. Hölzerne Tür aus Mg'wime (mit 3 Taf. u. 3 Abb.)	195
Critique et Bibliographié. 1. Ученые Записки Северо-Кавказского Института Краеведения, т. 1. I. Tschchikwischwili. —2. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 45. G. Tschitaja. —3. Hans Pohlig, Völkerkunde und Paläthnologie. G. Tschitaja	239
Chronique. <i>Musées:</i> Musée de Géorgie; Musée historique et ethnographique de Géorgie; Galerie nationale de Géorgie; Musée de Revolution de Géorgie; Musée d'agriculture de Géorgie; Musée d'hygiène sociale; Musée d'histoire et d'éthnographie de Kouthaïs. <i>Les institutions et les sociétés scientifiques:</i> Institut géologique de Géorgie; Observatoire géophysique de Géorgie; Station biologique de Tsikhis-Dziri; Société d'histoire et d'éthnographie de Géorgie; Société linguistique géorgienne; Institut historique et archéologique du Caucase; Archive centrale de la République	252
Nécrologes.	267
Le Musée de Géorgie en 1926 (rapport officiel)	269

დოც. ნ. იოსელიანი.

ქართული Brachyceros'ების ქრანიოლოგიური გამოკვლევა.

შესავალი.

სათანადო სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთხელ იყო აღნიშნული, რომ მარტო ევროპული მასალების მიხედვით შინაური ცხოველების მოდემისა და გვარტომობის საკითხის გადაწყვეტა შეუძლებელია; ადამიანის კულტურის დასაწყისი, მაშასადამე შინაურ ცხოველთა პირვანდელი აკვანიც, ძველ ხალხთა შორის უნდა ვიგულოთ (Hahn, Stegmann, Duerst).

იმავე დროს აზიისა და სხვა არაევროპული ქვეყნების სათანადო მასალები ჯერჯერობით მხოლოდ ერთეული შემთხვევებით არის შესწავლილი (Duerst, C. Keller, Hilzheimer, Adametz, Iguchi).

ამიტომ ჩვენი და ჩვენი მეზობელი, აზიელი, ხალხების შინაურ ცხოველთა მასალების გადამუშავება და მათი სისტემატიური დალაგება სამეცნიერო ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს, მით უფრო რომ ჩვენი შინაური ცხოველები ამ თვალსაზრისით ჯერ სრულიად გამოუკვლეველია და ესეც აზიურ მასალებთან ერთად სათანადო სამეცნიერო შეფასებას და გამოყენებას უცდის.

ის, რაც ჩვენ დღესდღეობით შინაური ცხოველების და კერძოდ ზროხების¹ მოდემისა და წარმოშობის შესახებ ვიცით, სრულებით არ არის იმისათვის საკმარისი, რომ ჩვენი შინაური ცხოველების მოდემის საკითხი მიახლოვებით მაინც გადაწყვეტილად ჩავთვალოთ. ამ მხრივ, დღემდის შესწავლილი მასალა არც რაოდენობისა და არც

¹) „ზროხას“ მე ლათ. Bos (გერ. das Rind) ცნების შესატყვის ტერმინად ვმარობ: „ზროხა, ზოგად სახელი არს ყოველთა ზროხათა, ხოლო მამალსა ზროხასა ეწოდების კარი და დედალსა ფური“ (საბა-სულხან ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, 1884).

ქართული
ენის ინსტიტუტი

კვლევა-ძიების მეთოდის მიხედვით თანამედროვე მეცნიერულ თვალსაზრისს ¹ არ აკმაყოფილებს.

შინაური ცხოველების მოდგმის საკითხების კვლევაძიების დროს, მკვლევარის დასაყრდენ მასალას უწინარეს ყოვლისა ცხოველის სხეულის ძელოვანი ნაწილები შეადგენს და მათ შორის განსაკუთრებით თავის ქალა. როგორც ცნობილია, თავის ქალა, იქნება ეს ცხოველის თუ ადამიანის, შედარებით სხვა ძელოვან მასალასთან უფრო მუდმივი და უცვლელია. მთელი ეს მასალა ერთის მხრივ ნამარხების და მეორეს მხრივ აწინდელი ფორმების ძვლებისაგან შესდგება. პირველის საშუალებით პირვანდელი შინაური ცხოველების და მათი წინაპრების ნამდვილი სახეობა უნდა აღსდგეს და აწინდელ ცოცხალ ფორმებთან შედარებით მათი ურთიერთობისა, ნათესაობისა და ჩამომავლობის საკითხები უნდა გადაწყდეს.

Cuvier ² პირველი იყო, რომელმაც ამ გზით დაიწყო მუშაობა; მაგრამ ამ დარგში მომუშავეთა შორის ყველაზე ბედნიერი და ნაყოფიერი L. Rüttimeyer აღმოჩნდა, რომელმაც შედარებითი ოსტეოლოგიის საფუძვლებზე სხვათა შორის ზროხების სისტემატიკაც ჩამოაყალიბა. Rüttimeyer-ის ეს სისტემა, მეცნიერულ ძოოტექნიაში დღესაც ერთად-ერთია, თუ მხედველობაში Duerst-ის სისტემას არ მივიღებთ, რომელმაც ჯერჯერობით ფეხი ვერ მოიკიდა. ჩვენთვის კი Rüttimeyer-ის სისტემა მხოლოდ სამუშაო ჰიპოთეზის სახით არის მისაღები. ჩვენის აზრით ამ სისტემის დიდი ნაკლი ის არის, რომ ის მხოლოდ მორფოლოგიური ოსტეოლოგიის თვალსაზრისზე არის აგებული. შინაური ცხოველების მოდგმისა და გვარტომობის საკითხი გადაწყვეტილია აქ მხოლოდ ძვლების ფორმისა და კონფიგურაციის ერთიდაიგივეობის ანუ სხვადასხვაობის მიხედვით; უფრო მეტიც: ამ სკოლის ზოგიერთი წარმომადგენელი ცალცალკე ძვლების ანუ ძვალთა მთელი ჯგუფის დიმენსიების მიხედვით მსჯელობდა და ჩვენი შინაური ცხოველების მოდგმისა და ურთიერთნათესაობის საკითხს ძვლების განაზომთა მიხედვით სწყვეტდა. მაგრამ დღესდღეობით ჩვენთვის ცხადზე უცხადესია, რომ არა მარტო დიმენსიების ერთიდაიგივეობა ან სხვადასხვაობა, არამედ თვით ძვლების ფორმათა რავგარობაც (Rüttimeyer) საკითხის გადასაწყვეტად არ კმარა: გამოირკვა, რომ მრავალი გარეგნული ერთგვარობა შეიძლება არა გენეტიური ერთი-

¹) Klatt, B., Über den Einfluss der Gesamtgröße auf das Schädelbild nebst Bemerkungen über Vorgeschichte der Haustiere, Leipzig 1913.

²) Cuvier, G., Recherches sur les ossements fossiles, Paris 1835-

დაიგივეობის შედეგს წარმოადგენდეს, არამედ ის ერთგვარი საარსო პირობებით ან სხვა ფაქტორებით გამოწვეული ერთსახეობის ფაქტი იყოს (კონვერგენციის მოვლენები). ან შესაძლებელია, პირიქითი მოვლენების ფაქტებთან გვექონდეს საქმე (დივერგენციის მოვლენები). ჩვენი სამეცნიერო ლიტერატურა დღითი-დღე მდიდრდება ამგვარი ფაქტებით. მაგალითად, სწორედ ასეთი კონვერგენციის მოვლენის ფაქტად იქმნა განმარტებული (*Adametz*) *Rüttimeyer-Wilckens*'ის სისტემის ზროხების *Brachycephalus*'ის ტიპი, რომელიც დიდი ხნის განმავლობაში ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში დამოუკიდებელი მოდგმის ფორმად ითვლებოდა. ამიტომ მე ვფიქრობ, რომ ჩვენ ჯერჯერობით არც სხვა რომელიმე ფორმის მოდგმის შესახებ შეგვიძლია გადაჭრით რისამე თქმა: არ არსებობს საკმარისად დამარწმუნებელი საბუთები, რომელთა მიხედვით, მაგალითად, ჩვენ *Primi-genius*'ის და *Brachyceros*'თა ჯგუფების სხვადასხვა ჩამომავლობაზე შეგვეძლოს ლაპარაკი, მით უფრო რომ მათი ჩამომავლობითი ერთი-დაიგივეობის სასარგებლოდ ხმები დღესაც საკმაოდ ხშირად გაისმის (*Nehring, Duerst, Hilzheimer*). ჩვენ ცხოველის ფორმების ერთგვარობის ფაქტების მიხედვით რაიმე დასკვნის გამოტანა რომ შევძლოთ, საჭიროა თვით ამ ფორმათა წარმოშობისა და განვითარების გზებსა და მიზეზებს ვიცნობდეთ. ჩვენ უნდა შევეცადოთ ყოველი ცალკე მორფოლოგიური ნიშანი ფიზიოლოგიურ-კაუზალურადაც (*Klatt*) დავსაბუთოთ. მუშაობა შინაურ ცხოველთა მოდგმის შესწავლის გარშემო ამ მიმართულებით უკვე დაწყებულია (*Duerst, Anthoni, Klatt, Hilzheimer*), ამიტომ კრანიოლოგიური კვლევა ჩვენი შინაური ცხოველებისა *Rüttimeyer*'ის მიერ მოცემულს, მხოლოდ შედარებითი მორფოლოგიის მეთოდზე ვერ შეჩერდება: ამიერიდან ფენოგენეტიკის (*V. Haecker*) თვალსაზრისის ქვეშ თვისებათა განვითარების სრული ისტორიული (*entwicklungsgeschichtliche*) ანალიზი, დასაბუთება და განმარტება უნდა მოხერხდეს. მხოლოდ ასეთი მუშაობით შეიძლება გენეტიური ერთიდაიგივეობის ნამდვილი სურათის აღდგენა და ჩვენი შინაური ცხოველების ურთიერთნათესაობისა და მოდგმის საკითხების საბოლოო გადაწყვეტა.

ეს ჩვენი პატარა შრომა სწორედ ასეთი მუშაობის დაწყების ცდას წარმოადგენს. პირველად ყოვლისა აქ მოცემულია ზოგადი დიფერენციული დიაგნოზი ქართული ზროხებისა და მათი მოდგმის საკითხებთან დაკავშირებული პრობლემებია წამოყენებული. *Rüttimeyer*'ის სისტემატიკა აღებულია, როგორც ფორმათა კლასიფიკაციის (და არა გენეტიური!) სისტემა, და ამ ფორმათა შორის ჩვენი ზროხების მო-

თავსების ცდა არის გაკეთებული. ამ მხრივ მე იმ მეტად მკვლევარსავე მეცნიერო ღირებულების ფაქტის დასაბუთებას შევეცადე, რომელიც ამბობს, რომ საქართველოს ზროხები *Brachyceros*-თა ტიპებს ეკუთვნია. ამის შესახებ *C. Keller*-ისაგან¹ გვაქვს მიღებული (1913) ლიტონი განცხადება. მის შემდეგ 1925 წელს მე ბათუმის მხარეთმცოდნეობის კონგრესზე შემთხვევა მქონდა, რაჰის მასალებზე დაყრდნობით საქართველოს ზროხების *Brachyceros*-ული ნიშნების უდავო საბუთები მოხსენების სახით გამომეჩვენებინა².

დღეს ამ ნაშრომის სახით რაჰის მასალებთან ერთად გადამუშავებულია აჭარის ზროხების მასალებიც იმ რაოდენობით, რომ საკითხის გადასაწყვეტად საკმარისზე უფრო მეტიც არის.

მასალა, რომელიც აქ გადამუშავებულია, ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ცხოველთმომშენებლობის მეცნიერების კათედრას ეკუთვნის და იმავე კათედრის მუზეუმში შემდეგის ნიშნებით ინახება:

№ 1, ♀—რაჰის.	№ 17, ♀—აჭარის ³
№ 2, ♀— „	№ 18, ♀— „
№ 3, ♀— „	№ 19, ♀— „
№ 4, ♀— „	№ 20, ♀— „
№ 5, ♀— „	№ 23, ♀— „
№ 6, ♀— „	№ 24, ♀— „
№ 7, ♀— „	№ 25, ♀— „
№ 8, ♀— „	№ 27, ♀— „
№ 9, ♀— „	№ 32, ♀— „
№ 16, ♀— „	№ 33, ♀— „

საანალიზოდ მხოლოდ ფური ზროხებია აღებული, რადგან „დედალი ცხოველი უნივერსალური, რასიული ტიპის წარმომადგენელია, ხოლო მამალი უფრო ინდივიდუალურ თვისებებს ატარებს“ (*Nathusius*).

I. თავის ქალას სახეობა.

ჯერ *Rüttimeyer*-ის შემდეგ *Wilckens*-ის, *Adametz*-ის და ამ უკანასკნელის სკოლიდან გამოსულ მთელ რიგ სამაგალითო შრომებში

¹) *C. Keller*, Studien über die Haustiere der Kaukasusländer, 1913.

²) იხ. Второй Краеведческий Съезд черноморского побережья и Западного Кавказа, Батум 1925.

³) აჭარის მასალები შექმნილია აგრ. კ. კუსიანის მიერ, რომელსაც უღრმეს მადლობას ვსწირავ.

საუცხოოდ არის აღნიშნული ყველა ის ნიშნები, რომელიც Brachyceros'თა თვისებებს ქმნის და რომლითაც ეს ფორმა მეორე ძირითად B. t. Primigenius'ის ფორმებიდან განსხვავდება. ქართული ზროხების აქ შესწავლილ მასალასაც, როგორც ამას ქვევით დავინახავთ, ყველა ეს ნიშნები ტიპურად ახასიათებს. მეც ჩვენი მასალის შესწავლას ამ ნიშნების ზოგადი მიმოხილვით ვიწყებ.

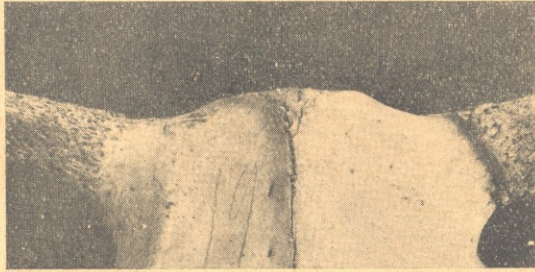

სურ. 1:

1. კეფა (იხ. სურათი № 1 და I-a). საანალიზოდ აღებული თავის ყველა ქალა, კეფის ნაწილში, ბრახიცეროსული ნიშნების თვალსაზრისით მეტად ტიპურია: ის შუბლის ძვალის სრულს ვერტიკალს წარმოადგენს და ამიტომ ამ ორი ძვალის შეხვედრის ხაზზე წამომდგარი კუთხე 90°-ზე მცირე არ არის. როგორც ვიცით, ეს ბრახიცეროსთა ერთი დამახასიათებელი ნიშანთაგანია (Adametz). კეფა, საკუთარ განთან შედარებით, უფრო მაღალია, რაც მას პრიმიგენიუსის ფორმებისაგან ასე ასხვავებს (Rüttimeyer, Adametz); საკუთრივ კეფის ნაწილი, საფეთქელის ნაჭდევათა ქვევით, ოვალი ფორმის კი არ არის, როგორც ეს უფრო ფრონტოზუსის ტიპის დამახასიათებელია (Rüttimeyer), არამედ ტიპურად ბრახიცეროსულია და

ვიწროზე გადაჭრილ თანასწორკუთხიან სამკუთხედს ემსგავსება. იმის გამო, რამ ყველაზე ტიპურსა და იშვიათად წმინდად შენახულ ბრახიცეროსულ ნიშანს კეფის ის ნაწილი ატარებს, რომელიც საკუთრივ კეფის სახურავს წარმოადგენს: შუბლის ბორცვი (Stirnwulst). ეს ნაწილი კეფის მხარეზე მეტად დაბალია და სუსტად არის განვითარებული; ის მხოლოდ რამოდენიმე mm-ით სცილდება კეფის ზედაპირს და ამით ბრახიცეროსთა თვისება აქაც ზედმიწევნით დაცულია; ამ ბორცვის შუაკეფის ნაწილი საკმარისად ვიწროა, ღრმად ამოჭრილია და წინწამოწეულ სამკუთხედს ემსგავსება ზედმიწევნით. ბრახიცეროსთა ეს ტიპიურობა თავის დროზე Rüttimeyer-მა აღნიშნა და ალჟირის ზროხის თავის ერთი ქალას სურათის სახით ამ ნიშნის კლასიკური ნიმუში მოგვცა¹. ჩვენი მასალის ნიმუშები (სურ. № 1

სურ. 2.

და I-a), როგორც სურათიდან ნათლად სჩანს, ალჟირის ნიმუშს ტიპიურობით არ ჩამოუვარდება. ყველა საანალიზოდ აღებული მასალის დასახასიათებლად უნდა აღინიშნოს, რომ თხემის და თხემშუა ძვლების შეზრდილი ნაწილი შუბლის ძვლის ზედაპირზე საკმაოდ მოზრდილ სამკუთხედად არის შექრილი (იხ. სურ. № 2). ამრიგად, ყველა ზემოთ დასახელებული ნიშნების მიხედვით, ჩვენი მასალის კეფის ნაწილი ტიპურად ბრახიცეროსულია.

2. სარქო მორჩები (სურათი I-a, II-a,b, III-a,b) ეს მორჩები ქართულ ზროხებს საერთოდ მეტად სუსტად აქვთ განვითარებული. მორჩი უშუალოდ შუბლის კუთხის უკანა არედან გამოდის და, რადგან მორჩის ფუძის მიდამოში შუბლის ძვალი პატარ-პატარა ღარებითა და ხორკილებით (იხ. სურ. № 1), არის დაფარული,

¹ Rüttimeyer, L., Über Art u. Rasse des zahmen europäischen Rindes: *Archiv f. Anthropologie*, 2. H. Braunschweig 1866, გვ.236., სურ. № 57.

შუბლის ძვალსა და მორჩს შორს აშკარა საზღვრის გაქრობა უმეტეს შემთხვევაში შეუძლებელი ხდება. სარქო მორჩი დასავრეტილი და ფრორებიანი ძვლის შთაბეჭდილებას სტოვებს. ასე რომ Rüttimeyer-ის დახასიათება ბრახიცეროსთა სარქო მორჩებისა („d. wurmstichigen Holz ähnlich ist“) ჩვენი მასალისათვის ზედგამოჭრილი შედარება იქნებოდა. მორჩების მიმართულება უმეტეს შემთხვევაში ტიპიურად ბრახიცეროსულია: ისინი ჯერ ცოტათი უკან მიდიან, შემდეგ ზევითკენ იხრებიან და ბოლოს ნახევარკალად ზევადან წინისკენ ილუნებიან. ამ ნიშნის მიხედვითაც ჩვენ ჩვენი მასალის სახით ტიპურ ბრახიცეროსებთან გვაქვს საქმე.

მ. რქები. ქართული ზროხის რქების მოყვანილობა დაახლოებით იგივეა, რაც მათი სარქო მორჩისა. უმეტეს შემთხვევაში ჩვენი მასალის ყველა წარმომადგენელს მეტად სუსტად განვითარებული რქები ჰქონდათ. რქას უფრო ხშირად შავი წვეტი, რუხი ან მოყვითალო ტანი და შავი რგოლები აქვს. იშვიათად ყვითელწვეტიან რქებსაც შეხვდებით.

4. შუბლი. შუბლის შესწავლის გაადვილების მიზნით, შეიძლება ის სამ ძონად გავეყოთ (Staffe, Adametz) და მათი დახასიათება ცალცალკე ვაწარმოოთ (სურათი II-a,b). პირველ ძონაში შუბლის ის ნაწილი მოექცევა, რომელიც შუბლის ვიწრო სიგანის ზევით არის მოქცეული; მეორე ნაკვეთი შუბლის ვიწრო სიგანისა და თვალბუდის ქვედა ტანგენტის შუა მოჰყვება. მესამე ნაჭერს შეადგენს შუბლის დანარჩენი ნაწილი: თვალბუდის ქვედა ტანგენტიდან მოყოლებული ცხვირის ძვალთა ფუძემდის.

პირველ ძონაში უპირველესად ყოვლისა უნდა აღინიშნოს შუბლის ძვალთა ნაკერის შემადგენლობა. ეს შემადგენლობა ზოგჯერ მეორე ძონიდან იწყება და თხემისაკენ თან-და-თანობით მალდება, უფროდა-უფრო ფართო ხდება და ბრახიცეროსთა იმ შექველ ნიშანს ჰქმნის, რომელსაც შუბლის ბორცვი ეწოდება და რომელიც ჩვენს მასალაზე არც ერთ ქალას არ აკლია. შუბლის მეორე ძონაში პირველად ყოვლისა ე. წ. ილირიული ანუ ბრახიცეროსული შემადგენლობა (Illyrische od. Brachycerosbeule) უნდა აღინიშნოს. ეს ნიშანი ჩვენი მასალის ყოველ ცალკე წარმომადგენელს კარგად აქვს განვითარებული. უმეტეს შემთხვევაში შუბლის პირველი ძონის ქვედა და მეორე ძონის ზედა ნაკვეთში, შუბლის ნაკერის მარჯვნივ და მარცხნივ, შუბლის ორი პატარა ფოსო (Stirndelle) მდებარეობს. ესენი ზოგჯერ შუბლის მესამე ძონაში შუბლის ნაკერზე მოთავსებულ მთავარ ფოსოსთან არიან პატარა ღარებით შეერთებული (იხ. სურ-

რათი II-a). მეორე ძონაშივე იწყება ბრახიცეროსთათვის მახასიათებელი (Adametz) თვალბუდის ზედა ლარები. ეს ლარი უმეტეს შემთხვევაში შუბლის ვიწრო სიგანის ქვევით იწყება და შუბლ-ცრემლის ძვალთა ნაკერამდის ვრცელდება.

ყველა ამ ნიშნების მიხედვით ჩვენი მასალა უეჭველად ბრახიცეროსთა შუბლის ყველა ტიპიურობის მატარებელია.

5. წარბზედა რკალები. ყველა ქალას წარბზედა რკალები გაცილებით უფრო მაღალი აქვს, ვიდრე შუბლის ფიცარია (იხ. სურათი I-h) და ამით ეს ნიშანი კიდევ უფრო ხელს უწყობს იმ უსწორმასწორობას, რომელიც ბრახიცეროსთა შუბლის ძირითად დამახასიათებელ ნიშნად ითვლება (Rütimyer, Wilckens, Adametz, Hilzheimer, Staffe, Kühnemann).

6. შუბლის მთავარი ფოსო წარბზედა რკალების შუა მეორე ძონის ბოლო ნაკვეთში და მესამე ძონის თითქმის მთელ სიგრძეზე არის მოთავსებული (იხ. სურათი II-a). ეს მთავარი ფოსო არც ერთ ჩვენ მიერ განხილულ თავის ქალას არ აკლია. თავისთავად ცხადია, რომ მისი სიდიდე მეტად ცვალებადია.

7. ცხვირის ძვალი ჩვენი ზროხების მასალებისა ტიპიურად ბრახიცეროსულია: ცხვირის ორთავე ძვალი თანაბრად განვითარებულია და შედარებით ვიწროა. ძვლები მჭიდროდ შეერთებული არ არიან, და ამიტომაც მათ შორის ვიწრო და ღრმა ღარი გადის. ცხვირის ძვლები ფუძეში ვიწროდ იწყებიან და თავისი სიგრძის ზედა მესამედში უცბად აღწევენ უდიდეს სიფართეს. აქედან მოყოლებული ისევ ვიწროვდებიან უცბად და შემდეგ თითქმის თანაბარის სიგანით თავდებიან. (სურ. II-a, b).

8. ყბათაშუა ძვალი. ამ ძვალს უმეტეს შემთხვევაში ცხვირის ძვალთან შეხვედრა არა აქვს და ზოგჯერ მათ შორის დიდი მანძილიც რჩება (იხ. სურათი III-a, b.) ამ შემთხვევაშიაც ტიპიურად ბრახიცეროსულ მოვლენასთან გვაქვს საქმე.

9. თვალბუდე საკმარისად მოზრდილია, შესამჩნევად ამოწეულია და უფრო ოთხკუთხედიანია, ვიდრე რგვალი (იხ. სურათი III-a, b). Zygomaticum-ის Proc. frontalis და Frontale-ის Proc. zygomaticum ერთმანერთთან დაკავშირებული კი არიან. მაგრამ მტკიცე ნაკერით შეკრული არ არიან. ეს ერთგვარი ახალგაზრდული ნიშანია საერთოდ და იმავე დროს ბრახიცეროსთა ტიპიურ თვისებას უნდა წარმოადგენდეს (Adametz, Kühnemann, Hilzheimer).

10. შუბლის, ცხვირის და ცრემლის ძვლების შეხვედრის ადგილას ყოველთვის საკმარისად დიდი მანძილია დარჩენილი (იხ

სურ. № 3). აქ ეს ძვლები ერთმანერთს ვერ სწვდებიან და ტიპურად ამ ბრახიცეროსულ ნიშანს იძლევიან.

სურ. 3.

11. საფეთქელის ფოსო. როგორც Adametz-ის მიერ აღნიშნული იყო, საფეთქელის ფოსოს სიღრმე-სიგანის შეფარდება ბრახიცეროს-თათვის მეტად დამახასიათებელია: აქ ეს ფოსო საკმარისად განიერია, მაგრამ ღრმა კი არასოდეს არ არის. ამ თვალსაზრისით ჩვენი საანალიზო მასალა მეტად ტიპურია (იხ. სურათი I-ბ, III-a, b).

12. ქვედა ყბა. ქართული ძროხების ქვედა ყბა უაღრესად ბრახიცეროსულია: მისი Ramus ascendens ქვედაყბის სხეულთან სწორკუთხედად არის დაკავშირებული (იხ. სურათი III-ბ); Proc. coronoideus მოკლეა, მაგრამ სწორად ამართულია და ამიტომ მისი წვერიდან წამოსული შეეული სასახსრე მორჩის ფასეტის არეს არ სცილდება.

13. კბილები ჩვენი ძროხებისა, ისე როგორც ყველა ბრახიცეროსთა კბილები, მარტივად არის ნაგები: როგორც დენტინის, აგრეთვე კბილის დანარჩენი ნაწილების კონტურები მეტად სადაა, რადგან სუსტი ნაკეცებისაგან შესდგებიან.

ყველა ზემოთ ნათქვამის მიხედვით ცხადი უნდა იყოს, რომ ჩვენი ზროხების მასალა უდაოდ შედმიწევნით წმინდა *B. t. Brachyceros* Rüt. მოდგმას ეკუთვნის.

ეხლა-კი საჭიროა განაზომებს მიუბრუნდეთ და ზოგიერთი შემდეგი დასკვნები მათი საშუალებით გავაკეთოთ.

II. თაჲის ქალას განაზომეზი.

ჯიჲისა და ჯიჲურ თვისებათა დიაგნოსტიკის მიზნით ხშირად განაზომების მეთოდს მიმართავენ. ზომავენ არა მარტო ცხოველის ძვლებს, არამედ თვით ცოცხალ საქონელსაც. რა თქმა უნდა, ცოცხალი საქონლის განაზომვის დროსაც განაზომების საფუძვლებს, რამდენადაც ეს შესძლებელია, იგივე ანატომიური წერტილები შეადგენენ.

ცოცხალი საქონლის განაზომებით შეფასების მეთოდი საფრანგეთიდან მომდინარეობს. ხოლო ზროხებისათვის მან განსაკუთრებულ განვითარებას Lidtin'ის და Werner'ის შრომების სახით მიიღწია გერმანიაში. მაგრამ ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ის იმედები, რომელთაც ამ მეთოდზე ამყარებდენ მისი შემოღების პირველ ხანებში, ნაწილობრივადაც არ გამართლდა და დღესდღეობით მისი ღირებულების საუკეთესო შეფასება, თანამედროვე სამეცნიერო კრიტიკის თვალსაზრისით, პირველად ყოვლისა იმავე გერმანული სკოლიდან გვაქვს მოცემული: „რადგან საზომი ჯოხის მოხმარება ადამიანმა შეიძლება სულ რამოდენიმე საათში შეისწავლოს, ამიტომ ეს ჯოხი ძალიან უყვართ იმათ, რომელთაც ან დრო არა აქვთ ან-და უნარი აკლიათ ყოველნაირი გარემოების გამოყენება-შეფასება ისწავლონ: ასეთი მზომელები, მეტი რომ არ ვთქვათ, ისეთსავე საფრთხეს წარმოადგენენ, როგორც „შეცდომათა დამნახველნი“, ვინაიდან ისინი, როგორც ეს უკანასკნელნი, დიდი სწავულობის პირბადით არიან შემოსილი და მათ მხოლოდ უვარგისი სამუშაოს შესრულება თუ შეუძლიათ. მაგრამ, საბედნიეროდ ასეთი ხალხის დრომ უკვე განვლო. განაზომვა მოდიდან გადავარდა და სულ ახლო მომავალში მას მხოლოდ ისტორიული თვალსაზრისით თუ განიხილავენ“¹.

ინგლისი და სხვა არაგერმანული ქვეყნები განაზომთა მეთოდით გატაცებული თავის დღეში არ ყოფილან. გამონაკლისს რუსეთი შეადგენდა, მაგრამ რუსეთშიაც დღეს განაზომებით გატაცება მხოლოდ „ისტორიულ ფაქტად ითვლება“².

ამრიგად, თუ ცოცხალი საქონლის განაზომები ჯიჲის გამოკ-

¹) Detweiler u. Müller, Lehrbuch d. Schweinzucht, Berlin 1924, გვ. 147.

²) Кулешов, П. Н., Выбор лошадей, скота, овец и свиней по экстерьеру, Москва 1926 გვ. 29 და 30.

ვლევისა და დიაგნოსტიკის მიზნებისათვის სრულიად გამოუსადეგარი აღმოჩნდა და მათი დახმარებით ჯიშის თვისებების და რაგვარობის ამოკითხვა აბსოლუტურად შეუძლებელი გახდა, მოსალოდნელი იყო, რომ ჩონჩხის ძვლების განაზომები მოგვეცემდა სასურველ შედეგებს. მაგრამ აქაც იგივე სურათი გადაიშალა: ძვლების „ჩამოყალიბება ციფრებში“ იმდენადვე ნაკლებად მეტყველი აღმოჩნდა, რამდენადაც თვით ცოცხალი საქონლის განაზომების ციფრები. აქაც ჯიშური თვისებების საზღვრების დადება ყოველად შეუძლებელი აღმოჩნდა¹.

ძვლების განაზომთა შორის თავის ქალას განაზომებს ყოველთვის განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა. თავის ქალა, რომელიც უშუალოდ უფრო მკვიდრია ვიდრე სხეულის სხვა ძვლები, დიაგნოსტიკის საკითხების გადაწყვეტის დროს სხვა ძვლებზე უფრო საიმედოა თავისი განაზომების მხრივ. მაგრამ დიდ ღირებულებას ჩვენ ვერც თავის ძვლების განაზომებს მივაკუთვნებთ. ეს ჯერ კიდევ Rüttimeyer-მა აღნიშნა გარკვევით: „Immerhin tritt durch die Zahlenreihen nichts zu Tage, was nicht durch das Auge ohnehin erkannt worden wäre“².

ხოლო დღეს ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ორი სხვადასხვა აზრი არ არსებობს იმის შესახებ, რომ თავის ქალას სახეობა (Gepräge) და ძვლების ფორმები წარმოადგენს გარდამწყვეტ დიაგნოსტურ მომენტს და არა განაზომთა ციფრები (Adametz).

ყველა ამ მოსაზრებებით ჩვენი მასალის განაზომთა დანიშნულებაც გარკვეულად შემოფარგლულია: განაზომს ზოგიერთ შემთხვევაში შეუძლია დაგვიდასტუროს ის, რაც უკვე ქალას მორფოლოგიაში აღნიშნული იყო, და მეორეს მხრივ მოგვიძებნოს ის ადგილი, რომელიც ქართულ ბრახიცეროსებს დიმენსიონალურად სხვა ბრახიცეროსთა მოდგმებს შორის უჭირავთ: არც მეტი და არც ნაკლები. ამ მიზნით მე შევეცდები ქართული ბრახიცეროსები ჯერ ნამარხების ბრახიცეროსთა მასალას და შემდეგ ბრახიცეროსთა აწინდელ მოდგმებს შევადარო.

ა) ქართული ბრახიცეროსების შედარება ტორფის ზროხებთან.

აქ მე ტორფის ზროხის (Torfrind) სახელწოდებას, ისე როგორც თვით Rüttimeyer-ი, ტორფის ფენების განათხრებში ნაპოვნ პრეის-

¹) Iosseliani, N., Vergleichende Untersuchungen über die Skelettbildung einiger europäischen Bovidenrassen, Halle a. d. S. 1923.

²) Rüttimeyer, L., Über Art und Rasse des zahmen europäischen Rindes: *Archiv f. Anthropologie*, 2. H., Braunschweig 1886, გვ. 249.

ტორფის მასალებისათვის ვხმარობ. ჩვენი უახლოესი მიზანია ჩვენი ზროხები ამ ტორფის მასალებს შევადაროთ და მათ შორის ჩვენი ბრახიციეროსების ადგილი ვიპოვოთ.

ტორფის ზროხების მასალები ჯერჯერობით მხოლოდ ევროპის ქვეყნებიდან არის შესწავლილი. ამ მასალის სისტემატიური დალაგება და მთლიანი გამოყენება Kühnemann¹-მა სცადა.

Kühnemann¹-ი ყველა, დღემდის ცნობილ ტორფის ზროხის მასალების ანალიზის შემდეგ ტორფის ზროხებს ასეთს მთავარ მოდემებად ჰყოფს:

- a. *B. longifrons typicus* (N.O.=ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის ფორმა).
- b. *B. longifrons brachyceros* (Z.E.=ცენტრალ ევროპის ფორმები).
- c. *B. longifrons depressicornis* (Sl.=სლავონურ მოსახლ. ფორმები).

ამას გარდა მას კიდევ სამი ფორმა აქვს ცალკე გამოყოფილი:

- a. ირლანდიის ტორფის ზროხები (N.W.=ჩრდილ. დასავ. ფორმები).
- b. *B. europeus* Adametz (Eur.=ევროპული ზროხის გარეული ფორმა).
- c. სამხრეთ-დასავლეთი ევროპის ტორფის ზროხები (S.W.=სამხრეთ-დასავლეთი ევროპის ფორმა).

Kühnemann¹-ის ამ სისტემას ჩვენ ვღებულობთ, როგორც სამუშაო ჰიპოთეზს, რადგან სისტემის დასამყარებლად საჭირო დასაბუთებას ის ჯერჯერობით ჩემის აზრით სავსებით მოკლებულია. ამ საკითხს ახლო მომავალში სპეციალი შრომის სახით ვფიქრობ დაუბრუნდე. ეხლა კი დავიწყებ ტორფის ზროხების შედარებას ჩვენს ბრახიციეროსებთან.

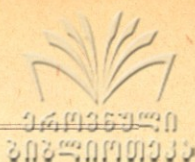
Kühnemann¹-ის მასალიდან მე S.W.-ფორმა გამოვტოვე, რადგან ეს მასალა მხოლოდ რამოდენიმე განაზომით იყო წარმოდგენილი. Eur.-ფორმას მიემატა Adametz²-ის მიერ გამოქვეყნებული Pamiatkowo¹-ს ახალი მასალა². ამ რიგად მიღებული მასალა შემდეგ დალაგებას მოგვცემს:

¹) Kühnemann, A., Versuch einer Monographie des Albanesischen Zwergrindes: *Archiv f. Naturgeschichte, Abt. A, 11. H.*, Berlin 1922.

²) Adametz, L., Kraniologische Untersuchungen des Wildrindes von Pomiatkowo, Wien 1925.

ტორფის ზროხები

მგაი მუც	განაზომთა დასახელება	cm								
		N. O.	N. W.	B.Eur.	SL.	Z.E.	საშუ- ალო	Max.	Min.	Diff.
1	პროფილის სიგრძე	41.60	44.91	48.10	40.20	42.42	43.45	48.10	40.20	7.90
2	შუბლის სიგრძე	19.70	23.58	20.60	18.00	18.50	20.07	23.58	18.00	5.58
3	სახის სიგრძე	21.90	20.33	26.60	21.50	22.54	22.57	26.60	20.33	6.27
4	შუბლის მცირე სიგანე	12.90	14.30	14.90	13.60	14.11	13.96	14.90	12.90	2.00
5	შუბლის დიდი სიგანე	17.00	19.86	19.35	16.15	16.96	17.86	19.86	16.15	3.71
6	ყბის სიგანე	12.40	15.00	14.30	12.75	11.70	13.23	15.00	11.70	3.30
7	კეფის დიდი სიმაღლე	13.40	14.92	14.10	13.60	12.62	13.73	14.92	12.62	2.30
8	კეფის მცირე სიგანე	9.30	11.68	12.05	10.25	11.49	10.95	12.05	9.30	2.75
9	კეფის დიდი სიგანე	16.00	19.47	19.60	16.60	18.55	18.04	19.60	16.00	3.60
10	რქათაშუა მანძილი	11.70	15.61	12.15	11.70	13.25	12.88	15.61	11.70	3.91
11	ზედაყბის საკბილე ზოჩის სიგრძე	12.40	11.83	13.30	—	11.43	12.24	13.30	11.43	1.87

ამ ტაბულაში მოყვანილ სხვადასხვა ტორფის ზროხების განაზომებს შევადართ ქართული ბრახიცეროსების იგივე განაზომები (იხ. ტაბ. A). შედარება ვაწარმოოთ ყოველი ცალკე განაზომების ფარგლებში და სხვადასხვა ფორმები სიდიდის მიხედვით დავალაგოთ. ასეთი შედარება შემდეგ დალაგებას მოგვცემს:

ტაბ. № 2.

განაზომები	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	საშუალო
ა ბ გ დ ე ვ	Eur.	N.W.	Eur.	N.W.	N.W.	N.W.	N.W.	Eur.	Eur.	N.W.	Eur.	N.W.
	N.W.	Eur.	Z.E.	Z.E.	Eur.	Eur.	Eur.	N.W.	N.W.	Z.E.	N.O.	Eur.
	Z.E.	N.O.	N.O.	Eur.	N.W.	Sl.	Sl.	Z.E.	Z.E.	Eur.	N.W.	Z.E.
	N.O.	Z.E.	Sl.	Sl.	Z.E.	ქართ.	N.O.	Sl.	Sl.	ქართ.	Z.E.	Sl.
	Sl.	Sl.	ქართ.	ქართ.	ქართ.	N.O.	Z.E.	N.O.	N.O.	Sl.	Sl.	N.O.
	ქართ.	ქართ.	N.W.	N.O.	Sl.	Z.E.	ქართ.	ქართ.	ქართ.	N.O.	ქართ.	ქართ.

როგორც ეს უკანასკნელი ტაბულა გვიჩვენებს, ყველა ტორფის ზროხათა შორის, 1., 2., 7., 8., 9. და 11. განაზომის მიხედვით, ქართულ ბრახიცეროსებს უკანასკნელი ადგილი უჭირავთ, 3., 4. და 5. განაზომების მიხედვით — მეხუთე, ხოლო 6. და 7. განაზომების მიხედვით მეოთხე ადგილი. საერთოდ კი ტორფის ზროხებთან შედარებით ქართული ზროხა აბსოლუტურად პატარა აღმოჩნდა.

ტორფისა და ქართული ზროხების განაზომები გამოვსახოთ ეხლა რელატივ ციფრებში და შედარება მათ რელატივ ლირებულებათა შორის ვაწარმოოთ. ამ მიზნით ძირითად განაზომად პროფილის სიგრძე ავიღოთ და ამ განაზომის უდიდეს ლირებულებასთან შედარებით გამოვიანგარიშოთ დანარჩენი ციფრები (Kühnemann). ტორფის ზროხებისათვის შემდეგ დალაგებას მივიღებთ:

ტორფის ზროხებში

განაზომთა დასახელება

R e l.

№ რიგზე	განაზომთა დასახელება	R e l.								
		N. O.	N.W.	B. Eur.	SL.	Z.E.	საშუალო	Max.	Min.	Diff.
1	პროფილის სიგრძე	48.10	48.10	48.10	48.10	48.10	48.10	—	—	—
2	შუბლის სიგრძე	21.90	25.25	21.60	21.58	20.95	22.25	25.25	20.95	4.30
3	სახის სიგრძე	25.30	21.77	26.60	25.72	25.55	24.98	2.60	21.77	4.83
4	შუბლის მცირე სიგანე	14.91	15.31	15.30	13.78	16.00	15.06	16.00	13.78	2.22
5	შუბლის დიდი სიგანე	19.65	21.27	20.50	19.32	19.23	19.99	21.27	19.23	2.04
6	ყბის სიგანე	14.33	16.06	14.30	15.25	13.26	14.64	16.06	13.26	2.80
7	კეფის დიდი სიმაღლე	15.50	15.98	15.00	13.78	14.30	14.91	15.98	13.78	2.20
8	კეფის მცირე სიგანე	10.75	12.51	12.10	12.26	13.00	12.16	13.00	10.75	2.25
9	კეფის დიდი სიგანე	18.50	20.86	19.60	17.37	21.05	19.25	21.05	17.37	3.68
10	რქათაშუა მანძილი	13.50	16.72	12.70	13.99	15.02	14.38	16.72	12.70	4.02
11	ზედაყბის საკბილე მორჩის სიგრძე	14.33	12.67	13.30	—	12.96	13.31	14.33	12.67	1.64

ქართული ზროხის იმავე განაზომების რელატივე ციფრები
იქნება:

ტ ა ბ. № 4.

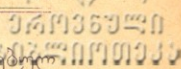
განაზომი	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
cm	48.4	21.92	26.25	16.16	20.89	15.34	15.02	10.60	19.45	14.59	13.93

თუ ეხლა ჩვენ ქართულ ბრაზიცეროსთა განაზომების ამ რელატივ ციფრებს (ტაბ. 4) ტორფის ზროხების იმავე განაზომთა რელატივ ციფრებს (ტაბ. 3) შევადარებთ და ყოველი ცალკე განაზომის ფარგლებში სხვადასხვა ფორმებს დიდი ციფრის თანდათანობით დავალაგებთ, შემდეგ ტაბულას მივიღებთ:

ტ ა ბ. № 5.

განაზ.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ა	—	N.W.	Eur.	ქართ.	N.W.	N.W.	N.W.	Z.E.	Z.E.	N.W.	N.O.
ბ	—	ქართ.	ქართ.	Z.E.	ქართ.	ქართ.	N.O.	N.W.	N.W.	Z.E.	Eur.
გ	—	N.O.	Sl.	N.W.	Eur.	Sl.	ქართ.	Sl.	Eur.	ქართ.	ქართ.
დ	—	Eur.	Z.E.	Eur.	N.O.	N.O.	Eur.	Eur.	ქართ.	Sl.	Z.E.
ე	—	Sl.	N.O.	N.O.	Sl.	Eur.	Z.E.	N.O.	N.O.	N.O.	N.W.
ბ	—	Z.E.	N.W.	Sl.	Z.E.	Z.E.	Sl.	ქართ.	Sl.	Eur.	—

როგორც ამ ტაბულიდან სჩანს, N.W.-ფორმის შემდეგ ყველაზე განიერი და გრძელი შუბლი (განაზომები 1., 4. და 5.) შესადარებლად აღებულ ფორმათა შორის ქართულ ბრაზიცეროსებს ჰქონია. იმავე დროს Eur.-ფორმის შემდეგ შედარებით ყველაზე გრძელი სახე (განაზომი 3.) და იგივე N.W.-ფორმის შემდეგ შედარებით ყველაზე განიერი ყბა (განაზ. 6) ქართულ ბრაზიცეროსებს

აღმოაჩნდათ. კეფის სიმაღლის მიხედვით ქართულ ზროხებს აღმოაჩნდათ ფორმათა შორის მესამე ადგილი უჭირავთ, კეფის მცირე სიგანის მიხედვით უკანასკნელი, ხოლო კეფის დიდი სიგანის მიხედვით მეოთხე ადგილი. რქათაშუა მანძილი N.W. და Z.E.-ფორმებს ქართულ ბრახიცეროსებზე შედარებით დიდი აღმოაჩნდათ. ზედაყბის საკბილო მორჩი N.O. და Eur.-ფორმებს შედარებით უფრო დიდი აღმოაჩნდათ, ვიდრე ქართულ საჭონელს აქვს.

რომ ჩვენი შედარების დასკვნები უფრო საფუძვლიანი იყოს, საჭიროა საბოლოო დასკვნები ცალცალკე ფორმებთან შედარების მიხედვით კი არ გამოვიტანოთ, არამედ საერთოდ ყველა ტორფის ზროხების განაზომთა საშუალო ციფრების შედარებით ქართულ ბრახიცეროსთა განაზომების საშუალოსთან. ასეთი შედარება შემდეგ დალაგებას მოგვცემს:

ტაბ. № 6.

№ რიგზე	განაზომების დასახელება	cm				Rel.			
		საშუალო		Diff.		საშუალო		Diff.	
		ტორფ. ზროხა	ქართ. ზროხა	ქართ. +	ქართ. -	ტორფ. ზროხა	ქართ. ზროხა	ქართ. +	ქართ. -
1	პროფილის სიგრძე . . .	43.45	39.00	—	4.45	48.10	48.10	—	—
2	შუბლის სიგრძე . . .	20.07	17.77	—	2.30	22.25	21.92	—	0.33
3	სახის სიგრძე	22.57	21.29	—	1.28	24.98	26.25	1.27	—
4	შუბლის მცირე სიგანე .	13.96	13.11	—	0.85	15.06	16.16	1.10	—
5	შუბლის დიდი სიგანე . .	17.86	16.94	—	0.92	19.99	20.89	0.90	—
6	სახის სიგანე	13.23	12.44	—	0.79	14.64	15.34	0.70	—
7	კეფის დიდი სიმაღლე .	13.73	12.18	—	1.55	14.91	15.02	0.11	—
8	კეფის მცირე სიგანე . . .	10.35	8.60	—	2.35	12.16	10.60	—	1.56
9	კეფის დიდი სიგანე . . .	18.04	15.77	—	2.27	19.25	19.45	0.20	—
10	რქათაშუა მანძილი . . .	12.88	11.83	—	1.05	14.38	14.59	0.21	—
11	ზედა ყბის საკბილე მორჩი	12.24	11.30	—	1.94	13.31	13.93	0.62	—

სურათი აქ უფრო ნათლად არის გამოხატული: ქართული ზროხა აბსოლუტურად პატარაა ტორფის ფორმებთან შედარებით საქართველოს მუზეუმის მიახმე, III

მაგრამ ქართულ ზროხებს შედარებით უფრო დიდი მუხტი უნდა მიანიჭოთ ვიდრე კეფა და უფრო გრძელი სახე, შედარებით უფრო დიდი საკბილო მორჩი ზედაყბაში და უფრო განიერი ყბები ახასიათებს. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ კულტურის გავლენა შუბლის და კეფის გადიდებას, სახისა და საკბილო მორჩის დამოკლებას და ყბის დავიწროებას იწვევს, იმ დასკვნამდის უნდა მივიდეთ, რომ ქართული ბრახიცეროსები კულტურული განვითარების თვალსაზრისით საერთოდ ტორფის ზროხის განვითარების დონეზე მაღლა არაფრით არ დგანან.

ბ) ქართული ზროხების შედარება სხვა ძველის ბრახიცეროსთა აწინდელ მოდგმებთან ცალცალკე.

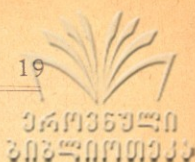
ბრახიცეროსთა ჯგუფის ზროხების გავრცელების სრული სურათი ჯერჯერობით აღდგენილი არ არის; ბრახიცეროსთა მრავალი მოდგმა ჯერ კიდევ სრულიად უცნობია. ამიტომ ჩვენი შედარებაც არ შეიძლება სრული იყოს: ჩვენ შეგვიძლია ქართული ზროხები მხოლოდ იმ ჯგუფებს შევადაროთ, რომლებიც უკვე შესწავლილი არის და რომელთა შესახებ ცნობები ლიტერატურული მასალის სახით ჩვენთვის მისაწვდომია. ამნაირად შესწავლილი ჯგუფები დღემდის შემდეგია:

ევროპული ჯგუფები.

1. ალბანური 6 ძროხის თ. ქალა (Adametz 1898, Kühnemann 1922).
2. ბუზა 10 " " " (Franges 1902).
3. ილირიის 1 " " " (Kühnemann 1922).
4. პოლონური 5 " " " (Adametz 1893, 1901).
5. პოდგორიც. 5 " " " (Adametz 1925).
6. ალპური 9 " " " (Kühnemann 1922).
7. დახაუს 14 " " " (Kitt 1884, 1883).
8. ბრეტანული 14 " " " (Kleckie 1898, Lundwall 1913).
9. კერის 16 " " " (Lundwall 1913).
10. სარდინული 1 " " " (C. Keller 1911).
11. ვოლინიდან 5 " " " (Lipinski 1912).

აფრიკული ჯგუფები.

1. ალჟირის 2 ძროხის თავის ქალა (Rütimeyer 1866; Duerst 1899)
- 2, ტუნისის 1 " " " (Duerst 1899).
3. ტოგო 2 " " " (Breiting 1910).

აზიური ჯგუფები.

1. სირია-მესოპოტამიის 1 ძროხის თავის ქალა (Duerst 1899).
2. ჰელესპონტოდან 1 " " " (Duerst 1899).
3. აზერბეიჯანიდან 1 " " " (C. Keller, 1913).

აი, ყველა იმ ბრაზიციეროსთა მოდემები, რომლებთანაც ჩვენ ქართული ზროხების შედარება მოგვიხდება, ჯერ ცალცალკე და მერჯეერთოდ. შედარებას ჩვენ მხოლოდ რამოდენიმე ძირითადი განაზომებისა და ნიშნების მიხედვით ვაწარმოებთ. საქართველოს ზროხების განაზომების სრულს ტაბულას კი, როგორც მასალას, აქვე ვაქვეყნებთ (იხ. ტაბ. A და B).

1) ქართული ზროხების შედარება ალბანეთის ბრაზიციეროსებთან.

ალბანეთის ბრაზიციეროსები პირველად Adametz'მა (1898) აღწერა. მან მაშინ 5 ძროხის თავის ქალას გაუკეთა ანალიზი. ამას მიემატა შემდეგ Kühnemann'ის მიერ გამოქვეყნებული (1922) ერთი ძროხის თავის ქ. ამ რიგად შემდგარი მასალის შედარება ჩვენ ბრაზიციეროსების განაზომებთან შემდეგ დალაგებას მოგვცემს:

ტაბ. № 7.

განაზომების დასახელება	cm				R e l.		
	ქართ. (20-ის საშ.)	ალბ. (6-ის საშ.)	Diff. ქართ.		ალბ.	Diff. ქართ.	
			+	-		+	-
1 პროფილის სიგრძე	39.00	38.23	0.77	—	39.00	—	—
2 შუბლის სიგრძე	17.77	17.11	0.66	—	17.54	0.32	—
3 სახის სიგრძე	21.29	21.12	0.17	—	21.54	—	0.25
4 შუბლის მცირე სიგანე	13.11	13.23	—	0.12	13.54	—	0.43
5 შუბლის დიდი სიგანე	16.94	17.19	—	0.25	17.53	—	0.59
6 ყბის სიგანე	12.44	11.78	0.66	—	12.01	0.33	—
7 კეფის დიდი სიმაღლე	12.18	11.91	0.27	—	12.14	0.04	—
8 კეფის მცირე სიმაღლე	9.12	9.00	0.12	—	9.18	—	0.6
9 კეფის მცირე სიგანე	8.60	9.45	—	0.85	9.60	—	0.15
10 კეფის დიდი სიგანე	15.77	16.02	—	0.25	16.34	—	0.32
11 რქათაშუა მანძილი	11.83	1.30	0.53	—	11.52	0.31	—
12 საკბილე მორჩის სიგრძე	11.30	10.41	0.89	—	10.61	0.69	—

როგორც ამ ტაბულიდან სჩანს, განაზომთა აბსოლუტური სიგრძეების მიხედვით საქართველოს და ალბანეთის ზროხების მანერთისაგან თითქმის არ განსხვავდება. თუ ჩვენ მაინც მხედველობაში მივიღებთ მათ შორის არსებულ მცირე განსხვავებას, რომელიც უეჭველად განაზომთა აღების მეთოდთან დაკავშირებულ შესაძლო შეცდომების ფარგლებში მდებარეობს, უნდა ითქვას, რომ საქართველოს ზროხის ქალას ალბანურთან შედარებით უფრო დიდი დიმენსიები ახასიათებს. მაგრამ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის, რომ ალბანურს შედარებით ქართულ ზროხასთან უფრო დიდი შუბლი (განაზ. № 4 და 5) და უფრო დიდი კეფა (9 და 10) აღმოაჩნდა. ეს ცხადია არა მარტო აბსოლუტური, არამედ რელატიური ციფრების მიხედვითაც. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ შედარებით ვიწრო შუბლი და ვიწრო კეფა მეტი პრიმიტივიზმის ნიშნებია (Adametz, Kühnemann), უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული ზროხა უფრო პრიმიტივი ყოფილა, ვიდრე ალბანური ბრახიცეროსული ზროხები. ესეც რომ არ იყოს და ჩვენ ის მცირე განსხვავება, რომელიც ალბანეთისა და საქართველოს ზროხებს შორის შუბლისა და კეფის განაზომებში არსებობს, მხედველობაში არ მივიღოთ, ფაქტი მაინც ის იქნება, რომ საქართველოს ბრახიცეროსები თავიანთი განვითარებით ალბანეთის ზროხებზე მაღლა მაინც არ დგანან. ხოლო თვით ალბანეთის ზროხები როგორც ვიცით, უდაოდ განვითარების მეტისმეტად დაბალ საფეხურზე მყოფ (Adametz) ბრახიცეროსთა მოდემას წარმოადგენენ, რომელიც პრეისტორიული (Pfahlbau) ზროხის ტიპთან უფრო ახლოს დგას¹. მაშასადამე, აქედან ქართული ზროხაც, რომელიც ყოველ შემთხვევაში ალბანურზე უფრო განვითარებულ ფორმას არ წარმოადგენს, თავისი განვითარების დონით ტორფის ზროხებთან ახლოს უნდა იდგეს. ამ დასკვნამდის ჩვენ ზევით, საქართველოს ბრახიცეროსების ტორფის ზროხებთან უშუალო შედარებითაც მივიღეთ.

2) ქართული ზროხების შედარება „ბუზა“-ზროხებთან.

კროატიისა და სლავონიის ზროხები, რომელნიც „ბუზას“ სახელწოდებით არიან ცნობილი, საკმაოდ საფუძვლიანად Franges-მა (1902) შეისწავლა. შევადაროთ ამ ბრახიცეროსულ მოდემას ჩვენი ქართული ზროხები:

¹) Adametz, L., Untersuchungen über den Schädelbau des Brachyceros-Rindes aus dem Polje von Podgorica (Süd-Montenegro, S. H. S.) Berlin 1925.

№ რიგზე	განაზომების დასახელება	cm			Rel.			
		ქართ. (20)	ბუზა (10)	Diff. ქართ.	ქართ.	Diff. ქართ.		
						+	-	
1	პროფილის სიგრძე	39.00	41.98	—	2.98	41.98	—	—
2	შუბლის სიგრძე	17.77	18.86	—	1.09	19.13	1.27	—
3	სანის სიგრძე	21.29	23.12	--	1.93	22.91	—	0.19
4	შუბლის მცირე სიგანე	13.11	14.40	—	1.29	14.11	—	0.29
5	შუბლის დიდი სიგანე	16.94	17.78	—	0.84	18.23	0.45	—
6	ყბის სიგანე	12.44	13.12	—	0.68	13.30	0.27	—
7	კეფის დიდი სიმაღლე	12.18	—	—	—	13.11	—	—
8	კეფის მცირე სიმაღლე	9.12	10.16	—	1.04	9.82	—	0.34
9	კეფის მცირე სიგანე	8.60	9.31	—	—	9.25	—	0.06
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	15.72	0.05	--	16.97	1.25	—
11	ოქათაშუა მანძილი	11.83	15.17	—	3.34	12.73	—	2.44
12	საკბილე მორჩის სიგრძე	11.30	12.11	—	0.81	12.16	0.05	—

როგორც ვხედავთ, ბუზა ყველა მთავარ დიმენსიებში საქართველოს ზროზებზე დიდია. განაზომთა რელატივი ღირებულებების მიხედვით, ქართულ ზროზას შედარებით უფრო გრძელი და ვანიერი შუბლი, შედარებით უფრო მოკლე სახე და შედარებით უფრო ვანიერი კეფა აქვს, ვიდრე ბუზას. ამისდა მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ბუზა განვითარების უფრო დაბალ საფეხურზე დგას, ვიდრე ქართული ზროზა.

3) ქართული ზროზის შედარება ილირიის ბრაზიცეროსებთან.

ილირიის ბრაზიცეროსების კრანიოლოგიური გამოკვლევა Kühnemann-მა მოახდინა (1922). მის მიერ გამოქვეყნებული ილირიის ზროზების თავის ქალას განაზომების შედარება საქართველოს ბრაზიცეროსების მასალებთან შემდეგ დალაგებას მოგვცემს:

№№ რიგზე	განაზომების დასახელება	cm				Rel.			
		ქართ. (20)	ილირ. (1)	Diff. ქართ.		ქართ.	Diff. ქართ.		
				+	-		+	-	
1	პროფილის სიგრძე	39.00	39.10	—	0.10	39.10	—	—	
2	შუბლის სიგრძე	17.77	18.50	—	0.73	17.81	—	0.69	
3	სახის სიგრძე	21.29	20.70	0.59	—	21.34	0.61	—	
4	შუბლის მცირე სიგანე . . .	13.11	13.40	—	0.29	13.14	—	0.26	
5	შუბლის დიდი სიგანე . . .	16.94	17.60	—	0.66	16.98	—	0.62	
9	ყბის სიგანე	12.44	12.80	—	0.36	12.47	—	0.33	
7	კეფის დიდი სიმაღლე . . .	12.18	13.10	—	0.92	12.21	—	0.89	
8	კეფის მცირე სიმაღლე . . .	9.12	9.90	—	0.78	9.14	—	0.76	
9	კეფის მცირე სიგანე	8.60	8.20	0.4	—	8.62	0.42	—	
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	15.90	—	0.13	15.81	—	0.09	
11	რქათაშუა მანძილი	11.83	15.30	—	3.47	11.86	—	3.44	
12	საკბილე მორჩის სიგრძე	11.30	11.00	0.30	—	11.32	0.32	—	

განაზომთა აბსოლუტური ციფრების შედარება გვიჩვენებს, რომ ქართული ბრაზიცეროსების თ. ქ. საერთოდ უფრო პატარა დიმენსიები აქვს, ვიდრე ილირიის ზროხებისას. როგორც აბსოლუტური, აგრეთვე განაზომთა რელატივი ციფრების მიხედვით ქართულ ბრაზიცეროსებს შედარებით უფრო გრძელი სახე, უფრო განიერი კეფა და გრძელი საკბილე მორჩი აქვთ.

4) ქართული ბრაზიცეროსების შედარება პოლონეთის ბრაზიცეროსულ ზროხებთან.

ჩვენს ზროხებთან შესადარებლად ჩვენს განკარგულებაში 5 წითელი წმინდა პოლონური ბრაზიცეროსული ზროხის თავის ქალათა გამოკვლევა იმყოფება; ეს მასალა Adametz-მა 1893 და 1901 წლებში გამოაქვეყნა. პოლონეთის და საქართველოს ბრაზიცეროსთა შედარების ტაბულა შემდეგია:

№.წ. რიგზე	განაზომების დასახელება	cm				Rel.		
		ქართ. (2)	პოლ. (5)	Diff. ქართ.		ქართ.	Diff. ქართ.	
				+	-		+	-
1	პროფილის სიგრძე	39.00	41.66	—	2.66	41.66	—	—
2	შუბლის სიგრძე	17.77	19.02	—	1.25	18.98	—	0.04
3	სახის სიგრძე	21.29	22.64	—	1.35	22.74	0.14	—
4	შუბლის მც. სიგანე	13.11	13.60	—	0.49	14.00	0.40	—
5	შუბლის დიდი სიგანე	16.94	16.52	0.42	—	18.09	2.57	—
6	ყბის სიგანე	12.44	13.58	—	1.14	13.28	—	0.30
7	კეფის დ. სიმაღლე	12.18	13.14	—	0.96	13.01	—	0.13
8	კეფის მც. სიმაღლე	9.12	—	—	—	9.74	—	—
9	კეფის მც. სიგანე	8.60	10.14	—	1.54	9.18	—	0.96
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	19.50	—	3.73	16.87	—	2.63
11	რქათაშუა მანძილი	11.83	11.00	0.83	—	12.63	1.63	—
12	საკბილე მორჩი	11.30	11.42	—	0.12	12.07	0.65	—

განაზომთა აბსოლუტურ ღირებულებათა მიხედვით, ქართულ ზროხას უფრო განიერი შუბლი და უფრო დიდი რქათაშუა მანძილი უნდა ჰქონდეს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია პოლონური ბრახიცეროსების გრძელი შუბლი, განიერი ყბა, მაღალი და კიდევ უფრო განიერი კეფა. განაზომთა რელატივი ციფრების მიხედვით უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ ზროხებს შედარებით უფრო დიდი შუბლი აღმოაჩნდათ, ვიდრე პოლონეთის ბრახიცეროსებს. კეფის შედარებითს დიმენსიებში პოლონეთის ბრახიცეროსები საქართველოს ბრახიცეროსებს შესამჩნევად სჭარბობს.

5) ქართული ბრახიცეროსების შედარება პოდგორიციის ბრახიცეროსებთან.

პოდგორიციის ბრახიცეროსთა თ. ქ. ანალიზი Adametz-ის მიერ არის გამოქვეყნებული (1925). Adametz-ის მასალებში 5 ძროხის თ. ქ. განაზომებია მოცემული:

№№ რიგზე	განაზომების დასახელება	cm				Rel.		
		ქართ. (20)	პოდგ. (5)	Diff. ^მ ქართ.		ქართ.	Diff. ქართ.	
				+	-		+	-
1	პროფილის სიგრძე	39.00	37.98	1.02	—	39.00	—	—
2	შუბლის სიგრძე	17.77	16.96	0.81	—	17.41	0.36	—
3	სახის სიგრძე	21.29	21.20	0.09	—	21.76	—	0.47
4	შუბლის მცირე სიგანე	13.11	12.34	0.77	—	12.67	0.44	—
5	შუბლის დიდი სიგანე	16.94	16.20	0.74	—	16.63	0.31	—
6	ყბის სიგანე	12.44	11.74	0.70	—	12.06	0.38	—
7	კეფის დიდი სიმაღლე	12.18	11.56	0.62	—	11.86	0.62	—
8	კეფის მცირე სიმაღლე	9.12	8.56	0.56	—	8.76	0.36	—
9	კეფის მცირე სიგანე	8.60	8.50	0.10	—	8.70	—	0.10
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	15.18	0.59	—	15.58	0.19	—
11	რქათაშუა მანძილი	19.83	10.88	0.95	—	11.17	0.66	—
12	საკბილე მორჩი	11.30	10.96	0.34	—	11.35	—	0.50

ჩვენ ჩვენი შედარების დასაწყისში აღვნიშნეთ, რომ ქართული ბრაზიციეროსები ალბანურ ზროხებთან შედარებით, ზოგიერთ განაზომთა მიხედვით, უფრო დიდს დიმენსიებს იძლევიან. ამ შემთხვევაში კი გარკვევით შეიძლება ითქვას, რომ ქართული ზროხების განაზომები პოდგორიცის, ამ ალბანური ზროხების მონათესავე ბრაზიციეროსების, იმავე განაზომებს ყველა დიმენსიებს გარკვევით სკარბობენ. ხოლო, რაც განაზომთა რელატივ ციფრებს შეეხება, უნდა აღინიშნოს, რომ პოდგორიცის ზროხებს ქართულ ზროხებზე შედარებით უფრო გრძელი სახე აღმოაჩნდათ, ხოლო საკბილე მორჩი, თუ უფრო გრძელი არა, ყოველ შემთხვევაში ისეთივე სიგრძის, როგორც ქართულ ზროხებს.

6) ქართული ბრაზიციეროსების შედარება ალპურ ბრაზიციეროსებთან.

მასალა, რომელიც ამ შედარებისათვის არის გამოყენებული Kühnemann-ის მიერ, სხვადასხვა შრომებიდან (Brügger, Laurer,

Siegrid) არის ამოკრეფილი. მათი შედარება ჩვენებურ ბრახიცეროსებთან შემდეგ დასაგებას გადალევს:

ტაბ. № 12.

№№ რიგზე	განაზომების დასახელება	cm			Rel.		
		ქართ.	აღბ.	Diff.	ქართ.	ქართ.	
				ქართ.		+	-
1	პროფილის სიგრძე	39 00	44.54	— 5.54	44.54	—	—
2	შუბლის სიგრძე	17.70	22.85	— 5.15	20.29	—	2.56
3	სახის სიგრძე	21.29	21.69	— 0.40	24.31	2.62	—
4	შუბლის მცირე სიგანე	13.11	16.36	— 3.25	14.96	—	1.40
5	შუბლის დიდი სიგანე	16.94	21.57	— 4.63	19.34	—	2.23
6	ყბის სიგანე	12.44	13.05	— 3.61	14.20	—	1.85
7	კეფის დიდი სიმაღლე	12.18	15.19	— 3.01	13.65	—	1.54
8	კეფის მცირე სიმაღლე	9.12	—	—	10.40	—	—
9	კეფის მცირე სიგანე	8.6	13.29	— 4.69	9.82	—	3.47
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	21.19	— 5.42	18.01	—	3.18
11	რქათაშუა მანძილი	11.83	16.46	— 4.63	13.51	—	2.95
12	საკბილე მორჩი	11.30	13.51	— 3.21	12.90	—	0.61

უწინარეს ყოვლისა აღსანიშნავია ის, რომ ალპური ბრახიცეროსები ყველა დიმენსიებში შესამჩნევად სჭარბობენ საქართველოს ბრახიცეროსებს, მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ორთავე მოდგმას სახის განაზომები თითქმის თანაბარი სიდიდის აქვს. ეს მომენტი რელატივი ციფრების მიხედვით უფრო აშკარა ხდება: სახის სიგრძე ქართულ ბრახიცეროსებს გაცილებით უფრო დიდი აქვთ, ვიდრე ალპურ ბრახიცეროსებს. ეს მოვლენა თავისთავად იმის მაჩვენებელია, რომ ალპური ბრახიცეროსები ქართულ ზროხებთან შედარებით ძალიან მაღალი განვითარების დონეზე დგანან. ამას გარდა ალპური ზროხის შედარებით ფართო შუბლი, განიერი კეფა, შედარებით მოკლე საკბილე მორჩები იმას მოწმობენ, რომ ალპური ბრახიცეროსები საქართველოს ზროხებთან შედარებით მეტად მაღალი განვითარების ფორმას წარმოადგენენ.

7) ქართული ბრაზიცეროსების შედარება დახაუს ბრაზიცეროსებთან

დახაუს ბრაზიცეროსების გამოკვლევა Kitt-მა (1883, 1884) მოგვცა. მის შრომებში გადამუშავებულია 14 ძროხის თ. ქ. ამ მასალის შედარება ქართულ ბრაზიცეროსთა განაზომებთან შემდეგ დალაგებას იძლევა:

ტ ა ბ. № 13.

№№ როგზე	განაზომების დასახელება	cm				Rel.			
		ქართ.	დახაუ	Diff. ქართ.		ქართ.	Diff. ქართ.		
				+	-		+	-	
1	პროფილის სიგრძე	39.00	43.36	—	4.36	4.36	—	—	
2	შუბლის სიგრძე	17.77	20.50	—	2.73	19.75	—	0.75	
3	სახის სიგრძე	21.29	22.86	—	1.57	23.67	0.81	—	
4	შუბლის მც. სიგანე	13.11	14.29	—	1.18	14.57	0.28	—	
5	შუბლის დიდი სიგანე	16.94	18.51	—	1.57	18.83	0.32	—	
6	ყბის სიგანე	12.44	13.39	—	0.95	13.83	0.44	—	
7	კეფის დიდი სიმაღლე	12.18	13.77	—	1.59	13.54	—	0.23	
8	კეფის მცირე სიმაღლე	9.12	—	—	—	10.14	—	—	
9	კეფის მცირე სიგანე	8.60	10.21	—	1.61	9.56	—	0.65	
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	17.83	—	2.06	17.53	—	0.30	
11	რქათაშუა მანძილი	11.83	—	—	—	13.15	—	—	
12	საკბილე მორჩი	11.30	12.31	—	1.01	12.56	0.25	—	

როგორც ტაბულიდან სჩანს, დახაუს ზროხების თ. ქ. ყველა განაზომები ქართულ ბრაზიცეროსთა თ. ქ. იმავე განაზომებზე უფრო დიდია. ხოლო, რაც რელატივ ციფრებს შეეხება, როგორც ტაბულიდან სჩანს, ქართულ ბრაზიცეროსებს შედარებით უფრო გრძელი სახე, ცოტა უფრო გრძელი საკბილე მორჩი და განიერი ყბები აქვთ. საქართველოს ბრაზიცეროსების შუბლი ყველა განაზომით შედარებით უფრო დიდია, მაგრამ დახაუს ბრაზიცეროსებს კი საქართველოს ბრაზიცეროსებზე შედარებით უფრო განიერი კეფა ახასიათებს.

8) ქართული ბრახიცეროსების შედარება ბრეტანულ ბრახიცეროსებთან.

ბრეტანული ბრახიცეროსები Kleckie's (1898) მიერ არის გამოკვლეული. მას 14 თ. ქ. აქვს შესწავლილი.

ტაბ. № 14

№	როგზე განაზომების დასახელება	cm				Rel.		
		ქართ.	ბრეტ.	Diff. ქართ.		ქართ.	Diff. ქართ.	
				+	-		+	-
1	პროფილის სიგრძე	39.00	43.30	—	4.30	43.30	—	—
2	შუბლის სიგრძე	17.77	19.40	—	2.37	19.72	0.32	—
3	სახის სიგრძე	21.29	23.90	—	2.61	23.63	—	0.27
4	შუბლის მც. სიგანე	13.11	14.50	—	1.39	14.55	0.5	—
5	შუბლის დიდი სიგანე	16.94	18.80	—	1.86	18.80	—	—
6	ყბის სიგანე	12.44	13.40	—	0.96	13.81	0.41	—
7	კეფის დ. სიმაღლე	12.18	13.20	—	1.02	13.52	0.32	—
8	კეფის მც. სიმაღლე	9.12	9.60	—	0.48	10.12	0.52	—
9	კეფის მც. სიგანე	8.60	10.40	—	1.80	9.54	—	0.86
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	18.70	—	2.93	17.50	—	1.20
11	რქათაშუა მანძილი	11.83	13.40	—	1.57	13.13	—	0.27
12	საკბილე მორჩი	11.30	11.70	—	0.40	12.54	—	0.84

როგორც ტაბულიდან ნათლად სჩანს, საქართველოს ბრახიცეროსები ბრეტანის ზროხებზე უფრო პატარაა. რელატივი ციფრების მიხედვით საქართველოს ბრახიცეროსებს შედარებით უფრო მოკლე სახე და უფრო მოკლე საკბილე მორჩი აქვთ და შედარებით უფრო გრძელი შუბლი, განიერი ყბები, უფრო მაღალი და ვიწრო კეფა ახასიათებთ.

9) ქართული ბრახიცეროსების შედარება ვოლინის პოლესიეს ბრახიცეროსებთან.

ვოლინის ბრახიცეროსთა მასალები Lipinski'm (1912) გადაამუშავა. მისი მასალებიდან ამოღებულია 5 ძროხის თ. ქ. განაზომები

ქართული
ბიბლიოთეკა

და საქართველოს ბრაზიციეროსების განაზომებთან შესადარებლად შემდეგ დალაგებას იძლევა:

ტ ა ბ. № 15.

№ რიგზე	განაზომების დასახელება	em			Rel.			
		ქართ.	ვოლნ.	Diff. ქართ.	ქართ.	Diff. ქართ.		
								+
1	პროთილის სიგრძე	39.00	44.02	—	5.02	44.02	—	—
2	შუბლის სიგრძე	17.77	19.09	—	2.32	20.05	0.96	—
3	სახის სიგრძე	21.29	24.00	—	2.71	24.03	0.3	—
4	შუბლის მც. სიგანე	13.11	14.55	—	1.44	14.79	0.24	—
5	შუბლის დიდი სიგანე	16.94	19.03	—	2.09	19.11	0.08	—
6	ყბის სიგანე	12.44	15.05	—	3.51	14.04	—	1.01
7	კეფის დიდი სიმაღლე	12.18	14.10	—	1.92	13.74	—	0.36
8	კეფის მცირე სიმაღლე	9.12	10.45	—	1.33	10.29	—	0.16
9	კეფის მცირე სიგანე	8.60	11.20	—	2.60	9.70	—	1.50
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	18.42	—	2.65	17.79	—	0.63
11	რქათაშუა მანძილი	11.87	14.55	—	2.68	13.35	—	1.20
12	საკბილე მორჩი	11.30	12.53	—	1.23	12.49	—	0.04

აბსოლუტური ციფრებიდან სჩანს, რომ ვოლინის ზროხებს საქართველოს ბრაზიციეროსებთან შედარებით გაცილებით უფრო დიდი განაზომები ახასიათებს. ხოლო, რაც შეეხება რელატივ ციფრებს, აღსანიშნავია, რომ საქართველოს ბრაზიციეროსებს ვოლინის ზროხებთან შედარებით თითქმის თანაბარ შედარებითი სიგრძის სახესთან, უფრო გრძელი და ცოტათი განიერი შუბლი და შესამჩნევად განიერი რქათაშუა მანძილი აღმოაჩნდათ. ხოლო ვოლინის ბრაზიციეროსებს შედარებით განიერ ყბასთან, ცოტათი უფრო მაღალ კეფასთან და თითქმის თანაბარი სიგრძის საკბილე მორჩთან დაკავშირებით უფრო განიერი კეფა ჰქონია.

10) ქართული ბრაზიციეროსების შედარება კერის ზროხებთან.

ირლანდიის და ინგლისის Kerry's ზროხები Lundwall-მა (1913) შეისწავლა.

№№ რიგზე	განაზომების დასახელება	em				Rel.			
		ქართ.	კერრი	Diff ქართ.		ქართ.	Diff. ქართ.		
				+	-		+	-	
1	პროფილის სიგრძე	39.00	43.50	—	4.50	43.50	—	—	
2	შუბლის სიგრძე	17.77	19.80	—	2.03	19.56	—	0.24	
3	სახის სიგრძე	21.29	24.70	—	3.41	23.74	—	0.96	
4	შუბლის მცირე სიგანე	13.11	14.70	—	1.59	14.64	—	0.60	
5	შუბლის დიდი სიგანე	16.94	18.60	—	1.70	18.89	0.29	—	
6	ყბის სიგანე	12.44	13.50	—	1.06	13.86	0.37	—	
7	კეფის დიდი სიმაღლე	12.18	13.10	—	0.92	13.56	0.46	—	
8	კეფის მცირე სიმაღლე	9.12	9.60	—	0.48	10.14	0.54	—	
9	კეფის მცირე სიგანე	8.60	11.10	—	3.50	9.54	—	1.56	
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	18.70	—	2.93	17.59	—	1.11	
11	რქათაშუა მანძილი	11.83	13.70	—	1.87	13.11	—	0.59	
12	საკბილე მორჩი	11.30	12.00	—	0.70	12.60	—	0.60	

კერრი, ყველა განაზომების მიხედვით, ქართულ ბრახიცეროსებზე აბსოლუტურად დიდი აღმოჩნდა. რელატივი ციფრების მიხედვით კერრის შედარებით უფრო გრძელი სახე და უფრო გრძელი საკბილე მორჩი აღმოაჩნდა. შუბლი ორთავე მოდგმებს თითქმის თანაბარი აქვს, მაგრამ კერრის ზროხებს შედარებით მეტად განიერი და დაბალი კეფა ახასიათებს.

11) ქართული ბრახიცეროსების შედარება სარდინიის ბრახიცეროსულ ზროხებთან.

სარდინიის ბრახიცეროსების ნიშნებს C. Keller-ი (1911) იძლევა:

№ რიგზე	განაზომების დასახელება	cm				Rel.		
		ქართ.	სარდ.	Diff. ქართ.		ქართ.	Diff. ქართ.	
				+	-		+	-
1	პროფილის სიგრძე	39.00	40.00	—	1.00	40.00	—	—
2	შუბლის სიგრძე	17.77	18.00	—	0.33	18.22	0.22	—
3	სახის სიგრძე	21.29	21.00	0.29	—	21.83	0.83	—
4	შუბლის მცირე სიგანე	13.11	15.00	—	1.89	13.44	—	1.56
5	შუბლის დიდი სიგანე	16.94	19.00	—	2.06	17.14	—	1.76
6	ყბის სიგანე	12.44	14.00	—	1.56	12.74	—	1.26
7	კეფის დიდი სიმაღლე	12.18	13.00	—	0.82	12.49	—	0.51
8	კეფის მცირე სიმაღლე	9.12	—	—	—	9.35	—	—
9	კეფის მცირე სიგანე	8.60	—	—	—	8.82	—	—
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	—	—	—	16.17	—	—
11	რქათაშუა მანძილი	11.83	12.00	—	0.17	12.13	0.13	—
12	საკბილე მორჩი	11.30	13.00	—	1.70	11.59	—	1.41

სარდინიის ზროხის თ. ქ. ყველა განაზომები, გარდა სახის სიგრძის განაზომისა, გაცილებით უფრო დიდია, ვიდრე საქართველოს ბრახიციროსების განაზომები. განაზომთა რელატივი ციფრების მიხედვით საქართველოს ბრახიციროსებს უფრო გრძელი შუბლი, გრძელი სახე და დიდი რქათაშუა მანძილი ახასიათებს. ხოლო სარდინიის ბრახიციროსებს შედარებით უფრო განიერი შუბლი, განიერი ყბები და მაღალი კეფა ჰქონია.

12) ქართული ბრახიციროსების შედარება ალყირის ბრახიციროსულ ზროხებთან.

ალყირის ბრახიციროსების მასალა Rüttimeyer-ის (1866) და Duerst-ის (1899) გამოკვლევებიდან არის აღებული:

№№ რიგზე	განაზომების დასახელება	cm				Rel.		
		ქზრთ.	აღ- ჟირ.	Diff. ქართ.		ქართ.	Diff. ქართ.	
				+	-		+	-
1	ბროუილის სიგრძე	39.00	42.70	—	3.70	42.70	—	—
2	შუბლის სიგრძე	17.77	18.75	—	0.98	19.10	0.35	—
3	სახის სიგრძე.	21.29	23.95	—	2.66	23.13	—	0.82
4	შუბლის მცირე სიგანე.	13.11	13.50	—	0.40	14.61	1.11	—
5	შუბლის დიდი სიგანე	16.94	19.45	—	2.51	18.54	—	0.91
6	ყბის სიგანე	12.44	12.70	—	0.16	13.62	0.92	—
7	კეფის დიდი სიმაღლე	12.18	—	—	—	13.33	—	—
8	კეფის მცირე სიმაღლე	9.12	9.40	—	0.28	9.98	0.58	—
9	კეფის მცირე სიგანე.	8.60	11.40	—	2.80	9.42	—	1.98
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	17.50	—	2.73	17.26	—	0.24
11	რქათაშუა მანძილი	11.87	11.20	0.67	—	12.95	1.75	—
12	საკბილე მორჩი	11.30	11.30	—	—	12.34	1.04	—

საქართველოს ბრახიცეროსებს ალჟირის ზროხებთან შედარებით უფრო დიდი მხოლოდ რქათაშუა მანძილი აღმოაჩნდათ. დანარჩენ დიმენსიებში ალჟირის ზროხები შესამჩნევად სქარბოვენ ქართულ ბრახიცეროსებს. რელატივი ციფრების მიხედვით ქართულს აღმოაჩნდა შედარებით უფრო გრძელი შუბლი, გრძელი სახე, უფრო განიერი შუბლის მცირე სიგანე და უფრო ვიწრო დიდი სიგანე, უფრო განიერი ყბა, უფრო მაღალი და ვიწრო კეფა და უფრო გრძელი საკბილე მორჩი.

13) ქართული ბრახიცეროსების შედარება ტუნისის ზროხებთან.

ტუნისის ბრახიცეროსები პირველად Duerst-მა (1899) შეისწავლა. ჩვენც ჩვენი მასალა მის მიერ მოცემულ ტუნისის ზროხის ზომებს უნდა შევადაროთ:

№№ რიგზე	განაზომების დასახელება	em				Rel.		
		ქართ.	ცენ- სი	Diff. ქართ.		ქართ.	Diff. კართ.	
				+	-		+	-
1	პროფილის სიგრძე	39.00	46.50	—	7.50	46.50	—	—
2	შუბლის სიგრძე	17.77	21.30	—	3.53	21.18	—	0.12
3	სახის სიგრძე	21.29	25.20	—	3.91	25.38	0.18	—
4	შუბლის მცირე სიგანე	13.11	15.90	—	1.79	15.63	—	0.27
5	შუბლის დიდი სიგანე	16.94	20.20	—	3.26	20.19	—	0.01
6	ყბის სიგანე	12.44	14.20	—	1.76	14.83	0.63	—
7	კეფის დიდი სიმაღლე	12.8	—	—	—	14.52	—	—
8	კეფის დიდი სიმაღლე	9.12	9.60	—	0.48	10.87	1.27	—
9	კეფის მცირე სიგანე	8.60	13.40	—	4.80	10.25	—	2.15
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	20.40	—	4.63	18.80	—	1.60
11	რქათაშუა მანძილი	11.87	15.00	—	3.13	14.10	—	0.90
12	საკბილე მორჩი	11.30	11.90	—	0.60	13.47	1.57	—

როგორც ტაბულიდან სჩანს, ტუნისის ზროხები საქართველოს ბრახიცეროსებთან შედარებით შესამჩნევად უფრო დიდ განაზომებს იძლევიან. რელატივი ციფრების მიხედვით კი ქართულ ზროხებს შედარებით უფრო გრძელი სახე, განიერი ყბა, მაღალი კეფა და გრძელი საკბილე მორჩი აღმოაჩნდათ.

14) ქართული ბრახიცეროსების შედარება ტოგოს ბრახიცეროსებთან.

ტოგოს ბრახიცეროსული ზროხები სხვათა შორის Breiting's (1910) მიერ არის შესწავლილი. მან ორი თ. ქ. ანალიზი მოგვცა, რომელთა საშუალო ციფრებს ჩვენი ზროხების განაზომთა ციფრებს შევადარებთ.

№№ რიგზე	განაზომების დასახელება	cm				Rel.		
		ქართ.	ტოგ.	Diff. ქართ.		ქართ.	Diff. ქართ.	
				+	-		+	-
1	პროჟილის სიგრძე	39.00	45.10	—	6.10	45.10	—	—
2	შუბლის სიგრძე	17.77	20.80	—	3.03	20.55	—	0.25
3	სახის სიგრძე.	21.29	24.30	—	3.01	24.62	0.32	—
4	შუბლის მცირე სიგანე . .	13.11	15.40	—	2.29	15.16	—	0.24
5	შუბლის დიდი სიგანე . .	16.94	18.10	—	1.16	19.58	1.48	—
6	ყბის სიგანე	12.44	13.25	—	0.81	14.38	1.13	—
7	კეფის დიდი სიმაღლე . .	12.18	—	—	—	14.08	—	—
8	კეფის მცირე სიმაღლე .	9.12	9.98	—	0.86	10.54	0.56	—
9	კეფის მცირე სიგანე. . .	8.60	11.50	—	2.90	9.94	—	1.56
10	კეფის დიდი სიგანე . . .	15.77	18.15	—	2.38	18.23	0.08	—
11	რქათაშუა მანძილი	11.87	14.15	—	2.28	13.52	—	0.63
12	საკბილე მორჩი	11.30	12.15	—	0.85	13.06	0.91	—

ტოგოს ბრახიცეროსები ყველა განაზომების მიხედვით შესამჩნევად უფრო დიდია, ვიდრე ქართული ზროხები. რელატივი ციფრების მიხედვით ქართულ ზროხებს სახე, შუბლის დიდი სიგანე, კეფის სიმაღლე და საკბილე მორჩი შედარებით უფრო გრძელი აღმოაჩნდათ.

15) ქართული ბრახიცეროსების შედარება სირია-მესოპოტამიის ბრახიცეროსებთან.

სირია-მესოპოტამიის ბრახიცეროსული ზროხები სენ-ჯერლიდან პირველად Duerst-მა (1899) აღწერა და ანალიზის შედეგები ერთი თ. ქ. განაზომების სახით გამოაქვეყნა:

№ რიგზე	განაზომების დასახელება	cm				Rel.			
		ქართ.	სირია-მესობ.	Diff ქართ.		სირია-მესობ.	Diff. ქართ.		
				+	-		+	-	
1	პროფილის სიგრძე	39.00	37.00	2.00	-	39.00	-	-	
2	შუბლის სიგრძე	17.77	16.10	1.67	-	16.70	1.07	-	
3	სახის სიგრძე	21.29	21.50	-	0.21	22.20	-	1.01	
4	შუბლის მცირე სიგანე	13.11	11.90	1.21	-	12.34	0.77	-	
5	შუბლის დიდი სიგანე	16.94	15.40	1.54	-	15.97	0.97	-	
6	ყბის სიგანე	12.44	11.60	1.44	-	11.40	1.04	-	
7	კეფის დიდი სიმაღლე	12.18	-	-	-	-	-	-	
8	კეფის მცირე სიმაღლე	9.12	9.40	-	0.28	9.75	-	0.63	
9	კეფის მცირე სიგანე	8.60	8.30	0.30	-	8.60	-	-	
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	14.50	1.27	-	15.04	0.73	-	
11	რქათაშუა მანძილი	11.87	10.00	1.87	-	10.37	1.50	-	
12	საკბილე მორჩი	11.30	11.50	-	0.20	11.93	-	0.63	

საქართველოს ბრახიცეროსებს საერთოდ უფრო დიდი განაზომები ახასიათებს, ვიდრე სირია-მესოპოტამიის ზროხებს. სირია-მესოპოტამიის ზროხებს ქართულთან შედარებით სახის სიგრძე, კეფის სიმაღლე და საკბილე მორჩი უფრო დიდი აღმოაჩნდათ. რელატივი ციფრების მიხედვით საქართველოს ზროხებს შედარებით უფრო განიერი შუბლი და განიერი და დაბალი კეფა ახასიათებს.

16) ქართული ბრახიცეროსების შედარება მცირე აზიის ბრახიცეროსებთან.

მცირე აზიის მასალა Rudolf Wirschow-ის მიერ ჰელესპონტში შექმნილ თ. ქალას განაზომებს წარმოადგენს (Duerst 1899). ამ განაზომების შედარება ქართულ ბრახიცეროსებთან შემდეგ დალაგებას მოგვცემს:

ქართული
საზოგადოებრივი
მეცნიერებათა აკადემია

№№ როზე	განაზომების დასახელება	cm				Rel.		
		ქართ.	მცირე აზია	Diff. ქართ.		ქართ.	Diff. კართ.	
				+	-		+	-
1	პროფილის სიგრძე	39.00	42.20	—	3.20	42.20	—	—
2	შუბლის სიგრძე	17.77	18.80	—	1.03	19.22	0.42	—
3	სახის სიგრძე.	21.29	23.40	—	2.11	23.03	—	0.37
4	შუბლის მცირე სიგანე. . .	13.11	14.20	—	1.09	14.18	—	0.02
5	შუბლის დიდი სიგანე . . .	16.94	17.90	—	0.96	18.33	0.43	—
6	ყბის სიგანე	12.44	14.50	—	2.06	13.46	—	1.04
7	კეფის დიდი სიმაღლე . . .	12. 8	—	—	—	13.17	—	—
8	კეფის მცირე სიმაღლე . . .	9.12	10.00	—	0.88	9.86	—	0.14
9	კეფის მცირე სიგანე. . . .	8.60	10.50	—	1.90	9.30	—	1.20
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	16.80	—	1.03	17.06	0.26	—
11	რქათაშუა მანძილი	11.87	13.00	—	1.13	12.80	—	0.20
12	საკბილე მორჩი	11.30	—	—	—	12.22	—	—

როგორც ტაბულიდან სჩანს, მცირე აზიის ბრაზიცეროსები გაცილებით უფრო დიდი განაზომებით ხასიათდება, ვიდრე ქართული ზროხები. რელატივი ციფრების მიხედვით საქართველოს ბრაზიცეროსებს შუბლის სიგრძე, შუბლის დიდი სიგანე და კეფის დიდი სიგანე შედარებით უფრო დიდი აღმოაჩნდათ.

17) ქართული ბრაზიცეროსების შედარება აზერბეიჯანის ბრაზიცეროსული მოდგმის ზროხასთან.

აზერბეიჯანის მასალის შესახებ პირველი და იმავე დროს, ერთადერთი ცნობა C. Keller-ისაგან გვაქვს (1913) მიღებული. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ C Keller-ს ზემოდასახელებულ შრომაში საქართველოს და აზერბეიჯანის ზროხები ერთმანერთში აქვს არეული: ის იძლევა ექსტერაფერის აღწერას საქართველოს ზროხისა („grusinisches Rind“) და თავის ქ. ანალიზს განჯიდან მიღებული წითელი

ფერის ადგილობრივი საქონლისა. აშკარად სჩანს, რომ თ. კელი, როგორც მელიც C. Keller's განჯიდან მიუღია, ეკუთვნის ყაზახის საქონელს; რომელიც განჯის მიდამოებშიაც არის გავრცელებული. ამიტომ მისი გასაღება ქართული ზროხის ნიმუშად, როგორც ეს მან ჩაიღინა და მისგან სხვებმაც გადაიღეს (Kühnemann), ყოვლად შეუძლებელია. საქართველოს ზროხების განაზომების შედარება აზერბეიჯანის ბრაზიციროსეული მოდემის სანიმუშო მასალასთან შემდეგ დალაგებას გვაძლევს:

ტაბ. № 23

№. № რიგზე	განაზომების დასახელება	cm				Rel.			
		ქართ.	აზერბ.	Diff. ქართ.		ქართ.	Diff. ქართ.		
				+	-		+	-	
1	პროფილის სიგრძე	39.00	45.00	—	6.00	45.00	—	—	
2	შუბლის სიგრძე	17.77	20.50	—	2.73	20.50	—	—	
3	სახის სიგრძე	21.29	24.50	—	3.21	24.50	—	—	
4	შუბლის მც. სიგანე	13.11	14.00	—	0.89	15.13	1.13	—	
5	შუბლის დიდი სიგანე	16.94	18.70	—	1.96	19.54	0.84	—	
6	ყბის სიგანე	12.44	14.00	—	1.56	14.35	0.35	—	
7	კეფის დ. სიმაღლე	12.18	—	—	—	14.05	—	—	
8	კეფის მც. სიმაღლე	9.12	8.70	0.42	—	10.52	1.82	—	
9	კეფის მც. სიგანე	8.60	—	—	—	9.90	—	—	
10	კეფის დიდი სიგანე	15.77	—	—	—	18.19	—	—	
11	რქათაშუა მანძილი	11.83	13.80	—	1.93	13.75	—	0.05	
12	საკბილე მორჩი	11.30	10.80	0.50	—	13.04	2.24	—	

პირველად ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ აზერბეიჯანის (ჩვენის ფიქრით ყაზახის) ზროხა გაცილებით უფრო დიდი აღმოჩნდა, ვიდრე საქართველოს ბრაზიციროსი. აღსანიშნავია მხოლოდ ის, რომ საქართველოს ბრაზიციროსებს უფრო მაღალი კეფა და უფრო გრძელი საკბილე მორჩი აღმოაჩნდათ. რაც შეეხება რელატივ ციფრებს, აღმოჩნდა, რომ საქართველოს ბრაზიციროსებს შედარებით

საქართველოს
ეროვნული

უნივერსიტეტი

მან რიგზე	ვანაზომების დასახელება	cm																					
		ქართ.	აღბ.	ბუნა	ილ.	ჰოდ.	ჰოდ- გუ.	აღპ.	დახვ.	ვო- ლო.	ბრეტ.	კერბი	სარდ.	აღჯ.	ტუნ.	ტოგო	სირია- მესობ.	მც.	ახ.	ახერბ.	საშუ.		
		(30)	(6)	(10)	(1)	(5)	(5)	(9)	(14)	(5)	(7)	(15)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(1)	(1)	(1)	აღვ	M in.	M max.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22		
1	პროფილის სიგრძე	39.00	38.23	41.98	39.10	41.66	37.58	44.54	43.36	44.02	43.30	43.50	40.00	42.70	46.50	45.10	37.60	42.20	45.00	41.37	37.60	46.50	8.90
2	შებლის სიგრძე . .	17.77	17.11	18.86	18. 5	19.02	16.96	22.85	20.50	19.09	19.40	19.90	18.00	18.75	21.30	20.80	16.10	18. 8	20.50	18.43	16.10	22.85	6.75
3	ს.ხის სიგრძე . . .	21.29	21.12	23.12	20.70	22.64	21.20	21.69	22.86	24.00	23.00	24.70	21.00	23.95	25.20	24.30	21.50	23.40	24.50	22.32	20.70	25.20	4.50
4	შებლის მცირე სი- გრძე	13.11	13.28	14.40	13.40	13.60	12.34	16.36	14.29	14.55	14.50	14.70	15.00	13.50	15.90	15.40	11.90	14.20	14.00	13.70	11.90	16.33	5.45
5	შებლის დიდი სი- გრძე	16.94	17.19	17.78	17.60	16.52	16.20	21.57	18.51	19.03	18.80	18.60	19.00	19.45	20.20	18.10	15.40	17.90	18.70	17.83	15.40	21.57	6.17
6	ეზის სიგრძე	12.44	11.78	13.12	12.80	13.58	11.74	16.05	13.39	15.05	13.40	13.50	14.00	12.70	14.20	13.25	11.00	14.50	14.00	13.28	11.00	16.05	5.05
7	ეფეს დიდი სიმა- ღლე	12.18	11.91	—	13.1	13.14	11.56	15.19	13.77	14.10	13.20	13.10	13.00	—	—	—	—	—	—	12.95	11.56	15.19	3.63
8	ეფეს მცირე სი- მაღლე	9.12	9.00	10.16	9.90	—	8.56	—	—	10.45	9.60	9.60	—	9.40	9.60	9.98	9.40	10.00	8.70	9.52	8.70	10.16	1.46
9	ეფეს მცირე სიგრძე	8.60	9.45	9.31	8.20	10.14	8.50	13.29	10. 2	11.20	10.40	11.10	—	11.40	13.40	11.50	8.90	10.50	—	10.05	8.20	13.40	5.20
10	ეფეს დიდი სიგრძე	15.77	16.02	15.72	15.90	19.50	15.18	21.19	17.83	18.42	18.70	18.70	—	17.50	20.40	18.15	14.50	16.80	—	17.07	14.50	21.19	6.89
11	რკინის მანძი- ლი	11.83	11.30	15.17	15.30	11.00	10.88	16.46	—	14.55	13.40	13.70	12.00	11.20	15.00	14.15	10. 0	13.00	13.89	12.86	10.00	16.46	6.46
12	საკბილე მორტი . .	11.30	10.41	12.11	11.00	11.42	10.96	13.51	12.31	12.53	11.70	12.00	13.00	11.30	11.90	12.15	11.50	—	10.80	11.68	10.41	13.51	3.10

უფრო განიერ შუბლთან ერთად უფრო განიერი ყბა, უფრო მაღალი კეფა და გრძელი საკბილე მორჩი ჰქონიათ.

3. სამართლ შედარება საქართველოს და სხვა ქვეყნების ბრა- ხიციეროსებისა.

მას შემდეგ, რაც ჩვენ საქართველოს ბრახიციეროსები სხვადა-
სხვა ქვეყნის ბრახიციეროსებს ცალკალკე შევადარეთ, საქირთა საბო-
ლოო დასკვნებისათვის საერთო შედარებაც მოვახდინეთ. ამ მიზნით
დავალაგეთ საქართველოს და სხვა ქვეყნის ბრახიციეროსების განა-
ზომები ერთად (იხ. ტაბ. 24):

როგორც ტაბულიდან აშკარად სჩანს, საქართველოს ბრახიცი-
ეროსები, ძირითადი განაზომების მიხედვით ყველა დღემდის ცნობილ
ბრახიციეროსთა განაზომების min. და max. ღირებულებათა შორის
არის მოთავსებული. საქართველოს ბრახიციეროსთა განაზომების ცი-
ფრები საერთოდ ბრახიციეროსთა განაზომების ვარიაციის მანძილს
არ სცილდება.

შემდეგ, ისე როგორც ეს ჩვენ ტორფის ზროხასთან შედარების
დროს მოვახდინეთ, შედარებისათვის აღებული აწინდელი ბრახიცი-
ეროსთა მოდგმები ცალკალკე განაზომთა სიდიდის მიხედვით უნდა
დავალაგოთ (ამ დალაგების შედეგები იხ. ტაბ. 25):

განაზომების მიხედვით აშკარად სჩანს, რომ ყველაზე
დიდი განაზომები ალპურ ბრახიციეროსებს აღმოაჩნდათ, ხოლო ყვე-
ლაზე პატარა სირიის ზროხის თ. ქ. აღმოჩნდა. საქართველოს ზრო-
ხებს, შესადარებლად აღებულ 18 სხვადასხვა ბრახიციეროსთა მოდ-
გმებში, საშუალო სიდიდის მიხედვით 15. ადგილი უჭირავს. საქარ-
თველოს ზროხებზე უფრო პატარა აღმოჩნდნენ (რიგ-რიგობით): ალ-
ბანეთის, პოდგორიციის და სირიის ბრახიციეროსები.

ამის შემდეგ განვიხილოთ განაზომების რელატივი ციფრებიც
(იხ. ტაბ. 26 და 27):

ტაბულაში მოყვანილი ციფრები შემდეგნაირად არის გამო-
ყვანილი: ძირითად განაზომად უდიდესი პროფილის სიგრძეა აღე-
ბული. უგრძესი პროფილი ტუნისის ბრახიციეროსულ ზროხას აღმოა-
ჩნდა (46.50cm). 46.50 cm აღებულია ყველა მოდგმის პრო-
ფილის სიგრძედ და შედარებით მასთან პროპორციული გადიდებით
გამოანგარიშებულია დანარჩენი განაზომები. თავისთავად ცხადია,
რომ ტუნისის ზროხების განაზომთა ციფრები უცვლელად დარჩა.

ერეკლესიონი
ქართული

როგორც სჩანს (იხ. ტაბ. 27), შუბლის შედარებებით გრძის მიხედვით საქართველოს ბრახიციროსებს დღემდის შესწავლილ ბრახიციროსთა შორის მეექვსე ადგილი უჭირავს. შედარებით გრძელი შუბლი, როგორც ჩვენ ვიცით, ერთი მთავარი ნიშანთაგანია ბრახიციროსთა მოდემის ზროხებისათვის. და ამიტომაც მისცა ამ ჯგუფის ზროხებს Owen'მა B. Longifrons-ის სახელწოდება. საქართველოს ზროხები აბსოლუტური სიდიდის მიხედვით, როგორც ზევით დავინახეთ (ტაბ. № 25), მე-15 ადგილზეა მოთავსებული, ხოლო შუბლის შედარებითი სიგრძის მიხედვით მათ მე-6-ე ადგილი უჭირავს. მაშასადამე ქართულ ზროხებს ეს ბრახიციროსული ნიშანიც მეტისმეტად ტიპურად და წმინდად აქვთ შერჩენილი. სახის შედარებითი სიგრძის მიხედვით ქართ. ბრახიციროსებს მეთექვსე ადგილი უჭირავს. თუ შედარებით გრძელი სახე პრიმიტივობის მაჩვენებელია, მაშინ ყველაზე განვითარებულ ფორმას ალპური ბრახიციროსები წარმოადგენენ. ამის გარდა, სახის რაგვარობის მიხედვით შემდეგი მოდემები ქართულ ბრახიციროსზე მაღლა უნდა იდგენ: ვოლინის, პოლონეთის, ტოვოს, ილირიის, დახაუს, სარდინიის და ტუნისის ბრახიციროსები. ქართ. ბრახიციროსებზე უფრო პრიმიტივი აღმოჩნდნენ: ბუზა, ბრეტანული, აზერბეიჯანის, ალბანეთის, მცირე აზიის, პოდგორიცის, კერრის, ალჟირის და სირია-მესოპოტამიის ბრახიციროსები.

შუბლის შედარებითი სიგრძის მიხედვით საქართველოს ზროხებს მეთექვსე ადგილი უჭირავს. ამ ნიშნის მიხედვით ყველაზე განვითარებულ ფორმას სარდინიის და მერე ალპური მოდემები წარმოადგენენ, რადგან მათ ყველაზე განიერი შუბლი აქვთ. ქართულ ბრახიციროსებზე უფრო პრიმიტივი აღმოჩნდნენ: ვოლინის, დახაუს, პოდგორიცის, პოლონური, სირია-მესოპოტამიის, ალჟირის, აზერბეიჯანის და ტუნისის ბრახიციროსები.

შუბლის დიდი სიგრძის მიხედვით ქართულ ზროხებს მეექვსე ადგილი უჭირავს. ამ ნიშნის მიხედვით საქართველოს ზროხებზე პრიმიტივი აღმოჩნდნენ: ბრეტანული, ბუზა, აზერბეიჯანის, კერრის, პოდგორიცის, დახაუს, ალბანური, ალჟირის, ტოვოს, სირია-მესოპოტ. და ტუნისის მოდემები. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ქართული ზროხები შუბლის განვითარებისა და სახის სიგრძის მიხედვით ბრახიციროსების მოდემათა შორის საკმარისად მაღალ განვითარების (6—10—6) საფეხურზე დგანან. ხოლო კეფის განვითარების მიხედვით საქართველოს ბრახიციროსები უფრო ჩამორჩენილი არიან.

განაზომ.	1	2	3	4	5	6	9	10	11	12	საშუალო	მნიშობ.
ტუნ.	ალბ.	ტუნ.	ალბ.	ალბ.	ალბ.	ტუნ.	ალბ.	ალბ.	ალბ.	ალბ.	ალბური	1
ტოგო	ტუნ.	კერრი	ტუნ.	ტუნ.	ვოლ.	ალბ.	ტუნ.	ილ.	სარდ.	ტუნ.	ტუნ.	2
აზერბ.	ტოგო	აზერ.	ტოგო	ალყ.	მც. აზ.	ტოგო	პოლ.	ბუზ.	ვოლ.	ტოგო.	ტოგო.	3
ალბ.	აზერ.	ტოგო	სარდ.	ვოლ.	ტუნ.	ალყ.	ბრეტ.	ტუნ.	დახაუ	ვოლინ.	ვოლინ.	4
ვოლ.	დახ.	ვოლ.	კერრი	სარდ.	სარდ.	სარდ.	სარდ.	ვოლ.	ტოგო	სარდ.	სარდ.	5
კერრი	კერრი	ალყ.	ვოლ.	ბრეტ.	აზერ.	აზერ.	აზერ.	ტოგო	ბუზა.	აზერბეიდ.	აზერბეიდ.	6
დახ.	ბრეტ.	ბრეტ.	ბრეტ.	აზერ.	პოლ.	ვოლ.	კერრი.	აზერ.	კერრი	კერრი	კერრი	7
ბრეტ.	ვოლ.	მც. აზ.	ბუზა	კერრი	კერრი	კერრი	ვოლ.	კერრი	ტუნ.	ბრეტ.	ბრეტ.	8
ალყ.	პოლ.	ბუზ.	დახ.	დახ.	ბრეტ.	მც. აზ.	ტუნ.	ბრეტ.	ბრეტ.	დახაუ	დახაუ	9
მც. აზ.	ბუზა	დახ.	მც. აზ.	ტოგო	დახ.	ბრეტ.	დახ.	დახ.	სირ.	მც. აზ.	მც. აზ.	10
ბუზა	მც. აზ.	პოლ.	აზერ.	მც. აზ.	ტოგო	დახაუ	ალყ.	მც. აზ.	მც. აზ.	ბუზა	ბუზა	11
პოლ.	ალყ.	ალბ.	პოლ.	ბუზ.	ბუზ.	პოლ.	მც. აზ.	სარდ.	პოლ.	პოლინ.	პოლინ.	12
სარდ.	ილ.	სირ.	ალყ.	ილ.	ილ.	ალბ.	ალბ.	ქართ.	ქართ.	ალყირი	ალყირი	13
ილ.	სარდ.	ქართ.	ილ.	ალბ.	ალყ.	ბუზა	ილ.	ალბ.	ალყ.	ილირ.	ილირ.	14
ქართ.	ქართ.	პოდგ.	პოდგ.	ქართ.	ქართ.	ქართ.	ქართ.	ალყ.	ილ.	ქართ.	ქართ.	15
ალბ.	ალბ.	ალბ.	ალბ.	პოლ.	ალბ.	პოდგ.	ბუზ.	პოლ.	პოლ.	ალბ.	ალბ.	16
პოდგ.	პოდგ.	სარდ.	ქართ.	პოდგ.	პოდგ.	სირ.	პოდგ.	პოდგ.	აზ.	პოდგ.	პოდგ.	17
სირ.	სირ.	ილ.	სირ.	სირ.	სირ.	ილ.	სირ.	სირ.	ალბ.	სირია	სირია	18

კეფის მცირე სიგანის მიხედვით ქართულ ბრახიცეროსებს მე-15-ე ადგილი უჭირავს. ქართულ ზოგებზე შედარებით ვიწრო კეფა მხოლოდ სირია-მესოპოტამიის, ილირიის და აზერბეიდ-

ჯანის მოდგმებს აღმოაჩნდათ. კეფის დიდი სიგანე ხედვით ქართულ ბრახიცეროსებს მეორე ადგილი უკავიათ. შედარებით უფრო ვიწრო კეფის დიდი სიგანე ტოგოს, პოდგორიცის, მცირე აზიის, სირია-მესოპოტამიის, ტუნისის, ბუზა და აზერბეიჯანის ბრახიცეროსებს აღმოაჩნდა. საერთოდ კეფის განვითარების მიხედვით საქართველოს ბრახიცეროსები უფრო ჩამორჩენილი (15—11) აღმოჩნდნენ. ეს შუბლის განვითარების მიხედვითაც მოსალოდნელი იყო.

ამრიგად ჩვენ მიერ საანალიზოდ აღებული საქართველოს ზროხების წარმომადგენელი, ყველა კრონიოლოგიური ნიშნების მიხედვით, უეჭველად *B. t. Brachyceros Rüt.* (სინ. *B. Longifrons Ow.*) მოდგმებს ეკუთვნის.

რომ ჩვენი ზროხები ბრახიცეროსთა უაღრესად ტიპური წარმომადგენლებია, ამას მათი სხვაგვარი ნიშნებიც მოწმობენ:

ს ი დ ი დ ე (იხ. სურ. 4) ¹.

1. მინდაუს სიმაღლე	101,88
2. ზურგის „	101,65
3. გავის „	106,75
4. ყელტანის სიგრძე	65,30
5. გულის ყაფაზის სიგანე	27,78
6. გულის ყაფაზის ირგვლივი განაზომი	146,61
7. კუჭუხოს სიმაღლე	103,09
8. ქუსლის სიმაღლე	38,12
9. ბეჭმხარსახსრის სიმაღლე	66,03

ფ ე რ ი.

სქარბობს შავი, ჯორა, შავქრელი, ალის და ჩალის ფერი, ვეჟანი. მათ შორის შვიცისა და Jersey-ის დამახასიათებელი ნიშნიანი ზროხები არა ერთხელ შეგვხვდებოდა.

მ ა რ გ ე ბ ლ ო ბ ა.

საქართველოს ბრახიცეროსები, ისე როგორც სხვა ქვეყნის ბრახიცეროსთა მოდგმები, მხოლოდ და მხოლოდ მერძეული საქონელია. მათი რძე მეტად მსუქანია ($3,6—5\%$), როგორც ეს ბრახიცეროსთა უმრავლესობას ახასიათებს (Jersey); უნდა ვიფიქროთ, რომ ქართულ ბრა-

¹) გაზომილი იყო 148 ტიპური რაჭული ბრახიცეროსული ძროხა.

პან რივი	განაზომთა და- სახელება	Rel.																						
		საქარ- თვე- ლოს	აღმა- წერი	ბუზა	ილი- რი- ული	კოლო- ნური	პოდ- გორი ცა	კლ- ური	დახუ	ვოლი- ნი	ბრ- ტან.	კერი	სარ- დის	ალფ- რის	ტუნ- სის	ტოლა	სოია- მესო.	მეტირ- ეხა	კვირ- მეტირ	მეტირ- მეტირ	მეტირ- მეტირ	მეტირ- მეტირ	მეტირ- მეტირ	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	
1	პროდის სიგრძე	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50	46.50
2	შებლის სიგრძე	21.19	20.81	20.89	22.00	21.22	20.76	23.85	21.98	20.16	20.83	21.16	20.92	26.08	18.75	21.44	19.91	20.71	21.18	21.01	23.85	18.75	5.10	
3	სახის სიგრძე	25.38	25.68	25.61	24.61	25.24	25.95	22.64	24.51	25.35	25.06	26.04	24.1	26.08	23.95	25.05	26.59	25.78	—	25.15	26.59	22.64	3.95	
4	შებლის მეტირ (ი- განე)	15.63	16.15	15.95	15.73	14.98	16.11	17.30	15.32	15.37	15.80	15.71	17.43	14.70	13.50	15.87	14.72	15.64	14.46	15.51	17.43	13.50	3.90	
5	შებლის დიდი სი- გრძე	20.20	20.85	19.69	20.93	18.44	19.84	22.74	19.85	20.10	20.19	17.88	21.83	21.18	19.45	78.66	19.04	19.72	19.32	20.11	22.74	18.44	4.30	
6	უბის სიგრძე	14.83	14.32	14.53	15.22	15.15	14.37	6.75	14.35	15.89	14.62	4.43	16.27	13.83	12.70	13.66	13.60	15.97	14.46	14.72	16.75	12.70	4.05	
7	ქვის დიდი სიზა- ღი	14.52	14.48	—	15.58	14.03	14.15	5.85	14.76	14.89	14.17	14.00	15.11	—	—	—	—	—	—	14.68	15.85	14.00	1.85	
8	ქვის შიტირ სი- ზაღი	10.87	10.94	11.25	11.77	—	12.58	—	—	11.03	10.6	10.36	—	10.84	9.40	10.29	11.62	11.00	8.81	10.74	11.77	6.81	2.96	
9	ქვის მეტირ სიგრძე	10.26	11.49	10.31	9.75	11.31	10.41	3.87	10.95	11.83	1.6	11.86	—	12.41	11.40	11.85	10.26	11.57	—	11.41	13.87	9.75	4.12	
10	ქვის დიდი სიგრძე	18.80	19.48	17.41	18.90	21.76	18.58	2.12	19.12	19.45	2	19.98	—	19.05	17.50	18.71	17.93	18.51	—	18.11	22.12	17.41	4.71	
11	რქათაშეა მანძი- ლი	14.10	13.74	16.78	18.19	12.27	13.32	7.19	—	15.36	1.62	14.64	13.95	12.19	11.20	12.57	12.26	14.32	14.26	14.14	18.19	11.20	6.06	
12	საბაღე შორი	13.47	12.66	13.41	13.08	12.72	13.42	4.10	13.20	13.25	1.56	12.82	15.11	12.07	11.30	12.57	12.26	14.32	14.26	13.00	17.89	9.25	8.64	

განა-
კომ.

ბ რ ა ხ ი ც ე რ ო ს ე ბ ი ს მ ო დ გ მ ბ

№
რგ.

2	3	4	5	6	9	10	11	12	
ალბ.	სირ.	სარდინ.	ალბ.	ალბ.	ალბ.	ილირ.	ილირ.	ტოგო	1
ილირ.	ალყ.	ალბ.	სარდინ.	სარდინ.	ალყ.	პოლ.	ალბ.	სარდ.	2
დახ.	კერრი	ალბან.	ალყ.	მც. აზია.	კერრი	ბრეტ.	ბუზა	სირ.	3
ტოგო	პოდგ.	ბუზა	ილირ.	ვოლ.	სარდინ.	სარდინ.	ვოლ.	ალბ.	4
პოლ.	მც. აზია	ტოგო	ალბან.	ილირ.	ტოგო	კერრი	კერრი	საქართველ.	5
საქართველ.	ალბან.	ბრეტან.	საქართველ.	პოლონ.	ვოლ.	ალბ.	ბრეტან.	პოდგ.	6
აზერბ.	აზერბ.	ილირ.	ბრეტან.	საქართველ.	მც. აზია	ვოლ.	მც. აზია	ბუზა	7
კერრი	ბრეტ.	კერრი	ვოლ.	ბრეტან.	ალბან.	დახაუ	დახაუ	ვოლ.	8
სარდ.	ბუზა	მც. აზია	კერრი	ბუზა	ტუნისი	ალყ.	აზერბ.	დახაუ	9
ბუზა	საქარ.	საქარ.	დახაუ	აზერბ.	პოლონ.	ილირ.	საქართველ.	ილირ.	10
ბრეტ.	ვოლ.	ვოლ.	პოდგ.	კერრი	ბრეტან.	საქართველ.	სარდინ.	კერრი	11
ალბ.	პოლონ.	დახაუ	მც. აზია	პოდგ.	დახაუ	ტოგო	ალბან.	პოლონ.	12
პოდგ.	ტოგო	პოდგ.	ბუზა	დახაუ	პოდგ.	პოდგ.	პოდგ.	5.	13
მც. აზ.	ილირ.	პოლონ.	ტუნისი	ალბან.	ბუზა	მც. აზია	ტოგო	ბრეტან.	14
ალყ.	დახაუ	სირ.	აზერბ.	ალყ.	საქართველ.	სირ.	სირ.	ალყირ.	15
ვოლ.	სარდინ.	ალყ.	სირ.	ტოგო	სირ.	ტუნის.	პოლონ.	ტუნის.	16
სირ.	ტუნისი	აზერბ.	ტოგო	სირ.	ილირ.	ბუზა	ალყ.	აზერბ.	17
ტუნისი	ალბ.	ტუნისი	პოლონ.	ტუნისი	აზერბ.	აზერბ.	ტუნის.	მც. აზია	18

ბიციეროსთა მოდგმები, მათი გენოტიპური რავგარობის ყველა საბუ-
თების მიხედვით, უეჭველად მაღალი წველადობის ჯიშებად განვი-
თარდებიან, თუ კი მათი გაუმჯობესების მიზნით შესაფერი მომწე-
ნებლობითი მუშაობა მოეწყო. ამას მოწმობენ ბრახიციეროსთა მო-

დგმებიდან გამოსული შვიცისა და Jersey-სა და ზოგიერთი სხვა ჯიშების მაგალითებიც.

აშკარა უნდა იყოს ისიც, რომ ქართული ზროხების შეჯვარება ბრაზიცეროსთა მოდგმებთან *ceteris paribus* უფრო დადებითს შედეგებს მოგვცემს, ვიდრე რომელიმე სხვა უცხო მოდგმის ჯიშებთან შეჯვარება.

სურ. 4.

დასკვნა.

ჩვენ ჯერჯერობით საქართველოს ზროხების ორ წარმომადგენელს გავეცანით: ერთს აჭარიდან და მეორეს რაჭიდან. რაც შეეხება საქართველოს დანარჩენ კუთხეებს, ყოველ ეჭვს გარეშეა ჩვენთვის, რომ ყველგან სხვაგანაც, სადაც ქართველური კულტურის მოსახლეობა არის გავრცელებული, ჩვენ მხოლოდ ბრაზიცეროსული ფორმების ზროხებთან გვექნება საქმე. მართალია, საქართველოში მოიპოება კიდევ სხვა არა ბრაზიცეროსული ზროხებიც (მაგალითად; B. t. Primigenius, B. t. Orthoceros, B. t. Frontosus და მათი ნარევი ფორმები). მაგრამ ყველა ეს უცხო ან ქედის გადაღმიდან, სტებიდან, ან ევროპიდან შემოყვანილი ფორმებია. ასე მაგალითად ზემო რაჭასა და სვანეთში ძალიან გავრცელებულია სტების ზროხები, განსაკუთრებით როგორც კარგი სახარე საქონელი. მაგრამ, სადაც არ უნდა იყოს, ყველა მათ

ქართული
საბუნებისმეტყველო
მეცნიერებათა
აქადემია

მხოლოდ-და-მხოლოდ უცხო ელემენტის სახით ვხვდებით. ცხოველები კი არ არიან, არამედ ან ჩამოსახლებულ არაქართულ ტომებს (დუხობორები, გერმანელები), ან ერთეულ მეურნეებს (მეგრული მეჯოგეები, შვეიცარიელი მრეწველები ბორჩალოში და სხვ.) ახასიათებს.

ყველა ზემონათქვამის მიხედვით ჩვენს შემდეგსა და უახლოს ამოცანას შეადგენს ჯერ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების ბრახი-ცეროსთა შედარებითი, ოსტეოლოგიური შესწავლა და შემდეგ მათი აწინდელი გავრცელების საზღვრების დამყარება. მხოლოდ ამის შემდეგ შეიძლება საქართველოს ბრახიცეროსთა ჩამომავლობისა და განვითარების საკითხების გადასაწყვეტად საჭირო მუშაობის დაწყება.

N. JOSSELIANI.

KRANIOLOGISCHE UNTERSUCHUNG ÜBER DEN SCHÄDELBAU DES GEORGISCHEN BRACHYCEROS-RINDES.

Zusammenfassung.

In der vorliegenden Arbeit ist der Schädelbau des Rindes aus Atjara und Ratja untersucht worden.

1. Dieses georgische Rind gehört zu dem am meisten rein erhaltenen B. t. Brachyceros-Stamm der Rinder.

2. Die Massanalyse der 20 Schädel der weiblichen Tiere dieses Rindes ergibt, in Hauptmessungen des Schädels, folgende Zahlen:

1. Vordere Schädelnlänge (v. d. cr. occip.)	39.0 cm
2. Stirnlänge (b. zur Tangente an dem Augenhöhlen- vorderrand)	17.77 »
3. Gesichtslänge (v. d. Augenhöhle tangente)	21.29 »
4. Breite in der Stirnge	13.11 »
5. Breite in der Stirnweite	16.94 »
6. Wangenweite	12.44 »
7. Grösste Höhe des Hinterhauptes	12.18 »
8. Kleinste Höhe des Hinterhauptes	9.12 »
9. Kleinste Breite des Hinterhauptes	8.60 »
10. Grösste Breite des Hinterhauptes	15.77 »
11. Breite der Zwischenhornlinie	11.87 »
12. Länge der Zahnreihe im Oberkiefer	11.30 »

3. Im Vergleich mit dem Torfrinde hat sich das georgische Rind als kleiner erwiesen.

4. In Hinsicht auf den relativen Wert der Schädelmassen, zeichnet sich das georgische Rind, im Vergleich mit dem Torfrinde, durch grössere Stirn, engeres Hinterhaupt, längeres Gesicht, grössere Zahnreihen im Oberkiefer und durch breitere Wangenweite, aus.

5. In Hinsicht auf die Hauptmassen, hat sich der Schädel des georgischen Rindes im Vergleich mit den recenten Brachyceros-Rinderstämmen, im Durchschnitt, grösserer erwiesen, als der Schädel des albanischen, Podgorica- und syrischen Rindes, aber kleiner als der der übrigen bis zum heutigen Tage bekannten Brachyceros-Rinderstämmen.

6. Im allgemeinen, mit Rücksicht auf den Schädelbau steht das georgische Rind, gleich dem albanischen, auf der niedersten Stufe der Entwicklung.

7. Die Masse der untersuchten georgischen Brachyceros-Rinder ergeben folgende Zahlen:

1. Wiedderisthöhe	101.88 cm
2. Rückenhöhe	101.65 »
3. Kreuzhöhe	106.75 »
4. Hals-Rumpflänge	65.30 »
5. V.-Brustbreite	27.78 »
6. Brustumfang	146.61 »
7. Die Höhe der Bugspitze	66.03 »
8. Huftenhöhe	103.09 »
9. Höhe der Fersenspitze	38.12 »

8. Die Leistung des georgischen Rindes besteht in erster Linie in der Milch; Fettgehalt der Milch reicht bis zu 5% heran.

9. Zuletzt muss erwähnt werden, dass das B. t. Brachyceros als Leitrasse des georgischen Volkes angesehen werden soll, da es bei allen georgischen Stämmen verbreitet ist. Noch mehr: die unter dem kulturellen Einfluss Georgier entwickelten Völkerstämmen des Kaukasus sollen nur das Brachyceros-Rind halten.

10. In Georgien treffen wir vereinzelt auch das Primigenius-, Frontosus-, und Orthoceros-Rind, aber alle sie sind entweder aus dem nördlichen Steppengebiet eingewandert oder aus West-Europa eingeführt.

35. *efflans* (Hoffmanns.) Dej.—Показание это остается под сомнением, т. к. легко могло относиться к aberrantным экземплярам обычного *Br. crepitans*, тем более что оба вида чрезвычайно сходны, и надежным отличием является лишь форма penis'a и отчасти переднеспинки.

39. *explodens* var. (?) *costulatus* Chaud.—Описана по единственному, притом повидимому недокрашенному экземпляру, и вероятнее всего, что она отвечает той форме, какая была отмечена у Reitter'a под особым названием *substriatulus* Reitt.

У Kolenati¹ мы находим указание для Закавказья на следующие виды:

12. *crepitans* F.

13. *crepitans* var. *suturalis* Kolen.—Совпадает повидимому с одноименным названием у Dejean'a и является синонимом *sclopeta* F.

14. *crepitans* var. *ejaculans* Fisch.—Самостоятельный вид.

15. *crepitans* var. *scoteinus* Kolen.—Название, забытое всеми, но из слов автора видно, что оно является синонимом основной формы.

16. *crepitans* var. *nigricornis* Gebl.=*incertus* Br.

17. *explodens* Duft. Под двумя следующими номерами приводятся вариации:

obscuricornis Godet (=Mén.) и *strepens* Fisch.

Далее, у Мочульского мы находим целый ряд данных для Кавказа и сев. Персии, б. ч. новых видов, охарактеризованных почти всегда неудовлетворительно или вовсе недостаточно и остававшихся загадочными.

Так, в 1845 г.² им описано с Кавказа три вида:

1) *brevicollis* Motsch.—Хотя описание на этот раз длинное, все же из него не видно было, о каком виде идет речь, и только, исследовав типы, Ильин установил, что это тот же вид, который был впоследствии описан Apfelbeck'ом под названием *peregrinus*, а потому для него можно восстановить старое название Мочульского.

¹) Meletemata Entomologica, fasc. 1. 1845, p. 20—21.

²) Insectes de la Sibérie: *Mém. Acad. Imp. Sc. St.-Petersbourg*, t. V. p. 67—68.

2) *costatulus* Motsch., из окр. Тифлиса.—Название это никем больше не упоминается, даже сам Мочульский в позднейшей своей таблице р. *Brachynus* уже не приводит его, но за то там имеется название созвучное—*costulatus*. По контексту ясно, что оба названия относятся к одному и тому же виду, и последнее ввиду весьма лаконичной характеристики предположительно относилось то к *ejaculans* (Reitter), то к *immaculicornis* Dej. (каталог Winkler'a). Осмотр оригинального экземпляра показал, что хотя этот вид и весьма легко принять за *ejaculans* при первом взгляде, в действительности он стоит далеко от последнего, т. к. относится к другому подроду, а именно—*Brachynolomus*, т. е. к тому же, что и *immaculicornis* Dej., но резко отличается от этого (см. ниже). Если он и попадался кому либо на глаза после Мочульского, то его вероятно смешивали с *ejaculans*. И вероятно этот же вид описан недавно Ильиным¹ под названием *kosak* Ilj.

3) *coerulescens* Motsch.—В ревизии Reitter'a вовсе не упоминается, тип повидимому не сохранился, а краткая характеристика автора не дает надежных оснований для выяснения вида. Ильин предполагает идентичность его с *brevicollis* Motsch. (*peregrinus* Apf.), что м. б. и правдоподобно.

В другом месте² Мочульский описывает с Кавказа новых два вида: 1) *talyschensis* M. из Ленкорани. О нем сказано всего только: «ausgezeichnet durch die schön violetten³ Deckschilde und eine etwas beträchtlichere Grösse als die von *Br. efflans*», т. е. в сущности ровно ничего не сказано. Тип не сохранился, и потому название это приходится вовсе игнорировать; 2) *interruptus* M., из сев. Персии. Тип также не сохранился, а из слов автора можно заключить, что вероятно речь идет о *Br. hamatus* Fisch., как это предполагает и Ильин.

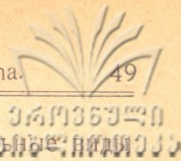
Наконец, в 1864 году Мочульский дает аналитическую таблицу всех известных ему видов бомбардиров с одноцветными надкрыльями⁴. Здесь мы находим большое количе-

1) Русск. Энтомол. Обзор. т. XVIII, стр. 139.

2) Die Käfer Russlands. Moscou, 1850, p. 34.

3) У Reitter'a ошибочно цитировано: «braun violett».

4) *Brachinus à élytres bleuâtres et unicolores: Bull. Soc. Nat. Moscou, XXXVII, ii, p. 215.*

ство новых названий, но охарактеризованы не отдельные виды, а целые группы, так что по всей справедливости все устанавливаемые новые виды можно игнорировать, рассматривая их, как *nomina nuda*. Лишь знакомство с типами могло бы выяснить их ценность. И когда это было сделано недавно Ильиным, а некоторые типы осмотрены мною, то почти все эти виды расшифрованы теперь. Как и можно было ожидать, Мочульский плохо разбирался в этом роде и создал не малую путаницу.

В разбираемой таблице для Кавказа и Сев. Персии мы находим следующие данные:

1) *chalybaeus* M. = *explodens* Duft ab. *strepens* Fisch. Сохранился один целый экз. с этикеткой: «Transcaucasia» и надкрылья от двух других, из Дарестана.

2) *obscuricornis* Godet = *crepitans* F. (по Ильину).

3) *obscuripennis* M. из Персии.—Тип повидимому не сохранился, т. к. ни я его не видел, ни Ильин не упоминает этого названия.

4) *fulviventris* M. Два экз. плохой сохранности: один—*psophia* Dutt., другой—*explodens* Duft.

5) *brunnicornis* M.—Пять экз. с этикеткой «Caucase» относятся к *explodens* var. *sichemita* Reiche.

6) *fuscicornis* (Kol.) = *crepitans* F. (по Ильину).

7) *elegans* Chaud., из пограничной с Кавказом Персии. Как выяснил Ильин, *Br. ganglbaueri* Arf. совпадает с этим видом Шодуара, и название последнего автора, как старейшее, нужно восстановить.

8) *atripennis* Motsch. в одном месте указан для Киргизских степей, в другом для Кавказа. В оригинальных экземплярах Ильин признал лишь цветовую вариацию (черные надкрылья) обыкновенного *crepitans*, т. е. то же, что ab. *nigripennis* Letzn. 1851¹.

¹ В другой своей статье Ильин (*Русск. Энт. Обзор. XVIII*, стр. 235) обращает наше внимание на существование параллелизма в цветовых вариациях у различных групп бомбардиров и для аналогичных вариаций предлагает различные названия (новые, там где их не было до сих пор) в каждом отдельном случае для каждого вида. Последнее, хотя и отвечает установившейся традиции, является нерациональным, загромо-

На позднейших литературных показаниях я не буду останавливаться, так как в перечне будут сделаны ссылки на источники, отмечу лишь, что из видов, установленных Шодуром, два продолжают оставаться и до наших дней еще не выясненными ближе, а именно: *subnotatus* Chaud. из Астрабада и *pectoralis* (Dej.) Chaud. из Персии и Крыма. Прежде чем перейти к распространению отдельных видов у нас, считаю необходимым предпослать определительную таблицу, которая с одной стороны выявит ту интерпретацию видов, какая принята в настоящей работе, а с другой стороны облегчит распознавание видов, водящихся на Кавказе и в смежных частях Турции и Персии, тем более что в русской литературе не было сделано еще такой попытки.

Таблица для определения подродов и видов р. *Brachynus* Web.

- 1 (12). Пленочка (желтая кожистая каемка) на вершине ндкр. усажена по наружному краю отдельными длинными щетинками, загнутыми книзу. Ндкр. б. ч. одноцветные (подр. *Brachynus* s. str.).
- 2 (3). На основании ндкр. у щитка треугольное рыжее пятно, б. м. удлинненное. 7—9 мм. 1. *plagiatus* Reiche.
- 3 (2). Ндкр. всегда одноцветные.
- 4 (7). Низ тела и пигидий рыжие. Ндкр. с нежными бороздками, удлинненные, почти с параллельными сторонами.
- 5 (6). Низ б. светлый, ндкр. рашпилевидно пунктированы. Penis к вершине расширен, на некотором расстоянии от верхушки с большим загнутым зубцом. 6,5—9 мм. 2. *elegans* Chaud.
- 6 (5). Низ м. светлый, ржавокрасный. Ндкр. с простой, частой и б. мелкой пунктировкой. Penis сужен к

ждая и без того громоздкую номенклатуру. Тем более, что в одном случае даже впадает в синонимию: для черной вариации у *Br. explodens* существует уже два названия, ранее данных: *nigrinus* Porta и *semi-niger* Reitt. Для аналогичных вариаций следует установить одно общее наименование, однообразное для всех видов данного рода (или семейства), напр. *forma nigra*, *maculata*, *nigripennis*, *opaca* и т. п.

верхушке, с коротким зубцом у самой вершины, 7—9,5 мм. 3. *psophia* Duft.

- 7 (4). Брюшко и пигидий черные или темно-бурые, иногда лишь основание брюшка просвечивает красным.
- 8 (9). Промежутки на ндкр. вполне явственно, хотя и слабо приподняты, к вершине сглаживаются, сильнее блестят, чем основной фон ндкр. Пленочка на верш. ндкр. широкая, светлая. Прсп. в частых точках. Усики одноцветные, красноватые¹. 8—11 мм. 4. *ejaculans* Fisch.
- 9 (8). Ндкр. гладкие или с едва заметно приподнятыми промежутками. Пленочка узкая, слабо выделяется, смоляно-красная или бурая.
- 10 (11). Прсп. широкая, равна длине своей или чуть шире, б. сердцевидной формы, в передней половине б. выгнута по сторонам. Ндкр. без блеска. По величине тела, окраске и пунктировке ндкр. и по форме прсп. сильно варьирует. Усики одноцветные рыжие (аб. *strepitans* Duft.), или с затемненными III и IV чл. f. typ.), или сплошь затемнены все чл., начиная с III (аб. *annulatus* Reitt.). Ндкр. сине-зеленые, редко почти черные (аб. *nigripennis* Letzn.). Голени ног рыжие, реже затемнены (аб. *kirghis* Ilj.). 6,5—10 мм. 5. *crepitans* Duft.
- 11 (10). Прсп. б. узкая, почти на одну треть длиннее своей ширины, форма ее м. сердцевидная, в передней половине слабее выгнута по сторонам. III—IV чл. усиков затемнены. 6—7,5 мм. 6. *efflans apfelbecki* Jас.
- 12 (1). Пленочка без загнутых книзу щетинок, разве лишь с короткими желтыми волосками по краю.
- 13 (24). Ндкр. одноцветные (лишь у одного вида с коротким рыжим пятном вдоль шва).
- 14 (15). Пленочка на вершине ндкр. по краю с щеткой густых, но очень коротких (видимых лишь при

¹) Если *annulicornis* Chaud. относится сюда, как это устанавливает Ильин, то след. и у *ejaculans* может быть вариация, у которой III и IV чл. усиков затемнены.

- сильном увеличении) желтоватых волосков (подр. *Brachynolomus* Reitt.).
- Ндкр. со слабым блеском, темносиние, с фиолетовым отливом, довольно широкие, с тупыми, килевидными матовыми ребрами (почти как у *incertus* Br.), с широкой пленочкой; промежутки мелко и не густо пунктированы. Прсп. слабо сердцевидная, с острыми задними углами, округленными на самой вершине. Усики одноцветные, ржавокрасные. Брюшко черное или бурое. Penis, как у *crepitans*, но б. широкий в основной половине, менее изогнутый. 9—11 мм. 7. *costatulus* Motsch.
- 15 (14). Каемка без волосков, с гладким краем (подр. *Brachynidius* Reitt.).
- 16 (17). Ндкр. синие, с общим красноватым узким пятном вдоль шва в передней трети (и до половины его). 5—7 м. 8. *sclopetata* F
- 17 (16). Ндкр. одноцветные.
- 18 (19). Ндкр. с тупыми продольными ребрами. Первые два и основание третьего чл. усиков рыжие, остальная часть усиков, лапки и посл. чл. щупиков (кроме самой верхушки) зачернены. Ндкр. темносиние, блестящие, почти голые. Низ темный. 7—8 мм. 9. *incertus* Br.
- 19 (18). Ребра ндкр. едва намечены или вовсе отсутствуют. Щупики всегда одноцв. рыжие.
- 20 (23). Голова вместе с глазами не шире или чуть шире прсп.
- 21 (22). Ндкр. блестящие, б. м. густо и крупно пунктированы, поверхность их б. ч. ровная, реже с углубленными бороздками, брюшко чернобурое, реже просвечивает красным, пигидий черный. Сильно варьирует (разновидности его см. ниже). 5—7 мм. Penis асимметричен, с левой стороны угловатое расширение 10. *explodens* Duft.
- 22 (21). Ндкр. синие, часто с фиолет. отливом, почти всегда без блеска, реже черные (*aterrimus* Hlj.), с заметными бороздками. Брюшко рыжее, бока его

и заднегрудь позади ср. вертлугов обычно затемнены. Пигидий красноватый. 6,5—7,5 мм. Penis симметричный. Усики одноцв., реже III и IV чл. затемнены (ab. *ponticus* Apf. ?) . . 11. *bodemeyeri* Apf.

23 (20). Голова вм. с глазами заметно шире прсп. Ндкр. обычно с зеленоватым отливом, с явственными бороздками, заднегрудь на середине рыжая, бока ее и брюшко бурочерные. Пигидий темнобурый. 8—10 мм. 12. *brevicollis* Motsch.

24 (13). Ндкр. с желтыми или красными пятнами. (подр. *Cnecostolus* Reitt.).

25 (26). Ндкр. на диске почти голые, позади середины одно красное округлое пятно, промежутки килевидно приподняты. Усики и щупики одноцв., розово-красные, реже посл. членик щупиков темный (ab. *guttula* Chaud.). 8—11 мм. . . 13. *bayardi* Dej.

26 (25). Ндкр. в густых нежных волосках, промежутки едва или вовсе не приподняты.

27 (28). Ндкр. синезеленые, реже черные (*biplagiatus* Hlj.), позади середины ближе к боковому краю с одним желтым поперечным пятном (f. typ.), реже расширяющимся вдоль края к плечу (ab. *emgei* Reitt.). III—IV чл. усиков затемнены. 4,2—6,5 мм.¹ 14. *bipustulatus* Quens.

28 (27). Ндкр. с двумя желтыми пятнами, одним в области плеча (редко отсутствующим), другим позади середины на диске.

29 (30). Верх краснобурый или черный, пятна красновато-желтые, заднее пятно ближе к шву. Усики одноцветные, св. коричневые. 6—7 мм. 15. *cruciatus* Quens.

30 (29). Голова и прсп. рыжие, ндкр. синие с пятнами; заднее ближе к боковому краю, плечевое изредка редуцировано, иногда имеется третье дополнительное пятнышко.

31 (32). Ндкр. короткие, оба пятна поперечные. Иногда

¹) По мнению Reitter'a к этому же виду относится *subnotatus* Chaud. с добавочным (?) маленьким округлым пятном перед вершиной.

между задним пятном и швом появляется дополнительное пятнышко (ab. *caspius* Dej.). 4,5—6 мм.

16. *exhalans* Rossi.
 32 (31). Ндкр. удлинненные, в частых явственных точках, почти матовые, плечевое пятно вытянутое, заднее в форме полумесяца с неровными краями. Промежутки приподняты Усики одноцв., рыжие (f. typ.), реже III и IV затемнены (ab. *quadriguttatus* Gebl.). У вершины ндкр. имеется дополнительное пятно неправильной формы, сливающееся с пленочкой (f. typ.), иногда оно отсутствует (ab. *quadripustulatus* Dej.), редко заднее пятно оттянуто зубчиком на верхнем крае (ab. *quadrinotatus* Mén.), реже плечевое пятно отсутствует (ab. *binotatus* Zubk.). 7—8 мм. 17. *hamatus* Fisch.

Разновидности *Br. excludens*.

- 1 (12). Усики частью или сплошь зачернены.
 2 (9). Ноги (или только бедра) одноцв. красные.
 3 (8). Только II и III чл. усиков зачернены.
 4 (5). Ндкр. ровные, промежутки не приподняты, в рас-
 сеянных точках f. typ.
 5 (4). Ндкр. с б. м. явственно приподнятыми промежут-
 ками.
 6 (7). Ндкр. синие или зеленые . . . ab. *substrialulus* Reitt.
 7 (6). Ндкр. черные ab. *nigrinus* Porta.
 8 (3). Усики зачернены, начиная с третьяго чл., лапки
 и голени обычно также затемнены. ab. *obscuricornis* Mén.
 9 (2). Ноги одноцв. темные, иногда голени просвечива-
 ют красным.
 10 (11). Ндкр. с приподнятыми промежутками
 ab. *prokeschi* Maad.
 11 (10). Ндкр. гладкие, без приподн. пром. ab. *tibialis* Motsch.
 12 (1). Усики одноцв. красные.
 13 (16). Ндкр. зеленые или синие.
 14 (15). Ндкр. гладкие, без приподн. промежут
 ab. *strepens* Fisch.

- 15 (14). Ндкр. с приподн. промеж. ab. *glabratus* Dej.
 16 (13). Ндкр. черные ab. *seminiger* Reitt.

Распространение видов.

В нижеследующем перечне использованы как литературные данные, так и результаты личной обработки обильного материала местных музеев (Музея Грузии, Музея Армении, Ставропольского). В видах экономии места почти всюду опущены фамилии собирателей и даты времени сбора. Местонахождения разбиты на следующие шесть групп: Предкавказье (от Кубани до Дагестана), Азербайджан, Грузия (включая Аджаристан и Абхазию), Армения, Турецкая Армения (вкл. и Трапезундск. сандж.) и Персидский Азербайджан.

1. *Brachynus plagiatus* Reiche.

Прк. Кизляр.—Аз. Ленкорань, Арус, с. Мугань, Джевад, Ахтачи (Геокч. у.), Гюсулу (Шуш. у.), Геок-тапа (Ареш. у.), Гянджа.—Гр. Караязы, Тифлис.

Довольно обыкновенен, все лето.

2. *Br. elegans* Chaud. (*ganglbaueri* Apf., Reitt.).

Прк. Псебай (Кубан. обл.).—Аз. Шах-агач (Ленкоран. у.).—Гр. Караязы.—Т. Арм. Козик, Токлиан (Эрзер. вил.).

Всего десяток экз. взятых преимущественно в апреле-мае. Видимо редок, выступает иногда совместно со следующим видом, как это отметил уже Arfelbeck для Балканск. пол.

3. *Br. psophia* Duft.

Прк. Грозный, Ставрополь.—Аз. Талыш: Арус, Эшакчи, Шах-агач и Николаевка; с. Мугань, Сальяны, Мурад-хан (Геокч. у.), Ширванск. степь, Ахсу (Шемах. у.), Геок-тапа.—Гр. Боржом, дол. Алгетки, Караязы.

В Восточн. Закавказье довольно обычен, в Западном—редок, т. е. приурочен у нас к степной полосе.

ЭНТОМОЛОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ ИМ. П. П. ШУВАКОВА

4. *Br. ejaculans* Fisch.

Прк. Краснодар; Дагестан.—Аз. Талыш: Эшакчи, Ленкорань; Пирсагат (Бак. у.), Ах-су (Шем. у.), Скобелевка (Шуш. у.), Александровка (Мугань), Геок-тапа, Гянджа.—Гр. Караязы, Тифлис, Боржом, Батум.—Арм. Эривань, Ханухляр, Шахтахты.—Карсск. обл. (по Якобсону).—Новороссийск.

Как и предыдущий, довольно обыкновенен на низменности, все лето.

5. *Br. crepitans* L.

Повсеместно в Предкавказье и Закавказье до Карса и Урмии, самый обыкновенный вид, в горы подымается невысоко (выше 5.500 ф. не обнаружен). Наиболее обычной является типичная форма, несколько реже ее *ab. strepitans*, небольшим числом экземпляров представлены *ab. annulatus* Reitt. и *nigripennis* Letzn. (*atripennis* Motsch.). Кроме того, имеется один экз. с затемненными голеними, с сильно сердцевидной формой переднеспинки и сильно суженными в основании надкрыльями (Ах-су, Шемах. у.). Относится ли он к этому виду и именно к той цветовой вариации (темные голени), которая недавно была отмечена Ильиным под именем *kirghis* Ilj., или мы имеем здесь дело с особым видом, сказать пока нельзя, т. к. с одной стороны у Ильина не отмечена наличность морфологических особенностей, кроме цветowych, с другой—наш экз. ♀, и потому не представлялось возможным проверить форму *penis'a*.

Недавно по трем экз. из Сухума и Эчмиадзина была установлена Эйхлером новая вариация *Br. crepitans* под названием *flavosuturatus* Eichl. (желтая полоска вдоль всего шва). В наличном, очень большом и весьма разнообразном по месту нахождения материале, просмотренном мною, ни одного экземпляра данного вида с такой окраской (и даже намеком на нее) мне не пришлось видеть ¹.

¹) См. Eichler, W. Nouvelles espèces et variétés des coléoptères du Caucase et de l'Asie Mineure: *Polskie Pismo Entomolog.* III, z. 3, 1924, str. 5. Если автор не располагал достаточным сравнительным материалом, то при трудности различения видов этого рода легко мог впасть в ошибку, приняв за новую разновидность экземпляры *Br. peregrinus*, у которого шов всегда б. м. окрашен в коричневый тон.

6. *Br. efflans* Dej. subsp. *apfelbecki* Jac. (*orientalis* Apfelbeck, 1911, *talyschensis* Motsch.)

Шодуар, а за ним и Мочульский, приводят для Ленкорани *efflans* (Hoffm.) Dej. Якобсон в своей сводке (Жуки России, стр. 411) отнес это показание к восточной расе (установленной Apfelbeck'ом по экземплярам из Вост. Румелии и Сирии) и по недоразумению присоединил еще и Тифл. губ.¹ Если у нас в Талыше действительно выступает этот вид, то конечно он представлен здесь его восточной расой. Указанные Мочульским отличия его вида *talyschensis* от *efflans* настолько неопределенны, что это название относится вероятно сюда же. В материалах из Ленкорани, хотя и обильных, мною не обнаружен.

7. *Br. costatulus* Motsch. (*costulatus* Motsch., non Chaud. ? *kosak* Ilj.).

Автором вид этот был описан (и притом довольно обстоятельно) по экземплярам из окр. Тифлиса. В материалах наших он представлен десятью экз. из Геок-тапы, Арешского у. и из Евлаха. Единственный представитель у нас подрода *Brachynolomus* Reitt. Нужно отметить, что характерная для этого подрода бахромка оч. коротких волосков у нашего вида нежнее, чем у его западного родича—*immaculicornis* Dej. (от которого он отличается еще рядом других существенных особенностей, хотя бы напр. резко килевидными промежутками ндрк.) различима лишь при очень хорошем освещении и сильном увеличении и притом у свежих экземпляров, у потертых же—бахромка потрепана и легко может ускользнуть от внимания. Может быть это осталось незамеченным и Ильиным при описании им своего вида *kosak* Ilj., с Персидск. побережья Касп. моря: в остальном описание отвечает виду Мочульского.

¹) В тексте (стр. 64) Шодуар приводит для *efflans* Ленкорань, а для *crepitans* Ахалцых, в каталоге же, в конце книги (стр. 240) по недосмотру очевидно указано для первого вида Ахалцых, для второго Закавказье. Это обстоятельство ускользнуло от Якобсона и таким образом Ахалцых (т. е. Тифл. г.) и попало в сводку последнего для *efflans*.

ՀԱՐԱՅԵՆԻ
ՅՈՅՆՈՒՄՈՒՅՅ

8. *Br. sclopeta* F.

В материалах представлен лишь экземплярами из Ставрополя, закавказских я не видел. Может быть к этому виду надо отнести показание Коленати под названием *suturalis* Колен. (см. выше). У Якобсона имеется отметка для Тифл. г., первоисточник мне неизвестен.

9. *Br. incertus* В г.

Аз. Ленкорань 16. IX. 14, 1 экз., Талыш (Шодуар), Геок-тапа Ареш. у. 16. V. 12, 2 экз.,—Гр. бл. оз. Табичхури VI. 09, два экз.

10. *Br. explodens* Duft.

Распространен повсеместно в Предкавказье и Закавказье до Турецк. Арм. включительно (Козик, Карс), и с. Персии, почти так же обыкновенен, как и *creptians*, и так же подымается в горы до 5.000 ф. Наряду с типичной формой и так же часто встречается *ab. strepens* Fisch. реже ее *ab. obscuricornis* Mén. *substriatulus* Reitt. и *glabratus* Dej., и один экз. *ab. tibialis* Motsch (*sichemita* Reich.), кроме того из Ленкорани отмечена *ab. seminiger* Reitt. и из с. Персии *ab. niger* Hj. Последняя разновидность вероятно идентична с предыдущей.

11. *Br. bodemeyeri* Arf.

Аз. Ленкоран. у.: Эшакчи, Арус, Ширин-су; Пирсагат (Бак. у.), Скобелевка, Карадонлы, Гянджа.—Арм. Эривань.

Довольно редок, в материалах имеется кроме основной формы по одному экзempl. цветовых вариаций *ponticus* Arf. и *aterrimus* Hj. Встречается иногда совместно с предыдущим видом.

12. *Br. brevicollis* Motsch. (*peregrinus* Arf.).

Прк. Грозный, Дербент.—Аз. Ленкоран. у.: Арус, Лирик, Виляж-чай; с. Мугань, Дегне-даг (Геокч. у.), Скобелевка, Ах-су (Шемах. у.), Геок-тапа.—Гр. бл. оз. Хозапин (ок. 5.000 фут.), Тифлис, Мцхет, Асурети (Тифл. у.).—Арм. Эривань.—Т. Арм. Казикопоран, Козик, Эрзерум.

Довольно часто встречается и широко распространен на Кавказе, но почти исключительно на низменности. У Кенига он приведен под именем *immaculicornis* Dej., как видно после проверки сохранившихся экз. (в колл. Музея Грузии).

13. Br. bayardi Dej.

Аз. Ленкорань, Ахтачи (Геокч. у.), окр. Джевата, с. Мугань, Геок-тапа, Гянджа.—Арм. Ханухляр, Камарлю, Башнорашен.—Т. Арм. Ломашен (бл. Артвина).—Персия: Лешкерек.

Из Ленкорани была описана ab. *guttula* Chaud., но в материалах она отсутствует, и вообще в сборах из Талыша именно этот вид почему-то слабо представлен.

14. Br. bipustulatus Quens.

Прк. Ставрополь, Кизляр, Дагестан (Дербент).—Аз. Сальяны, Анитино, Николаевка (Ленкор. у.), ю. Мугань, Геок-тапа, Евлах, Гянджа.—Гр. Караязы.—Арм. Ханухляр.—Джульфа.—Персия: Асан-кладе (ab. *biplagiatus* Hj.).

15. Br. cruciatus Quens.

Прк. Подкумок (Ménétr.).—Аз. Талыш (Chaud.), Геран, Геок-тапа, Гянджа.—Гр. Коди (Тион. у.), Караязы.—Арм. Ханухляр, Шахтахты.—Нахичевань.

Редок и попадает в небольшом числе.

16. Br. exhalans Rossi.

Прк. Ставрополь, Кизляр.—Аз. Ленкорань, Гянджа, Евлах, Геок-тапа.—Арм. Ханухляр.—Джульфа.—Сев. Персия: Гасан-кладе.

Широко распространен, но всюду редок. У нас повидимому преобладает ab. *caspius* Dej., но считать ее восточной расой нет оснований, т. к. она выступает всюду здесь совместно с основной формой, а с другой стороны отмечена даже из ю. Франции.

17. Br. hamatus Fisch.

Прк. Ставрополь, Владикавказ.—Аз. горы Талыша (Ménétr.).

nétriés), Пирсагат, с. Мугань, Сальяны, Кизыл-бурун (Кубин), Геок-тапа, Гянджа.—Гр. Караязы.—Арм. Эривань.—Нахичевань.

Наряду с основной формой, одиночными экз. представлены вариации: ab. *quadripustulatus* Rossi и *quadrinotatus* Mén. (*dentipennis* Motsch.) и ab. *quadriguttatus* Gebl. (*tingens* Reitt.). В общем довольно редок.

18. *Mastax thermarum* Stev.

Прк. Ставрополь, Дербент.—Аз. Талыш, Геок-тапа.—Гр. Боржом (Leder).

Приведенными восемнадцатью видами ограничивается пока фауна Кавказа в отношении бомбардиров, и только для *Br. efflans apfelbecki* Jac., не представленного в наличных материалах, желательно подтверждение. Конечно, по мере дальнейшего накопления материала число видов может пополниться главным образом за счет туранских и иранских элементов, т. к. западные, средиземноморские уже обнаружены все те, какие могут быть у нас. При анализе нашей фауны бомбардиров обнаруживаются следующие составные ее части: широко распространенных в палеарктике—2 (*crepitans*, *explodens*), обитающих все Средиземноморье—6 (*exhalans*, *incertus*, *sclopeta*, *plagiatus*, *psophia*, *bodemeyeri*), только в восточном Средиземноморье, т. е. виды понтийские в смысле Апфельбека—6 (*bayardi*, *bipustulatus*, *brevicollis*, *elegans*, *ejaculans*, *efflans apfelbecki*). Наконец, к числу туранских относятся несомненно *hamatus*, *cruciatus* и вероятно *costatulus*, ареал обитания которого еще недостаточно выяснен. К этой же группе, конечно, принадлежит и *Mastax thermarum*, доходящий до Киева и Крыма.

Таким образом общий характер фауны—резко выраженный средиземноморский.

С точки зрения распределения отдельных видов по краю, конечно, насколько это полно представлено в литературе и наличных материалах, выясняется следующая картина:

	Ciscaucasia	Transcauc. occid.	Transcauc. orient.	Talysh.
1. <i>Br. plagiatus</i> Reiche	+		+	+
<i>elegans</i> Chaud.	+		+	+
<i>psophia</i> Duft.	+	+	+	+
<i>ejaculans</i> Fisch.	+	+	+	+
5. <i>crepitans</i> L.	+	+	+	+
<i>effl. apfelbecki</i> Jac.				?
<i>costatulus</i> Motsch.			+	
<i>sclopeta</i> F.	+		?	
<i>incertus</i> Br.		+	+	+
10. <i>explodens</i> Duft.	+	+	+	+
<i>bodemeyeri</i> Apf.			+	+
<i>brevicollis</i> Motsch.	+	+	+	+
<i>bayardi</i> Dej.			+	+
<i>bipustulatus</i> Quens.	+		+	+
15. <i>cruciatulus</i> Quens.	+	+	+	+
<i>exhalans</i> Rossi	+		+	+
<i>hamatus</i> Fisch.	+		+	+
<i>Mastax thermarum</i> Stev.	+	+	+	+
	13	8	16	15

Из 18 видов тринадцать уже отмечены для Предкавказья, число их там несомненно будет увеличено при дальнейшем исследовании. В Закавказье имеются все 18, хотя правда *Br. sclopeta* и *effl. apfelbecki* отсутствуют в материалах; первый из них не вызывает сомнений и отсутствие его объясняется м. б. его редкостью здесь по сравнению с Сев. Кавказом, второй непременно нуждается в подтверждении. Бедность видами (но не особями) Зап. Закавказья¹ (меньше половины общего числа) бросается в глаза и вызывается вероятно тем обстоятельством, что здесь мало или вовсе нет подходящих для них условий обитания: бомбардиры—обитатели сухих и жарких районов, держатся на каменистых участках, известковой почве, под небольшими легко и сильно прогреваемыми камнями; некоторые виды впрочем держатся среди растительного мусора по бере-

¹) Виды, не идущие к западу дальше Тифлиса, в таблице отнесены к Вост. Закавказью, т. к. по долине Куры многие типичные степные виды доходят до Тифлиса и Мцхета.

гам водоемов, а *Br. bayardi* Менетрие собирал даже на чалтыках в Ленкорани.

PH. ZAITZEV. (Tiflis).

ZUR KENNTNIS DER BRACHYNINEN VON KAVKASUS-LÄNDERN.

Zusammenfassung.

Die Bearbeitung des umfangreichen Materials in den Sammlungen der Museen von Georgien, Armenien und Stavropol nebst der Litteratur-Angaben und die Untersuchung der typischen Exemplare der *Brachynus*-Arten, die aus Kaukasus von Motschulsky beschrieben waren, haben dem Verfasser die Möglichkeit eine kritische Liste der *Brachynen*, die in Kaukasus und in den angrenzenden Gebieten von Türkei und Persien vertreten, darzustellen. Aus der Verbreitung der einzelnen Arten im Lande ist klar, dass fast alle Arten an die Ebene (die Steppen-Gegenden) sich anhalten und nur die zwei derselben (*crepitans* und *psophia*) in die Gebirge bis 5.000 Fuss steigen.

Die Gesamtzahl einheimischer Arten ist 18, zwei von denen sind weit im paläarktischen Gebiete, 6—im ganzen Mittelmeergebiete, 6—nur in den östlichen Teilen desselben (d. h. pontische Arten, sensu Apfelbeck) verbreitet, und letzte vier Arten sind von turanischer Herkunft.

Nach der Prüfung der Typen von Motschulsky, die teils vom Verfasser, teils von Herrn Iljin¹⁾ durchgeführt wurde, ist folgende Synonymie festgestellt:

<i>brevicollis</i> Motsch.	= <i>peregrinus</i> Apf.
<i>costulatus</i>	= b. sp. des Unterg. <i>Brachynolomus</i> .
<i>chalybaeus</i>	= <i>explodens</i> ab. <i>strepens</i> .
<i>obscuricornis</i>	= <i>crepitans</i> .
<i>fuscicornis</i>	= id.
<i>fulviventris</i>	= eine Mischart (<i>explodens</i> + <i>psophia</i>).
<i>atripennis</i>	= <i>nigripennis</i> Letzn.
<i>tibialis</i>	= <i>bodemeyeri</i> ab. <i>ponticus</i> Apf.?

Die Original-Exemplare von *coerulescens*, *talyschensis*, *interruptus* und *obscuripennis* sind wahrscheinlich verloren.

¹⁾ Rev. Russe d'Entomol. XVIII, 1924, p. 25¹.

IW. TSCHCHIKWISCHWILI.

EINIGE CORRIGENDA ET ADDENDA ZU DEM SATUNIN'SCHEN «SYSTEMATISCHEN KATALOG DER VÖGEL DES KAUKASUS».

Im Jahre 1884 veröffentlichte der bekannte Forscher der kaukasischen Fauna und Gründer des Kaukasischen Museums G. Radde seine Arbeit «Ornis Caucasia», die eine Zusammenstellung der damaligen systematischen und biologischen Kenntnisse über die kaukasischen Vögel darstellt. Im Laufe der Zeit veraltete diese Monographie und mit Rücksicht darauf unternahm es der höchst begabte Forscher K. Satunin, ein neues Verzeichnis der kaukasischen Vögel (mit Beifügung der biologischen Daten) betitelt: «Систематический Каталогъ птицъ Кавказскаго Края» («Systematischer Katalog der Vögel des Kaukasus») ins Werk zu setzen. Diese Monographie ist in zwei Teilen erschienen. Erster Teil, die Ordnung Passeriformes enthaltend, wurde 1911, der zweite Teil, welcher die übrigen Ordnungen enthält, im Jahre 1912 gedruckt. Das Erscheinen dieser Monographie wurde von der damaligen ornithologischen Kritik mit Genugtuung begrüsst, die russische Akademie der Wissenschaften aber verlieh dem Verfasser die zu Ehren von K. Bär gestiftete grosse Prämie.

Nach dem Erscheinen des zweiten Teiles des Katalogs sind 14 Jahre verstrichen und während dieser Zeit ist eine Anzahl von Arbeiten über die kaukasische Aviofauna publiziert worden, welche manche neue Daten über den uns interessierenden Gegenstand enthalten.

Wie dieser Umstand, so auch meine Bekanntschaft mit den ornithologischen Kollektionen des Georgischen Museums, haben mich bewogen, in dieses, für alle diejenigen, die willens sein

könnten, sich eingehend mit der kaukasischen Aviofauna bekannt zu machen, unentbehrliche Werk einige Corrigenenda und Addenda einzutragen.

1. *Pica pica pica* L.

Corvus Pica Linné, Syst. Nat. Ed. X, p. 106 (1758).

Pica europaea Богданов, Пт. Кав., 55; Россиков, Дол. Малки, 22; Динник, Орн. набл., 330.

Pica caudata Радде, Orn. Caucas., 100; Id., Talysch, 14; Lorenz, Beitrag, 7; Мензбир, Пт. Росс., II, 483; Цветков, 80; Catal., 190.

Pica pica Дерюгин, Чорохский Край, 8; Сатунин, Материалы, 5.

Pica rustica Loudon, Reise, 54.

Pica pica pica Hartert, I, 19; Сатунин, Сист. Катал., 9

Über die Verbreitung der Elster finden wir im Katalog die Bemerkung: «das ganze Kaukasien bis 6500». Diese Bemerkung widerspricht jedoch den Beobachtungen der meisten Forscher der kaukasischen Aviofauna. Im West-Georgien, das von Satunin in seinem Werk «О зоогеографических округах Кавказского Края» als «West-Kaukasien» bezeichnet ist, wird der Vogel nicht gefunden. Auch ich habe, während meiner Reise in dieser Gegend, den Vogel nie getroffen.

Die Abwesenheit der Elster in West-Georgien ist, meines Erachtens, der Scheu des Vogels, wie vor waldlosen Ebenen, so vor dichtbewaldeten Ortschaften zuzuschreiben. Fast $\frac{2}{3}$ des westgeorgischen Landes aber sind von grossartigen, subtropischen Wäldern bedeckt.

2. *Nucifraga caryocatactes caryocatactes* L.

Corvus Caryocatactes L. Pallas, Zoographia, I, p. 397.

Nucifraga caryocatactes, Кесслер, Русск. Орн., ст. 234; Эверсман, Ест. Ист. Оренб. края, III, стр. 156; Мензбир, Пт. Росс., т. I, стр. 502; Reichenow, Die Vögel, 319; Hartert, I, 25.

Nucifraga caryocatactes macroynchos, Тимошенко, К орнит. Куб. обл., 113.

Ein Exemplar dieses Vogels wurde von E. Ptuschenko im Garten der Stadt Eysk gefunden. Da haben wir zweifellos mit einer Zufallerscheinung zu tun, denn weder vor, noch nach diesem Fall hat je ein Forscher den Vogel in Nordkaukasien gesehen. Und das hat seinen Grund darin, dass das Verbreitungsgebiet des Vogels vom Kaukasus durch dazwischenliegende weite Ebenen getrennt ist. Der Vogel lebt in waldigen Gegenden von Nord-europa und Nordasien und in hohen Gebirgen von Mitteleuropa.

3. *Coccothraustes coccothraustes nigricans* But.

Coccothraustes nigricans Бутурлин, Наша Охота, 1908, IX, 67.

Coccothraustes vulgaris Радде, Ornith. Caucas., 141; Id. Talysch, 16; Вильконский, Аджария, 99; Цветков, 85; Сатунин, Материалы, 12; Кобылин, Материалы, 47; Catal., 174;

Coccothraustes coccothraustes nigricans Сушкин, Заметки о кавк. пт., 4; Дороватовский, Орнит. набл., 118; Сакварелидзе, Notes sur les oiseaux de Kartli, 25; Сатунин, Систем. кат., 16; Лауниц, Материалы, 15.

Nach Satunin soll der Kirschenbeisser nur «dem waldigen Teile des zentralen und östlichen Transkaukasiens» gehören, obgleich Th. W. Wilkonsky und A. M. Kobylin den Vogel auch für das westliche Transkaukasien angeben. Er soll zwar in Westgeorgien, nach Meinung der letztgenannten Forscher, selten vorkommen, doch dürfte er aus diesem Grund allein nicht aus dem Vögelverzeichnis dieser Gegend gestrichen werden. Nach B. A. Dombrowsky «war der Vogel im Frühsommer 1909 in Wäldern von Tschuruksu nur selten zu finden, seit Mitte Juli wurde er aber gewöhnlich». P. W. Nesterow fand den Kirschenbeisser I/VIII in den dichten Wäldern an den Ufern des Karaweli-Sees im Bezirk von Batum. Nach Angaben von P. P. Suschkin ist er gewöhnlich und zahlreich vertreten in der Umgebung von Zitheli Mindori (in Abchasien). In der ersten Hälfte Juli waren die Jungen schon flugfähig und zum Teil auch schon herbstlich befiedert. Ich persönlich habe öfters Gelegenheit gehabt, den Vogel in kleinen Flügen in den Bezirken von Senaki und Kutais zu

beobachten. Demzufolge muss auch das westliche Georgien dem Verbreitungsgebiet dieses Vogels zugefügt werden.

4. *Fringilla coelebs solomkoi* Menzb.

Fringilla coelebs Linné, Syst. Nat. Ed. X. p. 179 (1758).

Fringilla coelebs Богданов, Пт. Кавк., 61; Радде, Orn. Caucas., 136; Россиков Дол. р. Малки, 38; Динник, Орнит. набл., 321; Logenz, Beitrag, 12; Мензбир, Пт. России, II, 626; Сатунин, Материалы, 18; Вильконский, Аджария, 98; Цветков, Орн. набл. в окр. Бел.-Ключа, 84; Дерюгин, Чорохский край, 10; Кобылин, Материалы, 47; Loudon, Reise, 44;

Fringilla coelebs coelebs Hartert, I, 125; Сатунин, Систем. катал., 24.

Fringilla coelebs solomkoi Сушкин, Заметки о кавк. пт., 5.

Nach Prof. P. P. Suschkin gehören zum Nistungsgebiet dieser subspecies die Krimhalbinsel, die Gegend von Sotscha und das Kubangebiet. Ihr Vorkommen in Transkaukasien hält er für fraglich. Diese subspecies unterscheidet sich von der typischen Form durch einen grösseren Schnabel und auch dadurch, dass die graue Farbe hier breiter angelegt und zugleich heller ist. Alle Exemplare, die von mir persönlich in Westgeorgien erlegt wurden, gehören eben dieser subspecies an. Was nun die, aus verschiedenen Teilen Transkaukasiens stammenden, Materialien des Georgischen Museums anbetrifft, so ist da, wie diese subspecies, so auch die typische Form, *Fringilla coelebs coelebs*, vertreten.

5. *Acanthis flavirostris brevirostris* Moore.

Linota brevirostris Moore, Proc. Zool. Soc. London, 1855 p. 216.

Linota brevirostris Богданов, Пт. Кавк., 66; Logenz Beitrag, 14.

Linota brevirostris et *L. flavirostris* Радде, Orn. caucas., 133.

04.10.50
2.006.1014000

Acanthis brevirostris Мензбир, Пт. России, II, тунин, Материалы, 14.

Acanthis flavirostris brevirostris Hartert, I, 77; Сатунин, Сист. кат., 19; Бобринский, Резултат. орнит. экск. в Сурм. и Эчм. у., 193.

Diese species ist im Katalog mit der Angabe verzeichnet, dass sie nur im Winter zu beobachten sei. N. A. Bobrinsky hat 8/VII. zahlreiche Flüge dieser Vögel in der Nähe von Sardar-Bulagh und Takjaltu gesehen. Daraus ist zu schliessen, dass der Vogel in dieser Gegend nistet.

6. *Rhodopechys sanguinea* Gould.

Fringilla sanguinea Gould. Proc. Zoolog. Soc. London 1837, p. 127.

Erythrospiza rhodoptera Радде, Ornith. Caucas., 130; Lorenz, Beitrag., 17; Catal. 173.

Rhodopechys sanguinea Мензбир, Пт. России, II, 603; Hartert, I, 90; Сатунин, Сист. Кат., 21; Reichenow, Die Vögel, 426; Бобринский, Рез. орнит. экск., 194.

Dieser Vogel ist in Turkestan, Persien, Kleinasien und Palästina verbreitet. Satunin bemerkt in seinem Katalog, dass der Vogel selten im Winter auch in Nordkaukasien und das östliche Transkaukasien (Bezirk von Lenkoran) einzufliegen pflege. Er bezieht sich dabei darauf, dass ein Exemplar dieses Vogels ♂ XII—1885 von Lorenz in der Umgebung des Malkaflusses erjagt, ein anderes Exemplar ♂ 4—I—1886 von G. Radde in der Nähe der Stadt Lenkoran erlegt wurde. Gänzlich unbeachtet lässt er ein im Zoologischen Kabinet der Moskauer Universität befindliches Exemplar mit der Angabe: «♂, 10—VII—1896, am Ufer des Goktscha-Sees». N. A. Bobrinsky stellte während seiner Reise in Armenien fest, dass dieser Vogel in grosser Zahl in den Tälern des Agridaghgebirges innerhalb des gew. Gouv. Erevan nistet. Demzufolge können wir den Schluss ziehen: Im Kaukasus nistet diese species nur in Armenien, in Nordkaukasien aber wird er selten, als eingeflogen, beobachtet.

7. *Erythrospiza mongolica* Swinh.

Erythrospiza mongolica Hart. I, 89; Reichenow, Die Vögel; Бобринский, Рез. орнт. экск., 193.

Bis zur letzten Zeit wurde als Verbreitungsgebiet des Vogels Mittelasien,—von Turkestan und Afghanistan ab bis zu den Ostgrenzen von Mongolei und Nord-China,—betrachtet. Jetzt kann es den vom Prof. Reichenow veröffentlichten Daten zufolge durch Hinzufügung von Nordafrika und Kleinasien erweitert werden. Es ist sehr merkwürdig, dass diese species von N. Bobrinsky 4/V. im Surmalinschen Bezirk (Armenien) beobachtet wurde. Die Vögel waren sehr ermüdet und nach einigen Tagen verschwanden sie ganz aus dieser Gegend. Sie befanden sich zweifellos auf ihrem Durchzug und hielten sich hier nur vorübergehend auf.

8. *Melanocorypha bimaculata* Ménétr.

Alauda bimaculata Ménétries, Catal. Rais., 37 (1832).

Melanocorypha bimaculata Богданов, Пт. Кавк., 76; Радде, Orn. Caucas., 157; Id, Talysch, 17; Мензбир, Пт. Росс., II, 435; Catal., 183; Сатунин, Материалы, 28; Hartert, I, 210; Bianchi, Alaudidae, 43;

Melanocorypha bimaculata Бобринский, Результаты, 201; Сатунин, Систем Катал., 31; Нестеров, Заметки о за-кавк. пт., 104.

Es ist notwendig, die Nachrichten über die Verbreitung dieses Vogels innerhalb des Kaukasus zu vervollständigen. Satunin gibt den Vogel nur für das «östliche Transkaukasien» an. P. W. Nesterow erlegte 19/V. in der Umgebung von Batum ein auf dem Durchzug befindliches Exemplar. Über die Verbreitung dieser species innerhalb des Kaukasus können wir folgende Behauptung aufstellen: der Vogel winter und nistet in den Ebenen des östlichen Transkaukasiens; auf dem Durchzuge wird er auch im westlichen Transkaukasien getroffen.

9. *Lullula arborea* L.

Alauda arborea Linné, Syst. Nat. Ed. X, p. 166 (1758).
Coris arborea Богданов, Пт. Кавк., 74; Catal., 181.

Lullula arborea Радде, Orn. Caucas., 166; Id., Talysch, 17;
Bianchi, Alaudidae, 54; Hartert, I, 241.

Alauda arborea Мензбир, Пт. Росс., II, 452; Цветков, 80.

Lullula arborea Сатунин, Материалы, 29, Систем. катал., 34; Нестеров, Заметки о закавказ. пт., 104.

Die Behauptung von Satunin, dass diese Lerche für alle waldigen Gebiete des Kaukasus gewöhnlich sei, ist nicht richtig, denn weder Satunin noch die Forscher, auf welche er verweist, haben diese Lerche im walddreichen Westen Transkaukasiens je gesehen. Erst nach dem Erscheinen seines Werkes wurde von P. W. Nesterow 3/VI. in der Umgebung von Gurdschaani (im Bezirk von Arthwini) ein kleiner Flug dieser Vögel beobachtet.

10. *Sitta Krüperi* Pelz.

Sitta Krüperi Pelzel: *Sitzungsber. Akad. Wien*, 48, I, p. 149 (1863).

Sitta Krüperi Lorenz, Beitrag, 35; Catal., 152.

Sitta Krüperi Мензбир, Пт. России, II, 800; Вильконский, Аджария, 101; Сатунин, Материалы, 38; Hartert, I, 336; Сушкин, Заметки 6; Сатунин, Сист. кат., 43

Infolge irgend eines Missverständnisses gilt bei Satunin als Verbreitungsgebiet dieses Vogels nur «der Tannengürtel des westlichen Transkaukasiens und der westliche Teil des Kaukasus», obgleich nach einer Meldung in seinen «Materialien zur Erkenntnis der Vögel Kaukasiens» soll er (Satunin), während seiner Wanderung aus Gurien nach dem Bezirk von Achalkalaki über die Mes'chetischen Berge, diese Species öfters beobachtet haben. Wir weisen hier darauf hin, dass alle Exemplare dieses Vogels, die unter den №№ 109b, 109c, 109g, 109f, 109k im Georgischen Museum aufbewahrt werden, aus der Umgebung von

Borjom stammen. Lorenz hat den Vogel im Kubangebiet (Nordkaukasien) gefunden. Auf Grund dieser Daten können wir wohl behaupten: Diese species nistet im Tannengürtel des westlichen Kaukasus und in waldigen Teilen, wie des westlichen, so auch des östlichen Transkaukasiens.

11. *Poecile lugubris derjugini* Nesterow.

Parus stagnatilis Brehm, Vogelfang, p. 242 (1855).

Poecile palustris Богданов, Пт. Кавк., 89; Радде, *Ornis Caucas.* 109; Lorenz, Beitrag, 61; Россиков, Дол. р. Малки, 49; Мензбир, Пт. России, II, 815.

Parus palustris stagnatilis, Hartert, I, 371; Сатунин, Сист. катал. 49.

Poecile lugubris derjugini Нестеров, Новая форма силицы, 145.

P. W. Nesterow fand etliche Exemplare dieses Vogels in der Umgebung des Grenzpostens Gurdschaani. Zweifellos gehören dieser Form auch jene Kohlmeisen an, die von Nordmann, während seiner Reise in den an den Ostküsten des Schwarzen Meeres liegenden Wäldern, gefunden und als *Poecile lugubris* Nat. bezeichnet wurden.

12. *Remiza macronyx loudoni* Zarud.

Anthoscopus rutilans neglectus Zar. Sarudny: *Ornithol. Monatsb.*, 1908, p. 162.

Aegithalus castaneus Sev. Loudon, Meine dritte Reise nach Zentral-Asien, 24.

Aegithalus pendulinus Linn. (part.). (Ib).

Remiza macronyx loudoni Zar.: *Ornithol. Monatsb.*, p. 57.

Bei Satunin sind vermerkt: *Anthoscopus pendulinus pendulinus* L., der in Transkaukasien, seiner Meinung nach, nur im Winter aufzuhalten pflegt, und *Anthoscopus pendulinus caspius* Poelzam. Dieser letztere soll nach den Daten, die wir gegenwärtig besitzen, von den Küsten des Kaspischen Meeres bis zu

Mzchetha verbreitet sein. Im Bezirk von Lenkoran (Talysch) wurde von Zarudny eine andere species dieses Vogels—*Remiza macronyx loudoni* Zarud. entdeckt, die durch seine etwas grossen Füsse, langen Zehen und dicken Schnabel der *Remiza macronyx* Sev. sehr ähnlich ist und sich von ihr durch die Maasse des Schwanzes und der Flügel unterscheidet.

13. *Regulus regulus buturlini* Loud.

Regulus regulus buturlini Loudon: *Ornithologische Monatsberichte*, № 10, 158.

Motacilla Regulus Linné, *Syst. Nat. Ed. X*, p. 158 (1758).

Regulus fluvicapillus Богданов, Пт. Кавк., 103; Динник, Орнит. набл., 346; Lorenz, Beitrag, 34.

Regulus cristatus Радде, *Ornis Caucas.*, 187; Мензбир, Пт. России, II, 849; Вильконский, Аджария, III.

Regulus regulus Дерюгин, Чорохский край, 20; Сатунин, Материалы 39.

Regulus regulus regulus Hartert, I, 394; Сатунин, Сист. каталог, 51.

Regulus regulus buturlini Бутурлин, К распр. кавк. ко-ролька: *Орн. вестн.*, 1916, № 2, стр. 99.

Im Januar 1915 erlegte K. A. Satunin in Karatschala (am Ufer des Kurflusses oberhalb von Saljany) einige Exemplare dieses Vogels und schickte sie zur Untersuchung S. A. Buturlin. Es ergab sich folgendes: Im Vergleich mit europäischem *Regulus regulus regulus* L. zeigen die erwähnten Exemplare folgende Unterschiede: der Rücken gräulich-grün, die Bauchseite hell-grau ohne für den *Regulus regulus regulus* L. bezeichnenden gelblichen Anflug. Nach Behauptung von Buturlin soll diese subspecies grosse Ähnlichkeit mit der sibirischen subspecies—*Regulus coatsi* S u s c h k.—haben.

14. *Saxicola melanoleuca melanoleuca* Güld.

Muscicapa melanoleuca G ü l d e n s t ä d t, *Nov. Comm. Petrop.*, XIX, p. 468, Taf. 15. (1775).

Saxicola melanoleuca Богданов, Пт. Кавк., 92; Radde, *Ornis Caucas.*, 205; Мензбир, Пт. России, II, 1031; Сатунин, *Материалы*, 58; Бутурлин: *Наша охота 1909, ноябрь*, 89; Цветков, 98, Сушкин, *Заметки о кавк. птицах*, 20.

Saxicola melanoleuca melanoleuca Сатунин, *Систем. катал. пт.*, 72.

Saxicola hispanica melanoleuca Бобринский, *Результат орнит. экск.*, 227.

Über das Vorkommen dieses Vogels in Kaukasus sagt Satunin folgendes: «Sicher wurde er in Transkaukasien nur im Winter beobachtet. Die Behauptung, dass er hier auch niste, scheint ihren Grund in einer Verwechslung des Vogels mit einer ihm verwandten Art (*Saxicola finschi* Heugl.) zu haben». Satunin bezweifelt die Behauptung von G. Radde, er hätte am 19. und 24. Mai in der Umgebung von Tiflis 6 Paare dieses schönen Vogels gesehen. Ebenso zweifelnd verhält er sich E. Zwetkow gegenüber, der am 2. und 28. Mai bei der Dedophtis-Zcharo (russ. Zarskje Kolodzy) auf einer Höhe von 2500' einige schon brutfertige Paare des Vogels gesehen haben will. Die Sammlungen des Georgischen Museums enthalten vier Exemplare des Vogels: zwei Exemplare (18c und 40—15) aus dem Areschbezirk, das dritte (18a) aus der Umgebung von Tiflis und das vierte aus dem Bezirk von Batum. Das eine von ihnen (№ 40—15) ist vom Zoologen der russischen Akademie der Wissenschaften, W. Bianki, irrtümlicherweise als *Saxicola finschi* Heugl. bezeichnet worden. Das Männchen der *Saxicola finschi* in Hochzeitstracht unterscheidet sich vom Männchen der *Saxicola melanoleuca* dadurch, dass die schwarze Färbung, die den Zügel, die Augengegend, den Hals und den Kropf umfasst, beim ersteren nicht bis zu den Flügeln reicht, wie beim letzteren, bei welchem sie vom Kropf auch auf die Brust übergeht. Nach P. Nesterow ist der Vogel zahlreich am Grenzposten von Gurdshaani (im gew. Bezirk von Batum); es ist ihm, während seiner Reise in dieser Gegend, gelungen, 5 Männchen und 3 Weibchen zu erlegen. Auch bei Ordschochi auf dem Salagirgebirge und in der Nähe von Artanudschi (im Bezirk von Arthwini) wurde der Vogel von demselben Forscher getroffen. P. Suschkin berichtet über den Fund eines Exemplars im Jakobs-

tal in der Nähe des Grenzpostens von Sergiewskoe (Armenien). Nach N. Bobrinsky ist dieser Vogel zahlreich im Surmalinbezirk (im gew. Gouv. von Erewan).

Es kann auf Grund dieser Angaben behauptet werden: *Saxicola melanoleuca melanoleuca* Güld. nistet im östlichen und im südwestlichen Transkaukasien.

15. *Hippolais caligata* Licht.

Sylvia caligata Lichtenstein, in Eversmanns Reise von Orenburg nach Buchara, p. 128 (1823).

Hypolais caligata Радде, *Ornis Caucas.*, 187; Мензбир, Пт. России, II, 907.

Hypolais (Iduna) caligata Плеске, *Ornithogr.*, 367.

Iduna caligata, Сатуни, Материалы, 50.

Hippolais caligata Hartert, I, 575; Сатуни, Систем. кат. пт., 63.

«Auf dem Durchzug an den Küsten des Kaspischen Meeres», so lakonisch ist dieser Vogel im Katalog verzeichnet. Die Sammlungen des Georgischen Museums legen jedoch die Unrichtigkeit dieser Behauptung dar. Aus Datierungen der im Museum befindlichen Exemplare (№ 63e—3/VII, № 63f—11/VI.) geht hervor, dass der Vogel auf dem Gebiete des Lenkoran'schen Bezirks nistet.

16. *Irania gutturalis* Guérin.

Cossypha gutturalis Cuérin: *Rev. Zool.*, 1843, p. 162.

Cossypha gutturalis Радде, *Ornis Caucas.*, 198.

Erithacus gutturalis Мензбир, Пт. Росс., II, 996.

Irania gutturalis Hartert, I, 755; Сатуни, Систем. кат. пт., 80; Сатуни, Экскур. в южное Закавказье, 106; Сушкин, Заметки о кавк. пт., 22; Бобринский, Результ. орнит. эск. в Эриван. губ., 23.

Über diesen Vogel liest man im Katalog: «Nach Radde's Meinung, pflügt der Vogel in Talysch nur im Winter einzufliegen.

Obgleich diese Meinung von Prof. Menzbier bestätigt wurde, ist tatsächlich den Vogel bis jetzt noch niemand gesehen».

Zwei Jahre später nach der Publikation seines «Systematischen Katalogs» entdeckte Satunin selbst diesen interessanten Vogel in der Umgebung des Ararats. N. N. Bobrinsky fand (während seiner Excursionen, Sommer 1911 und 1912) viele Vögel dieser Art in derselben Gegend, und zwar an den Bergabhängen, etwas oberhalb vom Dorfe Pernautom. Im Jahre 1913 beobachtete Prof. Suschkin die Lebensart dieses Vogels in der Umgebung des Ararats.

Diese species muss in das Verzeichnis der kaukasischen Vögel eingetragen werden. Nach den bis jetzt vorhandenen Nachrichten ist sie in Kaukasus nur in der Gegend des Ararats und der in seiner Nähe liegenden Berge verbreitet. Diese Linie ist wohl als Nordgrenze ihrer Verbreitung zu betrachten.

17. *Bubo bubo interpositus* Rothsch. et Hartert.

Strix bubo Linné, Syst. Nat, p. 134 (1766).

Bubo maximus Богданов, Пт. Кавк., 51; Радде, Ornith. Caucas., 87; Id. Talysch, 14; Россиков, Дол. Малки, 19; Динник, Орнит. набл., 368; Lorenz, Beitrag, 6; Мензбир, Пт. России, II, 269; Вильконский, Аджария, 86; Цветков, 74.

Bubo bubo, Сатунин, Материалы, 75; Loudon, Reise, 60; Сатунин, Системат. катал., 96;

Bubo bubo ruthenus, Hartert, II, 962.

Bubo bubo interpositus Сушкин, Орнит. вестн., 1914 г. № 1, 27.

Prof. Suschkin kam nach der Untersuchung der ziemlich reichen Materialien aus verschiedenen Gegenden von Kaukasus (Tiflis, Borjom, Zakathalabezirk, Wladikaukasus, Prochladnaja) zum Schlusse, dass der kaukasische Uhu in allen seinen Variationen typisch eine und dieselbe Erscheinung darstelle und sich von der typischen Form *bubo* durch seine helle Farbe und vom *ruthenus* der Mittel-Wolga durch die Buntheit des Rückens unterscheide.

[Terra typica: Kleinasien, Nordkaukasien, das untere Wolgabebiet (Sarepta); Typus aus Eregli, Kleinasien].

18. Cursorius gallicus Gm.

Charadrius gallicus Gmelin, Syst. Nat., p. 692 (1788).

Cursorius isabellinus Богданов, Пт. Кавк., 154; Динник, Орнитол. набл., 272.

Cursorius europaeus Радде, Orn. Caucas. 334.

Cursorius gallicus Bogdanow, Conspectus 66; Мензбир, Пт. России, I, 352; Сатунин, Материалы, 91; Систематич. катал., 111.

Cursor isabellinus, Nordmann, Fauna Pontique, 230.

Nach Satunin pflegte dieser Vogel früher sich in den wüsten Ebenen, wie Nord-, so auch Transkaukasiens aufzuhalten. Ein kleiner Flug dieser Vögel (6—8 Exemplare) wurde von A. Nordmann im Mai 1836 an der Kürse des Schwarzen Meeres in der Nähe der Festung von Bitschwintha (Pitzunda) gesehen. Es ist anzunehmen, das der Vogel, als eingeflogen, hie und da an den kaukasischen Küsten des Schwarzen Meeres getroffen wird.

19. Strepsilas interpres L.

Tringa interpres Linné, Syst. Nat. p. 248 (1766).

Strepsilas interpres Богданов, Пт. Кавк., 154; Радде, Orn. Caucas., 333; Bogdanow, Conspectus, 77; Мензбир, Охотн. пт. I, 225; Кобылин, Материалы, 22; Сатунин, Сист. катал. пт. Кавк., 123;

Arenaria strepsilas Лауниц, Матер. для орнит. Черном. поб. Кавк., 33.

Strepsilas interpres L. gilt bei Satunin als ein durchziehender Vogel an den Küsten der beiden Meere. K. Launitz ist es gelungen, 10/VII. in der Umgebung des Dorfes Bombori (bei Gudauthi) einen Flug aus zwei erwachsenen Vögeln und drei Jungen zu beobachten und dabei ein weibliches Exemplar zu erlegen. Demzufolge kann *Strepsilas int.* L. als ein an der kaukasischen Küste des Schwarzen Meeres selten nistender Vogel betrachtet werden.

20. *Sarcogeranus leucogeranus* Pall.

Grus leucogeranus Pallas, Reise d. Prov. des Russ. Reiches, II, p. 714 (1773).

Grus leucogeranus Богданов, Пт. Кавк., 165; Радде, *Ornis Caucas.* 308; Bogdanow, *Conspectus*, 108; Мензбир, Пт. России, I, 422; Katal. 223; Мензбир, *Охотн. птицы*, I, 489; Сатунин, *Материалы*, 98; Карамзин: *Орнит. вестн.* 1912, № 4; Сатунин, *Систем. катал.*, 129.

Übes das Vorhandensein dieses Vogels in Transkaukasien enthält der Katalog keine Notiz. In Übereinstimmung mit den Forschern der kaukasischen Vogelwelt nimmt Satunin an, dass diese species nur auf dem Durchzuge an den Nordküsten des Kaspischen Meeres vorkomme. Von grossem Interesse sind deswegen die Mitteilungen, welche A. Karamsin über das Auffinden dieses Vogels im östlichen Transkaukasien macht. Nach Beobachtung dieses Forschers verbringt *Sarcogeranus leuc.* Pall. in grosser Zahl den Winter an den Ufern der unteren überfluteten Teile der Flüsse Kur und Arax. Die von Karamsin beobachteten Flüge dieses schönen Vogels bestanden aus 100 bis 200 Exemplaren.

21. *Porphyrio poliocephalus* Lath.

Gallinula poliocephala Latham. *Ind. Orn. Suppl.* p. LXVIII. (1801).

Porphyrio veterum Богданов, Пт. Кавк., 146; Радде, *Ornis Caucas.*, 299.

Porphyrio poliocephalus Мензбир, Пт. России, I, 458; *Catal.* 223; Сатунин, *Материалы*, 100; Loudon, *Reise*, 87; Сатунин, *Системат. катал.*, 131.

Als die Grenze der Verbreitung dieses Vogels gilt bei Satunin «die Südküste des Kaspischen Meeres». Das ist geographisch unrichtig. Die Südküste des Kaspischen Meeres gehört nicht zum Kaukasus. In seiner Arbeit «*Материалы к познанию птиц Кавказского Края*», S. 100. schreibt Satunin folgendes: «Ich

habe diesen Vogel im Winter in Mughanlo in der Nähe von Saljany und im Frühling auf dem Wege aus Saljany nach Lenkoran im Schilfe des Araxflusses und selbst bei Lenkoran auf dem Olchowskoe-See gefunden». Nach Pallas haust dieser Vogel an den sumpfigen Küsten des Kaspischen Meeres, in der Gegend um die Mündung des Terekflusses.

Ich persönlich habe den Vogel in der Umgebung von Ew-lach gesehen; ein anderes Exemplar fand ich am Basalethi-See bei der Stadt Duschethi; im Juli 1923 habe ich eine kleine Kolonie des Vogels am Karaja-See nistend aufgefunden. Ein, am Nuriasee im Herbst erlegtes Exemplar wird im Museum der Stadt Batum aufbewahrt. Diese Daten führen uns zum folgenden Schluss: In Kaukasus haust der Vogel an den Küsten des Kaspischen Meeres von der persischen Grenze ab bis zur Mündung des Terekflusses, im östlichen Transkaukasien aber an den Ufern des Kurflusses von seiner Mündung ab bis zum Karaja-See, in den seiner Lebensart entsprechenden Stellen. Als zufällig eingeflogen, wird er wohl auch an anderen Orten von Kaukasus getroffen.

22. *Aquila fulvescens* Gray.

Aquila fulvescens Sev. et Menzb., Ornith. du Turkest., 2-me livr. p. 114; Мензбир, Птицы России, II, 154; Холодковский и Силантиев, Пт. Европы, стр. 24.

Der Vogel ist im Katalog nicht verzeichnet. Im Georgischen Museum findet man nur ein Exemplar dieses Adlers, mit der Angabe: I—84. Leg. G. Radde. Der Grundton seiner Färbung ist goldig-rot. Die Deckfedern der Armschwingen und die Flügel-federn weisen in der Mitte bräunliche Färbung auf. Die erste und die zweite Schwingen und die Steuerfedern dunkelbraun. Am Schwanz lassen sich deutlich gezeichnete Querstreifen wahrnehmen. Wurzelpartie der Schwanzfedern weiss. Schnabel und Krallen hornig-schwarz. *Aquila fulvescens* ist zweifellos in Kaukasus eine seltene Erscheinung. Ebenso selten ist der Vogel im Zentral-Europa, im europäeschen Russland, in Kleinasien und Turkestan, und nur in Indien kommt er verhältnissmässig häufig vor.

23. *Circus macrurus* Gmel.

Accipiter macrurus Gmelin, Nov. Comm. Petrop. p., XV, p. 439, pls. VIII, IX (1771).

Strigiceps pallidus Богданов, Пт. Кавк., 50; Динник, Орнит. набл., 367.

Strigiceps Swainsoni Радде, Ornith. Caucas., 86.

Circus macrurus Мензбир, Пт. России., II, 224; Сатунин, Материалы, 121; Системат. катал., 144; Домбровский, Материалы для изуч. пт. Колхиды и Аджарии.

Im Katalog ist diese species als ein Vogel Nordkaukasiens und östlichen Transkaukasiens verzeichnet. Ein Exemplar des Vogels wurde 25/VIII.09 am Flusse Tschuruk-Ssu (im Bezirk von Batum) erlegt. In der Umgebung der Stadt Choni (Bezirk von Kutais) habe ich einige Exemplare des Vogels auf dem Durchzuge im Spätsommer gesehen und erlegt. Es unterliegt keinem Zweifel, dass diese species im westlichen Transkaukasien, obgleich verhältnismässig nur selten, vorzukommen pflegt. Demgemäss muss ihr Verbreitungsgebiet durch Hinzufügung Westgeorgiens erweitert werden.

24. *Aesalon aesalon pallidus* Suschk.

Falco aesalon Tunstall, Ornith. Brit., p. I (1771).

Falco aesalon Богданов, Пт. Кавк., 42; Радде, Ornith. Caucas., 55; Lorenz, Beitrag, 5; Вильконский, Аджария 77.

Lithofalco aesalon Мензбир, Пт. России, II, 30; Сатунин, Материалы, 117; Loudon, Reise, 65; Сатунин, Системат. катал., 150.

Aesalon aesalon pallidus, Сушкин, Заметки о кавказск. птиц., 25.

Im Katalog ist diese subspecies nicht notiert. Die Mehrzahl der von P. Suschkin in Wladikaukasus untersuchten Exemplare gehörte dem typischen *Aesalon aesalon* an und nur einige von ihnen stellten die subspecies *pallidus* dar. Der Mitarbeiter von B. Dombrowsky, M. Skudinsky, erlegte 19/IX—09. ein

Exemplar dieses Vogels in der Nähe von Tschuruk-Ssu (Adscharistan). Demzufolge wird diese subspecies als ein in Kaukasus seltener, durchziehender Vogel zu betrachten sein.

25. *Cygnus bewicki* Varr.

Cygnus bewickii Varrel, Trans. Linn. Soc., XVI, p. 445 (1833).

Cygnus bewicki? Радде, Orn. Caucas. 356; Мензбир, Пт. Росс. I, 714; Сатунин Систематич. каталог, 154; Карамзин: *Орнит. вестн.* 1912 г., № 4.

Im Katalog steht *Cygnus bev.* V. unter einem Fragezeichen. Sein Vorhandensein in Kaukasus hält Satunin für unbewiesen. Es war A. Karamsin vorbehalten, den Vogel in Transkaukasien zum ersten Male zu sehen und zu beschreiben. Nach seinem Bericht, ist es den Jägern gelungen, am 26. XII. 10 am Ach-Tschalla-See in der Nähe von Saljany ein erwachsenes und ein junges, zart befiedertes Exemplar zu erlegen.

26. *Puffinus puffinus* L.

Procellaria puffinus Linné., Syst. Nat., p. 213 (1766).

Puffinus anglorum Богданов, Пт. Кавк., 182. Радде Orn. Caucas., 382; Мензбир, Пт. России, I, 85.

Puffinus puffinus Сатунин, Материалы, 14; Птушенко, к орнитоф. Кубанск. обл.: *Орнит. вестн.*, 1915 г. № 2, стр. 117; Сатунин, Системат. катал., 170.

Puffinus yelsoyan Домбровский, Материалы для изуч. птиц Колхиды и Адж., 19; Молчанов, Материалы к познанию фауны и флоры Росс. Имп., отд. зоол., в. VII, стр. 300.

Über diesen Vogel gibt Satunin in seinem Werke folgende Notiz: «Nach Nordmanns Zeugnis ist der Taucher-Sturmvogel am Schwarzen Meere zahlreich vertreten. M. Bogdanow hat ihn oft am Kaspischen Meere gesehen. Seitdem aber ist der Vogel von keinem Forscher gesehen worden». Diese letztere Bemerkung ist nicht richtig. Noch im Juni 1903 fand L. Moltschanow auf dem Meere in der Nähe von Sebastopol zahlreiche Flüge des Vogels

und erlegte dabei zwei Exemplare. Am 27. VII. bemerkte browsky in der Nähe des Dorfes Tschuruk-Ssu (Atjara) bei wogendem Meere ein Exemplar des Vogels, welches auch erlegt, aber von den Wellen weggetragen wurde. Von seinem Mitarbeiter, M. Skufiew, wurde im Oktober an demselben Orte nach einem stürmischen Meere ein Exemplar des Taucher-Sturmvogels erlegt. Ein zweites Exemplar bemerkte er am 7. VIII. 1910 und nach einigen Tagen fand er an der Küste einen angeschwemmten toten Vogel. Öfters ist der Vogel von S. Ptuschenko am Schwarzen Meere in der Nähe der Stadt Eysk beobachtet worden.

Durch diese Daten wird es ausser Zweifel gestellt, dass der Taucher-Sturmvogel, obgleich nur selten, an den Ost- und Nordküsten des Schwarzen Meeres getroffen wird. Damit ist auch die Richtigkeit Nordmanns Angaben in vollem Masse erwiesen.

პროფ. ს. შურდიანი.

ჩვეულებრივი ფიჭვი (*Pinus silvestris*) და მისი მუტატური ფორმები ჩვენში.

ტყის ხეების ჯიშთა სისტემატიკის დროს მთავარ ყურადღებას მხოლოდ გვარისა და სახეთა ნიშნების შესწავლას აქცევდენ; უფრო პატარა სისტემატიური ერთეულების დახასიათებასა და განსაზღვრას დიდი ადგილი თავის დღეში არ ჰქონია დათმობილი. ხოლო, რაც ჯიშურ თვისებათა მემკვიდრეობით გადასვლის საკითხების შესწავლას შეეხება, უნდა აღინიშნოს, რომ წინათ მუშაობა ამ მიმართულებით არც კი წარმოებულა. მხოლოდ ბოლო დროს, მას შემდეგ, რაც გენეტიკა, როგორც სამეცნიერო დისციპლინა, მომწიფდა და სოფლის მეურნეობის პრაქტიკის თეორიულ დედაბოძად გახდა, სატყეო დარგის მეცნიერებამაც მოჰკიდა ხელი ხეების გენეტიკის საკითხების გამოკვლევას. ასეთი მუშაობის გზით გამოირკვა, რომ ხის ჯიშების უმრავლესობა რასიულად კონსტანტსა და ჰომოდიგოტ ფორმებს კი არ წარმოადგენს, არამედ მათ შორის ბევრია ჰიბრიდული, ჰეტეროდიგოტი ჯგუფები, რომელნიც ყოველი ცალკე შემთხვევის დროს კომბინაციურად თავმოყრილ გენთა დათიშვას განიცდიან. ამის გარდა ისიც ცხადი გახდა, რომ ხის ჯიშთა შორის მუტაციის მოვლენები ისეთივე ხშირი შეიძლება იყოს, როგორც ამას ბოტანიკურ ანუ სასოფლო სამეურნეო მცენარეთა შორის აქვს ადგილი.

სწორედ ასეთი მუტაციის მოვლენას უნდა წარმოადგენდეს გარე-კახეთის სატყეოში ნაპოვნი ფიჭვის ფორმა, რომლის აღწერაც ამ წერილის მიზანს შეადგენს.

ჩვეულებრივი ფიჭვი (*Pinus silvestris* L.) მეტად გავრცელებულ ტყის-ჯიშს ეკუთვნის: მას, სამხრეთის გამოკლებით, თითქმის მთელი ევროპა უჭირავს. მის საზღვარს დასავლეთით ბელგია შეადგენს, ხოლო ჩრდილოეთით უტყეო ტუნდრები. აღმოსავლეთით იგი ევროპიდან ციმბირში გადადის, სადაც მისი მასიური კორომები მდინარე ამურთან თავდება. არა ნაკლებად არის ის გავრცელებული

მერიდიონალური მიმართულებითაც. იგი იწყება მცირე აბრეშინიანი ფანტულია კავკასიაში, შემდეგ გადადის ხარკოვის გუბერნიაში და თითქმის განუწყვეტლევ ლაპლანდიას აღწევს, სადაც, როგორც უკვე იყო აღნიშნული, ის ტუნდრებს საზღვრავს.

რადგანაც ამ ფრიად გავრცელებულ ტყის-ჯიშს იმავე დროს ძვირფასი და საუკეთესო საშენებელი მერქანი აქვს, ამიტომ ტყის მეურნეობაში ფიჭვი უმთავრეს ჯიშად ითვლება როგორც ევროპაში, ისე ჩრდილო აზიაში. გერმანიასა და რუსეთში არც ერთი ტყის ჯიში არ იძლევა იმდენ შემოსავალს, რამდენსაც ფიჭვი იძლევა.

საქართველოში ფიჭვი ბევრ ადგილას არის გავრცელებული, თუმცა ის წმინდა კორომებს ისე ხშირად არ იძლევა, როგორც ნაძვი და სოჭი; შერევის სახით კი სხვა ჯიშებთან მას ხშირად შეხედებით როგორც აღმოსავლეთს, ისე დასავლეთ საქართველოში. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ნაძვი და სოჭი უმთავრესად დასავლეთ საქართველოს ტყეებს ახასიათებენ. აღმოსავლეთით მათ საზღვრავს ტფილისის მერიდიანი, ფიჭვი კი აღმოსავლეთით კარგა შორს მიდის, ადის თუშეთში და გავრცელებულია ცივ-გომბორის მთებში და მის კალთებზედ, გარე-კახეთში იგი ეშვება თითქმის ვაზის რაიონამდე.

ფიჭვის წმინდა კორომები უმთავრესად აბასთუმნისა და ბორჯომის კურორტის ტყეებშია გავრცელებული. აქ მას, როგორც ფისით მიდიარს, საუკეთესო ოზონატორსა და ამიტომ კურორტებისათვის უაღრესად მნიშვნელოვან ჯიშს, დიდ მფარველობას უწევენ. წმინდა კორომები, შედარებით მცირე არეზედ, გავრცელებულია აგრეთვე სვანეთში, რაჭაში და თუშეთში.

ფიჭვის გავრცელებას დიდ არეზედ (მეტადრე ევროპაში) და მის უაღრეს მნიშვნელობას, როგორც ტყის ჯიშისა, უნდა მიეწეროს ის გარემოება, რომ ეს ჯიში სხვა ტყის-ჯიშებთან შედარებით უკეთესად არის შესწავლილი, არც ერთი ტყის-ჯიშის შესახებ არ დაწერილა იმდენი, რაც ფიჭვზედ. მიუხედავად ამისა ამ ჯიშის მორფოლოგიური, თუ ბიოლოგიური ცვალებადობა ჯერ-ჯერობით კარგად შესწავლილი არ არის და ამ მხრივ იგი მეტად საინტერესო ობიექტს წარმოადგენს.

იმ ცვლილებებს, რომელთაც ფიჭვი ხშირად იჩენდა, ხნოვანობის, ნიადაგის ან შემთხვევითი პირობების მოვლენათა გავლენას აწერდენ. მართლაც-და, ფიჭვი სხვადასხვა პირობებში შეგუების დიდ თვისებებს იჩენს: ჭაობიან ადგილას, მაგალითად, ფიჭვი იგოლება, ას წელიწადს ძლივს 1—2 მეტრის სიმაღლეს აღწევს, მაშინ როდესაც ამ ხნის ფიჭვი კარგ ბუნებრივ პირობებში ჩვეულებრივ 30—40

ქართული
საქართველოს
საბუნებისმეტყველო
მეცნიერებათა
აкадеმიის
გამოცემის
სამსახური

მეტრზედ უფრო მაღალია; ხშირ ტყეში ის ფრიად სწორსა და უტოლს ხეს წარმოადგენს, თავისუფლად-კი გაშლილ ტოტებს იკეთებს; ახალ-გაზრდობაში წიწვი და გირჩები უფრო მსხვილი აქვს, ვიდრე სიბერეში და სხ. პროფ. მოროზოვის სიტყვით, ფიქვი ფრიად პლასტიური ჯიშია, რის გამოც პირობების მიხედვით შესაფერად იცვლება.

შემჩნეულია, რომ გერმანიაში, და მეტადრე საფრანგეთში, ფიქვი კარგ ნიადაგზედაც მრუდე არაახოვან ხედ იზრდება და არ იძლევა ისეთი ღირსების ხე-ტყეს, როგორც რუსეთის ფიქვი. ყველა ამას ჰავის გავლენას აწერდენ.

მაგრამ სივერსის, ტურსკის, შოტტეს, ნაწილობრივ ჩვენი და სხვათა დაკვირვებებით დამტკიცდა, რომ მართო საარსო პირობების გავლენით არ აიხსნება ფიქვის ყველა ცვლილებები, რომ აქ ხშირად ადგილი აქვს უფრო ღრმა ცვლილებას, რომლის ახსნა გარეგანი პირობების ზეგავლენით შეუძლებელია. ბევრ შემთხვევაში ფიქვი გარკვეულ მუტანტებს იძლევა, რომელთაც თავისი განსაკუთრებული თვისებები ჩამომავლობაზედ გადააქვთ. მართლაც-და, სხვადასხვა ადგილის ფიქვი, ერთ ადგილას და ერთსა და იმავე პირობებში აღზრდილი, ერთმანეთისაგან ფრიად განირჩევიან ბიოლოგიური და ხან მორფოლოგიური ნიშნებითაც. ეჭვს გარეშეა, რომ ფიქვს გარკვეული კლიმატიური რასები აქვს, რომელთა შემჩნევა შესაძლებელია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა ეს კლიმატიური რასები ერთ პირობებში იზრდებიან.

ჩრდილოეთ ქვეყნის ფიქვი უფრო მძიმედ იზრდება, ვიდრე სამხრეთისა; ამ თვისებას წინათ იმ სუსხ ჰავას აწერდენ, რომელიც ჩრდილოეთ ქვეყნებში მძვინვარებს. მაგრამ, როცა ამ ჯიშმა, ხელოვნურად გადმოტანილმა სამხრეთისაკენ, აქაც ნელი ზრდა შეინარჩუნა, რასაკვირველია აქედან დასკვნა უნდა გამოეტანათ, რომ აქ გენოტიპურმა თავისებურებამ იჩინა თავი. ჩვენი დაკვირვებებით გამოიკვა, რომ ჩრდილოეთ ქვეყნის (არხანგელსკის გუბერნიის) ფიქვი შეგუებულია ზაფხულის მოკლე სავეგეტაციო ხანას და სამხრეთ ქვეყნებშიაც (პოლონეთი) ვეგეტაციას ის მხოლოდ იმდენ ხანს აწარმოებს, რამდენსაც სამშობლოში; სამხრეთ ქვეყანაში (პოლონეთში) ის უკვე შუა ზაფხულში (ივნისში) იკეთებს ზამთრის კვირტს და ძილს ეძლევა, თუმცა აქ ზაფხული ახლად დაწყებულია და ყველა ადგილობრივი ჯიშები გაცხარებულ ვეგეტაციას აწარმოებენ. მეორე მხრივ ფიქვი, სამხრეთიდან (ყარსიდან) უფრო ცივ ქვეყნებში (პოლონეთში) გადატანილი, იბუჩქება, ხედ არ იზრდება. აქაც ეს ჯიში მკვიდრი

რასების თვისებებს იჩენს. სამშობლოში ხანგრძელ ვეგეტაციას შეჩვეული, ჩრდილოეთში მოკლე სავეგეტაციო ხანის გამო ის ვერასრულდება საზამთროდ მომზადებას: ზამთრის სიცივე ნორჩ ტოტებს უზმობს და ხეს ბუჩქის სახეს აძლევს. სივერსის დაკვირვებით გერმანიისა და რუსეთის ფიჭვები ერთსა და იმავე პირობებში ზრდის სხვადასხვა თვისებებს იჩენს: გერმანიის ფიჭვი არ იზრდება ისეთ ახოვან ხედ, როგორც რუსეთისა და სხ.

ჩვენი დაკვირვებებით¹ დამტკიცდა, რომ თვით ერთსა და იმავე ადგილას ჩვეულებრივი ფიჭვები მკაფიოდ განირჩევიან ერთმანერთისაგან თესლის ფერით (ერთსა და იმავე პირობებში ზოგს ფიჭვს შავი თესლი აქვს, ზოგს თეთრი, ზოგს ყავის-ფერი და ზოგს წინწყლებიანი), მათსადამე, ფიჭვი სხვადასხვა რასებისაგან შესდგება. ფართე გამოკვლევამ აღმოაჩინა, რომ ეს რასობრივი სხვადასხვაობა ყველგან არსებობს, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ შავთესლიანი რასები შედარებით უფრო მეტია სამხრეთ ქვეყნებში, ვიდრე ჩრდილოეთ ქვეყნებში.

აგრეთვე გამოირკვა, რომ ერთსა და იმავე პირობებში ფიჭვებს შორის დიდი სხვაგვარი განსხვავებაც არსებობს. მაგალითად, ზოგი ფიჭვი აღრე (20 წლისა) იკეთებს გულს, ზოგი გვიან (40—60 წლისა); ზოგს გული მუქი ფერისა აქვს, ზოგს მკრთალი; განსხვავება არის აგრეთვე მიკროსკოპიულ აგებულებაში—უჯრედის სიდიდეში და სხ.²

ამრიგად, დამტკიცებულად შეიძლება ჩაითვალოს რომ ფიჭვი გარდა მოდიფიკაციური ფორმებისა კიდევ გენოტიპურს, მემკვიდრეობით განსხვავებულ ფორმებსაც იძლევა. ასეთი გენოტიპური ვარიაციის ანუ მუტაციის ერთი მაგალითი გარეკახეთის სატყეოს (ტფილისის მაზრა) მარიამჯვარის აგარაკში შეგვხვდა.

ეს აგარაკი ცივ-გომბორის მთაგრეხილის სამხრეთ კალთებზედ არის გაწყობილი, სოფელ გიორგიწმინდასა და მარიამჯვარს შუა. მთიდან ამ სოფლებისკენ ეშვება რამდენიმე ხევი, შედარებით მცირე დაქანებით 15—30°. როგორც თვით მთა, ისე მისი კალთები და ხეები წარმოადგენენ ოლიგოცენის კონგლომერატებს. ხეები, სადაც კონგლომერატები თიხიდან გარეცხილია, აგორებული ქვების გროვას წარმოადგენენ, რომელიც შორიდან მდინარეს წააგავს. მთის კალთები დაფარულია ფოთლიანი ტყით, ხევი კი დაწყნარების შემ-

1) Zur Frage über die Rassen der Pinus Silvestris: *Centralblatt für das gesamte Forstwesen*, Wien, Juni 1908.

2) С. Курдиани, Об организации селекции лесных растений в России, 1912. г. 14—15 стр.

დეგ თან-და-თან ტყით იფარება, სადაც უმთავრესი ადგილი ფიჭვს უჭირავს. ფიჭვი გავრცელებულია მთაში 1.000—1.200 მეტრის სიმაღლეზე და აქედან ხევების საშუალებით ქვევით ეშვება და თითქმის ვაზის რაიონამდე ჩამოდის (600—700 მეტრი).

სურ. 1.

თად სამ გირჩს ისხამს. მარიაშვილის აგარაკში აღმოვაჩინეთ ფიჭვი, რომელსაც გირჩები ტოტებს შუა ესხა. ამნაირი მოსხმით ხასიათდება *Pinus Banksiana* და *P. Eldarica*.

აქვე აღმოვაჩინეთ მეორე ხე, რომელსაც სანაყოფო ტოტები შემოსილი ჰქონდა 40—70 ცალი გირჩით. ასეთს ცვალებადობას ფიჭვის (ხის) გირჩებად გარდაქმნას უწოდებენ (Tubeu f, die Nadelhölzer). ამისთანა მსხმოიარე ფიჭვები, თუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც არის

დიდ ინტერესს წარმოადგენს ერთ-ერთი ხევი, სოფ. გიორგიწმინდის სიახლოვეს, სიგრძით 3—4 კილომეტრი და სიგანით 100—200 მეტრი. ამ ხევში ჩვეულებრივი ფიჭვი (*P. silvestris* L.) არა ჩვეულებრივ ცვალებადობას იჩენს. ჩვენ შევამჩნიეთ ორნაირი ცვალებადობა, გირჩის მოსხმაში და ზრდის ფორმაში.

ჩვეულებრივი ფიჭვი გირჩებს ხევითა ტოტების წვეროებზედ ისხამს. ტოტები ერთი წლის გირჩებით თავდება. ტოტი ორს, იშვია-

აწერილი სხვადასხვა ადგილას და სხვადასხვა ავტორის სახელით, ისეთი მუტანტია, რომელიც თავისი უხვი მსხმოიარობის მსხვერპლი ხდება, რადგანაც გირჩების სიმრავლის გამო თესლებს ის თითქმის არ იკეთებს და გირჩების დასხმის შემდეგ მალე ხმება.

უფრო საინტერესოა ის ცვალებადობა, რომელიც ფიჭვა აქ ფორმის სხვადასხვაობაში იჩინა. ფიჭვი ჩვეულებრივ გვერდის ტოტებს (3—6 ცალს) რგოლებრივ იკეთებს და ეს ტოტები თითქმის ჰორიზონტალურად მიიმართებიან, მთავარი ღერო კი ვერტიკალურად იზრდება. გვერდის ტოტი ყოველწლივ სამი ან ოთხი კვირტით თავდება და ეს კვირტებიც თითქმის ჰორიზონტალურად ზრდიან ტოტებს. ამნაირად, ფიჭვის ხეს გაშლილი კონუსის შეხედულება აქვს.

ამ ხეში აღმოჩნდა მრავალი (თითქმის მესამედი) არა ჩვეულებრივი ფორმის ხეები. ეს ფორმები შეიძლება ორ ტიპად შევაჯგუფოთ. პირველი ტიპის ხეები დახასიათდება პირამიდალური ფორმით; ეს იქნება *Pinus silvestris* var. *pyramidalis* (იხ. სურათი 1). მათი, გვერდის ტოტები მიიმართებიან, როგორც მთავარი ღერო (ტანი) ვერტიკალურად და შორდებიან მთავარ ღეროს ფრიად მახვილი (2—5⁰) კუთხით; გვერდის ტოტები ვაცილებით მძიმედ იზრდებიან, ვიდრე მთავარი ღერო, ამიტომ ხე იღებს ვიწრო და მაღალი პირამიდის სახეს. დატოტვაშიაც არ ეტყობა რგოლებრივი გაწყობა; თუ ზოგჯერ ტოტები რგოლებრივ ეწყობა, მაინც მათი რიცხვი ვაცილებით მეტია (15—20 ცალი), ვიდრე ჩვეულებრივ ხეს აქვს.

მეორე ტიპის ხეები იძლევიან ნახევარსფეროს ფორმას. ამას შეიძლება უწოდოთ *P. s.* var. *compacta*. აქ მთავარი ღერო (ტანი) არ ეტყობა, ხე დატოტვას იწყებს ძირიდანვე და ყველა ტოტი, როგორც მთავარი ისე გვერდისა, ერთნაირი დასწრაფით იზრდება და იმიტომ ხე ნახევარსფეროს ფრიად კომპაქტურ ფორმას (იხ. სურათი 2) იღებს.

ამ ორი ტიპის ერთმანეთში არევიტ წარმოშობილია, ალბათ, უმრავლესი ფორმის ის სხვადასხვაობა, რომელიც ამ ხეში ხშირად გვხვდება და თითქმის 30% შეადგენს. საერთოდ ამ ორ ტიპს, გარდა არანორმალური ფორმისა, შედარებით მძიმე ზრდა, მოკლე ფოთოლი (წიწვი) და წვრილი გირჩი ახასიათებს; ხის ტანის (ღეროს) ანალიზმა გვიჩვენა, რომ არაჩვეულებრივი ფორმის ხე ერთიორად მძიმედ იზრდება, ვიდრე ნორმალური: 8,6 მეტრის ხე ნორმალური ფორმისა 37 წლისა აღმოჩნდა, პირამიდალური ხე თითქმის იმავე სიმაღლისა (8,7 მეტრ.)—63 წლისა. ნორმალური ფიჭვის წიწვი სიგრძით 6-8 სანტიმეტრია, პირამიდალურ-

რისა—3-5 cm., ნორმალური ფიჭვის გირჩის სიგრძე 4-6 cm., ნორმალური ნორმალური 3-4 cm.

ეს ფორმები მთელი რიგი ნიშნებით იმდენად მკაფიოდ განირჩევიან ნორმალური ფიჭვებისაგან, რომ ისინი მუტაციით წარმოშობილ ფორმებს უნდა წარმოადგენდნენ.

სურ. 2.

ფორმების ამნაირი სიმრავლე ერთ პატარა არეზედ დიდ სამეცნიერო ინტერესს წარმოადგენს, ამიტომ, ჩვენის აზრით, ეს ადგილი 40 ჰექტარამდე ბუნების ძეგლად უნდა იყოს ცნობილი და მის დაცვას განსაკუთრებული ყურადღება მიექცეს.

რაც შეეხება ამ მუტანტების გამოყენებას, მათ, ალბათ, სატყეო მნიშვნელობა არ ექმნებათ თავისი მძიმე ზრდის გამო, სამაგიეროდ მათი საპარკო მნიშვნელობა ეჭვს გარეშეა, მით უმეტეს, რომ იმის მიუხედავად, რომ ფიჭვი ფართედ არის გავრცელებული და მას უდიდესი სატყეო მნიშვნელობა აქვს, მაინც იგი ლამაზი ფორმის ხეებს (პირამიდას, კომპაქტურ ფორმას და სხ.) არ იძლევა. იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ამ ნაპოვნი ფორმებიდან ახალი საპარკო ჯიშები იქმნება გამოყვანილი.

საქართველოს
ბუნებისმეტყველების
ინსტიტუტი

S. KURDIANI.

PINUS SILVESTRIS L. UND SEINE MUTATIVE FORMEN AN EINEM FLECKEN IN GEORGIEN.

Zusammenfassung.

An den Abhängen des Ziw-Gombori-Gebirges (Bezirk von Tiflis, Jorital) im Laubwald von Mariam-Dschwari befindet sich eine Schlucht, die sich von einer Höhe von 1200 m allmählich bis zu 600 m niedersenkt und die aus abgewaschenen oligozänen Konglomeraten besteht. Sie ist von einem jungen (40—70-jährigen) spärlichen Kiefernwalde bedeckt und nimmt im Ganzen ein Areal von circa 40 Hektar ein. An einem so kleinen Flecken weist die gemeine Kiefer (*Pinus silvestris* L.) zweierlei (im Hinblick auf die Art des Zapfenansatzes und die des Wachstums) Variationen auf. Da ist eine Kiefer gefunden worden, deren Zapfen am Mittelteile der Zweige und nicht (wie gewöhnlich) an deren Enden angesetzt sind. Ausserdem werden hier Kiefern getroffen, die an ihren Fruchtzweigen statt 2 oder 3 Zapfen deren viele (bis 70 Stück) tragen.

Ebendasselbst findet man viele Bäume (fast $\frac{1}{3}$ des ganzen Bestandes), die ungewöhnliche Formen (Habitus) haben. Diese Formen können zu zwei Typen zurückgeführt werden. Die Bäume des ersten Typus unterscheiden sich durch ihre pyramidale Form—*Pinus silvestris* L. var. *pyramidalis*, die des zweiten Typus durch kompakte Form—*P. s. L. var. compacta*.

Aus Mischung dieser zweien Typen ist wahrscheinlich hauptsächlich jener Formenreichtum entstanden, der in dieser Schlucht beobachtet wird.

Diese Formen lassen sich durch eine Reihe von Merkmalen so deutlich von normalen Kiefern unterscheiden, dass die Annahme ihrer Entstehung auf dem Wege der Mutation gerechtfertigt zu sein scheint.

Dieser Reichtum der Formen an einem so kleinen Flecken stellt grosses wissenschaftliches Interesse dar. Deswegen soll dieser Ort (circa 40 Hektar umfassend) zu einem Naturdenkmal erhoben werden.

Ausserdem, kann man aus hier entdeckten Formen neue Parkformen erzeugen.

პროფ. ალ. ჯანელიძე.

მდ. ვერის ხეობა ტფილისის მიდამოებში.

(ტაბ. IV).

ერთ-ერთ წინა წერილში მე შევეცადე კუს ტბის ბუნება გა-
მერკვია და აღვნიშნე, რომ მისი წარმოშობა მამადავითის ანტიკლი-
ნის ჩრდილოეთისკენ დაქანებულ ფრთაზე შრეების დაცოცების შე-
დეგი არის¹. ეს ჰიპოთეზი დასკვა იყო კუს ტბაზე ჩემი პირველისავე
ექსკურსიისა. შემდეგმა დაკვირვებამ იგი სავსებით გაამართლა და
დღეს, ვფიქრობ, მისი სისწორე საეჭვოდ აღარ უნდა ჩაითვალოს.
თანაც შესაძლო ხდება ჩემს შეხედულებაში ახლა მეტი გარკვეუ-
ლობა შევიტანო და მისი მნიშვნელობის ფარგლები საგრძნობლად
გავაფართოვო.

დავიწყებ თვით შრეების დაცოცების ფაქტით. ზემოხსენებულ
წერილში მისი დამამტკიცებელი პირდაპირი საბუთი მხოლოდ ერთი
არის დასახელებული: დანგრეული შრეები ხრამში კუს ტბის ქვემოთ
სემინარიისკენ. შეიძლება ეს საბუთი ვისმე საკმაოდ არ მიეჩნია.
მიუხედავად ტოპოგრაფიული ფორმების სიცხადისა (მაგ. კუს ტბის
ტაფობის შესახედაობა ლაპლაპის გორიდან), ეჭვი მოსალოდნელი
იყო. მაგრამ ახლა ჩვენ საშუალება გვაქვს მივუთითოთ მკითხველს
ახალს, უფრო დამარწმუნებელ გარემოებაზე. უნივერსიტეტის უკან
(დასავლეთით), 100-ოდ მეტრის მანძილზე წყალაღმა, მდ. ვერას პა-
ტარა ხევი ერთვის. ამ წყალს ნაკლებად გამძლე ქანებში ღრმა ხრამი
გაუთხრია, რომლის სიღრმე შესართავთან წარმოადგენს მთელს სხვაო-
ბას ვერის კალაპოტისა და ვაკის ტერასის დონეთა შორის. აქ თი-
ხიანი ქვიშაქვის შრეების მშვენიერი განაკვეთი გვაქვს და არაჩვეუ-
ლებრივი სიცხადით ჩანს, თუ როგორ არის დანგრეული ეს შრეები
ზევიდან ჩამოცოცების გამო. სურათი იმავე ხასიათის არის, როგორც
სემინარიასთან კუს ტბის ქვემოთ. მიმართულებითაც ეტყობა, რომ

¹) ალ. ჯანელიძე, ტფილისის მიდამოების ჰიდროგრაფია. ტფილისის
უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. V, გვ. 342.

ორივე შემთხვევაში ერთსადაიმავე გაწყვეტის ხაზთან უნდა გვეყვინდეს საქმე. ამგვარად არა თუ მტკიცდება კუს ტბის ქვემოთ შრეების დაცოცების სინამდვილე, ირკვევა, რომ ეს მოვლენა საკმაოდ ფართო ფრონტის გასწვრივ მომხდარა და არა მხოლოდ იმ პატარა სივრცეზე, საცა კუს ტბა არის.

ამ დაკვირვებას უნდა დავუკავშიროთ მეორე. იმ ადგილას, სადაც ვერას ვარაზისხევი (უნივერსიტეტის წინ ჩამომდინარე პატარა წყალი) ერთვის, ვერის მარჯვენა ნაპირზე ჩრდილოეთისკენ დაქანებული თხიანი ქვიშაქვის შრეებში ნათლად ჩანს საკმაოდ დიდი ამპლიტუდის ფლექსური. შრეების ნორმული დაქანება ამ კუთხეში არის $NNW \angle 35^{\circ}$, ფლექსურთან იგი ჩამოდის 15° -მდე, ხოლო თვით ფლექსურში უეცრად 90° -მდე აღწევს. ამავე ფლექსურს ქვევითაც ვხვდებით კავკავის შარის პირას მდ. ვერის ხიდთან². აქედან ჩანს, რომ იგი ONO არის მიმართული, ე. ი. შრეების მიმართებას მიჰყვება. თუ მას ამ მიმართულებით ზევითკენაც (დასავლეთისკენ) განვაგრძობთ, დავინახავთ, რომ იგი უნივერსიტეტის უკან ზემოხსენებულ დანგრეულ შრეებს უერთდება. ამაზე უშუალოდაც შეგვიძლია დავრწმუნდეთ, თუ ვარაზისხევის შესართავიდან ხსენებულ ადგილამდე ვერის ნაპირით გავისივრნებთ. ფლექსურის მსვლელობა ყველგან კარგად ჩანს, ისევე როგორც მისი გავრძელება გაწყვეტილი შრეებით. მეორე მხრით, ვარაზისხევისა და მდ. ვერის ხიდს შუაგ არის ზოგ ადგილას ფლექსური გაწყვეტილი და შრეები აშლილი. ყოველივე ეს კი ნათელჰყოფს არა მარტო ვერის მარჯვენა ნაპირის ფლექსურის გავრცელებას, არამედ იმასაც, რომ მისი წარმოშობა შრეების დაცოცებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ამით აიხსნება, რომ ხიდს დაბლა, საცა ვერა OSO-სკენ უხვევს და ფლექსურს ჰკვეთს, მდინარის მარცხენა ნაპირზე ფლექსურის კვალი არა ჩანს, მიუხედავად მანძილის სიმცირისა. ფლექსური რომ ენდოტექტონური³ ხასიათის იყოს, იგი ვერის ხეობაზე ადრინდელი იქნებოდა და უკანასკნელი მის გავრცელებას საზღვარს ვერ დაუდებდა.

² იხ. ტაბ. IV და მისი აღწერა ამ წერილის ბოლოში. ეს ფლექსური კონიუქციის ადნიშნული არა აქვს (Mat. для геол. Кавк., сер. IV, кн. 3). ფურნიერს იგი შეუმჩნევია, მაგრამ ყალბად გაუგია, როგორც დაწოლილი ნაოჭი (Fournier, Descr. géol. du Caucase centr., p. 177, coupe XXXI).

³ ყოველი გეოლოგი, რომელსაც მაღალმთიან ადგილებში უმუშავნია, უეჭველად დამეთანხმება, რომ ენდოტექტონური და ეგზოტექტონური მოვლენების გარჩევა მიუცილებელ საპირობებას წარმოადგენს. თვით ტერმინები ლიტერატურაში არ შემხვედრია, მაგრამ რუსეთის გეოლოგებისგან გამიგონია, რომ მას იქაც ხმარობენ.

მაგრამ აქ ახალი საკითხი იბადება. იმ ადგილამდ, სადა უნივერსიტეტის უკან ლელეში ფლექსური დანგრეულ ქანებს უერთდება, ეს დისლოკაცია ვერის ნაპირს მიჰყვება. მისი წარმოშობა ჩვენ შეგვიძლია ვერის ხეობის გათხრასთან დაკავშირებით წარმოვიდგინოთ: როდესაც მდინარემ ჩრდილოეთისკენ ძალზე დაქანებული შრეები ღრმად გააშიშვლა, მათ საკუთარი სიმძიმის გავლენის ქვეშ ქვევითკენ ცოცვა იწყეს. მაგრამ ხსენებული ლელის ზემოთ (დასავლეთისკენ) ფლექსურის გამაგრძელებელი შრეების გაწყვეტის ხაზი ვაკის ტერასის ქვეშ შედის (აქ ვერის ხეობა ჩრდილოეთისკენ რჩება) და გაუგებარი არის, როგორ უნდა მომხდარიყო შრეების დაცოცება სიღრმეში, იქ სადაც მათ გასაქანი არ ჰქონდათ?

ამ საკითხის გასაშუქებლად საჭირო იქნება ვაკის ქვენიადგის შედგენილობას შევხვით. უნივერსიტეტის ქუჩით რომ ყოფილი სემინარიის შენობისაკენ წავიდეთ, სანამ უკანასკნელთან მივიდოდეთ, ზემოხსენებული ლელის შემდეგ მეორე ღრმა ხრამის თავზე მოგვიხდება გავლა, რომელსაც თუ არ ვცდები, ვაკისხევი უნდა ერქვას, იგი თვით ქუჩის პირას იწყება და სათავეშივე აღწევს 20-მეტრის სიღრმეს. ქუჩა აქ განსაკუთრებული ჯებირით იყო გამაგრებული, მაგრამ უკანასკნელი წვიმების დროს (1926 წლის გაზაფხული) მაინც ჩაიქცა⁴, რაც ადვილი გასაგებია, თუ გეოლოგიურ პირობებს გავითვალისწინებთ. ხრამის ორივე ნაპირი ნათელ განაკვეთს წარმოადგენს, და ერთიანად ფხვიერი ნალექი მასალისგან შედგება. ქვევიდან ზევით ჩვენა გვაქვს:

1. მოყვითლო წმინდამარცვლოვანი ქვიშისა და თიხის თხელი შრეების მორიგეობა. შრეები დაახლოვებით ჰორიზონტულია, 3-4 cm სისქე, მთელი წყობის საერთო სისქე კი 20-მდე მეტრი იქნება. იშვიათად, შიგადაშიგ, ხვინკის უმნიშვნელო ლინზებიც გვხვდება.
2. ნარიყალის ფენა, რომელიც ალაგ-ალაგ ხლართული შრეებრივობით არის ქვიშასთან დაკავშირებული და ორ მთავარ შრედ იყოფა. ამ ადგილიდან ცოტა მოშორებით მდ. ვერის პირას სემინარიის შენობის ჩრდილოეთით ამ ფენის შედგენილობა შემდეგი არის: ა) ქვეშ ერთი მეტრის სისქე საკმაოდ მჭიდრო კონგლომერატის შრე, რომელიც ხეობის მაღალ ნაპირს ჰორიზონტულ კარნიზად მიჰყვება. მისი ელემენტების დიამეტრის

⁴) ეს სტრუქტონები დაწერილია 1926 წლის ზაფხულში. წასული შემოდგომის განმავლობაში აქ მიწას ჰყრიდნ და დამეწყრილი ადგილი ისევ ამოავსეს.

სიდიდე მეტ შემთხვევაში 2-3 cm არ აღემატება, მაგრამ გვხვდება აგრეთვე 20 cm და მეტიც. ხ) ამ შრეს თავზედ აღევს შეუღულაბებელი რიყე და ხვინჭა, საერთოდ 7-8m სისქე.

3. დასასრულ, ღვარების მონალეკი ფენა ცვალებადი სისქისა, რომელიც ყვითელ-რუხი „ლიოსისა“ და შიგ ნარევი ქვიშაქვის ნამტვრევებისაგან შედგება. ეს ფენა მთელს ვაკის ტერასს ჰფარავს. ეს ძლიერი მასა ჰორიზონტულად შრეებრივი მასალისა, რომელიც უთანხმოდ არის განლაგებული ჩრდილოეთისკენ დაქანებულს და გადარეცხილ მკვიდრ შრეებზე, მრავალი მხრით არის საგულისხმო. ვაკისხევისა და მესამე ხრამს შუა, რომელიც უფრო ზემოთ მდებარეობს, იგი ვერის კანიონამდი მიდის და მის მარჯვენა ნაპირს შეადგენს. მთელი ეს მანძილი მდინარისაკენ ერთიანად დამეწყრილი არის. ცოტა უფრო ზემოთ კი ამ ნალექსა და ვერას შუა დარჩენილი არის მკვიდრი კლდის, ჩრდილოეთისაკენ დაქანებული ქვიშაქვისა და თიხის ფიქლების შრეებისაგან შემდგარი მოწამე. თუ ხეობას კიდევ უფრო ზემოთ გავყვებით, დაახლოვებით ნახევარი კილომეტრის შემდეგ (სწორი მიმართულებით) წისქვილთან გავალთ. აქ ვერა საკმაოდ ღრმა შენდრს სახავს სამხრეთისაკენ. მდინარის მარცხენა ნაპირი შორს არის წინ წაშვერილი და ზომიერი დაქანება აქვს. მარჯვენა შეხენქილი ნაპირი, პირიქით, შეუღლებრივად არის ჩამოწყვეტილი. პირველი კლდოვანი არის, ხოლო მეორე ძირიდან თავამდი ისეთივე ნალექისაგან შედგება, როგორც სემინარიის ქვევით, მხოლოდ მასალა რამოდენადმე უფრო მსხვილმარცვლოვანი ჩანს და ხვინჭა უფრო ხშირია. ექვს გარეშეა, რომ აქიდან ვაკისხევამდი ერთი ღრმა არხი გვაქვს, რომელსაც ვერის ხეობისაგან ხსენებული კლდოვანი მოწამე ჰყოფს და რომელიც ნალეკით არის ამოვსებული. ეს არხი მხოლოდ მდინარის განათხარი შეიძლება იყოს, ე. ი. აწინდელი ვაკის ტერასის ნაწილი წინათ ხეობა ყოფილა და სწორედ ამ ხეობის მარჯვენა ნაპირს მიჰყვება ზემოხსენებული ფლექსური და მისი გამაგრძლებელი ანგრეული შრეების ზოლი. ამის შემდეგ ჩვენთვის ადვილი გასაგები ხდება ამ შრეების დაცოცების მექანიზმი. უნდა აღვნიშნოთ კი, რომ ფლექსურის და შრეების გაწყვეტის ღერძი დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ დახრილი არის, ისე რომ კავკასიის შარასთან მისი აბსოლუტური სიმაღლე 430m უდრის, კუს ტბის ქვევით კი დაახლოვებით 500m-მდი აღის. ამის გამო აქ დისლოკაცია ტერასის ზევით მდებარეობს.

მაგრამ ახლა ჩვენს წინაშე დგება სხვა საკითხი: რამ გამოიწვია და როგორ მოხდა ვერის ამ ძველი ხეობის ამოვსება? ვაკისხევი

ნალეკის განაკვეთი, ზემოთ რომ ავსწერეთ, ნათლად გვიჩვენებს, რომ ეს მასა **ტბაში უნდა იყოს დალეკილი**, ხოლო მდინარის მიერ მოტანილი. იგი არ შეიძლება, მაგ., მახლობელი ფერდობებიდან ღვარების ჩამონაზიდად ჩავთვალოთ. ასეთ შეხედულებას ეწინააღმდეგება: კუთხედი ღორღის უქონლობა; მარცვლის სიწმინდე ქვედა ნაწილში და პლასტიური თიხის შრეები; ხვინჭისა და კონგლომერატის მორგვალეული ქვები. აღსანიშნავია აგრეთვე სერიის ძირში მდებარე პლასტიური თიხის მოცისფრო ფერი, რაც ღვარების ნალეკში შეუძლებელი იქნებოდა დაჟანგების პროცესების სიძლიერის გამო.

მაშასადამე, აქ ტბა უნდა ყოფილიყო. იგი ეროზიულ ხეობაში იყო მოთავსებული და პირობების მიხედვით, მისი წარმოშობა დაგუბებას უნდა გამოეწვია. დაგუბება, აშკარაა, სადმე ვაკისხევის ქვემოთ უნდა მომხდარიყო. აქიდან იწყებოდა ტბა, რომელიც, თუ ხეობის სიღრმეს მივიღებთ მხედველობაში, ზემოთკენ საკმაოდ შორს უნდა გაგრძელებულიყო, რომ მისი დონე მდინარისას გასწორებოდა. ამ ტბის არსებობა ხანმოკლე იყო და მისი დაშრობა ამოვსებით მოხდა. მასალა ვერას შემოჰქონდა დასავლეთიდან, როგორც ამას მოწმობს უფრო მსხვილმარცვლოვანი ნალეკი წყალაღმა ზემოხსენებულ წიქვითან და აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ აქითკენ რიყის ქვების მორგვალეულობა კონგლომერატში თანდათან უფრო უსრულია. მხოლოდ, ეს, რასაკვირველია, არ ნიშნავს თითქო ტბის ამოვსებაში მახლობელი ფერდობებიდან ღვარების მიერ ჩამონატან მასალასაც მნიშვნელოვანი როლი არ ეთამაშოს. პირიქით, ის ფაქტი, რომ ზემოთაღწერილი კონგლომერატის შრეს თავზე რამოდენიმე მეტრის სისქე ღვარნალეკი აღდევს, სულ სხვას მოწმობს. მაგრამ ჩვენ მაინც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს ტბა გათვისებულ გუბეს არ წარმოადგენდა, რომ მას მდინარე ერთვოდა და მისი ამოვსება უმთავრესად ამ უკანასკნელის საქმეა. სხვათა შორის ის კონგლომერატის ნაგორები ქვები, რომლითაც ტბის ნალეკები თავდება, მხოლოდ მდინარის მოზიდული შეიძლება იყოს.

მთელი ეს პროცესი შემდეგნაირად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ. საბურთალოსა და ლისის წყლის წარტყვევნის შემდეგ⁵ ვერამ ვაკის ტერასი მოასწორა. ეს ტერასი რომ საბურთალოს ტერასზე ახალგაზრდაა, იმით ვტყობილობთ, რომ ვერის ხეობისა და საბურთალოს ხეობის გამყოფი სერი სოფ. ბაკების ზემოთ ვაკის ტერასზე მაღალია.

⁵) Loc. cit., p. 349.

უკანასკნელის საზღვრები იმ დროს საკმაოდ განსხვავდებოდა აწინდელისგან. ზემოთ აღწერილი ფლექსურის გასწვრივ მას მალალი ფერდობი საზღვრავდა. ვარაზისხევი ამ დროს ვერას არ ერთვოდა, ან თუ ერთვოდა, სადმე ხიდს ქვევით. ეს ნათლად ჩანს იმ გარემოებებიდან, რომ ვარაზისხევის ხეობა მის აწინდელ შესართავთან ფლექსურში არის გათხრილი და უკანასკნელის მსგელობაზე არავითარ გავლენას არ ახდენს.

შემდეგში ვერამ ამ ტერასში გათხარა საკმაოდ ღრმა ხეობა, რომელიც ნაწილობრივ აწინდელ ხეობას მიჰყვებოდა, ნაწილობრივ კი, ვაკისხევიდან ზედა წისქვილამდი, სხვა მიმართულებით მიდიოდა. ამ ხეობის ძირის დონე მდინარის ქვემო ნაწილში თითქმის დღევანდელს გაუთანასწორდა, ხოლო ზემოთკენ 2-3 მეტრით მასზე მაღლა იდგა, როგორც ამას ვხედავთ წისქვილის ნანგრევთან უნივერსიტეტის მამულის ზემოთ ვერის მარჯვენა ნაპირზე და ხიდისხევის შესართავის პირდაპირ მარცხენა ნაპირზე. მდინარის მარჯვენა ნაპირის ძალზე დაქანებულმა შრეებმა, რომელნიც თიხაფიქლებისა და ქვიშაქვის მორიგეობისაგან შედგებოდნენ, შეშველია, ადრევე იწყეს ქვევითკენ (ამ შემთხვევაში ჩრდილოეთისკენ) ცოცვა, როგორც ამას ყველგან აქვს ხოლმე ადგილი მსგავს პირობებში. მაგრამ ამ დროს ცოცვის ინტენსივობამ იმატა და ზემოხსენებული ფლექსური და შრეების გაწყვეტა წარმოშვა. ზევით ამ დაცოცებას შედეგად მოჰყვა ჩაღრმავებითი ტბის, კუს ტბის, გაჩენა, ხოლო ქვევით, როგორც ჩანს, მანვე ვერის დაგუბება გამოიწვია. გაჩნდა ვიწრო, მაგრამ გრძელი ტბა, რომლის სიღრმე წყალალმა თანდათან კლებულობდა. თუ მხედველობაში მივიღებთ ტბის მაქსიმალ სიღრმეს ქვემო ნაწილში და ჰორიზონტალების ვარდნას ნახევარვერსიანი რუკის მიხედვით, ტბა დაახლოვებით უნივერსიტეტის მამულამდი უნდა გაგრძელებულიყო.

წყლის დაგუბებას ნალექის ინტენსიური გროვება მოჰყვა. მასალა შემოჰქონდა ღვარებს მარჯვენა ნაპირიდან და ზენოდან ვერას. ტბაში მისი დახარისხება და დალექვა სწარმოებდა. ტბის ამოვსება იმდენად სწრაფად მოხდა, რომ მისმა განაკადმა დამაგუბებელი ჯეპირის გათხრა ვერ მოასწრო. ამიტომ ნალექი ადრინდელი ტერასის დონეს გაუსწორდა. ამის შემდეგ ისევ მდინარემ იწყო დენა და ტბის ნალექს ხვინჯა და რიყე მოჰჭინა. მდინარეული ალუვიონი დაგროვდა, რასაკვირველია, ტბის შენაკადშიაც ტბის დონის ზევით და ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ძველი ხეობის ამოვსების ნიშნებს ვხედავთ სოფ. ბაგებთან და უფრო ზემოთაც. ამავე დროს

უნდა მომხდარიყოს ვაკის ტერასის გაფართოება მარჯვნივ ვებით აწინდელ საზღვრებამდე.

დაგროვების ფაზის ახლა ისევ ეროზია მოჰყვა. მდინარემ თავისი სარბიელის გაღრმავება დაიწყო და თან მარცხნივ, ჩრდილოეთისკენ გადაიხარა. ამ მიგრაციის დროს მან ვარაზის ხევიც თან გაიყოლა. აქ მდინარე ჯერ ახალშენზე მიმდინარეობდა და ვაკის ტერასის ეს ნაწილი საგრძნობლად დაადაბლა. შემდეგ თანდათან მარჯვნივ გადაიხარა ტბის ფხვიერ ნალექში და თავის ძველ კალაპოტს დაუბრუნდა. მხოლოდ სემინარიის ზემოთ, იქ საცა ზემოხსენებული ეროზიული მოწამეა, ახალს და ძველ კალაპოტს შუა კარგა მანძილი იყო და, რადგან ტერასი ჩრდილოეთისკენ არის დაქანებული, მდინარე იძულებული შეიქნა ახალი ხეობის გათხრა აქ ეწარმოებია უფრო მაგარ ქანებში. ტბის ნალექი გვერდზე დარჩა ხელუხლები. ზემო წისქვილთან ძველი და ახალი ხეობა ისევ ერთმანეთს ხვდება და შემდეგ მათი მიმართულება დაახლოვებით ერთიდაიგივეა.

თანდათანობით ახალმა ხეობამ მიაღწია ძველის სიღრმეს და კიდევ დასცილდა მას. ამის მაჩვენებელი არის ის გარემოება, რომ უკვე ხსენებული დანგრეული წისქვილის არხის გასწვრივ ახალი კალაპოტის ძირი რამოდენიმე მეტრით უფრო დაბლა არის ვიდრე ძველისა. თანაც აღსანიშნავი არის, რომ წყალღალმა განსხვავება ძველი და ახალი კალაპოტის სიღრმეთა შორის ნაკლები არის. აქიდან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ტბისადრინდელი ვერა უფრო ჩქარ მდინარეს წარმოადგენდა, ვიდრე აწინდელი. უკანასკნელი უფრო მიახლოვებია ძალთასწორობის პროფილს.

სანამ ქვევით ვერა კალაპოტს აღრმავებდა, ზევით ტერასზე ღვარები და ქარი თავის საქმეს განაგრძობდნენ. მახლობელი ფერდობიდან მათ ჩამოჰქონდათ გამოფიტული მასალა და კონგლომერატის თავზე აგროვებდნენ იმ ქვიშიან თიხას, რომელსაც დღეს სააგურედ ხმარობენ. უკანასკნელმა ერთიანად დაჰფარა მთელი ტერასი, მაგრამ ადვილად გასაგები მიზეზების გამო მისი სისქე ყველგან ერთი არ არის.

ასეთი არის ვერის ხეობის ევოლუციის უკანასკნელი ეტაპები ვაკის მიდამოებში. კუს ტბის წარმოშობა ამ ევოლუციის ერთი მცირე ეპიზოდია. მისი ხასიათის ჩემი პირველი ახსნა⁶ არსებითად სწორი გამოდგა, მხოლოდ შრეების დაცოცება გაცილებით უფრო დიდი ფარდსაზომით მომხდარა, ვიდრე მაშინ ვფიქრობდი. ასეთი

⁶) Loc. cit., p. 348

დაცოცების დროს მოძრაობის უსწორმასწორობათა გამოწვეული წარმოშობა ჩვეულებრივი მოვლენა არის ⁷.

ტაბულის აღწერა.

ტაბულაზე მოცემულია ვერის ხეობის განაკვეთები: 1. ქვის ხიდთან კავკავის შარის პირას; 2. ვარაზის ხევის შესართავთან, უკანასკნელის მარცხენა ნაპირით; 3. უნივერსიტეტის უკან მდებარე პირველი ხევის მარცხენა ნაპირის გასწვრივ; 4. ვაკისხევისა და სემინარიას შუა; 5. სემინარიის დასავლეთით; 6. უნივერსიტეტის მამულზე; 7. სოფ. ბაკებზე, ხიდისხევის მარცხენა ნაპირით.

ღვარნალეკი (უმთავრესად „ლიოსი“) წარმოდგენილი არ არის. წყვეტილი ხაზით აღნიშნულია მდინარის ძველი კალაპოტი.

ჰორიზონტული ფარდსაზომი 1 : 21000. სიმაღლეები გაორკეცებული.

⁷) ალ. ჯანელიძე, მეწყერი და მსგავსი მოვლენები რაჭაში, in გეოლოგიური და პალეონტოლოგიური ნარევი. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. VI, 1926. გვ. 220.

A. DJANÉLIDZÉ.

LA VALLÉE DE LA VÉRA DANS LES ENVIRONS DE TIFLIS.

(Résumé).

En poursuivant ses études de l'histoire du réseau hydrographique des environs immédiats de Tiflis, l'auteur s'occupe cette fois de la vallée de la petite rivière Véra qui est un affluent droit du Mtkwari (Koura).

Entre la ville de Tiflis et sa banlieue septentrionale Sabourthalo, près du pont de la Véra, sur la rive droite de cette dernière on remarque dans les grès oligocènes une flexure. Cet accident n'a jamais été décrit ni figuré que par E. Fournier¹, mais ce géologue l'a interprété comme un pli couché ce qui est évidemment inexact. On peut suivre cette flexure en amont de la rivière jusqu'au premier ravin qui se trouve à l'ouest de l'Université entre celle-ci et l'ancien Séminaire. Plus loin elle se continue par une rupture dans les mêmes couches, qui est en rapport manifeste avec le glissement des couches de grès et d'argiles schisteuses ayant donné naissance au Lac des Tortues². Le glissement s'est produit sur le flanc nord de l'anticlinal du Mont St. David vers la Véra dont le lit ne se trouvait pas alors à la même place qu'aujourd'hui, mais plus au sud (v. sur la planche les coupes successives de la vallée). Cet ancien lit est actuellement comblé avec des alluvions lacustres. En étudiant leur origine l'auteur montre qu'un lac de barrage s'est formé ici, probablement à la suite du glissement des couches susmentionné. Ce petit re-

¹ E. Fournier, Description géologique du Caucase central, p. 177, coupe XXXI Marseille 1896.

² A. Djanélidzé, Contribution à l'étude de l'hydrographie des environs de Tiflis: *Bull. de l'Univ. de Tiflis*, t. V, 1925, p. 342.

sevoir a dû être vite comblé par les apports de la Véra qui
ensuite achevé de modeler la terrasse du Vaké. Plus tard la ri-
vière s'est déplacée au nord où elle a creusé son lit actuel.

Explication de la planche.

La planche donne les coupes transversales successives de la vallée de la Véra. Les coupes passent: 1. près du pont de la Véra; 2. par la rive gauche du Varasis-Khévi; 3. entre l'Université et le Vakis-Khevi; 4. entre le Vakis-Khévi et le Séminaire; 5. à l'ouest du Séminaire; 6. par la rive gauche du Khidis-Khévi (le vill. de Bakébi).

La couverture de «loess» n'est pas représentée. Le pointillé indique l'ancien lit de la rivière.

Echelle des longueurs 1 : 21000; éch. des hauteurs 1 : 10500.

კ. თათარიშვილი.

გოხნარის მიდამოების მოკლე ჰიდრო-გეოლო- გიური მიმოხილვა.

ადგილ-მდებარეობა.

ადგილი, გოხნარად წოდებული, მდებარეობს მანგლის-წალკის გზატკეცილზე, მანგლისიდან, სწორი ხაზით, ათიოდე კილომეტრის მანძილზე. ამჟამად ეს ადგილი დაუსახლებელია. წარსულში კი ამ ალაგას სოფელი ყოფილა, რასაც ამტკიცებს ეკლესიის ნანგრევი და მის გალავანში ძველი სასაფლაო. ეკლესია აშენებულია, ლიპარიტ-ერისთავთ-ერისთავის მიერ, ბაგრატ IV-ის დროს მეთერთმეტე საუკუნეში. გზატკეცილი ამ ნანგრევს გვერდით უვლის. ამ ნანგრევიდანვე ნახევარი კილომეტრის მანძილზე, ერთი აღმოსავლეთით და მეორე დასავლეთით, არის ორი ღამის გასათევი, დუქანი. პირველი დუქანი (აღმოსავლეთის მხრივ) 1230 მეტრის სიმაღლეზეა.

გზა-ტკეცილი საკმაო მაღალ სერს უვლის ჰორიზონტული მიმართულებით. გზატკეცილის ქვემოთ სერი ძლიერ არაა დაქანებული და უერთდება ბზის-წყლის ხეობას. „ბზის წყალს“ ახლო-მახლო სოფლები ეძახიან, ხუთ ვერსიან რუკაზე კი ეს ღელე „ლაკვის წყლად“ იწოდება, ხოლო ერთ ვერსიანზე „ზიმოვნიჩკა“-დ არის მონათლული. გზატკეცილის ზევით კი სერი საკმაოდ დაქანებულია, შემდეგ ამას მოსდევს პატარა დავაკება, მერე კვლავ დაქანება; ეს მეორდება რამდენჯერმე და ბოლოს ფართე დავაკებას მოსდევს შვეულებრივად ამართული სალი კლდე, რომლის ზემოთ ხელის გულივით სწორი ზეგანია გაშლილი 1600 მეტრის აბსოლუტურ სიმაღლეზე. რუსული რუკების მიხედვით ამ ზეგანს „ჟოლტაია გორა“ (ყვითელი მთა) ეწო-

დება, ხოლო ბროსეს მიერ გამოცემულ ვახუშტის რუკაზე „საკრისად“ არის ხსენებული. ჩვენც ამ სახელწოდებას ვიხმართ.

ამ ზეგანის სამხრეთით, შვეულებრივად ჩამოგლეჯილი კლდის ქვეშ დავაკება მოფენილია აუარებელი, სხვადასხვა ზომის ლოდებით. ქართველები ამ ადგილს „ლოდიანს“ ეძახიან, ხოლო რუსები „დათვის ხევს“ (медвежья балка). ლოდიანში ხშირია ხელოვნური ზღუდეები და გვირაბები, სადაც მასალად ნახშირია მხოლოდ ლოდები, უკიროდ და უტალახოდ. ამ ნაშენების გამოსაკვლევად მოეწყო ექსპედიცია სახელ. უნივერს. დოცენტის ლ. მელიქსეთ-ბეგის მეთაურობით, რომელშიაც ჩვენც მივიღეთ მონაწილეობა.

ლოდიანის მერიდიანზე საკრისის ზეგანს განი ერთი კილომეტრი ექნება. მისი ჩრდილოეთის ნაპირი შვეულებრივად კლდოვანია, შემდეგ მისდევს ძლიერ დაქანებული ფერდობი მდ. ალგეთამდე. დასავლეთით საკრისი ფართოვდება და უერთდება იმ კუთხეს, რომელსაც საერთოდ წალკას უწოდებენ; საკრისის აღმოსავლეთის ფერდობი კი ძლიერ დაქანებულია, ხშირი ტყით არის შემოსილი და იყოფა მრავალ ხეგებად, რომლებიც მდ. ალგეთს უერთდებიან მანგლისის დასავლეთით. ამ მხრივ ზეგანის კიდეზე პატარა ეკლესიის ნანგრევია და მის წინ ქვის ჯვრებია ამართული. იქვე დევს დიდი წრეებგამოსახული ლოდი. ამ ადგილს ქართველები „მარიამ-ჯვარს“ ეძახიან, რუსები კი, „ქვის პატარძალს“ (Каменная невеста). ამ ლოდს ვახუშტიც იხსენიებს, ხოლო დაწვრილებით ლ. მელიქსეთ-ბეგს აქვს აწერილი². ეს წერტილი 500 მეტრით მაღლაა მანგლისზე. აქედან ამ უკანასკნელზე თვალ-წარმტაცი სურათი იშლება და კიდევაც ზაფხულობით მრავალი ხალხი ამოდის სასეირნოდ. ძველად ეს ადგილი წმიდა და სათაყვანებლად ყოფილა მიჩნეული.

ჩვენი მიმოხილვის მთავარ საგანს შეადგენს საკრისი და მისი ფერდები, ანუ ადგილი მდ. ალგეთსა და ბზის-წყალს შუა.

ბიბლიოგრაფია.

გოხნარის მიდამოების შესახებ გეოლოგიური ლიტერატურა ერთობ ღარიბია. ჩვენი ცნობებით, მხოლოდ ინჟინერი წულუკიძე შეეხო ამ ადგილებს გეოლოგიურის მხრივ³. უნდა აღვნიშნოთ, რომ

1) ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მანგლისის რაიონი: „ახალი სკოლისკენ“ 1924 წ. № 2—3, გვ. 77—79.

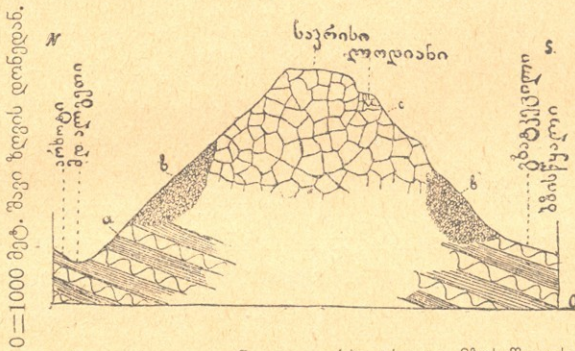
2) ვახუშტი, გეოგრაფიული აღწერა საქართ. ბროსეს გამოცემა, პეტრ. 1842, გვ. 170; ლ. მელიქსეთ-ბეგი, *op. cit.*

3) Материалы для геологии Кавказа, сер. II-ая кн. I-ая 1887 года.

წულუკიძის და ჩენი დაკვირვება, ამ ადგილის გეოლოგიური აღწერის ნაგობის შესახებ, ერთიმეორეს არ უდგება.

განაკვეთის მიმართულება.

წულუკიძის განაკვეთი იწყება მანგლისის აღმოსავლეთით მალლობებში, გადის ძველ მანგლისზე, სკრის მდ. ალგეთს, საკრისს, ბზის-წყალს და თავდება ბზის-წყლის გაღმა მთის კალთებში. განაკვეთი მიმართულია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთი-საკენ (სურ. 1).

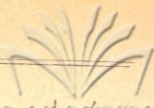
სურ. 1. თეორიული განაკვეთი არხოტსა და მზის-წყალს შუა.

ჩენი განაკვეთი (სურ. 1) იწყება ს. არხოტთან, სკრის მდ. ალგეთს, საკრისს და თავდება ბზის-წყალთან გოხნარის ქვემოთ, განაკვეთი მიმართულია ჩრდილოეთ-სამხრეთით. ამ ორ მიმართულებას შორის დიდი განსხვავება არ არის. ორივე საკრისთან ჯვარედინდება და აქ მაინც მათ შორის განსხვავება არ უნდა იყოს. არც აქ არის მათ შორის მსგავსება და ამიტომ გასაგებია, რომ მიმოხილვის დროს წულუკიძის განაკვეთს კრიტიკულად შეეცხებები.

ს. არხოტიდან გოხნარის ეკლესიის ნანგრევამდე საკრისის ზეგანის ირგვლივ.

ა. პირველი წრე.

ს. არხოტი მდებარეობს საკრისის ჩრდილოეთით მდ. ალგეთის პირას. მდინარე ვიწრო და ღრმა ხეობაში იკვლევს გზას და მისი ორივე ნაპირის აღნაგობა ნათლად ჩანს. ფენები შესდგება ქვიშა-ქვისა და ფიქალბრივი თიხისაგან, რომლებიც ერთიმეორეს მორი-

გეობით მისდევნ. სისქით ხან ერთი სკარბოზს, ხან მეორე, ხან მესამე სკარბოზს გორც ტფილისის მიდამოებში. არსებითადაც ეს ფენები მიდამოების გაგრძელება უნდა იყოს. მდ. ალგეთი მათ გან-და-გან სკრის. ფენები დახრილია სამხრეთით. ს. არხოტთან მდ. ალგეთი 1100 მეტრით მაღლაა ზღვის დონეზე, ხოლო საკრისის ზევანი 1600 მეტრით, ასე რომ 500 მეტრის სიმაღლე ძლიერ დაქანებული მთის გვერდი ს. არხოტს ზედ დაჰყურებს.

იგივე, სამხრეთით დაქანებული ფენები ძლიერ მკვეთრად ჩანს არხოტსა და ს. შახვეტილს შუა, ალგეთისავე ნაპირებზე, სამიოდე კილომეტრის მანძილზე, ქვემოთ. ალაგ-ალაგ ალგეთი პაწია ჩანქრებად ვარდება ძირს, ამ შემთხვევაში ფენები ნათლად ჩანს და მათი სამხრეთით დაქანებაც აშკარაა. არსად ამ ხაზზე დანალექ ქანებს ზედ არ ადევს ვულკანური ქანები, გარდა საკრისიდან ჩამონანგრევი ქანებისა.

ამ ადგილის შესახებ წულუკიძის შრომაში ვკითხულობთ შემდეგს: „У сел. Архоты базальты слагают берега Алгетки, в которой и покрывают эоценовые осадки, состоящие из толстых, темносерых песчаников и мергелей. Мощные толщи их разбиты здесь трещинами на куски и глыбы, которые обваливаясь образуют значительные нагромождения. Базальты в разсматриваемом пункте представляют породу черного цвета.“

ეს ქანი არის არა შავის, არამედ ღია ნაცრის ფერისა და არც ბაზალტია, ამ სიტყვის ვიწრო მნიშვნელობით. პროფესორმა ალ. თვალჭრელიძემ ამ ქანის ჩვენ მიერ მოტანილი ნიმუში თავის ლაბორატორიაში გამოიკვლია და ის აღმოჩნდა ოფიტური სტრუქტურის ანამეზიტი; მართალია ის ბაზალტის ჯგუფისაა, მაგრამ არა ბაზალტი. პატივცემულ პროფესორს დახმარებისათვის აქვე მადლობას ვუძღვნი.

ამ ქანზე ჩვენ ქვემოთ კიდევ გვექნება ლაპარაკი. მისგან შესდგება საკრისის ლერძი, ლოდინი და სხვა ადგილები, მაგრამ მდ. ალგეთის ნაპირებზე არხოტში, საკრისიდან გადმოგორებული ლოდების გარდა, როგორც ვთქვით, იგი არ მოიპოვება. შეიძლება ავტორს „ალგეთის ნაპირები“ ფართოდ ესმის და საკრისის კლდოვანი კიდები, რომელიც სამი კილომეტრით არის დაშორებული ალგეთის ნაპირებს, ალგეთის ნაპირად მიაჩნია. ეს იმას ჰგავს, რომ ფუნკულორთან ჩამოგლეჯილი კლდე მტკვრის ნაპირად მივიჩნიოთ.

ქვემოთ მანგლისის მიმართულებით ერთსა და იმავე სურათს ვხედავთ: ყველგან ქვიშაქვა და ფიქალბერივი თიხა ბატონობს.

წულუკიძის განაკვეთში მდ. ალგეთი ძველი მანგლისის და-

სავლეთით სინკლინის ღერძზე მიმდინარეობს, ხოლო ძველი მანგლისის ანტიკლინის ღერძზეა ნაჩვენები. ესეც შეცდომად მიგვაჩნია, რადგან, როგორც მდ. ალგეთის ორთავ ნაპირზე ისე ძველი მანგლისის ცნობილი ტაძრის გვერდით, ფენები სულ სამხრეთითაა დაქანებული. აქ არავითარი სინკლინ-ანტიკლინის მორიგეობას აღვნიშნავთ არა აქვს. აქვე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ საკრისის ქედი წულუკიძის განაკვეთში ძველ მანგლისზე ოდნავ მაღლა არის ნაჩვენები, სინამდვილეში კი პირველი მეორეზე ექვსასი მეტრით მაღალია. თვით საკრისის ქედი, ავტორის აზრით, წარმოადგენს ანტიკლინს, როგორც ძველი მანგლისი. ამ მეორე ანტიკლინის ღერძი საკრისის შუაგულ ვადის, ასე რომ ქედი წულუკიძის განაკვეთით მთლიანად დანალექი ქანებისაგან შესდგება, არსად ვულკანური ქანი აქ ნაჩვენები არ არის.

გოხნარის მხარეზე, ე. ი. საკრისის სამხრეთ ფერდზე, იმავე სურათს ვხედავთ, რასაც არხოტთან. აქაც ქვიშაქვა და ფიქალბრივი თიხაა განვითარებული და სამხრეთით დახრილი. კარგი განაკვეთია, სხვათა შორის, ლაკვის წყაროს გვერდით, დუქანთან, გზატკეცილის გასწვრივ. ამ ქვიშაქვაში ხშირად მცენარეების გაურკვეველი აღნაბეჭდებია, რომელთა მაგვარს ხშირად ვხედავთ მცხეთა-ტფილისის მიდამოებშიაც. მცხეთის ჯვარის-საყდარი ამგვარი აღნაბეჭდებით მდიდარ ქანებზეა აშენებული. სხვა ნიმარხები ამ ქანებში არ შემიმჩნევა და არც დრო მქონდა საკმაო მათ საძებრად. იგივე ფიქალბრივი თიხა და იმავე მიმართულებით დაქანებული კარგად სჩანს ლიპარიტისეული ეკლესიის ნანგრევის წინ, როგორც გზატკეცილის პირას ისე პატარა ხევებში.

ამნაირად, საკრისის მთის ირგვლივ არხოტიდან გოხნარამდე ყველგან ქვიშაქვისა და ფიქალბრივი თიხის ფენებს ვხედავთ რიგ-რიგად. ფენები ყველგან სამხრეთითაა დახრილი.

ბ. მეორე წრე.

ს. არხოტში მხოლოდ ნახევარი საათი დავყავით და მდინარის ვადში, სამხრეთით, ტყით დაბურულ ფერდობზე არ ავსულვართ და ამიტომ ვერაფერს ვიტყვით იმის შესახებ, თუ ქვიშაქვას რა ადევს ზედ უშუალოდ; მაგრამ ს. შახვეტილთან, რომელიც სამიოდე კილომეტრითაა ს. არხოტს დაშორებული, 120 მეტრის მაღლა ალგეთის დონედან ქვიშაქვა არა სჩანს, სამაგიეროდ ვხედავთ კონგლომერატს: სხვადასხვა ზომის კენჭები, ქვიშაქვის ნამტვრევები და ანამეზიტის დიდი ნაგორები ქვები ერთიმეორეშია არეული და შეცემენტებული.

მავე ქანებს ვხედავთ უფრო მაღლა, 232 მ. (1232 აბსოლუტური ალგეთის დონედან. ზემოთ-კი ადგილი სქელი ნიადაგითა და ხშირი ტყით არის შემოსილი და აქ ფენების გარჩევა შეუძლებელია. მაგრამ მარიამ-ჯვარის სამხრეთით, გოხნარ-მანგლისის საურმე გზის პირას, ჯერ გვხვდება ქვიშაქვა. ფიქალებრევი თიხა და შემდეგ დაახლოებით 1300 მეტრის სიმაღლეზე ზღვის დონედან იწყება კონგლომერატი, რომელიც უთანხმოდ ადევს ქვიშაქვას. ერთ ალაგას სჩანს წვრილი კენჭები მჭიდროდ ერთიმეორესთან შეცემენტებული, თხელი, სამოციოდე სანტიმეტრის სისქის მქონე ზოლივით გაყოლებული და მის ზემოთ კვლავ კონგლომერატი გრძელდება, სადაც ნაგორები ანამეზიტები ძლიერ ბევრია. კიდევ ზემოთ, საურმე გზა პატარა უღელტეხილზე გადის, რომლის მარცხნივ გორაკზე, ანამეზიტების დიდი სვეტებია აჩხირული. ამ წერტილიდან მშვენიერად სჩანს როგორც ძველი, ისე ახალი მანგლისი. აქედან რომ ძველი მანგლისისკენ სწორი ხაზი გავატაროთ, მივიღებთ დაახლოებით ჩრდილო აღმოსავლეთის მიმართულებას და, მაშასადამე, წულუკიძის განაკვეთიც სადმე აქ უნდა გადიოდეს. ამ უღელტეხილის ღერძი ანამეზიტებს უჭირავს. შემდეგ, დაბლა, გოხნარისაკენ კვლავ კონგლომერატი გვხვდება გზატკეცილამდე, რაც ბუნებრივია, და შემდეგ გზატკეცილთან კვლავ ქვიშაქვა და ფიქალებრევი თიხა იჩენს თავს. ეს განაკვეთი საუკეთესოდ უნდა ჩაითვალოს გოხნარის მიდამოების სტრატეგრაფიის შესწავლის დროს.

კონგლომერატს ჩვენ ვხედავთ მეორე მხრივაც ე. ი. დუქანსა და ეკლესიის ნანგრევს შუა. აქ პატარა ხევი ჩამოდის, რომლის დასაწყისი ლოდიანთან არის; გზის სიახლოვეს ხევი საკმაო განიერია, მისი ნაპირები ციცაბოა და აქ კარგი განაკვეთიც სჩანს. ქვიშაქვა და ფიქალებრევი თიხა აქ ძლიერ შენჯღრეულია, მასზედ ვარჩევთ სწორედ იმ შეცემენტებული ხრეშის ზოლს, რომელიც ვნახეთ უღელტეხილის გადაღმა, ხოლო ხრეშის ზოლის ზემოთ აქაც ნაგორები ანამეზიტების შემავრებულ ლოდებს ვხედავთ.

ამანიარად, არხოტიდან მოყოლებული გოხნარამდე ქვიშაქვა და ფიქალებრივ თიხას უთანხმოდ ზედ ადევს კონგლომერატის საკმაო სქელი ფენა.

ზემოხსენებული ავტორი კი კონგლომერატებს თავის განაკვეთში საკრისის ანტიკლინის სიღრმეში ათავსებს, ხოლო ტექსტში ამბობს, რომ в верхней части долины Алгетки в окрестностях урочища Манглиса.... начиная снизу.... მსხვილმარცვლოვანი, დიდ ქვიანი კონგლომერატი არისო. მის განაკვეთში კი მდ. ალგეთი ქვი-

შაქვის ფენების სინკლინის ღერძზე მიმდინარეობს. აშკარა წინასწარი მდებარეობა ტექსტსა და განაკვეთს შორის.

გ. მესამე წრე.

მესამე წრე წარმოადგენს საკრისის ქედზეგანის ღერძს, მის შუაგულს. საკრისის კიდეები, როგორც არხოტ-შახვეტილისა ისე გონხარის მხრივ, შვეულებრივად ჩამოთლილი კლდეებისაგან შესდგება. ეს კლდეები ანამეზიტის უზარმაზარი სვეტებია, ერთი მეორეზე მკიდროდ მიკრული და შვეულებრივად ამართული. სწორედ ამიტომაცაა საკრისის ზეგანი ტახტივით ბრტყელი. ანამეზიტის სვეტების ბრტყელი თავები ფილაქანივითაა დალაგებული და ალა-ალაგ ეს საუტხოოდ ჩანს. სვეტებს შუა ნაპრალეები მიწით არის ამოვსებული. ზედ ბალახ-ყვავილი ხარობს, ხოლო თვით ანამეზიტის ბრტყელი თავები, ჭადრაკის უჯრედებივით არის აქა-იქ გამოჩენილი. მარიამ-ჯვარიდან დასავლეთით სამიოდე კილომეტრი გავიარეთ და ყველგან ერთი და იგივე სურათი გვხვდებოდა. მარიამ-ჯვარიდან სამხრეთით ზემოხსენებულ უღელტეხილამდეც იგივე სანახაობაა. გამოდის, რომ საკრისის ზეგანი დიდ მანძილზე ყალყზე დამდგარი ანამეზიტების სვეტებისაგან შესდგება.

ინჟენ. წუ ლ უ კ ი ძ ი ს განაკვეთზე საკრისის ქედი ანტიკლინის ღერძად, ერთგვარ ზურგა მთად არის გამოყვანილი, სადაც ზევით ქვიშაქვის ფენებია და ქვევით, სიღრმეში, კონგლომერატები, ხოლო ანამეზიტები ანუ, ავტორით, ბაზალტები არსადა ჩანს. ტექსტში ბაზალტებზე ბევრია ნათქვამი, განაკვეთში მანგლისიდან გონხარამდე იგი არსად არ არის ნაჩვენები.

ლოდიანი.

ლოდიანი 1500 მეტრით მაღალია ზღვის დონეზე. აღსანიშნავია, 1925 წ. 17 მაისს თოვლი ვიწრო და გრძელ ზოლებად აქა-იქ იდვა, როცა თვით საკრისზე, რომელიც ლოდიანზე გაცილებიც მაღალია, თოვლის ერთი ნამცეციც არ მოიძებნებოდა. ლოდიანი საკრისის გაგრძელებაა, მხოლოდ მთა (ანამეზიტის კლდე) გატეხილა და მოზრდილი ნაწილი გადმონგრეულა და შექმნილა ერთგვარი დეაკება, სადაც ატმოსფერის აგენტებს სამოქმედო ასპარეზი გასჩენია, ანამეზიტის სვეტებისათვის თიხა-ნიადაგი მოუცლია და გატიტვლებული მზეზე გამოუჩენია. იგივე აგენტები ახლა ამ გატიტვლებულ კლდეებს სცემიან, ათასფრად გაუხეთქიათ და მიუხვრ-მოუხვრევიან. პირვანდელი სვეტები ახლა მხოლოდ აქა-იქა სჩანს დამტვრეული ლოდებით გარშემორტყმული.

ლოდიანს სიგრძე, აღმოსავლეთ-დასავლეთით, მეტრი ექნება, ხოლო სიგანე ასიოდე მეტრი. სამხრეთის მხრივ ის ძნელი მისასვლელია, ხოლო დასავლეთის მხრივ შედარებით ადვილი და სწორედ ამ მხრივ სჩანს ამ ლოდებისაგან გაკეთებული, ხელოვნური, სქელი გალავანი. ლოდიანის ზოგან საკმაო ფართე ნაპრალებს და მის გარშემო მიყრილ-მოყრილ, უთვალავ, სხვადასხვა ზომის ლოდებისათვის ადამიანსაც მიუქცევია ყურადღება, ზოგან ნაპრალისათვის გან-და-გან ბრტყელი და ფართე ლოდი დაუფარებია სახურავად, ზოგან ბუნებრივად ამართული სვეტებისათვის ქვები მიუშველებია და ერთგვარი, გვირბში შესავალი კარი გამოუყვანია. ზოგან იმავე ლოდებისაგან კედლები ოსტატურად ამოუყვანია, ლოდებით გადაუხურავს, და გამოსულა რალაც გვირბ-თავშესაფარი. თავშესაფარიო, ვამბობ იმიტომ, რომ ამ გვირბების მოცულობა ერთობ ვიწრო და პატარაა და ვეჭვობ, რომ იგი ოდესმე ადამიანის მუდმივი საცხოვრებელი ყოფილიყოს: იქ არავითარი ამისი კვალიც არ სჩანს.

საკრისის ქედის წარმოშობის მოკლე ისტორია.

როგორც ვნახეთ, საკრისის ქედს საძირკვლად უდევს ქვიშაქვა და ფიქალბრივი თიხა, მორიგეობით დალექილი და სამხრეთით დაქანებული. დამახასიათებელი ნამარხების უქონლობისა გამო შეუძლებელია ამ ფენების ამა თუ იმ გეოლოგიური სართულისათვის მიკუთვნება. სახელ. უნივერსიტეტის ასისტენტმა ბ. ყავრიშვილმა ამ ფენებში მანგლისის აღმოსავლეთით იპოვა ორსაგდულიანი მოლიუსკების კალაპოტები, მაგრამ იმდენად ცუდად შენახული, რომ არა თუ სახის, გვარის განსაზღვრაც კი ძნელია. ყოველ შემთხვევაში, ბ. ყავრიშვილის მიკვლევა საყურადღებოა და სწორედ იმ მიდამოებშია კვლევა-ძიების მოხდენა საჭირო. ჯერჯერობით შეიძლება მხოლოდ ითქვას, რომ ეს ფენები ტფილისის მიდამოების მესამეული ფენების გაგრძელებაა და გვგონია, რომ, ყოველ შემთხვევაში, ოლიგოცენ-მიოცენზე უფრო ძველი არ უნდა იყოს. ქვიშაქვის ფენებს ხნოვანობით მოსდევს ანამეზიტის, ეს მთავარი ქანი, რომელიც აგვირგვინებს თანამედროვე საკრისის ქედს. საიდან წარმოიშვა იგი? სამწუხაროდ აქაც ძნელად გადასაჭრელი საკითხის წინაშე ვდგავართ. ქანის სტრუქტურა ამტკიცებს, რომ ის გაცივებული ლავაა. მაგრამ საიდან მოვიდა ეს ლავა? ადგილობრივ ამოინთხა დედამიწის სიღრმიდან, თუ შორიდან მოვიდა, მესამეულის ფენებს ზედ მოეფინა და გაცივდა? პირველ შეხედულებას გაარკვევს საკრისის ანამეზიტის ექს-

პლატაცია ფართე მასშტაბით. ეს ქანი პრაქტიკულად სასარგებლოა: მზატეა, ადვილად სათლელი და ლამაზი ის გამოდგება, როგორც საშენად ისე ქუჩების მოსაფენად. მეორე შეხედულების გასარკვევად არემარის დაწვრილებითი გეოლოგიური შესწავლაა საჭირო. ყველაზე უფრო ახალი ფორმაცია საკრისის ქედზე არის კონგლომერატი. პირველი შთაბეჭდილება, რომელიც მოუვა კაცს ამ კონგლომერატების დანახვაზე, არის მათი მდ. ალგეთის ტერასებისათვის მიკუთვნება. მაგრამ, ერთი რომ ამ კონგლომერატებს ვხედავთ იქ, სადაც მდ. ალგეთი არ უდგება, სახელდობრ გოხნარის დუქანსა და ნანგრევს შუა, და მეორე ანამეზიტების ლოდები, ნაგორები და დამრგვალებული, შიგ არის მოქცეული. უკანასკნელი გარემოება გვაფიქრებინებს, თითქო ალგეთისაზე უფრო მძლავრ ტალღებს ემოქმედოს საკრისის ქედის ირგვლივ, ანამეზიტების გაცივების შემდეგ. ვადაჭრით აქაც არაფრის თქმა არ შეიძლება; არემარის უფრო ფართედ შესწავლაა საჭირო.

საკრისის ქედის ჰიდროლოგია.

ჰიდროლოგია ადგილის გეოლოგიური აღნაგობისაგანაა დამოკიდებული. როგორც ვიცით, საკრისის შუაგული ანამეზიტების სვეტებს უჭირავს, მათ გარს არტყია კონგლომერატი, ხოლო საძირკვლად ქვიშაქვა და ფიქალბრივი თიხაა დაგებული. ანამეზიტს ზედ ადევს ანუ, უკეთ რომ ვსთქვათ, მისი სვეტებშუა ნაპრალები ამოვსებულია შავი პოხიერი ნიადაგით. ნიადაგი წვიმა-თოვლის წყალს ადვილად უშვებს ძირს, მაგრამ სიღრმეში მას ანამეზიტის მჭიდრო კლდე ხვდება, რომელიც პრაქტიკულად წყლის არგამტარია. წყალი იძულებულია განზე იპოვოს გასასვლელი და საკრისის ქედის ზემო კალთებზე წყაროების სახით იჩენს თავს. ამნაირად გაჩენილია ლოდინის და საკრისის ქედის დასავლეთით გამომავალი წყაროები. ხელოვნური ტბაც საკრისის დასავლეთითვე ამგვარი წყაროთი საზრდოობს.

უფრო ღრმად წასული წვიმა-თოვლის წყალი კონგლომერატებს წააწყდება. კონგლომერატი წყლის საუტეხოვო გამტარია და ამავე დროს მისი გამწმენდავი, მასში წყალი ადვილად გაივლის, მაგრამ ძირს დალაგებული ქვიშა-ქვა და ფიქალბრივი თიხა წყალს იჭერს და ისიც იძულებულია სადმე ფერდობზე გასავალი იპოვოს. ამგვარად, გაჩენილია ლაკვის წყარო, გოხნარის დუქნის წინ. წყარო სწორედ კონგლომერატებსა და ფიქალბრივ თიხას შუა გამოდის. შახეტილის წყაროც კონგლომერატ ფიქალბრივ თიხის მიჯნაზეა.

საერთოდ საკრის-გოხნარის ფერდები წყლით მდიდარია. აქ ური ნიადაგი პოხიერი, ჰაერი საღი, და სრულიად ბუნებრივია, რომ XI—XII საუკუნეებში, საქართველოს პოლიტიკურ-კულტურული ძლიერების ხანაში, სიცოცხლის მაჯის ცემა ამ მიდამოებში თვალსაჩინო იყო, რასაც მოწმობს მრავალი ეკკლესიის ნანგრევები და სასაფლაოები. აქაც გეოლოგიას უძევს თავისი წილი, რადგან ეს ეკკლესიები და საფლავის ქვები იმავე ანამეზიტის ლოდებისგან არის გამოთლილი. ეს მკვიდრი მასალა რომ აქ არ ყოფილიყო, ვერც ეს კულტურის ნაშთი მოაღწევდა ჩვენ დრომდე.

ბ. ჩიბაძე.

პიტარეთისა და გუდარქის საფლავის-ქვები.

როდესაც გასული წლის ზაფხულში მუზეუმის დავალებით აღ-
ბულახ-წალკის რაიონში სამუშაოდ ვიყავით მივლინებული, ჩვენ შემ-
თხვევა მოგვეცა მუშაობის დროს, გზადაგზა, ძველ სასაფლაოებს გაე-
ცნობოდით და მათ ქვებზე შენახული ჩვენთვის საყურადღებო ეთნო-
გრაფიულ-არქეოლოგიური მასალა შეგვეგროვებინა. ერთის მხრით,
საშუალება გვქონდა ამ რაიონში მრავალგან ქვა-ყუთის ტიპის სა-
მარხების არსებობა დაგვედგინა, როგორც მაგალითად: სოფ. ხო-
ფისში, ღუმანისში (ეხლანდელი გამოთქმით), პიტარეთში და სხვაგან,
რომლებიც ახლო მომავალში სისტემატიური არქეოლოგიური გათ-
ხრის ობიექტად უნდა შეიქმნენ. მეორეს მხრით, ამ ხასიათის ძეგ-
ლებზე უშუალო დაკვირვებამ აღმოაჩინა, რომ სასაფლაოს ქვა-მა-
ტურები მეტად საინტერესო მასალაა და არქეოლოგიურ-ეთნოგრა-
ფიულად მნიშვნელოვანი. ინტერესსა და ყურადღებას იწვევს არა
მარტო მათი წმინდა არქეოლოგიური მნიშვნელობა, არამედ კიდევ
უფრო მეტად მათი ეთნოგრაფიული ღირებულება საგულისხმო.

საყურადღებოა, რომ ჩვენ ამ კუთხის ძველ სასაფლაოებში
ხშირად ვხვდებით ისეთ ქვებს, რომლებიც ცხვრების, ყოჩების და
ცხენების ქანდაკებათ წარმოადგენენ. ასეთი საფლავის ქვები ბევრია:
სამშვილდში¹, ქსოვრეთში, ვაკეში, დიდ-დაღეთში, ტაშაშაში და
სხვაგან. ამ სახის ძეგლები აგრეთვე ბევრი გვინახავს მესხეთში² და
სომხეთში. სამწუხაროდ დღეს-დღეობით ჩვენ არ მოგვეპოება ამ ძეგ-
ლების არც სათანადო რეგისტრაცია და არც მათი აღწერილობა.

¹) ცნობა სამშვილდის ერთ-ერთი ცხენის ქვა-ქანდაკების შესახებ იხილეთ:
M. Brosset, Inscriptions et antiquités géorgiennes: *Mélanges Asia-
tiques t. II*, გვ. 95.

²) იხილეთ საქ. მუზეუმის 1924 წ. ქებალიანის ეთნოლოგიური ექსკურსიის
დღიური.

ამკარაა, რომ ამ ძეგლებს მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვთ ისტორიკოსებს და მკვლევარებს. ამ ხასიათის ძეგლების წარმოშობის სათავეს მისაკვლევად უსათუოდ საქირო იქნება მათი გავრცელებულობის შესწავლა, როგორც საქართველოში, აგრეთვე მის მეზობლებშიც.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ქანდაკებათა ამგვარი თავისთავადი მნიშვნელობის გარეშე მათზე ჩვენ გვაქვს მრავალი ძველი დროის ეთნოგრაფიული დეტალი. ასეთი დეტალები ქანდაკებების გვერდებზეა ხოლმე გამოსახული (იხ. სურ. 1). მაგრამ ეს დეტალები ამ რაიონის ჩვეულებრივი ოთხ-კუთხი საფლავის ქვებზედაც მოიპოვება (იხ. სურ. 2 და მუხ. კოლ. № 36—09). აქ ჩვენ ხშირად ვხვდებით ქვაზე ამოჭრილს სხვადასხვა საომარსა და შრომის იარაღებს, სატულეტო საგნებს, ჩაცმულობა-დახურვას და სხვას. ამ ხასიათის ძეგლებს შეუნახავს, ჩვენის აზრით, ძველი დროის ისეთი ეთნოგრაფიული დეტალები, რომელთა შესახებ წერილობითს წყაროებში მეტად მცირე ცნობები მოგვეპოვება.

მეორეს მხრით უნდა გვახსოვდეს, რომ ასეთი მასალის სამეცნიერო მიზნით გამოყენება დიდ სიფრთხილეს მოითხოვს. ეთნოლოგიური მეცნიერება გვიკარნახებს: ვიდრე რომელიმე დადგენილი ეთნოგრაფიული ფაქტი ეთნოლოგიურად იქნებოდეს გამოყენებული, საქიროა ფაქტის შედარებითი დათარიღება, თუ, რასაკვირველია, შეუძლებელია ზედმიწევნითი თარიღის გარკვევა¹. მხოლოდ ამ ძირითადი და აუცილებელი პირობის დაცვით ეთნოგრაფიული ფაქტი ჰპოულობს ღირებულებას.

ამ მხრივ იმ ძეგლების შესახებ, რომელთაც ზემოთ შევხებით, შეიძლება შემდეგი ითქვას.

ცნობილია, რომ ეს კუთხე მეტად რთული და მრავალმხრივი ისტორიული ცხოვრების მატარებელი იყო. ცნობები ასეთი ნიშანდობლივი ცხოვრების შესახებ მრავლად მოიპოვება საისტორიო წერილობითს ძეგლებში ჩვენი ისტორიის თვით უძველესი ხანიდან. ამასთანავე ჩვენ ვიცით, რომ ამ რაიონს, როგორც საქართველოს „მეწინავე დროშის ნაწილს“, მრავალი ისტორიული ქარიშხალი განუცდია და თავისი ევოლუციონური პროცესის ბუნებრივ ფენებში მრავალი გარედან შემოჭრილი ფენა მიუღია. უკანასკნელად მკვიდრულ საუკუნეში მასზედ თავდამტყდარმა უბედურებამ (შაჰ-აბასის შემოსევამ) ბევრი ადგილის გაპარტახება-გაოხრება და ხალხის მას-

¹) F. Graebner, Methode der Ethnologie, Heidelberg, 1911

სიური გადასახლება გამოაწვია¹. ამიტომ არის, რომ ჩვენ აქ მოკლედ ვპოულობთ ნასოფლარებს, ნაქალაქარებს და მიტოვებულ სასაფლაოებს. ეს მიტოვებული სასაფლაოები, სახელდობრ ისინი, რომლებიც მიწის ზედა ფენშია მოქცეული, აშკარაა, ამ საერთო აწიოკების და გადასახლების ნაშთებს უნდა წარმოადგენდნენ. ეს ერთგვარი terminus ante quem არის ამ ძეგლებისათვის. მეორეს მხრით,

სურ. 1. სამშვილდე. საფლავის ქვა.

საფლავის ქვებზე ვპოულობთ სასროლი თოფის გამოხატულებასაც, რაც terminus post quem-ისათვის გარკვეულს და მტკიცე ბაზას იძლევა. ამის მიხედვით ჩვენს ძეგლებზე მოცემული ეთნოგრაფიული დეტალები რელატიური დათარიღებისათვის (XV—XVIII საუკუნეები) გარკვეულ საფუძველს პოულობს და მათი გამოყენება სამეცნიერო მიზნით შესაძლებელი ხდება.

¹) Tsarévitch Wakhoucht, Description géographique de la Géorgie, ბროსეს გამოცემა, პეტერბურგი, 1842, გვ. 164 და სხვ.; აგრეთვე ე. თაყაიშვილი „მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში; აღწერა მეწინავე დროშისა საბარათაშვილოსა და სომხთისა“, ტფ. 1907 წ.

ალბულახ-წალკის რაიონის შესახებ არსებული მწირობებიდან ტურიდან ჩვენ უკვე ვიცოდით, რომ აქ „ბევრია საფლავის ქვა. ზოგ მათგანზე შვილდ-ბოძალია დახატული, ზოგი გუთნისდედის იარაღითაა შეჩუქურთმებული“¹, თუმცა ეს მასალა აღწერილი და ჩახატული დღემდე არსად არ ყოფილა. ძეგლების გაცნობამ ადგილობრივ ჩვენ მრავალი ამ ხასიათის ეთნოგრაფიული მასალა მოგვცა, რომელიც გამოყენებული იქნება სხვა შრომაში და სხვა დროს. ამიტომ მათზე მეტს აღარ შევჩერდებით, მხოლოდ რამოდენიმე მაგალითის დასახელებით დავკმაყოფილდებით. ასე, სოფ. ბარმაქიზში ერთს, დაახლოებით მეჩვიდმეტე საუკუნის, საფლავის ქვაზე ჩვენ ვპოულობთ იმ დროის გუთნის გამოხატულებას თავისი კბილა-ჭანჭიქით, ფრთით, მხარით და ათი ულლით. ამგვარივე შემთხვევა ჩვენ გვაქვს ბეშთაშენიდან 4 კილომეტრის მანძილზე დასავლეთით, ეგრეთ წოდებულ „ხარაბაში“².

სამწუხაროა, რომ ამ ხასიათის ძეგლებს წინათ ჯეროვან ყურადღებას არ აქცევდენ. მართალია, თავის დროზე ბროსესა და ბართოლომეის საფლავის ქვებიც აინტერესებდათ, მაგრამ მათი ინტერესი უმთავრესად საფლავის ქვების წარწერებით იფარგლებოდა³. ბროსეს შემდეგ თვით წარწერიანი საფლავის ქვებიც იშვიათად ხდება მკვლევართა ყურადღების საგნად. ეს კი მეტად სამწუხაროა, რადგანაც საფლავის ქვები არა ნაკლები სისწრაფით ჰქრება და ნადგურდება, ვიდრე სხვა ძეგლები. თუ ჩვენ ვიცით შემთხვევები, რომ სოფლები კირის დასაწვავად იყენებენ ქვა-ყუთის ტიპის სამარხების ქვებს, რალა უნდა გავვიკვირდეს, როცა მიწის ზედაპირზე დებული საფლავის ქვებს სხვადასხვა მიზნით იყენებენ და ძველს ძეგლებს სპობენ.

ამის აშკარა მაგალითებს ჩვენ მიერ იმ ზაფხულს მოვლილი კუთხე იძლევა. პიტარეთის დიდებული მონასტრიდან გაზიდულია და, მასასადამე, მეცნიერებისათვის სავსებით დაკარგული საფლავის წარწერიანი მარმარილოები. აგრეთვე გუდარეხის მონასტრის⁴ შესანიშ-

¹) ზ. გულიისაშვილი, გარდაბანისა და გაჩიანის საერისთაონი და მათი ნაშთნი: ივერია, 1900 წ. № 154.

²) „ხარაბა“ ბერძნული გამოთქმაა, სიტყვა თურქულია და ნიშნავს „პარტანს“.

³) M. Brosset, Voyages archeologiques, 2-e livr., S. Pet. 1850. Bartholomaei, Antiquités géorgiennes: *Mélanges Asiatiques t. II*, გვ. 264.

⁴) Е. Такайшвили, Археол. эк., разыс. и зам. вып. II გვ. 37. Brosset, op. cit., გვ. III და იქვე ტაბულა I.

ნავი ქანდაკებიანი საფლავის ქვის დიდი ნაწილი ეკლესიიდანაა გადახრული და ჯაგებში გდია ტაძრიდან 50--60 მეტრის მოშორებით, მეორე წარწერიანი ქვის ნაწილი ამ უმად სრულიად არა ჩანს. ასეთი

სურ. 2. აბელია. საფლავის ქვა $\frac{1}{12}$ n. Gr.

კარნახებს, რაც შეიძლება სწრაფად შევავროვოთ ამ ძეგლებზე დაცული არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული მასალა და გადავარჩინოთ იგინი განადგურება-მოსპობას.

ბედი სწვევიათ, როგორც ვხედავთ, იმ ქვებს, რომლებიც საყდრებში ყოფილა საფლავებზე, და ძნელი არ არის იმის წარმოდგენა, თუ რა მოუვიდოდა ლია ცის ქვეშ გალავნებში და გალავნის გარეთ დებულ სამარის ქვებს. ჩვენ შემთხვევა მოგვეცა დაგვედასტურებია, რომ ბევრი სამარხის ქვა ადგილობრივი მცხოვრებლების მიერ გამოყენებულა, როგორც სამშენებლო მასალა, მაგალითად ფურნებისათვის (სოფ. ფარცხისი, წყნარი-აბანო). ამასთანავე ბევრი ამგვარი ძეგლი დროთა ვითარებაში უკვე მიწის ქვეშაა მოქცეული და მათი აღმოჩენა ამა თუ იმ სახის გათხრას მოითხოვს. თვით გუდარენში და პიტარეთში ჩვენ არა მცირედი შრომა დაგვჭირდა იმისათვის, რომ მიწიდან განგვეთავისუფლებია ეკლესიაში დამარხულ მიცვალებულთა საფლავის-ქვები. სხვათა შორის ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ქვები მიწის ქვეშ მოყოლილა და წაბლალულა აკლდამების მქექელთა ხელით¹.

ყოველივე ეს დაყენებით გვიკარნახებს, რაც შეიძლება სწრაფად შევავროვოთ ამ ძეგლებზე დაცული არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული მასალა და გადავარჩინოთ იგინი განადგურება-მოსპობას.

¹) ამავე აზრისაა E. Такайшвили, op. cit. გვ. 37.

ქართული
ენათმეცნიერება

ჩვენ მიერ შეგროვილ ამ ხასიათის მასალებიდან მხოლოდ გუდარეხისა და პიტარეთის მონასტრების საფლავის-ქვების წარწერები. პიტარეთის სამარხების წარწერები ლიტერატურაში ცნობილი არ არის¹. გუდარეხის სამარხების წარწერები გამოქვეყნებულია სამი², ჩვენ აქ ოთხი ახალი წარწერა შემოგვაქვს.

წარწერების ტექსტებიდან ჩვენ ვღებულობთ ცნობებს ამა თუ იმ საგვაროვნო აკლდამების შესახებ; ვტყობილობთ განსაზღვრული ეპოქისათვის გვარის შემადგენელ წევრთა დაახლოებითს რაოდენობას; ვამოწმებთ ზოგიერთ ისტორიულ ფაქტებს და ზოგს ახალსაც ვიძენთ. სხვათა შორის ერთი საფლავის ქვის წარწერის მიხედვით ვათარილებთ პიტარეთის პირველხარისხოვანი ძეგლის მეორედ განახლების ფაქტს³, რაც ჩვენ სხვა წყაროებიდან დღემდე არ ვიცოდით. აგრეთვე ვეცნობით განსაზღვრული ხანისათვის ქვაზედ წერის ხელს, იმ ხანის ორთოგრაფიას, სატერმინო სიტყვებს და სხვას, როგორც ქვემოთ უშუალოდ თვით წარწერებიც დაგვანახებს.

დავიწყით გუდარეხის საფლავის ქვებიდან.

გუდარეხის მონასტრის მთავარ ტაძარში კანკელის წინ ყველა ნიშნების მიხედვით საგვარეულო აკლდამა ყოფილა. აქ დაცული სამარხის ქვების წარწერები ამჟღავნებენ, რომ ეს აკლდამა გერმანოზიანთ კუთვნილებაა. ამაზე კიდევ უფრო გვაჯერებს ის გარემოება, რომ მეთვრამეტე საუკუნის პირველი ხანებისათვის გერმანო-

¹) ლიტერატურაში ცნობა არის მხოლოდ ერთი წარწერის შესახებ (იხ. Brosset, op. cit. გვ. 116. ამ ცნობას იმეორებენ შეპდევში Д. М. Бакрадзе, Кавказ в его памятниках церковной архитектуры, Тиф. 1875. М. Джанашивили, Географ. Цар. Вахушти. გვ. 45, შენიშვნა 191. რადგანაც ეს წარწერა პალეოგრაფიულად მეტად საინტერესოდ მიგვაჩნია, აქვე ვაქვეყნებთ ჩვენ მიერ გაკეთებულ ესტამპაჟიდან გადაღებულ სურათს (ტაბ. V).

²) Brosset, op. cit. გვ. 111—112, Е. Такайшвили, op. cit., გვ. 37—38.

³) ეს ძეგლი ერთი უშესანიშნავესთაგანია საქართველოში. ამის შესახებ M. Bartholomaei სწერდა: „C'est une des plus belles églises et des mieux conservées de toutes celles que j'ai vues en Géorgie“ (Brosset op. cit., გვ. 113). ამავე აზრს შემდეგში იმეორებენ დ. ბაკრაძე, Кавказ в его пам. христиан. культ. აღ. ხახანაშვილი, Экспедиция на Кавказ, МАК, в. VII. მ. ჯანაშვილი, op. cit., გვ. 64. თუ ეს შესანიშნავი ძეგლი ბართოლომეის დროს დაცულობის მხრით ერთი საუკეთესოთაგანი იყო, დღეს მას საშინელი ბზარი აქვს გუმბათიდან ძირამდე, მისი გუმბათის ყელის პერანგი აქა-იქ უკვე გარღვეულია და დღე-დღეზე მოსალოდნელია დაიქცეს. ძეგლის დასაცავად საჭირო ზომების შესახებ ჩვენ ვწერდით მოხსენებაში, რომელიც სიძველეთა და ხელოვ. ძეგლთა დაცვის განყ. გადაგეციით 1926 წ. ოქტომბერში.

ეროვნული
მუზეუმი

ზიანთ გვარს გუდარებში საკუთრება ჰქონია და ყმებიც ჰყოლია. როგორც ეს ჩანს 1723 წლის სტატისტიკური აღწერილობიდან¹. როგორც ვიცით გერმანოზიშვილები ბარათაშვილების გვარის ერთ-ერთ შტოს წარმოადგენენ და მათთან ერთად ამ კუთხის, საბარათიანოს, მფლობელნი იყვნენ.

როგორც ზემოთაც აღენიშნეთ, საფლავის წარწერიანი ქვები მიწით იყო დაფარული. მიწის გადაღების შემდეგ აქ კანკელის წინ ოთხი წარწერიანი საფლავის ქვა აღმოჩნდა. ეს ქვები მარცხნიდან მარჯვნივ შემდეგი რიგით მისდევს ერთ-მეორეს:

№ 1. თლილი ბაზალტის ქვა. სიგრძე უდრის 89 cm., სიგანე—50 cm. ქვა ფერხთან ჩამოტვრეულია. მის ზედაპირზე ამოჭრილია მხედრული წარწერა, რომელიც იკითხება:

1. ქ. საფლაჳს
2. ამა მდება
3. რე ვარ გვში
4. კარზას : ჴგ
5. ღი გიფრეი

ამ საფლავის ქვას თარიღი არ აქვს. არ ვიცით, კარზაშვილი გერმანოზიშვილებთან რა კავშირში იყო.

№ 2. მშვენიერი თლილი კირქვა, მცენარის ორნამენტებით შემკული. სიგრძე—155 cm., სიგანე—58 cm. სიგრძეზე ამოჭრილია მხედრული წარწერა. იკითხება:

1. განსასვენებელსა ამას და საფლაჳსა შინა მდებარე ვარ გერმანოზის შვილი ზაატას ასულ (sic)
2. ბოქაუღათ უხუცესი ზანუა და თანამეცნედრემა ჩემა აჩგვის : ერისთვის : მდივანბე უდიშუღაის ქალმა
3. ანახანუმ კელეფაჳით ღადი ესე ზატრანსა ჩვენსა საქებლად ვათარცა აჩდბრ... (?) და სული მისადსე
4. ნებლად ვიმუშეკე მისიე ესე საქმე: ვინცა მობძნდო შენდობას თქვენის მადლსათვის ქეს ტღგ: გ...

ამ წარწერაში ყურადღებას იქცევს პირველ ყოვლისა მისი თარიღი. დატა იძლევა ციფრებს 300, 4 და 3, რაც აღრიცხვის მხრივ

1) ე. თაყაიშვილი, მასალანი საქ. სტ. აღწერ. გვ. 132, 135.

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

უმართებულა. მეორე ასეთი შემთხვევა, მხოლოდ აუქციონის მართ, ჩვენ გვაქვს ამლივის ეკლესიის დასავლეთის ტიმპანზე, სადაც ამოჭრილია ქორონიკონი: ტნა=300, 50, 70 და 1¹. საკითხი ის-მება, თუ როგორ უნდა იქმნეს გაგებული ჩვენი წარწერის თარიღი; უდრის ის 1616, 1615 თუ იგი არის 1619. მხედველობაში უნდა მივიღოთ რომ წარწერის ხელი მეტად მდარეა, ტექსტი გრამატიკული შეცდომებითაა სავსე; ჩანს, ამომჭრელი ენის უვიცი ყოფილა და შეიძლება მან ასოებით ათვლა რიგიანად არც კი იცოდა. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ მცდარი ქორონიკონი უცოდინარობის ბრალია. უთუოთ თარიღი უდრის 1615 წელს. წარწერაში მოხსენებულ გერმანოზისშვილებს ჩვენ ვიცნობთ ბარათთან სავგარეულო აქტებიდან.

№ 3. თლილი ბაზალტი, ორნამენტოვანი, სიგრძით 116 cm., სიგანით—54 cm., ქვა გატეხილია შუაზედ. გატეხილთან რამოდენიმე ასო დაზიანებულია. წარწერა ამოჭრილია სიგრძით მხედრული ასოებით, იკითხება:

1. განსასვენებელს აშას შინა და საფლავს შინა მდებარე ვარ მე ბატონ

2. ის შვილი თინათინ ძე ლიონისა მეუღლე გ... მანოზისშვილის იასე

3. ვინცა მხნდეთ შენდება ბძნეთ მდთს გლსოფნ ან: ქის ტი:

ამ წარწერის თარიღია 1622 წელი. აქ მოხსენებული იასე გერმანოზისშვილის ქალი დარეჯანი მარხია ამავე ეკლესიის ჩრდილოეთის ეგვტერში². იასე გერმანოზისშვილი გვხვდება ისტორიულ საბუთებში.

№ 4. თლილი ბაზალტი, ორნამენტოვანი, სიგრძით 138 cm., სიგანით 51 cm. მხედრული წარწერა იკითხება:

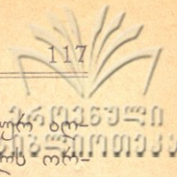
1. შაიკსენე უფლ მონა მდთსა

2. სამის... ქალი დათუნას ცოლი თამარი.

ამ წარწერაში მოხსენებული დათუნა უნდა იყოს ის დათუნა გერმანოზისშვილი, რომელიც მოხსენებულია ვახუშტის და თუმანი-

¹) Е Такайшвили, op. cit. გვ. 7—8.

²) დარეჯანის საფლავის ქვის წარწერა გამოქვეყნებული აქვს ე. თაყაიშვილს, *Арх. экс. etc. В. II.* გვ. 38.

შვილის მიერ 1723 წელს შედგენილ ამ კუთხის სტატისტიკურ გუგულისწერილობაში¹, როგორც მებატონე. იმ ხანებში დათუნაშვილს ორმოცდაშვიდი კომლი ყმა და თოთხმეტი ბოგანო ჰყავდა, ამთავან თვით გუდარებში მას ეკუთვნოდა ორი კომლი, სახელდობრ ლაზარაშვილი პაპუა და თევფიშვილი პაპუნა. ამით დაახლოებით ირკვევა თამარის ცხოვრების დრო.

აქვე, ამავე საფლავის გვერდით, დამარხულა გუდარების მონასტრის მეორედ გამკეთებელი წინამძღვარი დომენტი, რომელიც გამოქანდაკებულია საფლავის ქვაზე და რომელსაც უთარილო წარწერა აქვს².

აქ მოყვანილ წარწერებს თუ მივუმატებთ ამ მონასტრის ომან გერმანოზისშვილის საფლავის ქვის ზედწერილს³, აღმოჩნდება, რომ გუდარების საფლავის ქვებზე ჩვენ გვაქვს მოხსენებული გერმანოზიანთ ოჯახის 9 წევრი, სახელდობრ: გერმანოზიშვილი პაატა, ბოქაულთ უხუცესი პაპუნა, მისი „თანამეცხედრე“ ანახანუმი, მეჯინიბეთ უხუცესი და ყაენის მუსიბი ომანი, იასე, მისი „მეუღლე“ „ლიონის ძე“ თინათინი, მისი „ქალი“ დარეჯანი, დათუნა და მისი „ცოლი“ თამარი. ეს გარემოება საკმაო სიცხადით ამტკიცებს, რომ გუდარების მონასტრის მთავარი ეკლესია მეჩვიდმეტე საუკუნეში, შეიძლება მეთვრამეტის პირველ ნახევარშიც გერმანოზისშვილების გვარის საძლე იყო, სადაც იმარხებოდნენ ბარათაანთ გვარის ამ განშტოების ოჯახის წევრები.

ფეოდალურ საქართველოში ყოველი კუთხის ძლიერი მებატონე-ფეოდალი სცდილობდა ისეთი ძეგლი — ნაშენები აეგო, რომლის მსგავსი მეზობელ მებატონეს არ ჰქონდა ან არ შეეძლო აეშენებია. ამ არტისტიული გაჯიბრების ნაყოფია ფეოდალური ხანის მრავალი საინტერესო ძეგლი. სახელდახელოდ შეიძლება დავასახელოთ თარხნიშვილების ერთაწმინდა, მალალაშვილების ეკლესია, ბარათაშვილების ამლევნი, ზარზმა, საფარა და სხვა მრავალი. ამათ რიცხვშია დიდებული პიტარეთიც, რომელიც სახელგანთქმულ ორბელთა გვარის მიერ არის შექმნილი. ბართოლომეის თქმის არ იყოს, საქართველოში ამ ძეგლს ბადალი არ ყავს. მისი გუმბათის ყელის

1) ე. თაყაიშვილი. მასალანი საქ. სტატ. აღწ. მეთვრამეტე საუკ. თბ. 1907, გვ. 132.

2) წარწერა გამოცემული აქვთ ბროსესსა და თაყაიშვილს; ქანდაკების ხელის ჩანახატი Brosset, op. cit. ტაბ. I; ესტამპაჟი ნახე საქართ. მუზეუმში.

3) გამოცემულია ბროსესსა და თაყაიშვილის მიერ op. cit.

ჩუქურთმები წმინდა ნაქარგს მოაგავს და àjour-ის შთაბრუნებებს ახდენს.

ამ ძეგლის აშენების შესახებ მოგვითხრობს ქავთარის წარწერა სამხრეთის სტოას კედელზე. იგი თუმცა წაკითხულია ბროსეს მიერ¹, მაგრამ წაკითხვა ახალ კონიექტურებს მოითხოვს. სასურველია იგი გამოიცეს ხელმეორედ, მით უფრო რომ ამ წარწერის ფოტოგრაფიული გადაღება ან ესტამპაჟი დღემდე გამოქვეყნებული არ ყოფილა. ჩვენ შემთხვევა მოგვეცა წარწერა ესტამპაჟით გავვეკეთებინა. ესტამპაჟი ინახება საქართველოს მუზეუმში. ამ ხასიათის სხვა წარწერა ეკლესიაზე მეტი არ მოიპოვება. მხოლოდ მარანზე, რომელიც აქვე ახლოა ტაძართან, ჩრდილოეთის კედელში დატანებულია თეთრი ქვა, რომელზედაც ამოჭრილია მხედრულად შემდეგი წარწერა, რომელიც დღემდე უცნობი იყო:

1. ქ. ზ: უჯაღ ზატოისანო და სანხელა ფიჯარ
2. ეთისა ღთის მშობელა უღხინე სუღსა ეჯ
3. ცოდვილის წინამძღვრის იობისას
4. რომელმან ადგაშენე მარანი ესე
5. შენდაბას იტყოდით სმადღსა ქეს ტნდ

ქორონიკონი უდრის 1696 წელს. აქ მოხსენებული წინამძღვარი იობი არის გამოჩენილი მკითხველი და მქადაგებელი, უკანასკნელი წინამძღვარი პიტარეთის მონასტრისა, რომელიც იძულებული შეიქმნა პიტარეთი დაეტოვებია 1731 წელს და ტფილისში გადმოსახლებულიყო². იგი დასაფლავებულია ტფილისის სიონში.

ამ ძეგლის ისტორიისათვის არა ნაკლები მნიშვნელობისაა აქ დაცული სამარხის ქვების წარწერები. მათზე დღემდე ყურადღება არავის არ მიუქცევია და იგი არც ყოფილა გამოქვეყნებული. როგორც ზემოთაც გვქონდა მოხსენებული ზოგიერთი სამარხის ქვები აქედან მოპარულია, ზოგიც შიგვე დამტვრეულ-წაბლალულია. აქაც ბევრი საფლავის ქვა მიწით იყო დაფარული. ჩვენ ისინი მიწისგან განვათავისუფლეთ და წარწერები ამოვასუფთავეთ. აქაც საფლავის ქვების პირველი რიგი კანკელის გასწვრივაა. მეორე—ამ რიგის პარალელურად.

დავიწყეთ პირველი რიგის მარცხნიდან და მარჯვნივ დავყვეთ.

1) Brosset, Inscriptions et antiq. géorg.: *Mélanges asiatiques*, t. II, გვ. 113—115.

2) ანტონკათალიკოზი, წყობილ-სიტყვაობა („მე ფიტარეთის დეკანოზი ამისი მოწმე ვარ“: საქ. სიძ. ტ II, გვ. 385, 6).

№ 1. საფლავის ქვა სამკვეთლოს კარების პირდაპირ. ჩამოსტრეფილია ლია სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხე. სიგრძე 185 cm., სიგანე 67 cm., საფლავის კუთხეებში ამოკვეთილია ასომთავრულად¹:

[ლო] შე
ზნი ეფლნ

შემდეგ იკითხება ამავე ასომთავრულით ლამაზი ხელით, 'ბევრი ასო ლიგატურაშია მოქცეული:

1. ქ. წბთა და შწნთა
2. ღთა მე ორბლს შგლმა
3. ეფლან მეორეთ შგმკე
4. მნსტრი: ესე: და: ბრსა: და
5. მთში მტრსგნ გაცრბლი
6. მკდრი მამული:ჩმი:აღვ
7. შენე: სფლი: ძა: და
8. აშს: გრეთ: შენი: მამებ
9. რა: სფლი: იზ: ესე: ეი:
10. დაუტევე: ძეთა: ჩთა:
11. ე: და: დავმკდრე ამასა:
12. შნა: ქკსა: ტნთ: შენ
13. ღბა: უვთ: ჩონ გლბი.

წარწერა ქარაგმების და ლიგატურების დახსნით წაიკითხება:

„ღმერთო შეიწყალე პატრონი ყაფლან

ქ. წყალობითა და შეწევნითა ღვთისითა მე ორბელის შვილმა ყაფლან მეორეთ შვეამკე მონასტერი ესე და ბარსა და მთაში მტრი-საგან გაოკრებული მკვიდრი მამული ჩემი აღვაშენე სოფელი და (61) და ამას გარეთ შენი მამებრა სოფელი 17 (იზ). ესე ყოველი დაუ-ტევე ძეთა ჩემთა ე (ხუთთა) და დავემკვიდრე ამასა შინა ქორონი-კონსა ტნთ (1671 წ.). შენდობა ყავთ ჩონ[თვის] გვევდრები“.

№ 2. ყაფლანის საფლავის მარჯვნივ საფლავის ქვა სამ ალაგას გა-ტეხილია. სიგრძე—173 cm., სიგანე—53 cm.

ასომთავრული წარწერა იკითხება:

1. შე დიდის ორ
2. ბელის შგლის ბტონი

1) ასომთავრული წარწერები აქ და ქვემოთ იბეჭდება მხედრულით.

3. ს: ეფლნის: უხუცესი ძე
4. სომხითის. მორავი სარაბ
5. ღს პტრანი: სბრათიანას დ
6. იდი თუდი: მეფის გიორგ
7. ის: დედის: ძმა: ბტონი: ზა
8. ზუნა: გრდვიცლე: და ძ
9. ე: ანა: მესვა: არცა ას
10. უდი: ესოდენის დიდ
11. ების პტრანი: ამ მცირე
12. ს სფლეს: დავეშვედ
13. რე: შეძრვდ კელს: ნ
14. უ: მეფეთ: შნდობს
15. ბრძანებდეთ: გვდრბ: ქკ: ტოზ:

ქარაგმების გახსნით და ლიგატურების ამოკითხვით:

„მე დიდის ორბელის შვილის ბატონის ყაფლანის უხუცესი ძე სომხითის მო(უ)რავი, საორბელოს პატრონი, საბარათიანოს დიდი თავადი, მეფის გიორგის დედის ძმა ბატონი პაპუნა გარდავიცვალე და ძე არა მესვა არცა ასული. ესოდენის დიდების პატრონი ამ მცირეს საფლავს დავემკვიდრე, შეძრვად კელს ნუ მიყოფთ, შენდობას ბრძანებდეთ გვედრებით. ქორონიკონი ტოზ (1689)“.

№ 3. ზემორე მოხსენებული ქვის მარჯვნივ ჩალეწილი საფლავის ქვა რომელსაც ზემო ნაწილში ნახევარზე მეტი აკლია. სიგანე—51 см., მხედრული ასოები იკითხება:

-
- 0) მანასონი ბარბარე და
 - 00) [თითქმის მთელი სტრიქონი ამოტეხილია] მათი
 - 000) შენდობას ეოფდეთ
 - 0000) ჩემ: ცოდვილისათვის
 - 0.) ს რათა თქვენცა. მოგეტოვ
 - 01) ნეს ცდვანი თქვენნი: ამინ:
 - 02) დაწერა ქკს: ტზთ სეკდენბ
 - 03) . . . იზ: გარდავიცვალე

ამ წარწერის ქორონიკონი=1701 წელს.

№ 4. შემდეგი ქვა მეტად დაზიანებულია, წარწერა გადასურდა
სიგრძე—159 cm., სიგანე—53 cm., ასომთავრული წარწერა იკითხება:

1. მე დიდის ორ
2.
7. ო ორ
8. . . . ორბ
9.
10. ამდე ესე არს
11. განსასვენ: კბე..
12. ამს დვეკვიდ.
13. ე: რ: მთნეს: ესე:
14. მთ: წლის: შვი..
15. ვაღე: ქეს: ტ: [ა:დ:]
16. შენდობა ვავთ
17. გვედრებით

სამწუხაროდ ქვის დაზიანების გამო არ იკითხება აქ დასაფლავებული სახელი; მხოლოდ ჩანს, რომ ის დიდი ორბელის მახლობელი უნდა ყოფილიყო. მეათე სტრიქონიდან წარწერა ასე უნდა წავიკითხოთ:

„ამდე. ესე არს განსასვენებელი ამას დვეკვიდ[რ]ე, რამეთუ მთნავს ესე. 49 წლისა მივიცვალე ქორონიკონს ტ[ოდ] (1686). შენდობა ვავთ გვედრებით“.

№ 5. მეორე რიგი. საფლავის-ქვა ჩრდილოეთის კედელთან დასავლეთისკენ. სიგრძე—159 cm., სიგანე—50 cm. მხედრული წარწერა იკითხება:

1. ქ. რამეღმან მიწის
2. გან შექმნენ და დაჰ
3. ბადენ ცანი და ზუ
4. [დუანი] მიწად მიქცენი
5. ინე(?) აჰა შეცა
6. ბრძანებითა
7. შენითა შივა

8. ვაჟე სოფლის ამის
9. გან ამირეჯობ
10. ის ასუდი და ორ
11. ბელის შვილის ქა
12. ისხსრას მეუღ
13. ლე ღელი ყოფილი მონაზ
14. ანი ელისაბედ და
15. ცქემსანი ეკატე
16. რანე შენდ(ბ)ას ი
17. ტუღეთ ქქსა ტუ ღვ
18. ნობისთვის ცხრასა

ამ წარწერის თარიღი = 1702 წელს.

№ 6. ამავე ქვასთან, საფლავის ქვა სიგრძით 172 cm., სიგანით 48 cm., მხედრული წარწერა იკითხება:

1. ქ. მოიხსენ
2. ე უფალი
3. ორბელის
4. შვილის მოლა
5. რეთ უხუცეს
6. ქაიხსრას თანა
7. მეცხედრე ო
8. ონათინ ამ
9. სამარსს და
10. მკუდრა ვინც
11. წაიკი იხთ შენ
12. დობა უკეთ

№ 7. ამავე რიგში გუმბათის დასავლეთის სვეტებს შუა, უფრო ჩრდილოეთისკენ ახლო, ჩინებული, იშვიათი მოწითლო ფერის ქვა, დიდებულიად შესრულებული ლიგატურებიანი ასომთავრული წარწერით (იხილე ტაბულა V) ¹⁾, ქვის სიგრძე—135 cm., სიგანე—65 cm., კუთხეებში იგო ჩამომტვრეულია.

1) იხილე აქვე გვერდი 114, შენიშვნა 1.

1. ესე: ანს: გ^ნსასვენებელი:
2. ჩემი: ო^კი: ო^კე:
3. აშს: დავემკვიდრო:
4. რ^ა: მონას: ესე

ქარაგმების გახსნით და ლიგატურების ამოკითხვით:

„ესე არს განსასვენებელი ჩემი უკუნითი უკუნისამდე, ამას დავემკვიდრო, რამეთუ მონას ესე“.

ბროსეს ეს ქვა, რასაკვირველია შეცდომით, მიაჩნია ტაძრის დამაარსებელის საფლავის ქვად. შეუძლებელია, რომ ეს იყოს ქვეთარის სამარხის ქვა. სხვებისგან ეს წარწერა განსხვავდება იმიით, რომ ასოები გამოქანდაკებულია ¹.

№ 8. ამის მარჯვნივ საფლავის ქვა ასომთავრული წარწერით. სიგრძე—170 cm., სიგანე—59 cm.

1. ბაკრატა
2. ნთ ასული
3. და დიდის
4. ორბელის: ს
5. ძლი სოვლხნი
6. ს შეუღლე ბტ
7. ონი დრეკნი
8. აშს დვეკე
9. ვიდრე ქვი: ტა

ქორონიკონი=1683 წ.

№ 9. საფლავის-ქვა სამხრეთის კარებთან, სიგრძით 159 cm., სიგანით—50 cm. მხედრული წარწერა იკითხება ასე:

ქს^ს (sic)

ტპიდ

1. შე ავალი
2. ს შვილის
3. ასული და ო

¹) ტერმინის მნიშვნელობის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, ტფ. 1926, გვ. 42.

4. რბელისშვილის: ზა
5. ტრანის: ზ
6. ანუას მეუ
7. დღე ზატ
8. თნი ანა დავემ
9. ანსე

ამ წარწერის თარიღი=1706 წელს.

ვინ არიან ზემოთ მოყვანილ წარწერებში მოხსენებული პირები.

როგორც ვიცით, ჯერ კიდევ მეთხუთმეტე საუკუნეში ბარათა-შვილების გვარეულობა სამ შტოდ გაიყო: ბარათაშვილებად, აბა-შიშვილებად და ორბელიშვილებად¹. ორბელიშვილების გვარი მე-ჩვიდმეტე საუკუნეში და მეთვრამეტის პირველ ნახევარში დიდ როლს თამაშობდა იმდროინდელ საქართველოს ცხოვრებაში.

ამ დიდს გვარს ეკუთვნის ის პირი, რომელიც ჩვენს წარწერებში ყველაზე უფრო ადრინდელ თარიღს ატარებს. ეს პირია „დიდი ორბელისშვილი ყაფლანი“, რომელმაც, როგორც წარწერიდან ვტყობილობთ, პიტარეთი „მეორედ შეამკო“ აოხრებული კუთხე ალაშენა და „ხუთი ძე“ დასტოვა. ისტორიული დოკუმენტები მას სახლთ-უხუცესად იხსენიებს². ჩვენი წარწერის მიხედვით ის გარდაცვლილა 1671 წ.

მისი ხუთი შვილი იყო: პაპუნა (ზოგ დოკუმენტებში პაპუნ-ბეგად მოხსენებული ეპოქის საერთო სულისკვეთების თანახმად)³, ასლანი (ასლან-ბეგი), ვახტანგი (აგრეთვე ორბელი, თანამდებობით მდივანბეგი), თამაზი (სარდალი) და გიორგი⁴. მასვე ჰყავდა ქალი როდამი, რომელიც მითხოვდა მეფე ვახტანგ მეხუთეს და იყო მეფის გიორგი XI დედა. როდამი, შემდეგში სქემოსანი ეკატერინე, ასაფლავია რუისის ეკლესიაში. გარდაცვლილა ქორონიკონს „ტოთ“= 1691 წელს⁵.

ყაფლანის უხუცესი ძე პაპუნა მარხია მამის გვერდით. ის იყო გიორგი მეფის დედის ძმა, საორბელოს პატრონი, საბარათიანოს დიდი თავადი და სომხითის მოურავი. გარდაცვლილა 1689 წელს.

1) თ. ყორდანი, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 352 და შემდეგი. საქართველოს სიძველენი, ტფილ. 1909 წ, ტ. II, გვ. 133 და 137.

2) საქ. სიძველენი, II, 122-24, 412.

3) ქრონიკები, II, 500-1.

4) საქ. სიძველენი, II, 133, 143, 188, 142 და 412.

5) ქრონიკები, II, 497 და 111; აგრეთვე Chronique géorgienne, გვ. 111.

პიტარეთის ეკლესიაში დასაფლავებული ქალებიდან მკვრივ წარწერაში მოხსენებული „ბატონი ანა“, გარდაცვლილი 1706 წელს, არის ორბელისშვილის გიორგის შვილის პაპუას მეუღლე. ეს პაპუა ისტორიულ საბუთებში ამ ხანების მახლობლად იხსენება¹. ამასთან დაკავშირებით ერთი გარემოება უნდა აღვნიშნოთ. ე. თაყაი შვილის მიერ გამოცემულ ნასყიდობის წიგნში, რომელიც იხსენიებს „ბატონის ყაფლანის შვილის გიორგის შვილს პაპუას, გორჯასპის და ზურაბს“, — დედნის თარიღი ტპ ვასწორებულია — ტც-თ. ამ შესწორებას მეჩვიდმეტე საუკუნის ბოლო ხანების და მეთვრამეტე საუკუნის დასაწყისის მოღვაწენი მეჩვიდმეტე საუკუნეში გადაყავს. პაპუა, გორჯასპი და ზურაბი მეორე თაობაა ყაფლანის შემდეგ, რომელიც 1671 წელს გარდაიცვალა. ამიტომ მათი ცხოვრების თარიღის მეჩვიდმეტე საუკუნეში გადატანა ყოველად დაუშვებელია. პაპუას მეუღლე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ 1706 წელს გარდაიცვალა.

მეხუთე და მეექვსე წარწერებში მოხსენებული ქალები: ლელი-ყოფილი მონაზონი ელისაბედი, იგივე სქემოსანი ეკატერინე, და თინათინ, ჩანს, ორთავე იმ ქაიხოსრო ორბელიშვილის, პირველი და მეორე, მეუღლე ყოფილან, რომელიც ასლან-ბეგის შვილი იყო და რომელიც ისტორიულ საბუთებში მეჩვიდმეტე საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში გვხვდება². მესამე წარწერის მონაზონ ბარბარეს სხვა წყაროებიდან არ ვიცნობთ.

რაც შეეხება „დიდის ორბელის სძალს სულხანის მეუღლე ბატონ დარეჯანს, ბაგრატიონთა ასულს, — ის ცნობილი მეცნიერის, მწერლის და სახელმწიფო მოღვაწის საბა-სულხან ორბელიანის პირველი მეუღლე უნდა იყოს. 1655 წელს დაბადებულს სულხანს რომ 1683 წლისათვის 28 წლის ჭაბუკს ცოლი ყოლოდეს — წარმოუდგენელს არაფერს შეიცავს. როგორც ვიცით სულხანს ჰყავდა მეუღლედ აგრეთვე ათაბაგის ქალი თამარი³.

რომ უფრო ცხადი გახდეს აქ მოყვანილ წარწერებში მოხსენებულ ორბელიშვილთა ურთიერთი ნათესავური დამოკიდებულება, — მოგვყავს ამ გვარის გენეალოგია მეჩვიდმეტე-მეთვრამეტე საუკუნეებისათვის. ეს გენეალოგია დამყარებულია ამ ეპოქის ისტორიულ დოკუმენტებზე⁴, ქართლის ცხოვრებაზე და ამ წერილში მოყვანილ ახალ მასალებზე.

1) საქ. სიძველენი II, 259, 430 და სხვ.

2) საქ. სიძველენი, II, 430.

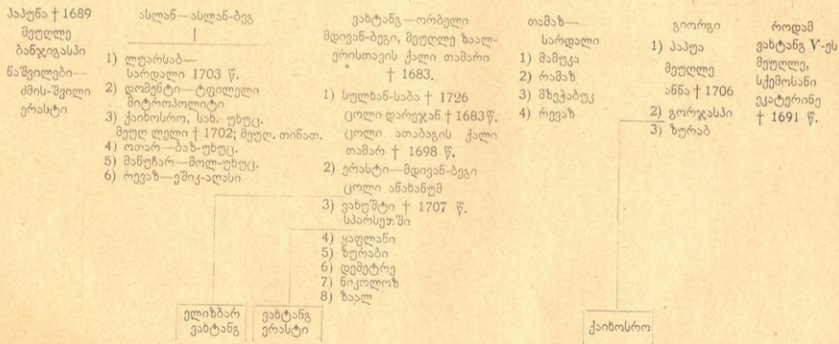
3) ქრონიკები, II, 519.

4) საქართ. სიძველ., ტ, II და თ. უორდანი, ქრონიკები ტ. II.

გენეალოგია-ბარათანთ ორბელიშვილების გვარისა (XVII—XVIII სს.).
ყაფლან სახლთ-უხუცესი † 1671 წ.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

G. TSCHITAJA.

GRABSTEINE AUS PITARETHI UND GUDARECHI.

Zusammenfassung.

Als der Verfasser im Sommer 1926 im Auftrage des Georgischen Museums in der Gegend von Aghbulach-Zalka arbeitete, ge lang es ihm, ausser der Lösung anderer ihm gestellter Aufgaben, sich auch mit den Gräberstätten dieses historisch sehr wichtigen Teils Georgiens (historisch—Gardabani und Gatschiani, Sabarathiano-Somchithi) bekannt zu machen. Einerseits wurde die Anwesenheit von Gräbern des Steinkistentypus (Chophisi, Dmanisi, Pitarethi u. a.) festgestellt und andernteils ethnographisches Material gesammelt, das sich in Form von Abbildungen auf den Grabsteinen von Gräbern eines anderen Typus, als der der Grabkisten, erhalten hatte. Zu nennen wären: Arbeitsgeräte, der Toilette und rituellen Zwecken dienende Gegenstände und dergl. m.

Die Convergenz dieser ethnographischen Details mit historischen Fakta und Ereignissen gibt eine feste Basis für die relative Chronologie der Gräberstätten dieser Art: terminus post quem ergibt das 15-te Jahrhundert und terminus ante quem ergibt das 18-te Jahrhundert.

Ausserdem erwiesen sich als interessant die Grabschriften dieser Gegend, besonders die von Pitarethi und Gudarechi. Sie bilden das Hauptthema dieses Aufsatzes. Durch Hinzuziehung dieses Materials, das weder von Brosset, Bartholomaei, noch Chachanaschwili¹ und anderen seinerzeits bemerkt worden war, wurde eine ganze Reihe historisch sehr wichtiger und be-

¹) M. Brosset. Voyages archéologiques, 2-e livr. S.-Pét. 1850. Bartholomaei, Antiquités géorgiennes: *Mélanges Asiatiques* t. II p. 264 et pas. Хаханов, Экспедиция на Кавказ, МАК. VII.

deutsamer Ereignisse aus der stürmischen Epoche, hauptsächlich des 17-ten Jahrhunderts, die Zeit der Wirksamkeit historischer Personen und nebenbei auch die Terminologie der entsprechenden Epochen festgestellt; wie auch das Factum der Wiedererneuerung der Kirche von Pitarethi, einer der schönsten in Georgien, das aus anderen Quellen bis heute unbekannt war. Diese Grabschriften bringen auch Klarheit in die früher über diese Gegend veröffentlichten historischen Dokumente.

Endlich, es sei noch bemerkt, dass in Anschluss an verschiedene historische Urkunden und an Kharthlis Zchowreba (Chronique géorg.) dieses Material die Genealogie hervorragender, dem Staate, dem Gemeinwesen, der Literatur und Wissenschaft, dienender Personen, die in Georgien des 17-ten Jahrhunderts wirkten,—nämlich die des Barathaanth-Orbelischwili, feststellt.

Die genealogische Tabelle zeigt die Nachkommenreihe in der Deszendenz des Kaphlan Orbelischwili.

ЕВГ. ПЧЕЛИНА (Москва).

ОТЧЕТ О РАСКОПКАХ БЛИЗ ДЕРЕВНИ САГУРАМО.

(Табл. VI, VI.).

Деревня Сагурамо расположена на реке Арагве в 8-ми верстах от впадения ее в Куру. Могильник найден¹ в двух верстах от деревни, в толще древних лессовидных наносов второй террасы реки Арагвы (Приложение I). Он находится на высоте 10 метров над современным уровнем реки, откуда начинается могильный пласт толщиной 0,9—1,2 метра, прикрытый сверху слоем наносов 4,5 метра толщины в среднем (Рис. 1). Могильный горизонт на всем протяжении могильника, около 170 метров, отмечен в срезе обрыва галечной и валунной насыпью, идущей прямой линией над местами, под которыми нет могил, и небольшими холмиками, высоты от 0,2—0,5 метр. над погребениями; думается, что эта «мостовая» устраивалась с целью защиты могил от гиен. Низ линии галечника совпадает с верхом свода могил, где таковой не обрушился. Могильные камеры в большинстве испорчены обвалами и оползнями обрыва. В этом же могильном горизонте имеется погребенное под теми же лессовидными наносами скопление валунов и гальки, длиной около 9 метров, высоты около 1,5 метра, являющееся могильной ка-

1) Проф. Д. Г. Виленским во время летней практики по почвоведению со студентами агрономич. фак. Тифл. Политехн. Института в июле 1924 г.

Вещи, означенные в «случ. нах. студ.» явились результатом любопытства молодежи, принявшей выковыривать вещи из оползших могил.

мерой, подобно Самтаврской, или стеной (Рис. 2). К сожалению, это скопление валунов раскопать мне не пришлось, а только слегка снаружи обчистить и обнажить для более точного обмера.

Рис. 1. Могильный горизонт, отмеченный второй линией камней над местами, где нет могил.

Раскопанные мной в Сагурамо могилы устроены следующим образом. Вырывалась яма, глубиной 1,1—1,2 метра, диаметром 2,3 метра в среднем. Дно могильной ямы тщательно гслиживалось, камни удалялись. По краю колодца устраивался

круг из валунов и булыжника, шириной в 0,3—0,4 метра, служащий основанием для свода сложенного, по видимому, на растворе глины. На этот круг клали следующие ряды камней, после чего делали покрытие могилы. Несмотря на то, что кроме угля других остатков дерева в могилах я не заметила, мне кажется, что свод, или верней быть может сказать, покрытие могил из речных голышей нельзя было бы устроить без помощи досок, или брусьев. Здесь форма свода не коническая, ко-

Рис. 2. Скопление из валунов и гальки.

торая могла бы быть при сужении колец из камня и наложении их одно на другое, а полусферическая, сверху почти плоская. Свод такой формы едва ли бы удержался на одной глине, так как известки в кладках могильных ям нет. Все покойники, раскопанные мной в Сагурамо были найдены в сидячем положении. На одних покойниках были одеты украшения (могилы №№ 2 и 4); у других лежало оружие, или орудие труда (могила № 8), предметы домашнего обихода (мог. № 4). В могилы ставились сосуды (мог. №№ 1, 2, 5, 7), клалась птица

(мог. №№ 1, 2), ягненок (мог. № 2), головы: свиньи (мог. № 2) и лошади (мог. № 8). Вокруг покойника были насыпаны осколки обсидиана (мог. №№ 3, 4, 7, 8) и угли (мог. №№ 1, 3, 5, 7, 8), которые, впрочем, могут являться остатками сгнившего дерева — досок, или балок, придерживавших свод над могилой. Над одной могилой (№ 4) между холмиком из гальки и верхом свода могилы, лежал тонкий зольный слой, толщиной в 0,09 метра. При костях были найдены предметы из золота, меди (анализ сделан проф. Д. Г. Виленским), стекла, гешира, камня и глины. Что же касается железа, то его здесь не оказалось. Рассмотрим могильный инвентарь Сагурамо в групповом порядке.

Предметы одежды и украшения.

І. Пуговицы.

1. *Костяные* (табл. VI рис. №№ по описи 1—3), аккуратно вырезанные из костяной пластинки, дисковидные с круглым отверстием внутри (3 штуки случ. нах. студ.):

а) пуговица № 1, диаметр 0,036 метр.; толщ. пластинки 0,0025 метр.;

б) пуговица № 2, диаметр 0,018 метр., толщ. пластин. 0,001 метр.,

в) пуговица № 3, диаметр 0,012 метр., толщ. пластинки 0,0015 метр.

2. *Перламутровые* (табл. VI №№ 4, 100—102), грубо вырезанные, неправильно круглые, изогнутые в плоскости, с круглыми отверстиями внутри (4 шт. случ. нах. студ. и 3 шт. из мог. № 4), размер этих пуговиц (№№ 4, 7; 100, 102) колеблется, но незначительно. В диаметре от 0,01 (№ 100, мог. № 4) до 0,016 метра (№ 5 случ. нах. студ.); толщина пластинки от 0,0015 (№ 5 случ. нах. студ.) до 0,002 метра (№ 101 мог. № 4). Подобные пуговицы имеются, напр., в коллекции Д. Я. Самоквасова из нижнего горизонта большого кургана у колонии Константиновка под Пятигорском, Терской обл.,¹ относящегося

¹) См. кол. Д. Я. Самоквасова в Рос. Ист. Музее и «Основания хронол. классификации и каталог коллекций древностей» проф. Д. Я. Самоквасова (стр. 14, № 502). Варшава 1892 год. Табл. I, чертеж 14

ко времени начала металлической культуры на Сев. Кавказе. Затем, в раскопках В. А. Тимофеева в ауле Фоскау в Северной Осетии¹, в культуре, во времени не вполне определенной, в раскопках В. П. Долбежова из катакомбных погребений аула Чми Тагаурской Осетии², в культуре, имеющей монеты IX в. по Р. Х. Подобные пуговицы имеются и в других могильниках Кавказского перешейка, но вследствие того, что место их во времени еще более шатко, чем у приведенных, я их не перечисляю.

II. Перстни.

Из круглой медной проволоки, кольцеобразные, петельчатые, но без спиралей на концах (3 шт. случ. нах. студ.): а) и б) №№ 27 и 28 одинакового размера, шир., 0,019 метр., высота 0,017 метр., диаметр проволоки 0,0015 метр. (табл. I рис. № 27); в) более тонкой проволоки, диаметр проволоки 0,001 метр..

Перстней, тождественных по форме только что описанным, мне в могильниках Кавказского перешейка не встретилось.

III. Булавки.

Медные, литые с продольными отверстиями в стержне.

1. С *пирамидальными* *головками* (2 шт. случ. нах. студ.):

а) № 45 (табл. VI № 45): длина булавки 0,12 метр.; шир. стержня у начала головки 0,004 метр., шир. стержня у острия 0,002 метра, дл. отверстия 0,006 метра, расстояние от вершины головки до отверстия булавки 0,017 метра; длина каждой стороны булавки 0,01 метр., высота головки 0,009 метра. Головка булавки пирамидальная, четырехугольная с резьбой, отделяющей шишкообразные углы головки линиями, образующими в центре квадрат. Шишкообразная вершина головки очерчена кругами.

¹) См. Колл. Росс. Ист. Музея. Раскопки изданы в «Мат. по Арх. Кавк.». Вып. VIII стр. 271—284. Упоминание о раскопках В. Л. Тимофеева имеется в «Древностях» т. XII вып. 3, за 1888 год, протокол № 280, стр. 159 и в «Древностях» т. XVI за 1900 г. прот. № 413, стр. 202.

²) См. колл. Р. И. М. Раскопки изданы в «Отчете» Имп. Археологич. Комиссии за 1882—1888 года, стр. CCLXXXV и дальше; «Отчет» И. А. К. за 1897 г. стр. 46, «Мат. по арх. Кавказа», вып. VIII, стр. 111—126.

б) № 44 (Табл. VI № 44), длина булавки 0,052 метра. Ширина стержня у начала головки 0,004 метра; ширина стержня у острия 0,0025 метра; дл. отверстия 0,007 метра, расстояние от вершины головки до отверстия булавки 0,015 метра; длина каждой стороны булавки 0,0075 метра, высота головки 0,006 метр.

Головка булавки пирамидальная, четырехугольная с гладкими поверхностями без резьбы.

2. *С шарообразной головкой* (табл. VI № 104):

№ 104 (Могила № 4, 1 штука), дл. булавки 0,076 метра; ширина стержня у начала головки 0,004 метра; ширина стержня у острия 0,002 метра; длина отверстия 0,005 метра; расстояние от вершины головки до отверстия булавки 0,035 метра; окружность головки булавки 0,025 метра; высота головки 0,008 метр., головка булавки шарообразная с шишечкой на вершине. По стержню, от головки до отверстия идет тонкая нарезка винтом. Булавки с отверстиями в стержне обычно находятся на шее покойника среди бус. Головки их чрезвычайно разнообразны: пирамидальные, шарообразные, шишкообразные, переходящие в гроздеобразные и т. д.; они иногда утрачивают головку, превращаясь в иглу, на которой появляются украшения из стекла, жемчуга, янтаря, сердолика, розового кварца и других камней.

Булавки, подобные найденным в Сагурамо, часто встречаются в могильниках Кавказского перешейка, датируемых исследователями от древнейших времен до VI—VII и позднейших веков по Р. Х.; например, булавки находятся: в каменных ящиках аула Кобан в Тагаурской Осетии¹, относящихся ко времени древнейших металлических культур на Сев. Кавказе; в том же ауле в погребениях, в «колодцах обложенных валунами»² (время точно не определено); в Юго-Осетии в ауле Тли в раскоп. В. П. Долбежева (в культуре повидимому очень древней, но еще точно не определенной)³. Булавки

¹) См. coll. Рос. Ист. Музея и «Мат. по Археол. Кавк.» вып. VIII стр. 3—74.

²) См. coll. Р. И. М., раскопки изданы в «М. по Арх. Кавк.» вып. VIII, стр. 87, табл. XLIII, черт. 6 и 7.

³) См. coll. Р. И. М., раск. изданы в «Отчете» И. А. К. за 1890 г. стр. 101—108, «Мат. по Арх. Кавк.» в. VIII стр. 336—340.

из аула Тли очень близки к булавкам из Сагурамо. В могилах на реке Архон¹, Кубанской обл., булавки повторяют до тождества уже указанные булавки из каменяшиков аула Кобан. Культура могильников реки Архон также близка к культуре аула Тли. В Кизил-Ванкском могильнике (Эриванск. губ., Нахичев. у.) в раскопках ротмистра Федорова². Эта культура одна из интереснейших на южном Кавказе. Нося на себе следы древнего Ирана, могильник в то же время имеет черты и Трипольской культуры³. Булавки Кизил-Ванкского могильника также чрезвычайно близки и по форме и по технике к булавкам Сагурамо. В ауле Корца из Куртатинской Осетии⁴), в могильнике, относящемся ко времени первых трех веков по Р. Х., также имеются булавки, подобные более древним экземплярам аула Кобан.

Состав ожерелий.

1. Раковины.

Десять штук (№№ 90—99), с отверстиями для нитки сделанными вероятно иглой; раковины повидимому принадлежат к роду *Theodoxus Montf.* 1810 (=раньше *Neritina Lam.*—1822)⁵.

¹) Раскопки изданы в «Мат. по Арх. Кавк.», вып. VIII, стр. 332—335, табл. XLIII, черт. 6 и 7.

²) См. колл. Р. И. М., раскопки изданы в «Извест. Имп. Археол. Ком.» вып. 29, стр. 3—5.

³) См. колл. Рос. Ист. Музея.

⁴) См. колл. Рос. Ист. Муз., раск. изданы в «Мат. по Арх. Кавк.» в. VIII, стр. 176—183, сравни с *ibidem* стр. 53.

⁵) Раковины определены в Ленинграде проф. В. А. Линдгольмом, из письма которого цитирую дальше: «Их сохранность делает несомненным, что они были использованы для поделки в ископаемом виде из каких либо отложений. Их окатанность и полное отсутствие какого либо рисунка на поверхности раковины не позволяют точное определение вида. По габитусу ближе всего подходят они к *Theodoxus fluviatilis* (L.), ныне широко распространенному в речках зап. Закавказья (Черноморск. бассейн) и отсутствующему в системе р. Куры. Отложения с *Theodoxus (Neritina)* широко распространены в разных частях Кавказа». 22. XI. 1925.

საქართველოს
მეცნიერებათა
აკადემიის
ბიბლიოთეკა

2. Кость.

Привески из оленьего зуба (1 шт. мог. № 4, № 103, табл. VI, № 103) с круглой сверлиной, сделанной тонким металлическим орудием дл. 0,022 метра. Аналогию ему имеем в раск. Н. И. Веселовского в Куб. обл., Майкоп. отдела, в курганах станицы Царской, относящихся к древнейшим металлическим культурам Сев. Кавказа¹.

3. Каменный уголь.

Буса из гешира (1 шт. случ. нах. студ. № 8, табл. VI, № 8). Боченкообразная, черная с круглой сверлиной посредине. Окружность бусы 0,068 метра; диаметр дна боченка 0,012 метр. Высота бусы 0,018 метра.

Встречается на Кавказском перешейке повсюду и в громадном количестве, начиная с древнейших времен вплоть до нынешнего дня. Из мест, в особенности богатых такими бусами, можно назвать ст. Казбек в Грузии в раск. Г. Д. Филимонова², в станице Усть-Лабинской, Кубанской обл., Майкопского отдела в раск. П. И. Веселовского³, в ауле Кумбулте в Дигорской Осетии в раск. В. П. Долбежева⁴, в ауле Фоскау в Сев. Осетии в раск. Дзелихова⁵. Такие же бусы находятся в большом количестве в гор. Пантикапее эпохи Рима⁶.

¹) См. coll. Р. И. М. Раскопки изданы в «Отчетах» И. А. К. за 1897 г. стр. 21—23, за 1898 год, стр. 29—38, за 1899 год, стр. 41.

²) См. coll. Р. И. М. Раскопки изданы в протоколах заседаний Комиссии по устройству Антропологической выставки в «Известиях Общ. Любит. Естествознан., Антроп. и Этногр.» (т. I и том II); и «О раскопках на станции Казбек» в Трудах V арх. с'езда 1887 г. прот. стр. LXXII; «Мат. по Арх. Кавк.» вып. VIII, стр. 139—151.

³) См. coll. Р. И. М. Раскопки Н. И. Веселовского изданы в «Отчетах» И. А. К. за 1902 г. стр. 77—85.

⁴) См. coll. Р. И. М. Раскопки изданы в «Отчетах» И. А. К. за 1889 г., стр. 58, за 1891 год, стр. 122—123, в «Мат. по Арх. Кавк.» в. VIII, стр. 210—234.

⁵) «Отчет» И. А. К. за 1903 год, стр. 67—70.

⁶) См. coll. Р. И. М.

4. Камень.

А) Буса из *агата* (1 шт. случ. нах. студ. № 9), грушевидной формы, со сверлиной посередине, хорошей шлифовки дл. 0,014 метра; наибольший диаметр 0,009 метра.

Б) Бусы из *розового кварца* (№№ 10 и 11, табл. VI №№ 10 и 11; 2 шт. случ. нах. студ.), грушевидной формы со сверлиной посередине хорошей шлифовки:

а) № 10 дл. 0,019 метра; наибольший диаметр 0,01 метр.

б) № 11 дл. 0,01 метра; наибольший диаметр 0,0065 метр.

Бусы из агата и розового кварца, грушевидной формы, особенно типичны для культуры Самтаврского могильника¹ I—III по Р. Х., когда такие бусы встречались в ожерельях, а также зачастую нанизывались на бронзовые и железные булавки, служа им головкой. Такие же бусы имеются в греческих колониях Пантикапеи и Херсонеса².

В. Бусы из *сердолика*.

а) *Пластинчатые* (обычно назыв. «пиленые»: могила № 2—27 шт. №№ 49—75, табл. VI № 49—52; могила № 4 одна штука № 107), грубой работы из мутного камня со сверлиной посередине; размер бусы в среднем: диаметр 0,007 метра, высота 0,005 метра; чрезвычайно распространены на Кавк. перешейке, проходя сплошной цепью через все могильники Кавказа. Эта форма бусы встречается, напр., в раск. Э. А. Реслера в сел. Ходжалы Елизаветпольской губ., Шушинского уез.³, в раскопках Г. О. Розендорфа в сел. Топал-Хосанли⁴ и Кушчи Елизаветп. губ. и уезда⁵, в раск. В. П. Долбежева в ауле Кобан Тагаурской Осетии⁶ и т. д. вплоть до уже указанных катакомбных погребений аула Чми, Тагаурской Осетии.

¹) См. колл. Р. И. М. и колл. Музея Грузии в Тифлисе.

²) См. колл. Р. И. М.

³) См. колл. Р. И. М., раскопки изданы в «Отчетах» И. А. К. за 1894 г., стр. 16—17, за 1895 год, стр. 49—51, за 1897 г., стр. 47—49.

⁴) См. колл. Р. И. М., раскопки изданы в «Отчете» И. А. К. за 1903 год стр. 86.

⁵) См. колл. Р. И. М., раскопки изданы в «Отчете» И. А. К. за 1903 г. стр. 105—107.

⁶) См. колл. Р. И. М., раскопки изданы в «Отчете» за 1891 год, стр. 119—122; за 1892 г., стр. 88—89.

б) *Буса цилиндрическая* (1 шт. мог. № 4 № 106, Табл. № 106) шлифованная: дл. 0,05 метр., диаметр 0,0025 метра. Такие бусы имеются в уже указанных раскопках Э. А. Реслера в сел. Ходжалы—Елизаветп. губ. и в раскопках Н. И. Веселовского в станице Кубанской, Кубанской обл., Майкоп. отд., в культуре времени римского влияния II—III веков по Р. Х. ¹.

в) *Бусы круглые* (случ. нах. 10 шт. №№ 16—25, могила № 4 одна штука № 108; табл. VI №№ 16 и 108) шлифованные, очень хорошей работы из прозрачного камня, похожи на крупную кетовую икру; окружность бусы в среднем 0,022 метр., диаметр 0,005 метра, высота 0,005 метра. Имеются в разных культурах и на большом протяжении во времени, но больше в поздних культурах, близких по влиянию городов Ольвии и Пантикапеи II—III в. по Р. Х. (например, в Самтаврском могильнике в Грузии, во Мцхете Тифл. губ. и уезда), а также в культурах, бывших под влиянием готтов (напр., в аулах Кумбулте и Фоскау, раскопки Дзелихова ²). Такие бусы встречаются в Египте, еще в 12 династии, но из граната, а не сердолика ³.

г) *Бусы грушевидные* (4 шт. случ. нах. студ., №№ 12—15, табл. VI, № 12) средней работы со сверлиной посредине: дл. 0,01—0,012 метра, наибольший диаметр от 0,009 метр. до 0,006 метр.

Бусы грушевидной формы, подобно описанным из агата и розового кварца, чрезвычайно характерны для Самтаврского могильника в Грузии, т. е. его горизонтов I—III века по Р. Х., а также встречаются в большом количестве в Пантикапее и Херсонесе того же времени.

5. Металл.

1. Золото

А) *Бусы круглые*, штампованные из цельного, тонкого золотого листа, разрезанного с сохранением перемычки, выдавленного в две полусферы, с большим круглым отверстием в середине,

¹) См. колл. Р. И. М. «Отчет» И. А. К. за 1902 г., стр. 90—91.

²) См. колл. Р. И. М.

³) См. колл. Р. И. М. ранне-историч. отдела

3619363-20
3619363-20

а) целая буса (1 шт. случ. нах. студ. № 26; табл. № 26): диаметр 0,0035 метра, высота бусы 0,0025 метра, окружность бусы 0,011 метра;

б) половинка бусы (1 шт. мог. № 4, № 105, табл. VI, № 105): диам. 0,004 метра, окружность бусы 0,01 метра, вероятная высота бусы 0,0025 метра.

Бусы подобного типа имеются в раскопках Н. И. Веселовского в Куб. обл. в станице Некрасовской ¹ и, уже указанной, станице Усть-Лабинской, Терской обл. Бусы такого же типа имеются в раскопках В. Г. Тизенгаузена в станице Недвиговке Донской обл. ² в культуре I—III в. по Р. Х., приблизительно одновременной курганам станиц Некрасовской и Усть-Лабинской.

2. Олово.

а) *Бусы цилиндрические* с широким отверстием внутри, сильно патинизированы (4 шт. целые и одна сломанная, могила № 2, №№ 79—83, таб. VI, № 79): диаметр бусы 0,005 метра, высота бусы 0,004 метра, окружность бусы 0,015 метра, ширина стенки бусы 0,0015 метра. Аналогии на Кавказск. перешейке мне неизвестны.

3. Медь.

А) *Пронизи спиральные пластинчатые:*

а) спираль в один заворот (1 шт., могила № 2—№ 76, табл. VI № 76): дл. 0,07 метра, диаметр отверстия 0,005 метра, толщина пластинки 0,0005 метра;

б) спираль в два заворота (1 шт., могила № 2—№ 77, табл. VI № 77), дл. 0,01 метра, диаметр отверстия 0,004 метра, толщина пластинки 0,0005 метра;

в) спираль в три заворота (2 шт. №№ 30 и 31 случ. нах. студ., табл. VI № 30): дл. 0,009 метра, диаметр отверстия 0,002 метра, толщина пластинки 0,0005 метра;

¹) См. колл. Р. И. М., раск. изданы в «Отчетах» И. А. К. за 1905 г. стр. 73—75, за 1906 г., стр. 91—93, за 1908 г., стр. 19.

²) См. колл. Р. И. М., раск. изданы в «Отчете» И. А. К. за 1867 г. стр. XIX—XXII.

г) спираль в одиннадцать заворотов (1 шт. случ. нах. студ. № 32, табл. VI № 32): дл. 0,026 метра, диаметр отверстия 0,004 метра, толщина пластинки 0,001 метра.

Спирали подобного типа, большей частью, встречаются среди бус наиболее древних могильников Кавказа. Напр. в указанных уже каменных ящиках аула Кобан Тагаурской Осетии, в раскопк. В. П. Долбежева. Встречаются также в культурах не вполне определенных по времени, в камен. ящиках в окрестностях Кедабегского медноплавильного завода Елизаветп. губ., раскопки А. А. Ивановского¹, и в курганах кол. Еленендорф Елизаветп. губ. и у., раскопки Г. О. Розендорфа², но имеются и в Самтаврском могильнике в Грузии и в катакомбных погребениях аула Чми из Тагаурской Осетии.

6. Стекло.

1. Бусы веретенообразные.

а) *Тонкостенная* (1 шт. случ. нах. студ., № 35, табл. VI № 35), прозрачная, несколько отбитая у обоих концов, сильно ирризированная. Длина 0,029 метра, толщина стенки бусы 0,0025 метра, наибольший диаметр 0,006 метра, наименьший диаметр 0,003 метра.

б) *Толстостенные* (2 шт., одна случ. нах. студ. № 34, табл. VI № 34, вторая из могилы № 4—№ 109), грубого стекла, не прозрачные, светло-голубого цвета с продольной линией спайки, хорошей сохранности: 1) буса из случ. нах. студ. (№ 34)—дл. обломка 0,019 мтр., наиб. диам. 0,009 мтр., толщина стенки 0,003 метра; 2) буса из могилы № 4 (№ 109)—дл. обломка 0,01 метр., наиб. диаметр 0,0085 метр. толщина стенки 0,0025 метра.

Описанные три бусы имеются: в раскопках В. Б. Антоновича, в ауле Комунта, имеющих монеты IX века по Р. Х., а также в уже указанных раскопках В. Г. Тизенгаузена

¹ См. колл. Р. И. М.; раскопки изданы в «Мат. по Арх. Кавк.», вып. VI, стр. 102, могила 26, табл. VIII, черт. 6 и 7 и стр. 155, могила № 87.

² См. колл. Рос. Ист. Муз., раск. изданы в «Отчете» И. А. К. за 1903 г. стр. 91—99.

в станице Недвиговке Донской обл.¹ и в Пантикапее того же времени. Точно такие же бусы имеются в Египте времени Птолемеев².

в) *Толстостенная* (обломок бока бусы, могилы № 4) № 111, хорошей тонкой работы, украшена спиралью, идущей выпуклым ребром; дл. обломка 0,008 метр..

г) *Толстостенная* (1 шт. обломок, мог. № 4) № 110, хорошей тонкой работы; имеет белую полоску толщины 0,001 м., идущую спиралью. Дл. обломка 0,009 метр., наибольший диаметр 0,007 м. Толщина стенки 0,003 метр..

Ввиду сильного разложения стекла и потери первоначального вида от аналогии воздерживаюсь.

2. *Бусы кольцеобразные*: а) Голубого стекла сильно ирризорированные с большим круглым отверстием посредине (2 шт.: одна из случ. нах. студ. № 36, вторая из мог. № 4, № 112; табл. VI, № 36):

1) буса случ. нах. студ. № 36: диам. бусы 0,004 метра, ширина кольца 0,003 метра; толщина стенки бусы 0,001 метр.

2) буса из мог. № 4, № 112, обломок. Вероятный диаметр бусы 0,008 метра, ширина кольца 0,003 метра; толщина стенки бусы 0,0012 метра.

Обе бусы настолько распространены по своей форме и материалу, что могут найти себе аналогию в любом могильнике Кавказского перешейка.

б) Неизвестного первоначального цвета, сильно разложившиеся (10 шт. мог. № 4, №№ 113—122; табл. VI, № 113): диаметр бус от 0,01 метра до 0,007 метра; высота от 0,004 метра до 0,0035 метр., толщина стенки бусы от 0,0035 метра до 0,002 метра. Ввиду сильного разложения стекла и потери первоначального вида от сравнения с бусами кавказских могильников воздерживаюсь.

3. *Бусы крутые*: а) Грубая буса из ярко-бирюзового стекла. Расколота на две половины. Одна половинка подверглась чистке. Нечищенная половина бусы по виду неотличимо

¹) См. coll. Рос. Имп. Муз.; раскопки изданы в «Мат. по арх. Кавк.», в. VIII, стр. 293—325 и в «Трудах» подготовит. комит. V Арх. Съезда в Тифлисе, стр. 228.

²) См. coll. Рос. Имп. Музея.

походит на так. наз. бусы из «Египетской пасты», аналогию во многих могильниках, как южного, так и сев. Кавказа, широко растянутых во времени (1 шт. случ. нах. студ. № 37) Бус, подобных чищеной ее половине, в коллекциях древностей кавк. перешейка мне не попадалось. Высота бусы 0,0018, диаметр бусы 0,016 метр.; окружность бусы 0,05 метра.

б) Повидимому голубая, с белыми глазками (1 шт. мог. № 4, № 123; табл. VI, № 123). Высота бусы 0,009 метра, диаметр бусы 0,018 метр., окружность бусы 0,031 метра.

в) Неизвестного первоначального цвета с кольцеобразной белой полоской вокруг (6 шт. могил. № 4, №№ 124—129; табл. VI, №№ 124—125). Высота бусы 0,009 метра, диаметр 0,009 метра, окружность бусы 0,03 метра.

г) Неизв. первоначального цвета, с продольными бороздками (одна шт., могила № 4, № 130). Высота бусы 0,006 метра, диаметр 0,0065 метра, толщина стенки 0,002 метра.

Бусы б, в, г, настолько распространены по своей форме и материалу, что могут найти себе аналогию в любом могильнике кавк. перешейка.

4. *Бисер цилиндрический*: а) Из голубой «Египетской пасты», повидимому разложившееся простое стекло (5 шт. мог. № 4, №№ 131—135): дл. 0,002 метр., диаметр 0,0015 метра.

б) Из белой «Египетской пасты», также повидимому разложившееся простое стекло (3 шт. мог. № 4, №№ 136—138): —длина 0,002 метра, диаметр 0,0015 метра.

Бисер подобного вида встречается очень часто в могильниках, как южного, так и Сев. Кавказа. Напр., раскопки Г. О. Розендорфа бл. г. Елизаветполя и сел. Топал-Хосанлы той же губ. и уезда, в раскопках Э. А. Реслера в сел. Ходжалы—Елизаветпольской губ., Шушинского уезда, в раскопках Ф. Байерна в Самтаврском могильнике близ Мцхета, Тифл. губ. и уез., в раскопках Н. И. Веселовского в Куб. обл., Майкопск. отдел, станице Костромской¹ и станице Некрасовской, т. е. в культурах, разнообразных и широко растянутых во времени.

¹) См. coll. Рос. Ист. Музея; раск. изданы в «Отчете» 1896 г. стр. 59—60, и 1897 г., стр. 11—17.

в) Из черной пасты (5 с половиной штук №№ 38—42 случ. нах. студ.), хорошей работы и сохранности. Аналогий в могильниках кавк. перешейка мне не встретилось.

Орудия труда.

1. **Шильце**—медное тонкой работы с гранями (1 шт. случ. нах. студ. № 43, табл. VI, № 43); дл. 0,028 метра, наибольшая ширина 0,003 метра, ширина острия 0,001 метра. Бронзовое шило является чрезвычайно частым предметом в могильном инвентаре Кавк. перешейка. Встречаясь в разнообразнейших формах погребений на громадном протяжении времени, начиная от древнейших культур и кончая IX и выше веками по Р. Х. Напр., в раскопках Э. А. Реслера в сел. Ходжалы, Елизав. губ., ротм. Федорова в Кизил-Банском мог. Эрив. губ., Н. И. Веселовского в станицах Костромской, Белореченской¹, Петропавловской², В. Б. Антоновича в ауле Фоскау Сев. Осетии³ и катакомбах аула Чми Тагаурской Осетии.

2. **Каменные орудия.** Из крупной речной гальки (7 шт. могил. № 8), очень грубо и слегка обтесанные для приспособления их в рабочее орудие.

а) Молот со следами распила: обломан, дл. 0,152 метра, ширина 0,094 метра (№ 146, табл. VIIа).

б) Клин (№ 147, табл. VIIб). Высота 0,045 метра, длина сторон 0,075—0,073 метра.

в) Круглое орудие неизвестного назначения, со следами оббивки боков, а в середине сверления: диаметр 0,125 метр., высота 0,035 метр. (№ 148, табл. VIIв).

г) Орудие неизвестного назначения — шарообразный камень с пятью выдолбленными углублениями; размер камня в длину 0,16×0,125 метр. (№ 149, табл. VIIг).

д, е, ж) Орудия неизвестного назначения, камни обычно-

¹) См. колл. Рос. Ист. Муз.; раск. изданы в «Отчете» 1896 г., стр. 2—53, 1897 г., стр. 17—20, 1906 г., стр. 95—100, 1907, стр. 85—88.

²) См. колл. Рос. Ист. Муз.; раск. изданы в «Отчете» 1907 г., стр. 88—90.

³) См. колл. Рос. Ист. Муз.; раск. изданы в «Трудах» Предвар. Ком. V арх. С'езда в Тифлисе.

го типа крупной гальки, быть может и случайно попавшие в могилу (№№ 150—152 табл. VII, д, е, ж).

Каменные орудия подобного рода имеются в коллекциях собранных Г. Кошкулем, Ф. Байерном, Г. Радде, И. С. Поляковым и Кирхдорфером в Кульпинских соляных копях Эриванской губ., Нахичеванского у. и близ колонии Еленендорф Елизаветпольской губ. и уезда. Они представляют собой тип голышей вышиной от 0,15 до 0,18 метров со следами оббивки и зарубок для прикрепления деревянной рукояти. Иногда они служат молотками. В некоторых имеется сверлина. Даты их неизвестны¹.

Предметы обихода.

1. Ступка. Из коричневого туфа (1 шт. могила № 4, № 143, табл. VII) представляет из себя круглый камень, в котором выдолблена небольшая круглая ямка. Высота ступки 0,06 метра, диаметр ямки 0,042 метра, глубина ямки—0,02 метра.

2. Пестик в ступке. Из речной гальки (1 шт., могила № 4, № 144, табл. VII), дл. 0,138 метра, окружность пестика 0,064 метра.

Ступка и пестик такого вида иногда встречаются в могильниках Кавказа. См. напр., раскопки А. А. Ивановского в окрестностях Кедабекского медноплавильного завода Елизаветпольской губ.²

3. Керамика. А. *Целая.* Сосуды из очень грубой глины, с царапинами формовочной лопатки во всех направлениях, с широким и незначительной высоты откидным горлом и высокими плечами. Горшки обожжены не в печи, а в костре, что видно из неравномерностей обжига и закоптелости глины, еще в сыром состоянии.

а) 1 шт. мог. № 1 (№ 46, табл. VII). Сосуд обломан с одного края. Почти целый. Высота сосуда 0,08 метра. Диаметр горла 0,075 метр.. Диаметр дна—0,052 метра. На плечах гру-

1) См. «Museum Caucasicum» вып. V, стр. 192, Тифлис 1902 г.

2) «Мат. по Арх. Кавк.» вып. VI, стр. 154, мог. № 87, табл. XII черт. 3.

бый ногтевой орнамент и четыре сосочка по одному с каждой стороны.

б) 1 шт. мог. № 1 (№ 47, табл. VII), горло разрушено. Вероятная высота сосуда 0,12—0,13 метра. Диаметр дна 0,073 метра. Сосуд орнамента не имеет, на плечах четыре сосочка, расположенные в таком же порядке, как и у предыдущего.

Б. *Обломки сосудов.* а) Два сосуда из могилы № 1. Форма сосудов южно-кавк. типа с высокими плечами, ободком вместо горла и сужающимися ко дну стенками. Сосуды были раздавлены и держались на компактной массе глины, заполнявшей сосуд и сохранившей их форму. Высота сосуда 0,28 и 0,19 метр. Ширина плеч 0,31 и 0,23 метр. Сосуды без орнамента и без сосочков.

б) Семь сосудов из могилы № 2. Форма сосудов тождественна разломанным сосудам из могилы № 1. Высота от 0,34 до 0,12 метр. Ширина плеч от 0,37 до 0,14 метра. На одном из сосудов на плечах грубый волнообразный орнамент сделанный формовочной лопаткой или щепкой.

в) Плошка (1 шт., могила № 2). Высота 0,07. Вероятный диаметр 0,29—0,31 метра.

г) Безформенные обломки раздавленных сосудов (могила №№ 3, 5 и 7).

По форме и архаичности работы разобранные сосуды можно сравнить на территории Кавказа ближе всего с сосудами из раскопок Н. И. Веселовского из станиц Костромской и Усть-Лабинской, Кубанской области, а также с сосудами из Самтаврского могильника в Грузии.

Выпуклины же на сосудах вообще встречаются очень часто и широко распространены во времени. Напр., имеются в раскопках А. А. Ивановского в Елизав. г. между Кедабегским медноплав. заводом и сс. Карамурадом и Карабулахом¹, в аулах Коммунте², Комбулте³, Балта⁴, Фоскау⁵, Чми⁶ и Задалиск⁷.

¹) Там же, стр. 129, мог. № 60, табл. X, черт. 17.

²) E. Chantre, Recherches anthropologiques dans le Caucase, том III, табл. XXII.

³) «Мат. по арх. Кавк.» в. VIII, табл. XCVIII и XCIX.

⁴) Там же, стр. 74 и табл. CXIV.

⁵) Там же табл. CXXIX.

⁶) Там же, CXXIX.

⁷) Там же, LXXXV.

34936320
38374110330

Вотивные предметы.

1. Альчик.

Баранья лодыжка (1 шт. мог. № 1, № 48) дл. 0,034 метра. Имеет громадное распространение в могильниках Кавказа как южного, так и северного, растягиваясь во времени от древнейших могильников вплоть до позднейших культур. Так напр. в ауле Кобан в Тагаурской Осетии в погребениях, в кам. ящиках; в могильнике Харх (близ Балты) одновременных древнейших гориз. Кобани¹; в станице Казанской Куб. обл., в раск. Н. И. Веселовского² в культуре римск. времени на Кавказе, в ауле Корца, в Куртатинской Осетии³, раск. В. П. Долбежева (времени переселения народов); в катакомбных погребениях Чми Тагаурской Осетии (раскопки Д. Я. Самоквасова⁴).

В могильниках Сев. Осетии в раск. В. Б. Антоновича нашли массу альчиков со сверлинами, относимых ко времени не раньше IX в. по Р. Х.⁵, а также в ауле Лизгор Дигорской Осетии в раскопках К. И. Ольшевского⁶. Громадное количество альчиков найдено также Ф. Байерном в Самтаврском могильнике в Грузии.

2. Осколки обсидиана.

Необработанные (могилы №№ 3, 4, 7, 8; №№ 84—89, 139—142; 153—161 см. Рис. 3) встречаются повсеместно.

Рассмотрев могильный инвентарь Сагурамского могильника, надо сказать, что почти все его предметы так широко

¹) Там же, стр. 131.

²) См. колл. Рос. Ист. Музея; раск. изданы в «Отчете» И. А. К. за 1901 год, стр. 66—84.

³) См. колл. Рос. Ист. Музея; раск. изданы в «Отчете» И. А. К. за 1892 г., стр. 86—87.

⁴) См. колл. Рос. Ист. Муз.; и «Основ. хронолог. классификация» Д. Я. Самоквасова, стр. 48—58.

⁵) См. колл. Р. И. М.; раск. изданы в «Мат. по арх. Кавк.» в. VIII стр. 317 и также см. «Труды» предв. Комит. V арх. с'езда в Тифлисе, стр. 228.

⁶) См. колл. Р. И. М.; раск. изданы в «Мат. по арх. Кавк.» в. VIII, стр. 199 (см. также «Труды» предв. Комит. V арх. с'езда в Тифлисе, стр. 349).

растянуты во времени и культурах разных народов, что не дает возможности, основываясь на аналогиях, указать на время погребений. Некоторые предметы неизвестны мне по нахождению в других местах Кавказа—это своеобразные медные проволочные перстни и бусы из олова. Только полторы золотых штампованных бусы так называемой «римской техники» как будто подводят нас к дате могильника I—III в. по Р. Х.¹ Во всяком случае, если описываемый могильник и не может быть с полной определенностью отнесен к этому времени, то эта культура в Сагурамо должна еще открыться.

Рис. 3. Осколки обсидиана из могилы № 3.

Ф. Байерн в Сагурамо нашел саркофаг римского времени², а затем в нескольких верстах от Сагурамо должна быть найдена греко-римская «Севсамора», о которой Страбон сообщает, что возле нее было сооружено римлянами три моста через р. Арагву³. О тесной связи в эту эпоху Грузии с Римом сообщает и Иосиф Флавий⁴. В 8-ми верстах от

¹) Ср. Н. И. Веселовский, Курганы Кубанской области в период римского владычества на Сев. Кавказе: «Труды» XII археол. с'езда т. I, 1905 г., стр. 341—373.

²) «Труды» V археол. с'езда в Тифлисе, стр. 53.

³) Сборник сведений о Кавказе, т. II, стр. 327.

⁴) М. И. Ростовцев: *Журнал Мин. Народн. Просв.* 1900 г. стр. 143.

Сагурамо, во Мцхете было найдено несколько греческих надписей, говорящих о том же времени¹.

Наиболее близкой аналогией (на Кавк. перешейке) для Сагурамского могильника по типу устройства погребальной камеры является Самтаврский могильник. Он лежит в 8-ми верстах от Сагурамо при слиянии Арагвы с Курой, между Мцхетом и монастырем Самтавро. Самтавро и Сагурамо географически являются одним целым. В Самтавро Ф. Байерном с 1871 по 1885 г. было вскрыто около 1.500 гробниц, имевших 7 различных типов погребений (саркофаг, каменные ящики, каменные склепы, кирпичные камеры, черепичные камеры, погребение в земле и колодцы со сводами). Но, к сожалению, нахождение могил ярусами одна под другой, быть может, вследствие сдвига почвы (обвалы лессовых пород в которых расположен могильник), повреждение могил грызунами и кладоискателями, а также, в равной доле, отсутствие точных дневников раскопок чрезвычайно затрудняют изучение этого могильника. Над вопросом, к какому времени принадлежат 7 ярусов Самтаврского кладбища, работало не мало крупных ученых и создавалась обширная литература, но отсутствие точных дневников раскопок, небрежность в ведении раскопок и невыясненность, были ли перепутаны вещи, явно разноречивые датировкой, в могилах до раскопок (обвалами, кладоискателями и т. д.) или же они были спутаны и приписаны к иному типу погребений Байерном после раскопок, создали или частичную датировку тех или иных вещей (напр. Стефани, Тизенгаузен) или же резкую критику вообще и даже отрицание некоторых типов погребений в Самтавро, как недоказанных (напр. граф Уваров).

Оставляя в стороне 6 типов погребений Самтаврского могильника, рассмотрим 7-ой древнейший способ погребений в колодцах со сводами, тип встретившийся мне как раз в Сагурамо.

¹ См. *Journal asiatique* за 1869 год, стр. 93 слл. Paris. Латышев В. В., Заметки о Кавк. надписях: Изд. Имп. Археол. Ком., выпуск 10, стр. 98—105. Помяловский И. В.: Сборник Кавк. надписей, стр. 66—69, № 129 „Museum Caucasicum“: Колл. Кавк. Музея, т. V, составила граф. Уварова. Тифлис. 1902 г., стр. 193—194.

Могила этого типа, по одним сведениям 15, по другим 25, по описанию Байерна находилась от поверхности земли от 1,6 до 2,7 метра глубины. Сложены они были из крупных речных глышек на глине. На дне могилы находился круг из камня, на котором возводился свод из глышек на глине. Почти во всех могилах, вскрытых Ф. Байерном, свод был разрушен. Могильные камеры имели от 2,7 до 3 метров в диаметре и от 0,2 до 0,9 метра вышины. В могилах этого слоя обычно находилось по одному костяку, в сидячем положении, за исключением двух могил, где находились женские костяки совместно с детскими. Объясняя глубину залегания могил, Ф. Байерн указывал, что они вырывались в виде колодца глубиной около 2 метров, на дне которого усаживали покойника, после чего заделывали свод.

В этих могилах по сообщению Ф. Байерна были найдены как бронза, так и железо. Причем поражает громадное количество оружия, относимого Байерном к горизонту «колодцев со сводами» и почти полное отсутствие такового в остальных могильных горизонтах.

В колодцах со сводами мы найдем и бронзовый меч «без конечного заострения», часто находимый на Южном Кавказе, бронзовые копья со втулками и бронзовые наконечники стрел, находимые также в древнейших могилах Кобани.

Что касается вещей из этого могильного горизонта, имеющих некоторую аналогию в Сагурамском могильнике, то такими можно считать только сосуды, схожие не столько по форме, сколько по грубости материала и технике обжига в дыму костра и выработки без гончарного круга, бараньи лодыжки (альчики) и бусы сердоликовые пластинчатые и круглые—шлифованные, бронзовые спирали, бисер голубой и белый «из Египетской пасты» и булавки «иглы», с отверстием в стержне, но не медные, как в Сагурамо, а железные. Но все перечисленные схожие вещи (как уже было видно, из описания вещей из Сагурамского могильника) настолько распространены на Кавк. перешейке, широко расходясь во времени существования, что никак не могут служить основой для какого либо заключения о единовременности, или сходстве культур. Если можно говорить вообще о сходстве Сагурамского и

Самтаврского могильников, то только на основе типа могильников, которые являются действительно тождественными и единственно тождественным, т. к. «могилы колодцами» в Кобани едва ли близки «колодцам со сводами».

Мне кажется, что в Самтавро и Сагурамо был погребен один и тот же народ, или различные народы подчиняющиеся одному религиозному ритуалу, но, несомненно в разные века своего существования.

Вопрос о том, какой могильник (этого горизонта) в Самтавро или Сагурамо относить к более древнему времени, трудно разрешить, так как инвентарь «колодцев со сводами» в Самтавро безнадежно спутан, а в Сагурамо добыто слишком мало материала. Раскопки в Сагурамо с несомненностью доказали только наличие в Самтавро «колодцев со сводами», существование которых после статьи графа А. С. Уварова (Взгляд на Мцхетский могильник) считалось сомнительным.

Интересна также и чрезвычайная живучесть типа предметов, что ставит категорическое требование осторожности в отнесении различных культур Кавк. перешейка к определенному времени и народу.

ПРИЛОЖЕНИЕ I.

Почвенный разрез № 1 (с могильником) ¹.

(Издано в журнале «Почвоведение» 1925 г. № 4, стр. 64—65).

Слои.	Углубленности.	Названия.
1	0—0,62 метр.	Современная почва серо-земного типа («Лами»), суглинистая, вскипающая с поверхности, в ней раковины: <i>Helicella derbentina</i> (Andrz).
2	0,62—2,60	Песок палевого цвета, горизонтально слоистый, с раковинами наземных моллюсков: <i>Helicella derbentina</i> (Andrz), <i>Enomphalia selecta</i>

¹ Проф. Д. Г. Виленским были сделаны почвенные промеры берега реки Арагвы, один из которых я с любезного разрешения автора здесь и привожу.

(Klik a), *Enomphalia ravergieri* (Jer) f. *transcaucasia* Mouss., *Cyclostema costulatum* (Rm.).

- 3^e 2,60—3,10 Погребенная почва коричневато-палевого цвета, суглинок.
- 4 3,10—3,47 Лессовидный суглинок палевого цвета.
- 5 3,47—4,27 Погребенная почва, глинистая, коричнево-палевого цвета, мелко-ореховатой структуры, с одиночным щебнем, дрсевой и изредка на поверхности небольшими валунами.
- 6 4,27—4,87 Палевая, лессовидная суглинистая порода бесструктурная, но обнаруживающая вертикальную трещиноватость, внизу песчанистая с линзами и прослойками песка, ясно слоистыми.
- 7 4,87—5,63 Погребенная почва, глинистая, коричнево-палевой окраски, в этой почве погребенный могильник. Собраны раковины: *Caucasotachea atrolabiata* (Kou n.), Subsp. *colligera* (Mouss.), *Helicella derbentina* (Andrz), *Enomphalia selecta* (Klik a), *E. ravergieri* (Jer.), *Chondrula tridens* (Müll.) var. *exinria* (Rm.).
- 8 5,63—5,98 Палевая лессовидная глина призматической структуры. В ней же раковины.
- 9 5,98—6,28 Погребенная почва палево-коричневой окраски, мелко-ореховатой структуры, плотная глинистая с большим количеством мелких журавчиков CaCO_3 .
- 10 6,28—6,76 Палевая суглинистая лессовидная порода.
- 11 6,76—7,86 Палевая лессовидная суглинистая порода с редкими конкрециями, журавчиками и белоглазкой CaCO_3 , диаметр около 0,01 метр., внизу ясно горизонтально-слоистая, в ней неясные следы еще двух погребенных почв.
- 12 7,86—8,76 Палевая суглинистая лессовидная порода, подстилаемая галечником; над галечником в расстоянии 0,1 метра в ней узкая 0,01 метра слабоохристая (ржавая) прослойка.

- 13 8,76—10,26 Крупный галечник, круглый, несцементированный, переслаивающийся с суглинистой лессовидной породой.
- 14 10,26 и ниже обнаружение прикрыто осыпью верхних слоев.

Весь разрез поверхности до низу вскипает.

ПРИЛОЖЕНИЕ II.

**Дневник раскопок Сагурамского могильника в июле 1924 г.
Могила № 1 (Рис. №№ 4 и 5).**

1. Расстояние от горизонта до свода могилы 4,14 метра.
2. Высота могильной камеры 1,17 метра.
3. Высота холмика 0,34 метра.
4. Размеры дна могилы с сев.-вост. на юго-запад 2,16 метра, с сев.-зап. на юго-восток—1,55 метра.

Рис. 4. Откопанный свод могилы № 1 до вскрытия его.

5. Тип могилы — колодец со сводчатым покрытием сложенный из мелких валунов на глине. В кладке нет никаких признаков известки. Дно могильной ямы гладкое, без камней. На дне, по краю колодца устроен круг из валунов и булыжника, служащий основанием для свода. Толщина в 0,3—0,4 метра в среднем. Вся могила заполнена мелким лессом просочившимся сквозь свод, который лежал на лессе, образовавшем тяжелую компактную массу в виде полусферической болванки. В лессе заполнившем свод не было ни одного камня.

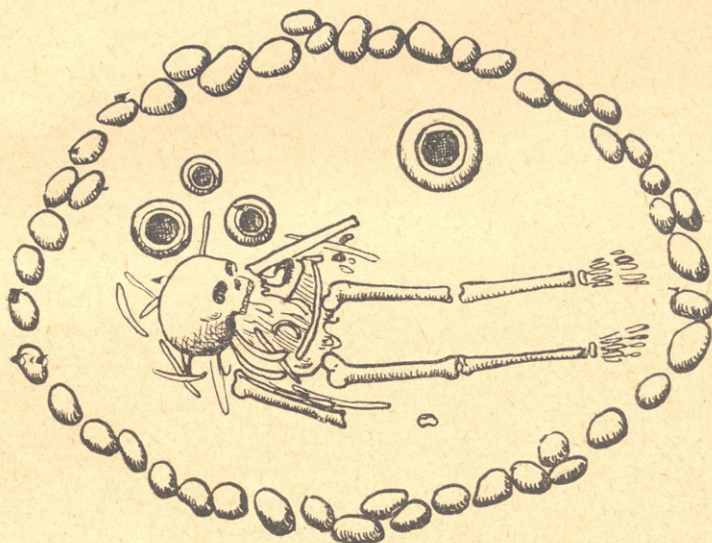

Рис. 5. План положения покойника и вещей при нем в мог. № 1.

6. Раскопки велись сверху. Земля удалялась постепенно от горизонта до сохранившегося в целости свода, который был окопан и вскрыт сбоку со стороны стенки колодца.

7. Положение костяка — сидячее, ноги вытянутые с сев.-вост. на юго-запад. Плохо сохранившийся череп, ребро, кости, руки, позвонки и тазовая кость лежали в одной куче.

8. Сохранность костяка, взрослого человека, плохая.

9. Расположение вещей при костяке. У сидения покойника было поставлено три небольших глиняных сосуда

(из них один раздавлен). Четвертый сосуд (раздавлен) стоял у левого колена костяка (в нем были птичьи кости). С правой стороны у бедра лежал альчик барана. В юго-зап. углу могилы лежало несколько больших древесных углей.

Могилы № 2 (Рис. №№ 6, 7 и 8).

1. Расстояние от горизонта до свода могилы 3,55 метра.
2. Высота могильной камеры 0,835 метра.
3. Высота холмика 0,29 метра.
4. Размеры дна могилы с сев.-вост. на юго-зап.—3,42 метра, с сев.-зап. на юго-вост.—2,55 метра.
5. Тип могилы—колодец со сводчатым покрытием, сложенный из мелких валунов на глине. В кладке нет никаких признаков известки. Дно могильной ямы гладкое, без камней на дне, по краю колодца устроен круг из валунов и булыжника, служащий основанием для свода, толщиной 0,25—0,35 метра. Свод раздавлен, но после некоторого промежутка времени, в которое труп уже успел разложиться, а кости свалиться в кучу. Просочившийся до обвала лессовый нанос в могиле имеет толщину между костями и сводом в 0,32 метра. В лессе, заполнившем могильную камеру, не было ни одного камня.

Рис. 5. Могилы № 2 при начале обчистки свода могилы.

6. Раскопки велись сверху. Земля удалялась постепенно от горизонта до разрушившегося свода.

По удалении камней верха свода, раскопки велись удалением земли горизонтальными слоями.

Рис. 7. Могила № 2, снятая сверху.

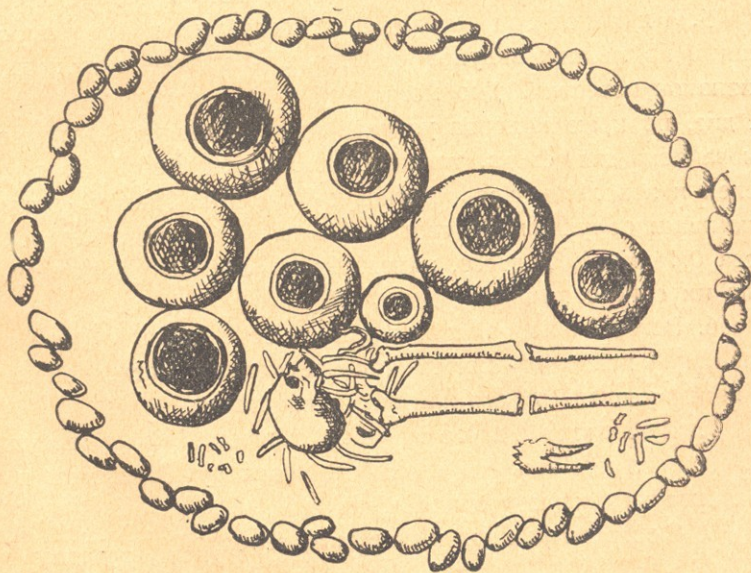

Рис. 8. План положения покойника и вещей при нем в могиле № 2.

7. Положение костяка—сидячее. Ноги вытянуты с сев.-вост. на юго-зап. Череп, ребра, кости рук, позвонки и тазовая кость лежали в одной куче. Нижняя челюсть лежала в стоявшем у сидения покойника сосуде.

8. Сохранность костяка, взрослого человека, плохая.

9. Расположение вещей при костяке: с сев.-зап. и зап. стороны покойника были поставлены восемь сосудов. В куче костей лежали сердоликовые и стеклянные бусы и медные пластинчатые спирали. В юго-вост. конце могилы на земле лежал скелет ягненка и череп свиньи. В сев.-зап. углу могилы лежали мелкие кости птицы в одном из сосудов и рядом на земле. В одном из сосудов лежали скелет большой ящерицы.

Могила № 3 (вскрытая и поврежденная обвалом).

1. Расстояние от горизонта до свода могилы 5,25 метра.

2. Высота могильной камеры 0,78 метра.

3. Высота холмика 0,26 метра.

4. Размеры дна могилы—с сев.-вост. на юго-зап.—2,18 метр., на юго-вост. неизвестно вследствие обвала могилы

5. Тип могилы—колодец со сводчатым покрытием, сложенный из мелких валунов на глине. В кладке нет никаких признаков известки. Дно могильной ямы гладкое, без камней. На дне, по краю колодца устроен круг из валунов, служащий основанием для свода, толщиной 0,35—0,40 метр. Свод раздавлен и заполнил часть могильной камеры. Между костяком и камнями обрушившего свода слой просочившегося до обвала лесса 0,41 метр. В лессе, заполнившем могильную камеру, не было ни одного камня.

6. Раскопки велись сбоку, со стороны обрыва подкопан, над холмиком могилы (при раскопках могильной камеры земля удалялась вертикальными пластами).

7. Положение костяка—сидячее. Ноги вытянуты с сев.-вост. на юго-зап. Череп, ребра, кости рук, позвонки и тазовая кость лежали в одной куче.

8. Сохранность костяка, взрослого человека, плохая.

9. Расположение вещей при костяке: по всему дну могилы и в куче костей лежали небольшие, необработанные осколки обсидиана и древесные угли.

Могилы № 4 (Рис. № 9).

1. Расстояние от горизонта до свода могилы 5,18 метра.
2. Высота могильной камеры 0,84 метра.
3. Высота холмика не определена, т. к. камни, пробив свод, заполнили часть могильной камеры.
4. Размеры дна могилы: с сев.-вост. на юго-зап. 2,8 метра, с сев.-зап. на юго-вост.—1,89 метр.

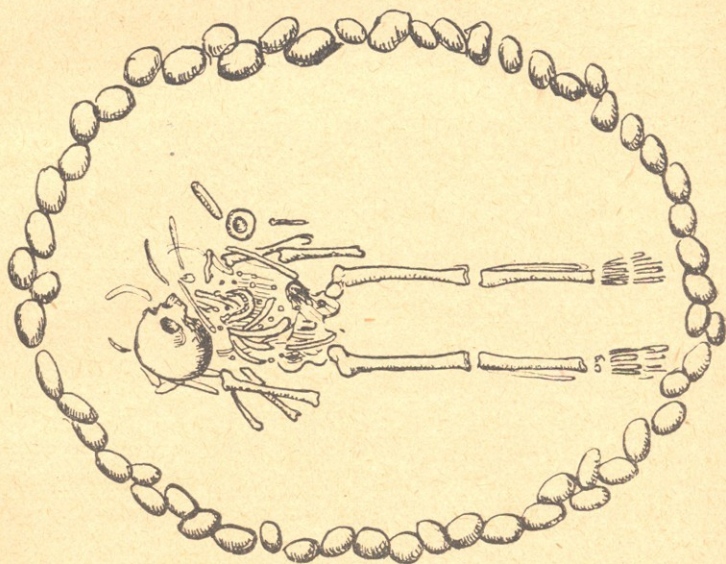

Рис. 9. План положения покойника и вещей при нем в могиле № 4.

5. Тип могилы—колодец со сводчатым покрытием, сложенный из мелких валунов на глине. В кладке нет никаких признаков известки. Дно могильной ямы гладкое, без камней на дне. По краю колодца устроен круг из валунов и булыжника, служащий основанием для свода, толщиной в 0,32—0,4 метра. Свод раздавлен. Между костяком и камнями свода и

холмика слой просочившегося до обвала лесса, толщины 0,38 метра. В лессе, заполнившем могильную камеру не было ни одного камня¹.

6. Раскопки велись сбоку, со стороны сбыва подкопом над холмиком могилы. Земля по вскрытии камеры удалялась горизонтальными пластами.

7. Положение костяка—сидячее, ноги вытянуты с сев.-вост. на юго-зап.; череп, кости рук, позвонки, ребра и тазовая кость лежали в одной куче.

8. Сохранность костяка, ребенка лет семи, плохая; хорошо сохранились только зубы.

9. Расположение вещей при костяке: в куче костей найдены бронзовая булавка, перламутровые пуговицы, привеска из оленьего зуба со сверлиной и бусы из золота, сердолика и стекла. Слева от костяка у кучи костей лежала каменная ступка для растирания, быть может, румян, и пестик из речного гольша. По могиле были разбросаны необработанные осколки обсидиана.

Могила № 5

1. Расстояние от горизонта до свода могилы 5,20 метр.

2. Высота могильной камеры—0,83 метра.

3. Высота холмика не определена, т. к. камни проломил свод могилы и обрушились в могильную камеру.

4. Размеры дна могилы—с сев.-вост. на юго-зап. 2,11 метра, с сев.-зап. на юго-вост. не определено, т. к. могила вскрыта и потревожена обвалом.

5. Тип могилы—колодец со сводчатым покрытием. В кладке нет никаких признаков известки.

6. Раскопки велись сбоку, со стороны обрыва, подкопом над холмиком могилы. При раскопках могильной камеры земля удалялась горизонтальными пластами.

7. Положение костяка не выяснено, так как могила вся заполнена камнями, перепутавшимися с костями.

¹ Между холмиком из гальки и верхом свода могилы в местах неиспорченных обвалом (края холмика с обеих сторон) ясно была видна тонкая линия зольного слоя с мелкими древесными углями толщиной в 0,09 метра.

8. Сохранность костяка плохая, кости почти все раздавлены.

9. Расположение вещей при костяке—не выяснено. В могиле найдены черепки от двух сосудов и древесные угли.

Могила № 6.

1. Расстояние от горизонта до свода могилы—4,62 метра.

2. Высота могильной камеры—0,91 метр.

3. Высота холмика—0,435 метр.

4. Размеры дна могилы—с сев.-вост. на юго-зап.—2,12 метр., с сев.-зап. на юго-вост.—неизвестно, вследствие повреждения могилы обвалом.

5. Тип могилы—колодец со сводчатым покрытием. В кладке нет никаких признаков известки. Дно могильной ямы гладкое без камней на дне, по краю колодца устроен круг из валунов и булыжника, служащий основанием для свода, толщины в 0,28 метр. Свод разрушен и заполнил камнями верх могильной камеры. Между костяком и камнями разрушившегося свода слой просочившегося до обвала лесса в 0,11 метр. толщины.

6. Раскопки велись сбоку из обрыва подкопом над верхом могилы, а затем земля удалялась послойно.

7. Положение костяка—сидячее, ноги вытянуты с сев.-вост. на юго-зап., череп и ребра лежали в одной куче.

8. Сохранность костяка, взрослого человека, плохая.

9. Вещей при костяке не найдено.

Могила № 7.

1. Расстояние от горизонта до свода могилы—4,5 метра.

2. Высота могильной камеры—0,98 метра.

3. Высота холмика—0,19 метра.

4. Размеры дна могилы—с сев.-вост. на юго-зап.—2,05 метр., с сев.-зап. на юго-вост.—1,82 метр.

5. Тип могилы—колодец со сводчатым покрытием, сло-

женный из мелких валунов на глине. В кладке нет никаких признаков известки. Дно могильной ямы гладкое, без камней. На дне, по краю колодца устроен круг из валунов и булыжника, служащий основанием для свода толщиной 0,25 метра. Свод раздавлен, лежит на слое лесса, просочившегося в могильную камеру до обвала, толщиной 0,21 метр.

6. Раскопки велись сбоку из обрыва подкопом над верхом могилы, а затем в могильной камере земля удалялась послойно.

7. Положение костяка—сидячее, ноги вытянуты с сев.-вост. на юго-зап., череп, ребра, кости рук, позвонки и тазовая кость лежали в одной куче.

8. Сохранность костяка, взрослого человека, плохая.

9. Расположение вещей при костяке—в сев.-зап. углу могилы обломки небольшого раздавленного сосуда. В юго-вост. углу горсть необработанных осколков обсидиана и древесных углей.

Могила № 8 (Рис. № 10).

1. Расстояние от горизонта до свода могилы 5,04 метра.

2. Высота могильной камеры—0,97 метра.

3. Высота холмика—0,52 метр.

4. Размеры дна могилы—с сев.-вост. на юго-зап.—2,5 метра, с сев.-зап. на юго-вост.—1,875 метра.

5. Тип могилы—колодец со сводчатым покрытием, сложенный из мелких валунов на глине, в кладке нет никаких признаков известки. Дно могильной ямы гладкое. На дне, по краю колодца устроен круг из валунов и булыжника, служащий основанием для свода толщиной 0,32—0,39 метра. Вся могила заполнена мелким лессом, просочившимся сквозь свод, который лежал на лессе, образовавшем тяжелую компактную массу, в виде сферической болванки. В лессе, заполнившем свод, не было ни одного камня. Свод был совершенно неповрежден.

6. Раскопки велись сбоку, из обрыва подкопом над верхом могилы. По вскрытии могильной камеры сверху земля удалялась горизонтальными слоями.

7. Положение костяка—сидячее, ноги вытянуты сев.-вост. на юго-зап., череп, кости рук, позвонки и тазовая кость лежали в одной куче.

8. Сохранность костяка, взрослого человека, плохая.

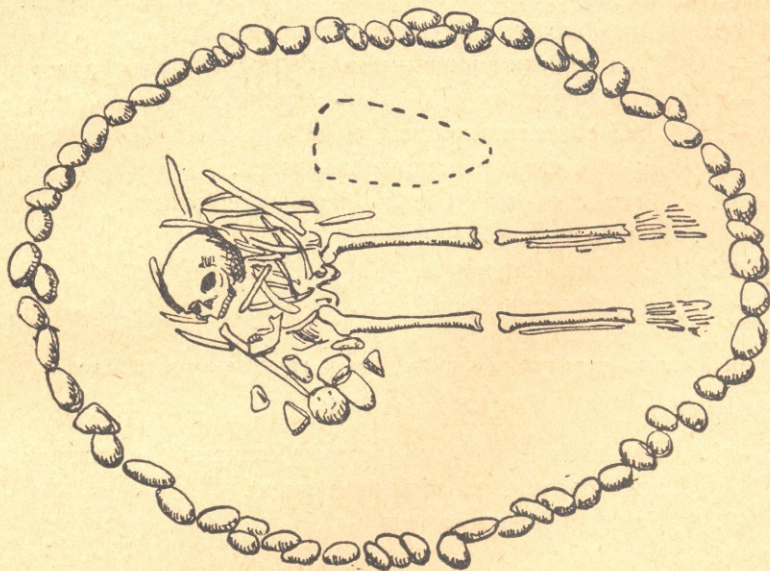

Рис. 10. План положения покойника и вещей при нем в могиле № 8.

9. Расположение вещей при костяке—у тазовой кости у правой стороны костяка кучка камней, служивших, по видимому, орудиями труда и защиты. Так: молот, клин, круглый камень со следами обивки и сверления, круглый камень, подобие чашечного. С левой стороны у тазовой кости костяка череп лошади. По всему дну могилы были разбросаны необработанные осколки обсидиана и древесные угли.

ПРИЛОЖЕНИЕ III.

Список вещей, добытых в Сагурамо ¹.

1) Случайная находка студентов, послужившая для раскопок в начале июля 1924 года.

1—3. Три пуговицы из костяной пластинки.

4—7. Четыре пуговицы из перламутра.

¹) Вещи, добытые в Сагурамо, хранятся в Музее Грузии.

36936340
3034000000

8. Буса из гишера боченкообразная.
9. Буса из агата грушевидная.
- 10—11. Две бусы из розового кварца, грушевидные.
- 12—15. Четыре бусы сердоликовые грушевидные.
- 16—25. Десять бус сердоликовых круглых шлифованных.
26. Буса золотая круглая, штампованная.
- 27—29. Три медных височных кольца проволочных (обломки).
- 30—33. Три пронизи медные спиральные и один обломок ее.
- 34—35. Две стеклянных бусы, веретенообразные.
36. Буса стеклянная кольцеобразная.
37. Буса стеклянная круглая (две половинки).
- 38—42. Бисер из черной пасты.
43. Шильце бронзовое.
- 44—45. Две булавки бронзовые.

2) Вещи из моих раскопок в Сагурамо в середине июля 1924 года.

Могилы № 1.

- 46—47. Два глиняных сосуда с выпуклинами на плечах в виде сосков (в сломанном виде).
48. Баранья лодыжка (альчик).

Могилы № 2.

- 49—75. Двадцать семь бус сердоликовых пластинчатых.
- 76—78. Две пронизи бронзовые пластинчатые и один обломок ее.
- 79—83. Три бусы оловянные цилиндрические и два обломка.

Могилы № 3.

- 84—89. Шесть необработанных осколков обсидиана.

Могилы № 4.

- 90—95. Шесть раковин.
- 100—102. Три пуговицы перламутровые.
103. Привеска из оленьего зуба.
104. Булавка бронзовая.
105. Половинка золотой круглой штампованной бусы.
106. Буса сердоликовая цилиндрическая.

04106000
0000000000

107. Одна буса сердоликовая пластинчатая.
108. Одна буса сердоликовая, круглая шлифованная.
- 109—111. Обломки трех стеклянных веретенообразных бус.
112. Обломок кольцеобразной бусы.
- 113—122. Десять бус стеклянных кольцеобразных.
123. Буса стеклянная круглая с глазками.
- 124—129. Шесть бус стеклянных с белыми полосами.
130. Буса стеклянная круглая с продольными бороздами.
- 131—132. Две бисеринки из голубой «египетской пасты».
- 137—138. Две бисеринки из белой «египетской пасты».
- 139—142. Четыре осколка обсидиана.
143. Ступка из камня.
144. Пестик к ступке из речного голыша.

Могила № 5.

145. Черепок от одного из сосудов.

Могила № 8.

146. Молот из каменной гальки.
147. Клинышки.
148. Круглое орудие неизв. названия со след. оббивки и сверл.
149. Шарообразный камень с пятью углублениями.
- 150—152. Речные гальки.
- 153—161. Девять необработанных осколков обсидиана.

პეკა ლომია.

ხის კულტისათვის საქართველოში ¹.

გორის მაზრაში, რკონის ღვთისმშობლის ეკლესიასთან დგას წმინდა ცაცხვისხე, ჩრდილო-დასავლეთით ტყიანი მთით შემოზღულული. ბებერი ცაცხვისხის ტოტები გადაშლილია ფართე არეზე და სამხრეთ-დასავლეთით ჩამოწოლია მდინარე თეძმის ნაპირს. განიერი ძარღვიანი ქვედა ტოტები ნაწილობრივ ჩამოლეწილია და იქვე ხეზე მიყუდებული. დანარჩენებს მიწა გაუბურღავთ, ჩამალულან შიგ და შემდეგ კვლავ ამოსული იშლებიან მიწის ზედაპირზე. სიმაღლეს და ტოტების სიხშირეს აძლიერებს ამ ცაცხვზე ამოსული ხევნარი—ცაცხვისავე ხეების მეორე სართული, რომლებიც სწორად არიან ამართული ბებერ ტოტებზე. წმ. ცაცხვისხის რკალი შუა წელზე უდრის 4,86 მ. ამ ადგილზე და ძირთან კანი აქა-იქ შემოტრუსულია მლოცავთაგან ნანთები სანთლის ცეცხლით.

ცაცხვის ძირში ასენია ქვა-ხატი (იხ. სურათი 1). ადგილობრივ მლოცავთა ცნობით ეს ქვა-ხატი მოუტანიათ აქ ამ ასიოდე წლის წინათ. ქვის სიმაღლე უდრის 66 სმ., განი—65 სმ., ზევით კუთხეები ცერად ჩათლილია და ამიტომ თავთან განი უდრის 36 სმ., სისქე ქვისა—16,5 სმ. მასზე ამოქანდაკებულია წმ. ცაცხვისხე. ტოტების ქვეშ ამ ხის ორივე გვერდზე ამოქრილია წარწერა მხედრული ასოებით. ცაცხვის მარცხნივ იკითხება: „ცაცხვის წმინდა გიორგი სახე“, მარჯვნივ ამოქანდაკებულია ადამიანის ფიგურა მახვილით ხელში და წარწერა: „ღედა ღვთისმშობელისა“. ამრიგად ქვაზე წარ-

¹) თუმცა საქართველოში ხის კულტის არსებობის შესახებ ცნობები მოიპოვება როგორც საისტორიო წერილობით წყაროებში, ისე ეთნოგრაფიულ მასალებში, მაგრამ ხის კულტის არც ერთი კონკრეტული ფაქტი დეტალურად დღემდე აღწერილი არ ყოფილა. წარსულ ზაფხულს, როდესაც ჩვენ საქართველოს მუზეუმის დავალებით მთიან ქართლში ვმუშაობდით, შემთხვევა მოგვეცა რკონში (თეძმის ხეობა) ღვთისმშობლობას დავსწრებოდით და ყურადღება მიგვექცია რკონის წმინდა ცაცხვისათვის.

მოდგენილია წმ. ცაცხვი და ღვთისმშობელი ფიქსაციით: „ცაცხვის წმინდა გიორგი“ და „სახე ღვთისმშობელისა“.

სურ. I. ს. რკონი. ქვა-ხატი $1\frac{1}{8}$ n. Gr.

როგორც ცაცხვი, ისე მის გარშემო ახალგაზრდა ტყე, რომელიც შესდგება სხვადასხვა ჯიშის, უმეტესად რცხილას ხეებისგან, დღესაც მიჩნეულია წმინდა ტყედ. ამ ტყის შეუფალობის საზღვარი ძველად უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო. ცაცხვის ქვეშ მდგომ ქვა-ხატს ყუბზე აქვს შემდეგი წარწერა მხედრული ასოებით:

ჩრდილ	10	ქედიღვან	თავი
ფკეთი		ამოსავ	20
თვან რა		ღკეთით	რკ
6 წეაღი		სამა	ონი
5 დაიღება		ჭად	ღვთის
აქეთა	15	ოს	მშობე
სამხრე		წელ	25
თათ		ამდ	დაისა
ფრჯას		ისინ	თავზე აწერა:
			„ისაკა ლაღატიკ“.

აქ დასახელებულია საზღვრები „თავისა რკონი ღვთისმშობლისა“ ლისა“: ჩრდილოეთიდან „რაც წყლით დაილება აქეთა“, ხოლო სამხრეთით—„ორჯოს ქედიდგან“ და აღმოსავლეთით — „სამაქალოს წყლამდისინ“; დასავლეთის საზღვარი ნაჩვენები არ არის. არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, თუ რის საზღვრებს აღნიშნავს ეს წარწერა—რკონის ღვთისმშობლის ეკლესიის მამულებისას, თუ ცაცხვის წმ. გიორგის ტყის შეუვალობის საზღვარს.

რკონის ღვთისმშობლობაზე მოსული მლოცავეები ცაცხვის წმ. გიორგის დიდი სასოებით იხსენიებდნენ და გადაწყვეტით გითხრეს რკონის ეკლესიაზე მითითებით—ეს ჩვენი მეორე სალოცავია, მთავარი მამა-პაპეული-კი ცაცხვიაო¹. ღამისთევის მეორე დილით, როდესაც მლოცველები იშლებოდნენ, თითოეული მათგანი აუცილებლად წმინდა ცაცხვს აუვლიდა, მის წინ პირჯვარს გადაიწერდა, ემთხვეოდა და ზედ აკრავდა ანთებულ სანთლებს. ქართველებს გარდა წმინდა ხეს თაყვანი სცეს ოსებმაც. მთელმა ოჯახობამ ანთებული სანთლებით ხელში და „გარმონის“ მონოტონური დაკვრით სამჯერ ცაცხვს გარშემოუარა—მათ ვედრებაში ოსურ ენაზე ისმოდა ხშირად წმ. გიორგის სახელი.

მრავალ შეწირულებათა შორის აღსანიშნავია: ირმის ქალა და რქები, რკინის ფოსტლები, ნალი, წმინდა სანთლები, ფერადი ჩითის ნაჭრები, საღვინე ქვევრი პირჩამოტეხილი, შუშის ჭურჭელი ზედაშესათვის, ხისგან გათლილი წკებლა-შამფურები და სხვა. ამ წმინდა ხის ირგვლივ ჯერ კიდევ წარუშლელი ნამწვარი ადგილები მოწმობს, რომ უკანასკნელ დრომდე აქ მლოცველები მოდიოდა და ღამეს უთევდა.

წმინდა ცაცხვი რკონში ჯავახიშვილების საგვარეულო სალოცავად ითვლება. როცა მათ გვარში ვინმე ავად გახდებოდა, მოდიოდნენ ცაცხვთან და ათვალეირებდნენ მას. თუ ცაცხვს ტოტები ყველა მთელი აღმოჩნდებოდა, მაშინ ავადმყოფი მორჩებოდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ის სასიკვდილოდ იყო განწირული.

ერთი ქართლური ლეგენდა მოგვითხრობს: გორის მაზრის ახალქალაქიდან ოცი ვერსის მანძილზე არის ჯავახიშვილების დიდი ტყე, სადაც ნასახლარი ადგილია ქალაქ რკონისის. ეს ქალაქი ლეკებმა დაანგრიეს და ყველაფერი გაანადგურეს გარდა ერთი ღვთისმშობლის ხატისა, რომელიც მათმა მთავარსარდალმა მიითვისა. მოკლე ხნის

¹) მლოცავთაგან ერთმა ოსმა გადმოგვცა, რომ სოფელ ფიცესში დგას ცაცხვის წმ. გიორგის ნიში, რომელზეც ხალხი ლოცულობს. სამწუხაროდ, დროა და საშუალება არ გვქონდა ეს ცნობა ადგილობრივ შეგვემოწმებინა.

განმავლობაში მთელ იმ მიდამოში, სადაც ხატი ესვენა, ბალახი შინაური ფრინველი გაწყდა და გაჩნდა ავადმყოფობა, რომელიც მცხოვრებთ მუსრს ავლებდა. ლეკების უფროსმა უბედურება ღვთის-მშობლის ხატს მიაწერა და გადაწყვიტეს ხატი დაეწვათ. ხატს ცეცხლი მიეკარა თუ არა, მან ქალური ხმით დაიყვირა, ავარდა და ხარს რქებზე დაესვენა. ამ სანახაობით თავზარდაცემულმა ლეკებმა, შეცოდების მონანიების შემდეგ, გაამაგრეს ხატი რქებზე და სამი ლეკის თანხლებით ხარი თავისუფლად გაუშვეს. რამოდენიმე ხნის სიარულის შემდეგ ხარი რკონის წმ. გიორგის ცაცხვს მიადგა და გაჩერდა. მაშინ ხატი გადმოეშვა ხარის რქებიდან და ცაცხვის ტოტებზე დაესვენა¹. ეს ლეგენდა, როგორც მისი შინაარსიდან სჩანს, შედარებით ახალი დროის წარმოშობისაა. მაგრამ ის საყურადღებოა, რამდენადაც ძველ რელიგიურ რწმენას შეიცავს.

საქართველოში და მის მეზობელ ხალხთა შორის მეტად გავრცელებულ ხის-კულტის შესახებ არსებობს როგორც წერილობითი ცნობები ძველ საისტორიო წყაროებში, ისე დღემდე ხალხში დაცული ნაშთები ხის თაყვანისცემისა.

ჯერ კიდევ პროკოპი კესარიელი აღნიშნავს, რომ მის დროს აფშილ-აფხაზები თაყვანსა სცემდნ ტყეებსა და ხეებს, რომლებიც მათ გულუბრყვილოდ ღვთაებებად მიაჩნდათ².

ანტიოქიის მსოფლიო კრების ძეგლის-წერის ქართული თარგმანის ბოლოში არის მხედრული ხელით მინაწერი, რომელიც გამოგვეცემს, რომ სომხთისა³ და ქართლში მრავალ წარმართულ ღვთაებათა გარდა ხეებსაც ემსახურებოდნ⁴.

ქართლის ცხოვრება აღნიშნავს: „სანახებსა ქარსლისასა, ქალაქსა-მას, რომელსა ეწოდების ურბნისი, სადა-იგი იხილა (წმ. ნინო) ერი უცხო და უცხოთა ღმერთთა მსახურნი. რამეთუ თაყუანის-ცემდეს იგინი ღმერთად მათდა ცეცხლსა, ქუასა და ძელთა“⁵. ამავგე ძეგლში მეორე ადგილას წმ. ნინო ტირილით ევედრება მეუფეს ცთომილი ხალხის, ქართველებისათვის, რომელნიც „ქუათა და

¹) იხ. М. Шатберов, Несколько груз. легенд и сказаний: СМОМПК вып. XXVI, გვ. 247 და 250.

²) Procopii Caesariensis De bello goth. IV, 3, 12.

³) პროფ. ივ. ჯავახიშვილის წაკითხვით, ნაცვლად მინაწერში აღნიშნულ „სამოთხისა“. იხ. ჯავახიშვილის, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, გვ. 134.

⁴) იხ. Ф. Жордания, Опис. рукоп. Тифл. Церк. Музея, გვ. 200.

⁵) იხ. ქართლის ცხოვრება, მ. ბროსეს გამოცემა 1849 წ., გვ. 73.

ძელთა, სპილენძსა და რგალსა განჭედისა ღმერთად თაყვანისცემად სცემდენ, და ესენი იცნობებოდეს ყოვლისა შემოქმედად¹.

ღღესაც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში მრავალი ხე, ხეგნარი და ტყე წმინდად არის მიჩნეული და თაყვანისცემის ობიექტს წარმოადგენს.

ფშავის სამლოცველო-ხატების გარშემო მდებარე ტყეები წმინდაა და შეუვალი—იქიდან ნაფოტის გამოტანა არ შეიძლება. საუკეთესო ტყე ხევსურეთში ხატისაა. უმეტესად ხატი მშვენიერ მალღობ ადგილას ასვენია და გარშემორტყმულია მაღალი წმინდა ხეებით².

არსებობს გადმოცემა ხალხში, რომ კახეთში სოფელ აწყურის წმ. გიორგის და ალავერდის ეკლესიების ადგილზე ძველად წმინდა ტყეები ყოფილა გაშენებული³.

სვანეთში, კალის საზოგადოებაში გვხვდება ასწლოვანი ხეებით დაფარული ადგილები. ეს ტყეები წმინდა და შეუვალია. სვანის რწმენით აქედან ნაფოტის გამოტანაც-კი ღვთის რისხვის გამომწვევია—მოაგლენს უჩვეულოდ მსხვილ სეტყვას⁴. წმინდაა აგრეთვე წმ. კვირიკეს მონასტრის ფიჭვნარი; მხოლოდ ეკლესიის საჭიროებისათვის, წისქვილის ან ხიდის ასაგებად თუ მოსკრიან აქედან ხეებს⁵. გარდა ამისა მულახის საზოგადოებაში საეკლესიო ტყეა, რომელსაც სვანები „ხვალმის“ უწოდებენ. ამ ტყის მოჭრის უფლება არავის აქვს. მის განაპირად დგას ნაძვისხე, რომელსაც სვანები თაყვანსა სცემენ. მასზე პირჯვარს იწერენ და შესაწირავი მიაქვთ. ასეთი სალოცავი ხეები სვანეთის სხვა ადგილებშიაც არის⁶.

ვახუშტი გადმოგვცემს, რომ მის დროს აფხაზები მიცვალებულებს ჩაცმულებს და იარაღ-ასხმულებს კუბოთი ხეებზე დგამდენ: ეს ცნობა ვეიდენბაუმს აფიქრებინებს, რომ ამ ჩვეულებას კავშირი უნდა ჰქონდეს ხის კულტთან⁷. უკანასკნელ დრომდე მეხით მოკლულს აფხაზები ხეებზე სტოვებენ, ვიდრე გვამი არ გაიხრწნება. მხოლოდ ამის შემდეგ კუბოს ჩამოიღებენ ხიდან და ძელებს მიწას

¹) იქვე, გვ. 74.

²) ურბენელი, ეთნოგრაფიული წერილები: „ივერია“, 1886 წ.

³) Грузинские народные праздники: *Кавказ*, 1878 г. № 229.

⁴) Бартоломей, Поездка в Вольную Сванетию: *Зап. Кавк. отд. руск. геогр. общ. кн. III*, გვ. 161—162.

⁵) იხ. დ. ბაკრადზე, *Сванетия*, გვ. 51—52.

⁶) იხ. ევგ. გაბლიანი, ძველი და ახალი სვანეთი, 1925 წ., გვ. 134. აგრეთვე ვაზ. „Кавказ“, 1891 წ., № 260—Из жизни сванетов.

⁷) Е. Г. Вейденбаум, *Кавказские этюды*, I, Тифлис, 1901 г. გვ. 81•

ქართული
ლიტერატურა

მიაბარებენ¹. აფხაზების შესახებ საყურადღებოა დუბროვინის დაკვირვებანი. „აბაზგი, სწერს ის, ქრისტიანთა ხალხში მრავლად დაცული ქრისტიანული დოგმების მიხედვით, მაჰმადიანთა სახით, წარმართთა—როგორც ცრუმორწმუნე და უმეცარი; თაყვანსა სცემს ზოგიერთ ხეებს, ლოდებს, ხევნარს და ტყეებს და უწოდებს მათ ანასკარანის (აკრძალულს, შეუვალს)“². მაისის პირველ რიცხვებში ისინი თავს იყრიან ხშირსა და დაბურულ წმინდა ტყეში, რომელიც შეუვალად ითვლება უზენაესის რისხვის შიშით³. აფხაზური სიტყვა *ábnalara* (*ábnu*—ტყე), „ტყეში გაქცევა“ აკადემიკოს შიფნერს მოაჩნია ნაშთად აფხაზეთში არსებული ადათისა: აფხაკი, რომელიც თავს წმინდა ტყეს შეაფარებდა, არ უნდა დასჯილიყო⁴. ზემო აჭარაში, იქ სადაც ძველად ეკლესიები მდგარა, დღეს მათი კვალი აღინიშნება წმინდა ტყეებით, რომელთა ხელის ხლებას ვერავინ ჰბედავს⁵.

გაცილებით უკეთ შენახულა ხის კულტის ნაშთები მეზობელ ჩეჩენებში. 1637 წლის ახლო ხანებში მათ შორის იმოგზაურა Jean de Luca-მ. მას უნახავს მრავალი წმინდა ხე დახუნძლული შვილდ-ისრებით, მახვილებით და ცხვრის თავებით. პატივისცემა ამ ადგილებისადმი იმდენად დიდია, მოგვითხრობს მოგზაური, რომ თავზე ხელაღებული აფხაკიც-კი ვერ ეკარება შენაწირ საგნებს⁶.

1) იხ. გაზ. *Кавказ*. 1855 წ. № 81. აგრეთვე პ. გიორგაძე, აფხაზეთი და აფხაზნი: „ივერია“ 1888 წ. № 185

2) Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе т. I, кн. II. гл. 12. აგრეთვე გაზ. *Кавказ* 1868 წ., № 5. О положении Абхазии в религиозном отношении.

3) Jacob Reineggs, Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus, Hildesheim und St. Petersburg 1797. Zweiter Theil, SS. 10, 11.

4) Schiefner, Abchasische Studien: *Mem. de l' Acad. des sciences de St. Petersb.*, VII. série T. VII № 12 p. 58. ტყის ამგვარი მნიშვნელობის მაჩვენებელი უნდა იყოს ოსური თქმულება ხეტაღის შესახებ. როდესაც დალილ-დაქანტულმა ხეტაღმა იმედი გადასწყვიტა, რომ თავისი მტრების დევნას გადარჩებოდა, შეცრად ტყიდან ხმა მოესმა: „;ტყისკენ, ხეტაღ, ტყისკენ!“, ლონემიბიღლმა ხეტაღმა უპასუხა: „ხეტაღს უკვე აღარ შეუძლია ტყემდე მიღწევა თვით ტყე მოვიდეს მასთან საშველად“. და ასეც მოხდა. შეცრად ხეტაღს ტყე შემოერტყა და მტრებს გადაარჩინა (იხ. М. Ковалевский, Современный бытчай и древний закон. Москва, 1886 წ. გვ. 94).

5) Д. Бакрадзе, Краткий очерк Гурии, Чурук-су и Аджарии: *Изв. Кавк. Отд. рус. географ. общ.* 1874 т. II № 5, გვ. 205.

6) ვასახელებ ევ. ვეიდენბაუმის მიხედვით: *Кавказские этюды* I, Тифлис, 1911 г., გვ. 71.

ქართული
ენის ინსტიტუტი

ჩერქეზებს არა აქვთ არც განსაკუთრებული სამლოცველო მუხისა, არც სამსხვერპლო; ეკლესიის ადგილი წმინდა ტყეს უჭირავს, რომელიც შეუვალა. თითულ ვაკეს აქვს რამოდენიმე ამგვარი ხევნარი. თითულ ხევნარზე მიკუთვნებულია სახლების ან ოჯახების განსახლვრული რიცხვი, რომლებიც წმინდა ტყის მრევლად, „ტვახაპსად“ ითვლება¹. სადგურ თხამახინის მახლობლად, მდინარე შებეეს ნაპირზე ყოფილა მთელი ხევნარი ცაცხვის ხეების, წმინდა და შეუვალა. აქ იკრიბებოდნენ თურმე ადგილობრივი მცხოვრებნი შესაწირავი ცხვრებით ღვთაება მეზითხუს და თლეფმისათვის. ასწლოვან ხეებზე ჰკიდებდნენ იარაღს, ფერად ნაჭრებს და სხვა შეწირულ საგნებს. 1863 წლის ბოლოს ეს ტყე რუსის ჯარებს გაუნადგურებია².

საქართველოში წმ. ხეთა შორის ყველაზე უფრო გავრცელებული მუხის³ და ცაცხვის თაყვანისცემა იყო. გეოგრაფიული ტერმინი „რკონი“ მოწმობს, რომ აქ ცაცხვზე ადრე უნდა ყოფილიყო წმ. მუხის თაყვანისცემა. ამასვე ადასტურებს სამეგრელოში განთქმული ჭყონდიდი, დიდი მუხის სალოცავი⁴. სვანები ივნისის გასულს მთებსა და ხევნარში მუხის ქვეშ მართავდნენ ნამდვილ წარმართულ ორგებს⁵. ფშავეზი ლაშარის სალოცავის გალავანში ხევის ბერები უჩვენებენ ადგილს, სადაც „ბერ-მუხა“ მდგარა, შეერთებული ცასთან ოქროს შიბით; ეს მუხა მოუჭრევენებია ზურაბ ერისთავს. ჯერ თავისი ყმებისათვის უბრძანებია ვითომც მოჭრა ამ მუხისა, მაგრამ ცული არ მიჰკარებია, ვერ მოუჭრიათ. ბოლოს დაუბარებია ყველა თემის ფშაველი და თითულისათვის მოუთხოვნია ესწავლებინა ხერხი, საშუალება, რითაც-კი შეიძლებოდა მუხის მოჭრა. მაგრამ არავის უსწავლებია ზურაბისთვის წამალი, რისთვისაც ყველასათვის სხვადასხვა უწმინდური ცხოველი უჭმევია. ბოლოს ერთს უკანა-ფშაველს გაუყიდა თავისი სალოცავი: კატის სისხლით მოუსვრია მუხა, ანგელოზი მოჰშორებია ხატსა, სწყენია, არ ეგონა, თუ ფშაველი

¹) Л. Я. Люлье, Веравания, религ. обряды и предразсудки у черкес: *Зап. Кавк. Отд. рус. Геогр. Общ. кн. V* 83. 83. 124, 129

²) იხ. Каменев, Урочище Адыхво: *Кубанские Областные ведомости, 1866 г., № № 43, 47* (ვასახელებ ვეიდენბაუმის მიხედვით: *Кавказские этюды, I*, Тифлис, 1901 г. 83. 77).

³) მუხის ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. ნ. მარი, К палеонтологии речи по грузинской лексике: Доклады Академии Наук СССР. 1927, № 4, Ленинград, 83. 81.

⁴) იხ. პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. I., 83-139-140.

⁵) В. Тепцов, Сванстия: *СМОМПК, вып. V*. 83. 59-60.

მოლაღატე აღმოჩნდებოდა; ხე გაუჭრია ცულსა, მუხა წაჭედიდა ოქროს ჯაჭვი-შიბი (კაში აკეცილა. იმ მოლაღატის გვარი აღარ არსებობს. მას შემდეგ გასტეხია საქართველოს იღბალი და ფშავის ბედიც უკან და უკან წასულა. აი ხალხური ლექსი ამ ამბავზე:

იჩივლა ლაშარის ჯვარმა
 ღვთის კარზე თავის პირისა:
 „ხმელს გორხედ მედგა ბერ-მუხა,
 მორთული ოქროს შიბითა;
 სულძალღმა ე—მა
 გადმომიბრუნა ძირითა“.
 სანამდე იმის ძე არი,
 ის ამააგებს ჭირითა¹.

მეორე ქართული გადმოცემა მოგვითხრობს, რომ მცხეთის სვეტიცხოველის ეკლესიის ადგილზე ძველად მდგარა უზარმაზარი წმინდა მუხა, რომელსაც ხალხი თაყვანსა სცემდა. მირიან მეფის გაქრისტიანების შემდეგ წმინდა მუხა მოუჭრიათ და მის ადგილზე ჯერ ხის ეკლესია გაუშენებიათ და შემდეგ ქვის ეკლესიით შეუცვლიათ².

საზოგადოდ, მედიდური სილამაზით და ძლიერებით სავსე მუხა ევროპის თითქმის ყველა ხალხებში მიჩნეული იყო წმინდა ხედ და ცის უზენაესი ღმერთის კუთვნილებად³.

მაგრამ როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საქართველოში მუხაზე არა ნაკლებ გავრცელებული იყო ცაცხვისხის თაყვანისცემაც, რომელიც არც სილამაზით და არც ძლიერება-ხანიერებით მუხას არ ჩამოუვარდება. მთელ დასავლეთ საქართველოში ცაცხვისხეს დიდ პატივსა სცემენ, როგორც წმინდა ხეს. იმერეთში ცაცხვის მოჭრა და მისი შესად ხმარება დიდი ცოდვაა⁴. იქ ისეთ სოფლებში, სადაც ეკლესია არ იყო, იშვიათი შემთხვევა არა ყოფილა, რომ ეკლესიის მაგივრობას ცაცხვისხე ეწეოდა.

როდესაც ვაკვირდებით ხეთა თაყვანისცემასთან დაკავშირებულს მოვლენებს, ვითვალისწინებთ ზოგიერთ მითს და ლეგენდას,

1) ვაჟა-ფშაველა, ლაშარობა: „ივერია“ 1888 წ., № 174.

2) Грузинские народные праздники: *Кавказ*, 1878 г., № 229.

3) Е. В. Кагаров, *Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции*, გვ. 103.

4) М. Глушаков, *Памятники народного творчества Кутаис. губ. СМОМПК вып. 32.*

რომლებიც, სამწუხაროდ, კრიტიკულად დადგენილი არ არის და რომელთა ინტერპრეტაციაზე, მაშასადამე, ლაპარაკი ძნელია, და შეძლებისდა გვარად, ვცდილობთ ზოგიერთი პარალელის გაყვანას— კატეგორიული დასკვნების გარეშე ისმება საკითხი: შეიძლება თუ არა გარკვეულ იქმნას პირველყოფილი რელიგიის რომელ განსაზღვრულ გამომჟღავნებას იძლევა ჩვენში ხის კულტი. ვამბობ განსაზღვრულ გამომჟღავნებას, ვინაიდან, როგორც ცნობილია, ხის კულტის განვითარების პროცესში არსებობს სამი საფეხური თავყანისცემისა. პირველი საფეხური შეიცავს ხალხის ისეთ რწმენას, როდესაც ხე და ტყე წარმოდგენილია სულიერ არსებად და, როგორც ასეთს, შეუძლია ადამიანს ვნება ან სიკეთე მოუტანოს. მეორე საფეხური— როცა ხე ან ტყე წინაპართა სულის სადგომია, და მესამე— თავშესაფარი უზენაესი ღვთაების¹. ასეთი მიდგომით ხის კულტის განხილვა საქართველოში არ წარმოებულა. ნაკლებად ვიცით არის თუ არა ჩვენში ისეთი ხე, ხეწარი ან ტყე, რომელსაც ხალხი ემსახურება, როგორც საკუთარი სულის და ძალის მქონეს. ამგვარი წარმოდგენის მამულავნებელი უნდა იყოს აფხაზური „ხის სალოცავი“. მარიამობა-ღღეს აფხაზის ოჯახში ცხეება პატარა კვერები რიცხვით იმდენი, რამდენიც ოჯახში მამაკაცია. ამ კვერს ოჯახის უფროსი წაიღებს მახლობელ ქორფა ხესთან (თან ბავშვებიც მიჰყვებიან), ხეს ფეხს მიადგამს და შემდეგ ლოცვას ამბობს: „ხეო, შენი მადლი და სიკეთე მომანიჭე... ხიდგან უვნებლად ჩამომიყვანე, ნედლ ტოტზე შევსდგე— გამიმაგრდეს, ხმელზე შევსდგე— გამინედლდეს“ და სხ.² საზოგადოდ, წმინდა ანიმისტური შეხედულება ხალხში ძნელად მოიძებნება. ის უფრო მეტ წილად დაკავშირებულია წინაპართა კულტთან³. მ. კოვალევისკი კავკასიის ხალხთა მასალების განხილვიდან გამოდის და ამბობს, რომ აქ საგვაროვნო წესწყობილების და ანიმიზმის განვითარება თანადროულად მოხდა⁴. საქართველოში ხეთა თავყანისცემასთან დაკავშირებული მოვლენების განხილვას უნდა მივყავდეთ ხის კულტის განვითარების მესამე საფეხურთან, როდესაც წმინდა ხე წარმოადგენს უზენაესი ღვთაების სადგურს.

¹) Э. Тэйлор, Антропология, изд. 4, Петроград.

²) იხ. პ. გიორგაძე, აფხაზეთი და აფხაზნი: „ივერია“, 1888 წ., № 184.

³) Шурц, История первобытной культуры, вып II, გვ. 627. აგრეთვე К. М. Тахтарев, Очерки по истории первобытной культуры, 1922 г., გვ. 66—67.

⁴) М. Ковалевский, Закон и обычай на Кавказе, 1890 г. Москва т. I. გვ. 29.

მეზობელ ჩერქეზებში შედარებით უკეთაა დაცული ძველი წარმართული წესები. მათ წმინდა ტყეებში დიდი ადგილი აქვს მიკუთვნებული ხის ჯვრებს, ზოგჯერ მეტად ორიგინალური ფორმისაა. ყველა ჩერქეზული დღესასწაული ამ ჯვრების წინ ტარდება. ყველა წმინდა ხენარ-ტყეში მოსჩანს ჯვრის სიმბოლო¹. ძველად, აფხაზეთის ერთ-ერთ წმინდა ტყეში ყოფილა დიდი რკინის ჯვარი. ამ ჯვრის მახლობლად ცხოვრობდნენ მეუღლებოენი, რომლებიც ევედრებოდნენ განგებას მცხოვრებთა კეთილდღეობისათვის. მცხოვრებლები მათ უგზავნიდნენ შესაწირავს. ტყეში მიმავლებს თან მიჰქონდათ ხის ჯვრები, რომლებსაც ამწვანებულ ადგილას დგამდნენ. ნაცნობები ერთმანეთს ტყეში ხვდებოდნენ და მეგობრობის ნიშნად ერთმანეთს ჯვრებს უცვლიდნენ. დიდი რკინის ჯვრის სასწაულების შესახებ ხალხში სხვადასხვა გადმოცემა შენახულა. სამწუხაროდ, ჩვენ არ ვიცით რა შინაარსისაა ეს გადმოცემები, მაგრამ რა ახედავს გვარწმუნებს ამ სასწაულებს არავითარი კავშირი არა აქვს არც ქრისტიანთა და არც მის მოძღვრებასთან².

დასავლეთ საქართველოში წმინდა ცაცხვებს ხის ჯვრებს უკეთებენ. რაქაში, სოფელ ზედა-შავრაში (ნამანევის თემი), სოფლის თავსა და ბოლოში დღესაცა დგას უზარმაზარი წმინდა ცაცხვისხეები, რომელთა ქვეშ აწყვია შეწირული ნალები, ფული, წმინდა სანთელი, ბამბის ძაფები და სხვა. ამ ცაცხვებს ადგილობრივი მცხოვრებნი „ჯვარს“ უწოდებენ. ქართლში კავთურა-თემის ხეობის მთიულების სამლოცველო-ნიშები მოთავსებულია ხის ძირში, ან სამლოცველოდ იხმარება წმ. ხე ზედ მიკრული ხის ჯვრით. ხის ჯვარი მეტად გავრცელებულია თუშ-ფშავ-ხევსურების სამლოცველოებში.³ გარდა ამისა ამ ხალხის წარმართი ღმერთების სახელწოდება უშუალოდ შეერთებულია ჯვართან. მაგალითად, ფშავში: ჯიმაღის-ჯვარი, ლაშარის-ჯვარი; ხევსურეთში, ოთხი მთავარი სალოცავი: გუდანის-ჯვარი, ხანმატის-ჯვარი, სანების-ჯვარი და კარატის-ჯვარი.

ასეთი მძლავრი შეჭრა ქრისტიანული ჯვრისა ძველ წარმართულ წესებში იწვევს აზრთა სხვაობას მის ახსნა-განმარტებაში. შესაძლებ-

¹) Л. Я. Люлье, Ворования, религ. обряды и предразсудки у черкес: *Зап. Кавк. Отд. руск. геогр. общ. кн. V.* გვ. გვ. 124, 129.

²) Dr. Jacob Reineggs, Allgemeine historische- und topographische Beschreibung des Kaukasus, Hi. desheim und St. Peter sburg, 1797. Zweiter Theil. - აფხაზეთის დღესასწაულს წმ. ხენარში ავტორი, აღწერს სიტყვიერი ცნობების მიხედვით, თვითონ ამ დღესასწაულს არ დასწრებია.

³) იხ. Эр истов, О Тушино-Пшаво-Хевсурском округе: *Зап. Кавк. Отд. руск. Геогр общ. кн. III.* გვ. 98.

ბელია ჯვრის დაფუძნებამ ტყეში გამოიწვია ტყის აღმოჩენა სიწმინდედ, მაგრამ მეორეს მხრივ, ქრისტიანული მოძღვრების განმარცხლებელთა ხერხი იყო წარმართი ღვთაებების ადგილებზე ჯვრის აღმართვა. უკანასკნელ აზრს ამოწმებს ბატონიშვილი ვახუშტის ცნობა: „უამსა ქრისტიანობისასა ნაკერპავთა მათ მათა მალალთა და ბორცვთა ზედა ესე-ვითარივე იყო განცხრომა-როკვანი. ამისთვის აღაშენეს მათ ზედა ეკლესიანი და ჯვარებობდიან მუნ, ვითარცა აწ ფერკისა სიმღერითა გაათენიან: და ესენი ესრეთ“¹.

მაგრამ პრობლემის გადასაწყვეტად სულ სხვა მიმართულებას იძლევა პროფ. ნ. მარის საყურადღებო ლინგვისტიური დაკვირვება: „ჭაიკური *ლახ* „ჯვარი“ და სომხური *ლახ* „ჯვარი“, როგორც ჩანს, წარმოადგენს იაფეტურ სიტყვას თავდაპირველად ხის მნიშვნელობით, კერძოდ, ალბათ საკულტო ხის“².

არა მარტო ქრისტიანული ან, თანახმად პროფ. ნ. მარის დაქვევებისა, ვაქრისტიანებული ნიშნები (ამ შემთხვევაში ჯვარი) სუფევენ წარმართ კულტის ხეთა თაყვანისცემის სამყაროში. წმინდა ხეებთან და ხენარ-ტყესთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული წმ. გიორგის და ღვთისმშობლის სახელები.

ჩერქეზები წმინდა ხეს უწოდებენ panjassan-ს ანუ panagiassan-ს — ეს არის გადამახინჯებული ბერძნული სიტყვა *παναγία*, რაც ღვთის მშობელს ნიშნავს³. აფხაზეთში, მთის მწვერვალ ღუდრუპშის მახლობლად დგას მუხა. მის ძირში ასვენია დიდი ქვა ზედ ამოქანდაკებული ღვთისმშობლის სახით. ამ ქვას (თუ მუხას, ან ორივეს ერთად) ლითონის საგნებს სწირავენ და შენაწირის მოპარვა დაუშვებელია⁴. საქართველოში თითქმის ყველა წმინდა ხე ან ტყე წმინდა გიორგის სახელითაა მონათლული. გორის მაზრაში (თემის ხეობა), როგორც უკვე აღვნიშნეთ, წმ. ცაცხვის ქვეშ დასვენებულ ქვა-ხატზე ერთადაა წარმოდგენილი ცაცხვის წმინდა გიორგი და მარიამ ღვთისმშობელი. ამ ორი ქრისტიანი წმინდანის ასე მჭიდროდ შეჭრა წარგაუღებელ რელიგიაში შეიძლება აიხსნებოდეს მათი წარმართული წარმოშობა — ბუნებით⁵.

1) ვახუშტი, ჯანაშვილის გამ. გვ. 14.

2) Н. Мар, Еще о слове „челеби“: *Зап. Вост. отд. Рус. Археол. Обш. т. XX, вып. II—III*. გვ. 116.

3) ვასახელბერძენების მიხედვით: *Кавк. этюды, I, Тифлис, 1901 წ.* გვ. 71—72.

4) *Религиозные верования абхазцев: Сб. Свед. о Кавк. народах, вып. V*, გვ. 18.

5) როგორც პროფ. ივ. ჯავახიშვილმა დაამტკიცა (ქართველი ერის

ქართული ლეგენდები პირდაპირ მიუთითებენ წმინდა მუხისადმი შიროს წმ. გიორგისთან. გურულების ერთი ლეგენდა შემდეგ მოგვცემს: მე XVII საუკ. ლეკებმა გურია დაანგრიეს. დაეცენ ლანჩხუთსაც, დააქციეს მისი ერთად-ერთი ეკლესია წმ. გიორგის სახელობისა. ამის შემდეგ რამოდენიმე წლის განმავლობაში სოფელს ეკლესია არ ჰქონია. ერთხელ ეკლესიის ნანგრევებთან მუხის ქვეშ თავი მოეყარა გლეხებს. უეცრად მათ ზემოდან წრიპინი ჩამოესმათ, თითქოს მუხაზე ვიღაცა იჯდა და განუწყვეტლივ წრიპინებდა. ცნობის მოყვარე გლეხებმა მოისურვეს გაეგოთ ვინ ასულა ხეზე, მაგრამ უცნაური დაბრკოლება გადაელობათ წინ: ვერც ერთი გლეხი მუხის ნახევარზე ზევით ვერ ავიდა მიუხედავად იმისა, რომ მუხას მრავალი შტოები ჰქონდა გამოშვერილი, რომლებიც ადვილებდნენ ხეზე ასვლას—რაღაც უხილავი ძალა არ უშვებდა მათ ზევით. მაშინ გლეხების თხოვნით, ერთმა ბერმა ახსენა ღმერთი და აცოცდა მუხაზე. იქ მან ტოტებს შუა წმ. გიორგის ხატი ნახა. სოფელმა ააგო ეკლესია წმ. გიორგის სახელობაზე, და ხატიც იქ დაასვენეს. მაგრამ მეორე დღეს ეს ხატი დაიკარგა. ბევრი ძებნის შემდეგ ის ისევ ძველ ადგილას დიდ მუხაზე იპოვეს. იმავე ბერმა კვლავ ჩამოიტანა ხატი და ესლა უკვე სხვა სამლოცველოში დადგა. აქაც ძველი ამბავი განმეორდა: კვლავ დაიკარგა ხატი და ისევ მუხის ტოტებში იპოვეს. ამიერიდან გადაწყვიტეს მუხა გადაეჭრათ და მის ადგილზე ეკლესია გაეშენებინათ. ასეც მოიქცნენ. წმ. გიორგის ხატი იქ ესვენა მე-XIX საუკ. დასაწყისამდე, როდესაც ლანჩხუთს აფხაზები დაეცნენ და ხატი გაიტაცეს. ამჟამად ეს ხატი ილორის მონასტერში ინახება. ლანჩხუთელები ყოველ წელს დადიან ამ ხატის მოსალოცად ილორში და ხარსა სწირავენ¹. არსებობს აგრეთვე მეგრელების მითი, რომელიც აღიარებს, რომ უზენაესმა მძინარე წმ. გიორგის კუჭი ამოაცალა და მაღალ მუხაზე ჩამოკიდა².

წარმართულ დღესასწაულებზე წმინდა ტყეებში და წმინდა ხესთან თვალსაჩინო ადგილი ნადირს, განსაკუთრებით ირემს უჭირავს

ისტორია, ტ. I თავი 3), წმ. გიორგი მნათობთა თაყვანისცემასთან არის დაკავშირებული ხოლო, რაც შეეხება ღვთისმშობელს, ერთი უცნობი მკვლევარი აღიარებს, რომ მასში გადასულია მიწის ნაყოფიერების ღვთაება მანუს ანუ მაია, რომლის კულტი გაგრძელებული იყო კაბადუქიასა, პონტოს სამხრეთ ნაწილსა და მცირე კავკასიის სამხრეთით (Грузинские народные праздники: Кавказ, 1878 г. № 229).

¹) Д. Кереселидзе, Ланчхуте. сельск. общ., Кут. губ. Озург уезда. СМОМПК, вып. XXIII, 83. 226.

²) И. Кобалия, Из мифической Колхиды: СМОМПК, вып. XXXII., 83. 91.

და მისი რქები ეწირება ამ წმინდა ადგილებს. თუმცა ფეხებს უკანა მთიულების, სვანების, აფხაზების, მეზობელ ჩერქეზების და სხვათა სამლოცველოები წმ. გიორგის სახელობისა საესეა ირმის და ჯიხვის რქებით. სვანეთში სოფელ ნაკიფარის წმინდა გიორგის ეკლესიას გარედან კედლებზე ირმის თავების ჩუქურთმა ამკობს ¹. სოხუმის მახლობლად არის წმ. გიორგის ეკლესია, რომლის ქვის გალავანი შიგნიდან შემკულია ირმის რქებით. ამ სამკაულების წარმოშობის შესახებ არსებობს გადმოცემა, რომ ყოველწლიურად აპრილის 22-ს ღამით ეკლესიის შესავალ კარებთან ჩნდებოდა უზარმაზარქებიანი ირემი გამოგზავნილი წმ. გიორგის მიერ. ერთ ასეთ დღესასწაულზე ხალხმა ირემს დაგვიანება უსაყვედურა და დატუქსა. ამ დღის შემდეგ წმ. გიორგი ირემს აღარ გზავნის ². ამ და მრავალ სხვა თქმულება-მაგალითებთან ჩანს, რომ ირემი დაკავშირებულია წმ. გიორგისთან და ამავდროს მათი კავშირი მჭიდროა წმ. ტყეებთან და წმ. ხესთან. გარდა ამისა წმინდა ხეები დახუნძლულია ისრებით და სხვა საომარი იარაღით, ისევე როგორც წმ. გიორგის ეკლესიებში მრავლად მოიპოვება ამგვარი შეწირულებანი. აგრეთვე აღსანიშნავია, რომ ხეთა თაყვანის ცემის რიტუალი ღამით სრულდება. აფხაზები პირველ ყვავილობას უქმე დღის წინა ღამით იყენებენ. შუალამისას სიმღერებით და თოფის სროლით ტყისაკენ მიემართებიან ქალწული ქალები მოხუცის წინამძღოლობით ხუთყურა ბალახის მოსანახად, ვაჟები-კი განძის საძებნელად. მხოლოდ განთიადზე ბრუნდებიან უკან დაწესებული ცერემონიით: წინ მოხუცი მეჯირითე მოუძღვით, თავზე მუხის გვირგვინით და ირემზე მჯდომარე ³. დღესასწაულ ამჟამს სამი დღით ადრე იწყებენ. აფხაზების მთელი სოფელი, რაც უნდა ცუდი ამინდი შეესწროს, ღამით მიდის ტყეში წმინდა მუხასთან. აქ მათი წინამძღოლი მოხუცი ლოცულობს, რის შემდეგ თავზე ნაბადს წამოიხურავს, რომ მისკენ მიმავალი მლოცველები ვერ დაინახოს. ჯერ ქალები მიუახლოვდებიან მახვილით ხელში, ემთხვევიან მახვილს და წმინდა მუხას ჩასცემენ. ამის შემდეგ იწყება ლოცვა-ვედრება და მოხუცი წინამძღოლის წინაშე აღსარების თქმა ⁴). დღესაც, ფშა-

1) Н. А. Бартоломей Поездка в Вольную Сванетию: *Зап. Кавк. Отд. Рус. Геогр. отд. кн. III*, 83. 172.

2) М. Машурко, Из области народной фантазии и быта Тифл. и Кут. губ.: *СМОМПК, Вып. XVIII*, 83 249—250.

3) Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. I, кн. II, 83. 19.

4) იქვე, 83. 22.

ვის ხევის ბერები დიდებას დროს სხვათა შორის იხსენიებენ. „გიორგი მუხის ანგელოზს“¹. ერთ უცნობ მკვლევარს წმ. მუხის დაქვინება წმ. გიორგისთან გადაწყვეტილ საკითხად მიუჩნევია და ამბობს: „замена поклонений священному дубу поклонениями национальному святому Георгию и св. Кресту представляет довольно замечательное явление“².

ეს მოვლენა მეტად საყურადღებოა, მაგრამ საკითხავია: აქ მართლა წმინდა მუხის შენაცვლებაა წმ. გიორგით, თუ ხის კულტის განვითარების მესამე საფეხურთან გვაქვს საქმე, როდესაც წმინდა ხე თავშესაფარია რომელიმე წარმართი ღვთაებისა?

დასასრულ, წმინდა გიორგის სახელწოდება ენობრივი თვალსაზრისით განხილული აქვს პროფ. ნ. მარს. მისი აზრით სვანური „ჯგერაგ“ და მეგრული „ჯგეგე“ მისი მრავალსახეობით წარმოდგენს წარმართი კულტის ტერმინს, სახელდობრ მუხას, მუხის ხევნარს, წმ. მუხებს, წმ. მუხის ხევნარს შემდეგ ამ სიტყვის სვანური ექვივალენტიდან, მისი ფუძითი ნორმების მიხედვით, გამოყავს ილორის წმ. გიორგის ხატის სახელწოდება³.

ამგვარად, თუ მხედველობაში მივიღებთ რკონის წმინდა ცაცხვის აღწერილობას, რომელიც ზემოთ მოვიყვანეთ, აგრეთვე საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში ხის კულტთან დაკავშირებულ მოვლენებს და ზოგიერთ მითსა და ლეგენდას, რამდენადაც საზოგადოდ ამ, მასალის ინტერპრეტაცია დღესდღეობით შეიძლება, უნდა ვიფიქროთ რომ ხის თავყანისცემა საქართველოში წარმოდგენილია თავისი განვითარების მესამე საფეხურში, როდესაც ხე ან ტყე საღვური იყო ამა თუ იმ ღვთაების. რაც შეეხება პირველი და მეორე საფეხურის რწმენის არსებობას, ეს საკითხი გაღრმავებულ კვლევას მოითხოვს როგორც უკვე არსებული მასალების მიმართ, ისე ახალის შეგროვების გზით.

წარმოდგენილი მასალის მიხედვით უმთავრესი საკულტო ხეები საქართველოში იყო მუხა—„ჯგერაგ“—„ჯგეგე“ (შეიძლება „ჯვარ“-იც) და ცაცხვი.

ამასთანავე ირკვევა, რომ ხის კულტთან ჩვენში ყველაზე მეტად დაკავშირებულია წმინდა გიორგის და ღვთისმშობლის სახელები. ამათგან წმინდა გიორგის კავშირს წმინდა მუხასთან პირდაპირ მიუ-

1) ვ ა ე ა-ფ შ ა ვ ე ლ ა, ფშველები: „ი ვ ე რ ი ა“, 1886 წ. № 39.

2) Грузинские народные праздники: *Кавказ*, 1878, № 229.

3) Н Я. Марр, О религиозн. верованиях абхазов: *Христ. Восток*, т. IV, вып. I.

თითებს როგორც ეთნოგრაფიული, ისე ლინგვისტური ნიშნები ხოლო ღვთისმშობლის კულტის და მისი პირვანდელი დაკავშირების საკითხი ამა თუ იმ გარკვეულ წმინდა ხესთან ამჟამად, სამწუხაროდ, მეტად გაძნელებულია უკვე მომხდარი აღრევის გამო.

რაც შეეხება მუხისა და ცაცხვის კულტის გეოგრაფიულ გავრცელებულობას, უნდა ითქვას, რომ ცაცხვისზე უფრო მეტად მიღებულია დასავლეთ საქართველოს ზემო ნაწილში.

V. LOMIA.

SUR LE CULTE DE L'ARBRE EN GÉORGIE.

(Résumé).

Au cours d'un voyage d'étude dans la partie montagneuse du Kartli (région de Géorgie) que l'auteur a accompli en été 1926, son attention fut attirée par le tilleul de St. George à Rkoni. L'étude détaillée de cet arbre sacré et sa comparaison avec d'autres analogues, subsistant encore dans les différentes parties de la Géorgie ou connus par des témoignages historiques, lui ont montré que le culte des arbres est représenté en Géorgie sous une forme correspondant à ce qu'on appelle le troisième stade de son développement, quand l'arbre n'est plus considéré que comme le siège d'une divinité. Quant aux stades antérieurs de ce développement, des études ultérieures doivent décider s'ils sont représentés en Géorgie ou non.

Font objet de culte principalement le chêne-«djgérag»-«djguégué» (peut être aussi «djvar») et le tilleul.

Les noms de St. George et de la Vierge sont le plus souvent liés à ce culte. Celui de St. George est plus spécialement associé au culte du chêne, comme cela est prouvé par les données ethnographiques et linguistiques. Quant au culte de la Vierge il n'est pas encore possible de dire lequel des arbres lui était lié primitivement. La confusion qui règne à ce point de vue actuellement rend la question très difficile à débrouiller.

Au point de vue de l'extension géographique il faut remarquer que le culte du tilleul est plus particulièrement répandu dans les parties montagneuses de la Géorgie occidentale.

სერგი მაკალათია.

ღვთაება მითრას კულტი საქართველოში *.

(ტაბ. VIII).

ქრისტიანობის წინამორბედ წარმართ ღვთაებათა შორის ძველ მსოფლიოში უპირველესი ადგილი ღვთაება მითრას ეჭირა.

მითრაიზმი წარმართული მოძღვრების უკანასკნელი და უძლიერესი სიტყვა იყო; მისი მკვლევარნი ერთხმად გვარწმუნებენ, წარმართულ მსოფლიოს ქრისტიანობა რომ არ მოვლენოდა, კაცობრიობა მითრას იწამებდაო. როგორც მითრაიზმის შესახებ არსებული წყაროებიდან და საკმაო დიდი მეცნიერული ლიტერატურიდან ჩანს¹, ამ ღვთაების კულტის გავრცელების ისტორია შესაძლებელია ორ ხანად გაიყოს.

პირველი ხანა შეიცავს მითრას ღვთაებრივობის აღმოსავლეთში წარმოშობისა და მისი კულტის მცირე აზიაში გავრცელების ისტორიას, უძველესი დროიდან I საუკუნემდე ქრ. წ.

მეორე ხანა-კი მითრას კულტის მცირე აზიიდან დასავლეთ ქვეყნებში გავრცელებით იწყება, სახელდობრ ძველი რომის იმპერიის მთელს სივრცეზე I საუკუნიდან ქრ. წ.—IV საუკუნემდე ქრ. შ.

უძველესი ცნობები მითრას შესახებ დაცულია ინდოელთა „რიგ-ვედა“-ში, სადაც ის მოხსენებულია მთავარ ღვთაება-ვარუნასთან თითქმის განუყრელად. მას უწოდებენ ვარუნა-მითრას, ან მითრავარუნას, რომელიც ნათელისა და ბრწყინვალე ცის ღვთაებად იყო

*) მოხსენებულია საისტ.-საეთნ. საზოგადოების საჯარო კრებაზე 1924 წლის 12 აპრილს.

1) Franz Cumont, Textes et monuments figurés, relatifs aux mystères de Mithra, t. t. I, II, Paris 1896, 1899.; მისივე Les mystères de Mithra, Bruxelles. 1902.; Roscher, Lexikon der gr. u röm. Mythologie s. v. Mithras, (II, 2029 ff); A. Gasquet, Essai sur le culte et les mystères de Mithra, Paris, 1898; Windischmann, Fr. Mithra, ein Beitrag zur Mythengeschichte des Orients, Lpz. 1857.

ალიარებული და აგრეთვე ყოველგვარი სიკეთისა და სიცოცხლის წყაროდ მიჩნეული. ეს ტყუბი ღვთაება ყოვლის მცოდნე და მხილველია. ორივე ერთს ეტლში სხედან, ერთს ფიქრობენ, ცრუს და მატყუარს სასტიკად სდევნიან და სამყაროსაც ერთად განაგებენ. მზე ვარუნა-მითრას თვალად ითვლებოდა და მისივე გამოხატულების სიმბოლო იყო¹.

ვედასთან შედარებით უფრო ვრცელი ცნობებია დატული მითრას შესახებ ძველი პართების „ავესტა“-ში, სადაც მისი სავედრებელი ჰიმნებიცაა შეტანილი. ავესტაში მითრას „Mihir“—„მიჰრ“ ეწოდება, რომელიც ნათელს, ან სინათლეს ნიშნავს და მუდამ მთავარი ღვთაების აჰურა-მაზდის გვერდით იხსენიება.

მითრა, როგორც სინათლის ღვთაება, ავესტაშიაც მზედ და აჰურა-მაზდას თვალად იწოდება. მისი სამფლობელო ნათელი ცაა, და ყველა ციური მნათობებიც მას ემორჩილებიან.

მითრა მზის, მთვარის და ვარსკვლავების დახმარებით სამყაროს ბოროტებისაგან იცავს და ის გუშაგივით სდგას კეთილი ღვთაების აჰურა-მაზდის (სინათლის) და ბოროტი ღვთაების არიმანის (სიბნელის) შუა და იბრძვის ბოროტების დასათრგუნავად.

მითრას შესახებ „იეშთ-სადე“-ში² ნათქვამია, რომ „ზეციერ არსებათა შორის ის პირველი თანამგზავრია უკვდავისა და სწრაფმავალი მზისა და თავისი მოწყალე თვალით მითრა ზეციდან უმზერს არიელთა სადგომებს, ანაყოფიერებს მათ მიწას და საქონელსაც ვრცელ საძოვრებს აძლევს“. ამავე იეშთ-სადე-ში აგრეთვე ნათქვამია, რომ მითრა, ვრცელი საძოვრების მფლობელი, თავისი გაცისკროვნებული სამყაროდან ვარსკვლავებით შემკული ეტლით გან ადის, რომელსაც თეთრი ფერის და ოქროს ჩლიქებიანი ოთხი კვიცი მიაქროლებსო. ის, როგორც სინათლის და კეთილი ღვთაება, ყოველგვარ სიბნელესა და ბოროტებას სასტიკად სდევნის. ამიტომ მითრა ჰიმნებში გამოყვანილია, როგორც კეთილთა მფარველი და დაჩაგრულთა მოსარჩლე. ამასთანავე მითრა განსაკუთრებით წარმოდგენილია, რო-

1) James Darmesteter, Ormazd et Ahriman, Paris 1877, chapitre VIII, Varuna et Mitra—Ahura et Mitra. გვ. 62-66.; З. Рагозин на, История Мидии, СПб. 1903 г. გვ. 42—44.; А. Барт, Религии Индии Моск. 1897 г. გვ. 71—72.

2) იეშთ-სადე-ში მოთავსებულია მითრას და სხვა იაზატათა (კეთილი სულეების) სავედრებელი ლოცვები და ჰიმნები და შეადგენს მცირე ავესტას. (Khorda-Avesta): об. J. Darmesteter, Le Zend-Avesta, II. Volumentar über Khorda-Avesta, Mihir yasht, გვ. 441—480. F. Spiegel, Com. გვ. 546—586. das Avesta, II Band, Wien, 1868, Khorda-Avesta, Mihir-yasht

გორც ძლიერი მხედარი და მხედართა მფარველი. იესო-სადე-ს ერთ-ერთს ჰიმნში ნათქვამია: „მითრა ვერცხლის ჩაფხუტიანი მხედარია, ტანზე აცვია ოქროს აბჯარი, ჰკიდია გამგმირავი ხანჯალი, ხელში უჭირავს გრძელი მახვილი და თეთრ ცხენზე ზის“. მითრამ ძილი არ იცის, მუდამ ფხიზლად იცავს აპურა-მაზდას ქმნილებათ. ის ყველა ღვთაებაზე უმამაცესი და უძლიერესია, მეტად ფხიზელი, მეტად სწრაფი და ყველაზე მეტად ეშმაკთა მმუსრავი. ლაშქრობის წინ მორწმუნენი აპურა-მაზდასთან მითრასაც ვედრებით მიმართავენ, და მას მტრებზე გამარჯვებას შესთხოვენ. მითრა ათასი თვალით და ყურითაა შეიარაღებული. ის ყველაფერს ჰხედავს, მას ყოველივე ესმის.

ერთი სიტყვით, აქ მოყვანილი მოკლე ცნობებიდან უკვე თვალსაჩინოდ ირკვევა, რომ მითრა აპურა-მაზდას მეორე პირს წარმოადგენდა, ებრძოდა ბოროტებას და კეთილმორწმუნეების მფარველ ღვთაებად ითვლებოდა.

ძველ სპარსეთში მითრას კულტი განსაკუთრებით აქემენიდების დროს გაძლიერდა: ის მხედართა მფარველ ღვთაებად იყო აღიარებული და მის სახელწოდებას თვით სპარსეთის მეფეები და სარდლებიც ატარებდნენ. დარ ას მეფემ (485 წ. ქრ. წ.) მითრას გამოხატულება სამეფო სასაჯლოს თვალსაჩინოდ აღვილზე მოათავსა. არტაქსერქს მნემონმა (358 წ. ქრ. წ.) მითრას ქანდაკება თავისი სასახლის ტაძარში მოათავსა¹. ამიერიდან მითრა სპარსეთის მეფეების მიერვე ღვთაებად იქცა, მის სახელს ისინი ფიცულობდნენ და მას ცხენებს სწირავდნენ. სპარსეთის სამეფო ჯარს წინ მუდამ მიუძღოდა მითრასადმი შეწირული ეტლი, რომელშიაც ექვსი თეთრი ცხენი იყო შებმული. ამიტომ, სადაც სპარსეთის ძლევამოსილი ჯარი შედიოდა, იქ მას თავისი მფარველი ღვთაების მითრას კულტიც შექონდა და მაზდეანობასთან ერთად მითრაიზმსაც ავრცელებდა.

ამით აიხსნება ნ. კუნის აზრით ის გარემოება, რომ მითრას კულტი ასე სწრაფად ვრცელდებოდა მცირე აზიაში, განსაკუთრებით პონტოსა და კაბადუქიაში, სადაც ბატონობდნენ სპარსელი არისტოკრატები და სადაც მითრას კულტის და ადგილობრივ ღვთაებათა ერთგვარი გადაჯვარედინება მოხდა; ჩქარა კაბადუქია მითრაიზმის რწმენის გამტარებელ სადგურადაც იქცა, საიდანაც მითრას კულტი მთელს იმდროინდელ მსოფლიოში არაჩვეულებრივი სისწრაფით ვრცელდებოდა².

¹) Бетани и Дуглас, Великие религии Востока, Москва 1899, 83. 293.

²) Н. А. Кун, Предшественники христианства, Москва 1922 г. 83. 123.

საქართველოს
მეცნიერებათა
აკადემიის
გამომცემლობა

მაგრამ, ჩვენის აზრით, მხოლოდ ამ გარემოებით არ უნდა აიხსნებოდეს მითრაიზმის მცირე აზიაში ასეთი გავრცელების მიზეზები; აქ აღმოჩენილი ხეთური ძეგლები მოწმობენ, რომ მცირე აზიაში მითრას კულტი აქემენიდების გაბატონებამდე უნდა არსებულებოდა.

1906 წელს ჰ. ვინკლერის მიერ მცირე აზიაში (ბოლანჯოიში) აღმოჩენილ სახელმწიფო არქივის ტექსტებში ხეთელი ნეფეები სხვა ღმერთებთან ერთად, მიტანიურ ენით აგრეთვე ღვთაება „Mitrassil“-საც (მიტრასილ) იმეორებენ. (*Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft. № 35*). აღნიშნული არქივი ეკუთვნის 1500 წ. ქრ. წინ და, როგორც ხეთების ისტორიის მკვლევარნი ამტკიცებენ, ხეთების პოლიტიკურ-კულტურული ბატონობა გავრცელებული უნდა ყოფილიყო მთელს მცირე აზიაში და კავკასიაში¹. ამიტომ შესაძლებელია ღვთაება მითრას კულტი მიტანიელების და ხეთების გავლენით გავრცელებული ყოფილიყო მთელს აღნიშნულ ტერიტორიაზე მოსახლე ეროვნებათა შორის და ამ გარემოებითაც უნდა აიხსნებოდეს, რომ პონტოში, კაბადუკიაში და საზოგადოდ მცირე აზიაში აქემენიდების იქ ბატონობის დროს მათ შორის მითრას კულტიც ასე სწრაფად და ადვილად ვრცელდებოდა. მით უმეტეს ჩვენ ვიცით, რომ აქემენიდური სპარსეთი კულტუროსანი აღმოსავლეთის პირდაპირი მემკვიდრე იყო და ის ჩქარა მოექცა მის მიერვე დაპყრობილ შუამდინარის ერების კულტურულ-სარწმუნოებრივი გავლენის ქვეშ და აღმოსავლეთის ახალი რწმენით გაპოხიერებული და აქემენიდების მიერ განახლებული და გაძლიერებული ღვთაება მითრა ხელმეორედ მოევლინა იმდროინდელ მსოფლიოს.

მითრას კულტი გავრცელებული იყო აგრეთვე ძველ სომხეთშიც² და მას „*Մէհր*“ „მეჰრ“ ეწოდებოდა; მას აგათანგელოსი ორმუზდის შვილს უწოდებს³. მითრას სიმდიდრით განთქმული ტაძარი სომხეთში ძველ ბაგარინჯში იმყოფებოდა⁴. სომხური მითრას ღვთაებრიობის ხილული განსახიერება ორგვარი იყო: „*Արեգ-ակն*“ (არეგ-აკნ) მზის თვალი—ორმუზდის თვალი ან ხილული მზე, რო-

¹) Проф. А. Захаров, Хеттский вопрос: *Новый Восток* 1923. I, 251—258.

²) F. Cumont, op. cit., t. I, გვ. 13—20; Н. О. Эмин, Очерк по религии армян: Исследования и статьи, Москва, 1896 г. გვ. 26—28.

³) Agathange, Histoire du regne de Tiridate (Langlois, Hist. anc. de l'Arménie, t. I, p. 168).

⁴) Мойсей Хоренский, История Армении, Моск. 1858 г. кн. II, гл. VIII.

მელიც იმავე დროს მამრობითი სქესის ცეცხლის სიმბოლოა. მეორე, „*Λουξιν*“ (ლუსინ) „მთვარე“ დედრობითი სქესის ცეცხლის სიმბოლო იყო, რომელსაც მოსე ხორენელი ცეცხლის-დას უწოდებს. მითრას განსახიერების ამ ორი ღვთაების უმთავრესი ტადარი სომხეთის ძველ სატახტო ქალაქში არმავირში ყოფილა, სადაც მათი კერპები სვენებულა და გაუქრობელი ცეცხლი ნთებულა. ძველ სომხეთში მითრას კულტი განსაკუთრებით მხედრობაში ყოფილა გავრცელებული და თვით სომხეთის მეფეებიც, რომლებსაც სპარსეთის მეფეებთან დინასტიური კავშირიც ჰქონდათ, ხშირად მითრას სახელწოდებასაც ატარებდნენ.

ახლა ჩვენ უნდა გამოვარკვიოთ, არსებობდა თუ არა წარმართულ საქართველოში მითრას კულტი?

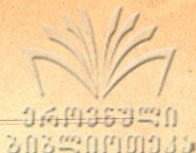
თუ ჩვენ ამ მიზნით თვალს გადავავლებთ ქართულ ღვთაებათა პანთეონს, მასში ამგვარი სახელწოდების ღვთაებას ვერ ვიპოვიოთ. არც ქართულ საისტორიო წყაროებში და ნივთიერ ძეგლებში მოიპოვება მის შესახებ პირდაპირი ცნობები. მაგრამ მიუხედავად ამისა ქართველი ტომების მოძრაობის ისტორიული გზები და მათი მჭიდრო კულტურული და სარწმუნოებრივი კავშირი აღმოსავლეთის კულტუროსან ერებთან გვიკარნახებს ჩვენ ვიფიქროთ, რომ მითრაიზმის უნივერსალური რწმენა ქართველებშიაც უნდა ყოფილიყო გავრცელებული.

ქართულ უძველეს მატთანში „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში ქართველთა მთავარ ღვთაებად არმაზია მოხსენებული, იგივე აჰურამაზდა¹. სომეხთა ისტორიკოსის მოსე ხორენელის ცნობით ქართველები არმაზს (აჰურამაზდას) დილა აღრიან თავიანთ სახლების ბანიდან თაყვანს სცემდნენ თურმე². ხოლო ღვთაება არმაზის და ცეცხლის თაყვანისცემის კულტის საქართველოში არსებობა³ თავისთავად ჰგულისხმობს მითრას რწმენის ჩვენში არსებობასაც, რომელიც აჰურამაზდას მეორე პირად ითვლებოდა. ამის გარდა თვით მაზდეანური მოძღვრების გავრცელებაც ქართველთა შორის მითრას გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა, რადგანაც მაზდეანიზმის მთელი

¹) Е. Такайшвили, მოქცევაჲ ქართლისაჲ: Опис. рукоп. общ. распр. грам. т. II, გვ. 751.

²) Моисей Хоренский, op. cit. кн. II, гл. 86.

³) იაკობ ხუცესი, წამებაჲ წმიდისა შუშანიკისი, ქუთ. 1917 წ., ივ. ჯავახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია, წ. I, ტფილ. 1913 წ. გვ. 169—248; Н. Марр, Боги языческой Грузии, СПб. 1901 წ. ამასთანავე აჰურამაზდა (არმაზი) ყველა თავისი ატრიბუტებით გამოხატული იყო ძველ ქართულ ფულგებზე: იბ. М. Баратаев, Нумизмат. факты Груз. царства СПб. 1844 г. გვ. 17—28, tab. I, II.

მოძღვრება და მისი სიწმინდის დაცვა-გატარება უმთავრესად მით-
რაზე იყო დამყარებული.

წარმართულ საქართველოში მითრას რწმენის არსებობის შე-
სახებ პირველად ნიკ. მარმა აღნიშნა და ქართული პანთეონის
შვიდ ღვთაებათა შორის ზადენი მან მითრად აღიარა. ნ. მარი
ამბობს: „ზადენი აუცილებლად ავესტის „yazata“-ს, ან სპარსულ
„yazdan“-ს წარმოადგენს, რომელიც კეთილ გენიას ნიშნავს, განსა-
კუთრებით მითრას და შემდეგ საზოგადოდ კეთილ ღვთაებას“-ო¹.
ამასთანავე ის ამბობს, რომ ქართულ მატრიანებში არმაზის შემდეგ
მეორე ადგილას ზადენ-მითრას მოხსენიება სრულიად ეთანხმება მას,
რომ მითრა მაზდეანურ მოძღვრებაში აჰურა-მაზდას შემდეგ ერთი
უმთავრესი ღვთაებათაგანია. ნ. მარის ეს მოსაზრება სრულიად
ეთანხმება მითრას ჰინების შინაარსს, სადაც ის ხშირად იხსენიება
„იაზატად“ ე. ი. კეთილ არსებად.

ამავე აზრისაა ო. ფონ-ვეზენდონკის თავის გამოკვლევა-
ში „ქართული წარმართობის შესახებ“; ის სხვათა-შორის ამბობს:
„ქართული ზადენი მითრას უნდა უდრიდეს, რადგანაც იბერიაში
მიღებული იყო მზის ღვთაების თაყვანისცემა, და ამიტომ არაფერი
ეწინააღმდეგება იმას, რომ ჩვენ ეს დავინახოთ ზადენში, რომელიც
უნდა იყოს ირანულ მითრას შესატყვისი ღვთაება“-ო.

ირანული მითრა-იაზატასი და ქართული ზადენის ერთიდაიგივე-
ობა სარწმუნო გახდება, თუ ჩვენ ქართველ ხალხში დღემდე დაცულ წარ-
მართული ხასიათის სალოცავებსა და რიტუალურ წესებს მივმართავთ.

როგორც ჩვენ აღვნიშნეთ, აჰურა-მაზდას განუწყვეტელი ბრძო-
ლა ბოროტი ღვთაების არიმანის დასათრგუნავად უმთავრესად დამ-
ყარებული იყო იმ კეთილ გენიებზე ან სულებზე, რომლებსაც იაზა-
ტებს უწოდებდნენ. მათ შორის პირველობდა მითრა (სამყაროს გამ-
გებელი და მებრძოლ ლაშქართა სარდალი) და ათარი (უხილავი
წმ. ცეცხლი). ამ ორივე კეთილი გენიის კულტი ქართულ ხალხურ
რწმენაში დღემდეა დაცული. მაგალითად, დიდმარხვის აღება ღამეს
სამეგრელოში ასრულებენ სალოცავ „უინი ანთარს“³ (ზეციერი
ანთარი). ამ დღეს მეგრელები კერაზე აცხობენ ოთხკუთხედი ფორმის
მოზრდილ ყველიან კვერს, რომელსაც ჯერ სუროს ფოთლებში შეა-

1) Н. Марр, *op. cit.*, 83. 7.

2) O. von Wesendonk, *Über georgisches Heidentum*. Leip-
zig. 1924. 83. 84.

3) И. Кобалия, Из мифической Колхиды: *СМОМПК вып.*
XXXII, от. III, 83. 99-100.

ხვევენ და შემდეგ ზედ ნაღვერდალს დააყრიან. ვახშმის წინ ოჯახის უფროსი მამაკაცი კერასთან მივა, ნამცხვარს ნაცარს და სუროს მოაცლის, კვერს ზედ კერაზე ოთხკუთხედ ნაჭრებად დასჭრის და შემდეგ ვედრებას წარმოსთქვამს:

ჟინი ანთარი, პანტენი გომორძ- ზეციერო ანთარო, ბატონო-
გვილი! გამარჯვებულო!

ჩქიმი ორინჯი სი ამიშინი! ჩემი საქონელი შენ გაამრავლე!
ოშოშო გეშაფკოფუნდე დო მუთას ასობით ვიჭერდე და არაფერი
მააკორდედასენი, უხაფუ დო აკლდებოდეს, უშობელსა და
ხაფილც ვაიშებჩინენდე თეში. ხბოიანს ვერ ვარჩევდე ისე.

ღვთაება ანთარი აფხაზეთშიაც ცნობილია „აფთარ“-ის სახელით. აქაც ის ოჯახისა და შინაური პირუტყვის მფარველ ღვთაებად ითვლება. აფთარს აფხაზები „ღმერთმანი“-ს მაგიერ ფიცულობენ თურმე. ამის გარდა, როდესაც მათში მეხნაკრავი პირუტყვი კვდება, რასაც იქ დიდ ცოდვად სთვლიან, აფხაზები მაშინვე შეუღლებიან ამ წმინდა პირუტყვის „გასვენებას“ შემდეგი გალობით:

ვაე ტლარ!
აფთარ ეტლარ!
ეტლარ ჩოფჰარ!
ჩოფჰარ ეტლარ!¹

ამ სიტყვების აზრი და მნიშვნელობა დღეს აფხაზებისათვის უკვე გაუგებარია, მაგრამ აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ამ საგალობელში ისინი მიმართავენ ღვთაება აფთარს.

ეს აფხაზური „აფთარი“ და მეგრული „ჟინი ანთარი“² არის ავესტაში მოხსენებული იაზატა (კეთილი სული) ādar-ātar-ათარი, რომელიც ცეცხლის ღვთაება იყო, და ის ავესტაში წოდებულია აჰურა-მაზდას შვილად.

ათარი როგორც ცეცხლის ღვთაება ადამიანის ოჯახთან მეტად ახლოს იდგა, შეიძლება ითქვას, რომ ის ოჯახის კერაზე იჯდა და მის მფარველად ითვლებოდა. ამიტომ მაზდეანური ოჯახის უხუცესი წევრი ათარს მფარველობისათვის თხოვნით მიმართავდა და, თუ ოჯახი კერის ცეცხლის სიწმინდეს სათანადოდ ინახავდა და ათარსაც ზვარაქს სწირავდა, მაშინ ათარი მას ასეთ კურთხევას უგზავ-

1) ნ. ჯანაშია, აფხაზები, „მოამბე“ 1897 № II, გვ. 70; პ. გიორგაძე: ივერია 1883 წ. № 180 ს. Званба, Абхазская мифология, Кавказ 1855 г. № 81. ივ. ჯავახიშვილი, ქ. ერის ისტ. წ. I, გვ. 132—133.

2) И. Кипшидзе, Грамматика Мингрельского (Иверского) языка, СПб. 1914 г. об. სიტყვა „ანთარი ჟინი“ გვ. 194—195.

ნიდა: „გავიმრავლდეს შენ საქონლის ჯოგები და შვილები... იყავ მოელს სიცოცხლეში მუდმივ სულიერ ღებნაში... და სხვა. 1.

აქედან უკვე ნათლად ირკვევა მეგრულ-აფხაზურ ანთარ-აფთარის და ირანული ათარის ერთდაიგივეობა, როგორც სახელწოდებით, ისე მათთან დაკავშირებული რწმენითა და რიტუალობით. ათარის კულტის არსებობა კი თავისთავად ჰგულისხმობს მითრას კულტის ჩვენში არსებობას: მითრას ციურ ეტლს ცეცხლოვანი ათარი ხომ მუდამ უკან მისდევდა.

რომ ეს ასე იყო, ამას მოწმობს დასავლეთ საქართველოში დღემდე დაცული ერთი ფრიად საყურადღებო სალოცავი, რომელსაც მეგრელები „მირსობა“-ს, ან „მისრობა“-ს უწოდებენ, სვანები, „მეფსარიბა“-ს და გურულები კი „მოისარობა“-ს.

მირსობას ნეგრელები დიდმარხვის დაწყებამდე იხდიან, ამ დღისათვის საგანგებოდ ასუქებენ ღორს, რომელსაც „ომირსე“ ეწოდება. მირსობა დღეს, ხუთშაბათს (მეგრ. ცაშხა), ოჯახის უფროსი ამ ღორს კერის გარშემო რამდენჯერმე შემოატარებს შემდეგი ლოცვით:

დღარი მირსობაში მოზოჯუა!
მა დო ჩქიმი ჩილი დო სქუას
ბედი მეჩი, ბედნიერო დაარინე,
ირი ალიანი დო ჩალიანი
ქეგარაქი, ირი უბადო შარას,
წყარც სი დოთხილე, სქანი
სახელი ხვამელი.

დღეს მირსობის მობრძანება!
მე და ჩემ ცოლს და შვილს
ბედი მიეცი, ბედნიერად ამყოფე,
ყოველი ალიანი ღ ჩალიანი (სიავე)
გაუქარვე, ყოველ ავი გზისაგან,
წყლისაგან შენ დაიცავი, შენ
სახელ დალოცვილო! 2

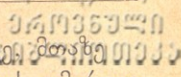
ლოცვის დასასრულს ღორს დაჰკლავენ. შემდეგ ოჯახის დიახლისი ოჯახის თვითეული წევრისათვის ორ-ორ მრგვალ კვერს და კვერცხს ხარშავს. სადილის წინ ოჯახის წევრები უფროს-უმცროსობით კერასთან მდგარ ტაბაკთან მივლენ და სათითაოდ აიღებენ თავიანთ კვერებსა და კვერცხებს, თვალებზე მიიფარებენ, თან ატრიალებენ და შემდეგ ლოცვას წარმოსთქვამენ:

წმ. მირსა! ამუდლა ვხამულენქი
ჩქიმი თოლიში სასიმთელოთ
კვერცხით დო ხვიანდით, უბადო
თოლიში ქუა, უბადო თოლიში
ფაცუსუა შორიშა ქეგომირაქი
გოლას ქანჯი მეფურინუნდას

წმ. მირსა! დღეს ვლოცულობ
ჩემი თვალის სიმრთელისათვის
კვერცხით და კვერით, ავი
თვალის ტკივილი, ავი თვალის
დაწირპლვა შორს გამიქარვე.
მთაზე ბუზი მიფრინავდეს

1) J. Darmesteter, op. cit., II Vol. Khorda Avesta--atash nyaysh, გვ. 705--708; З. Рагозина, op. cit., გვ. 93.

2) И. Кобалия, op. cit., გვ. 98.

ჩქიმ თოლს ქააძირი, გოლას	ჩემს თვალს დაანახვე,
ქიკიტია მეხოხუნდას, ღორონთი,	ქიანქველა მიცოცავდეს, ღმერთო
ჩქიმ თოლს ქააძირი.	ჩემს თვალს დაანახვე,
ჩქიმ თოლიში ნაქიმინათი	ჩემი თვალის ნაქნართ ჩემი
ჩქიმი გური გაახარი.	გული გაახარე ¹ .

ამ ლოცვის დასასრულს კვერს და კვერცხს იქვე შესჭამენ.

ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ სამეგრელოში, თუ ვინმეს რაიმე უბედურება ეწია ან ცეცხლისაგან ზიანი მოუვიდა, ამას მირსას განრისხებით ხსნიან და მიზეზის გასაგებად მკითხავთან გარბიან.

მირსობას სვანებიც იხდიან, რომლებიც თავიანთ „მესარიობა“-ს დიდის ზეიმით ეგებებიან. მესარიობა სვანეთში თითქმის ორი კვირა გრძელდება და ყველიერის ორშაბათს თავდება. მესარიობის პარასკევს ოჯახის უფროსი ამ დღისათვის საგანგებოდ გასუქებულ ღორს ჰკლავს, რომლის ხორცის ჭამა გალოცვამდე აკრძალულია. შემდეგ ოჯახის თვითეული წევრისთვის თვალის კაკლის ზომის და ფორმის თვალის კვერებს აცხობენ. მეორე დღეს შაბათს ოჯახის უფროსი სამეფსარობო ღორს და კვერებს თაბახზე დაალაგებს და შემდეგ ლოცვას წარმოსთქვამს:

ხატ მქესარაჲშ, სი ლოგვემდ	ხატო მემისარისაო, შენ შეგვეწიე
ი ლოგმეკერ, თქრალე მაზიგ	და მოგვეხმარე, თვალების ჭირი
ოგქაბენ, მარქმი ნაშვდობოშ	მოგვაშორე, კაცების მშვიდობით
ოგხნდ, კუმაშ ოგფიშირ ²	გავეახარე, საქონელი გავვიმრავლე

და სხვა.

ამ სალოცავს გურიაშიაც იხდიან და მას „მოისარიობა“-ს უწოდებენ. მოისარიობას ოჯახის უფროსი პატარა ცომს მოხელავს, შემდეგ მას ორ პატარა გუნდას მოსწყვეტს და ოჯახის წევრებს სათითაოდ გამოუძახებს. ოჯახის უფროსი ამ ცომის გუნდას თვითეულ მათგანს ორივე თვალის გარშემო შემოუტრიალებს და თან მოისარს შესთხოვს მათი თვალის საღობას და შემდეგ შენალოც გუნდას სუფთა წყალში ჩაადგებს. დასასრულ, ცომის გუნდიან წყალს ოჯახის დიასახლისის აიღებს და სადმე სუფთა წყალში ან მდინარეში ჩაღვრის³.

1) ამოღებულია ჩემ მიერ 1923 წ. შვერბილი და ჯერ დაუბეჭდავი სამეგრელოს ეთნოგრაფიული მასალებიდან.

2) Апреен Опиани, Сван. тексты на Лашхском наречии. *Мат. по Яфет. Языкозн*, IX, Петроград - 1917 г. გვ. 18.

3) Т. М а м а л а д з е, Народн. обыч. и повер. Гурийцев: *СМОМПК вып. XVII, отд. II*. გვ. 41.

თუ ჩვენ ახლა მეგრულ-სვანურ-გურულ მირსობას მითრას რწმენას და მის რიტუალს შევადარებთ, მათ შორის ბევრ საგულისხმო მსგავსებას აღმოვაჩინოთ. გარდა სახელწოდების მხრივ მსგავსებისა (ავესტას Mithra¹, მეგრ. „მირსა“, სვან. „მეფსარიბ“, გურ. „მოსარიობა“) ირანულ მითრას და ქართულ შესატყვის რწმენას რამდენი შინაგანი მომენტიც აახლოვებს ერთმანერთს.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დასავლეთ საქართველოს მირსობა საზოგადოდ თვალის სალოცავია, რომელიც მუდამ სინათლის ემბლემა იყო. მირსობას მსხვერპლად ღორს სწირავენ. ხმარობენ მოხარულ მრგვალ კვერებს, კვერცხებს და სუფთა წყალს. მირსობას თებერვალში იხდიან, სამეგრელოში ხუთშაბათ დღეს.

ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ მირსასავით ღვთაება მითრაც აჭურა-მაზდას თვალად იწოდებოდა და მითრას ემბლემად თვალის გამოხატულება იყო მიღებული. ძველ სომხეთში მზე და მთვრე მითრას თვალად იწოდებოდა.

კვერცხი, როგორც სიცოცხლის სიმბოლო, მითრას მომდევართა შორის ამ ღვთაების სიმბოლოდ იყო აღიარებული. ამის შესახებ „ვედაში“ ნათქვამია, რომ მითრა მზე თვალი ღვთაებისა, კვერცხისაგან შობილი დიდად ეხმარება „სვეითრებს“ (კეთილ სულებს) ბოროტების დათრგუნვაში.

მაგრამ მირსობის რიტუალში ფრიად საყურადღებო მოვლენას ღორის მსხვერპლად შეწირვა წარმოადგენს. გარეული ტახი იეშთსადეში პატივისცემითაა მოხსენებული, როგორც მითრას ცხოველი და იმის შესახებ იქ ნათქვამია: „ამ სასარგებლო ცხოველის მოდგმა მეორედ მკვდრეთით აღდგომამდე უნდა გაგრძელდეს“-ო². ამის გარდა, ვესტას ერთს მუხლში ნათქვამია, რომ, როდესაც მითრა ბნელი ძალების დასათრგუნავად ეტლით გამოდის, მას წინ მიუძღვით „ვერეთრაგნა“ (გამარჯვება) და „ბრძენთა ფიცი“, რომლებიც გარეული ღორის სახით არიან წარმოდგენილი და თავიანთი მახვილი ეშვებით ბოროტ სულებს ჰმუსსრავენო. ღორის დაკავშირებას მითრას კულტთან აგრეთვე მოწმობენ ტოანსილვანიაში, მარსელში, ტიროლსა და მანჰაიმში აღმოჩენილი მითრას ბარელიეფები, სადაც სხვა ცხოველებთან ერთად მითრას გვერდით ღორიცაა გამოხატული³.

¹) გამოითქმოდა დაახლოვებით „მისრა“-დ: იხ. В. Миллер სიტყვა Мнѳра: Энцикл. сл. Брок. Ефрон, წ. 38.

²) Josep de Hammer, Mithriaca ou Les Mithria, vol I, Paris, 1833, გვ. 40.

³) J. Hammer, Op. cit, vol. II. Atlas, planches III, V; F. Cumont, Op. cit, t. II, Fig. 115, 218.

ამ მხრივ ქართული მირსობა საყურადღებო მასალას მითრათვის ისტორიის შესასწავლად. ის თავისი რიტუალობით და ომირსე ღორით აშკარად გვიჩვენებს მითრას ბარელიეფებზე გამოხატული ღორის დანიშნულებას. ამასთან დაკავშირებით ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ წარმართულ საქართველოში ღორი წმ. მუხასთან დაკავშირებით ტოტემად ითვლებოდა და ის მზის ღვთაებისადმი იყო შეწირული¹. მითრაც ხომ მზისა და სინათლის ღვთაება იყო, რომლის წმ. ცხოველთა შორის ღორის ტოტემსაც საპატიო ადგილი ეჭირა. ამიტომ, როგორც მირსობის რიტუალის შესწავლიდან ირკვევა, ჩვენს წარმართ წინაპრებს მახდენური რწმენის შეთვისებისას ღორის არსებული კულტი მირსასთან დაუკავშირებიათ, რაც სრულიად ეთანხმებოდა მითრათვის მოძღვრებას.

რომ ეს ასე უნდა ყოფილიყო და საქართველოში მითრას კულტი არსებობდა, ამას მოწმობს საქართველოს რელიგიურ ცენტრში, მცხეთაში, აღმოჩენილი ძვირფასი რიტუალური ჭურჭლის ცალი ყური, რომელზედაც საუცხოვო მაღალი ხელოვნებით ამოკვეთილია ღვთაება მითრას სახე მისი დამახასიათებელი ატრიბუტებით². (იხ. ტაბ. VIII).

ამ ძვირფასი ჭურჭლის ყურზე მითრა წარმოდგენილია დაღოფორის (ძანაძანაძე) ჩვეულებრივი პოზით და ოქროს წამოსასხამით. თავზე მას ქუდი (ტიარა) ხურავს და მიყრდნობილია გრძელ ჯოხზე³. ორივე მხრივ ხვეულ წრეში გამოსახულია მზის ოქროს როზეტი, როგორც მისი ღვთაებრივი ემბლემა.

მითრას კვარცხლბეკის გასწვრივ მარჯვენა მხარეზე გამოქანდაკებულია ტახის ოქროს თავი და მარცხენაზე კი მოოქრული ქურა. ყურის ორივე ბოლოში გამოქანდაკებულია ყორანის თავი,

1) სერგი მაკალათია, ახალწელიწადი საქართველოში, ტფილისი 1927 წ. გვ. 39—50.

2) ეს ნივთი შუშის ვაზებთან ერთად აღმოუჩენიათ მცხეთაში, სვეტიცხოვლის გალავანის მახლობლად და საქართველოს ექსარხოზს იოანიკის შემოღწირავს დაახლოებით (1879 წ.) ყოფილ კავკასიის მუზეუმისათვის (საქართველოს მუზეუმი)-ის შეტანილია 2227 ნომრის ქვეშ „Коллекция Кавк. Музея“, т. V, Археол. 1902 г. ჭურჭლის ეს ყური ვერცხლისაა და ზედ გადაკრული აქვს მუქი ნაცრისფერი მინაქრისებური ნივთიერება. მისი შუა ნაწილის სიმაღლე უდრის 45 mm, თვით ღვთაების სიმაღლე კი 35 mm. ყურის ორივე ბოლოს შორის არსებული მანძილი უდრის 93 mm. წონით 83 გრამია.

3) ხანჯალთან ერთად ჯოხიც მითრას ერთი საომარი იარაღთაგანი იყო, რომლითაც ის ბოროტ ძალებს ებრძოდა. J. Hammer, Op. cit. 26; ჯოხით მითრა ბარელიეფზედაც ხშირად არის გამოხატული: Cumont, op. cit., II, Fig. № 11.

ოქროს ყურით, თვალთ და ნესტოთი¹. თავისი დანიშნულებითვე ეს ჭურჭელი საპკურებელი წყლის შესანახი უნდა ყოფილიყო; ამგვარი ყურიანი ჭურჭელი ხშირად არის ხოლმე გამოხატული მითრას ბარელიეფებზე².

ამ მხრივ საინტერესოა აგრეთვე 1925 წ. სოფ. საჩინოში (ზუგდიდის მაზრა) აღმოჩენილი ბრინჯაოს ქანდაკება, რომელიც ჩვენ მითრას ქანდაკებად მიგვაჩნია.

ამ ღვთაებას თან არ ახლავს მისი დამახასიათებელი ატრიბუტები, მას მხოლოდ თავზე ხურავს მითრასებური წოპიანი ქუდი და მხარზე შერჩენია წამოსასხამის ნაწილი³.

ამასთან დაკავშირებით ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ თვით ქართული არმაზი თავისი ღვთაებრივი ატრიბუტებით უფრო მითრას წააგავდა, ვიდრე აჭურა-მაზდას. მემატეანე მას ასე აგვიწერს: „ვიხილე და აჰადგა კაცი ერთი სპილენძისაჲ: და ტანსა მისსა ეცუა ჯაქვ: ოქროსაჲ: და ჩაფხუტი ოქროსაჲ: და სამკარნი ესხნეს: და კელსა მისსა აქუნდა კრმალი ღესული“. (მოქცევაჲ ქართლისაჲ, შატბერ. ტექსტი: ე. თაყაიშვილი, Описание II, 752).

მითრაც ასეა წარმოდგენილი თითქმის ყველა აღმოჩენილ ბარელიეფებზე. მას ასხია სამხარი, ხურავს ჩაფხუტისებური ფრიგიული ქუდი და ხელში უჭირავს ალესილი ხანჯალი, რომლითაც ის ხარსა ჰკლავს⁴.

ერთი სიტყვით, მცხეთაში აღმოჩენილი ბარელიეფური ნივთიდან და აქ მოყვანილ მემატეანის აღწერილობიდან საკმაო ნათლად ირკვევა ქართული მირსას ღვთაებრივი სახე.

ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ დასავლეთ საქართველოში მირსობას თებერვალში იხდიან, როგორც ეს აღმოსავლეთის ქვეყნებში იყო მიღებული. მაგრამ საგულისხმოა ის გარემოება, რომ მეგრელები მირსობას ხუთშაბათობით იხდიან, რომელსაც „ცააშხა“ (ცის დღე) ეწოდება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ხუთშაბათი ჩვენში მი-

¹) ცეცხლოვანი ჭურები, მისი, როგორც სინათლის ღვთაების ნივთიერი გამოხატულება და მისანი ყორანი, რომელიც მითრასა და აჭურა-მაზდას შორის ელჩობდა, გამოხატულია მითრას თითქმის ყველა ბარელიეფებზე F. Cumont Op. cit., II, Fig. №№ 23, 63, 169, 403 და სხვა.

²) F. Cumont, Op. cit. Fig №№ 61, 215, 218, 283 და სხვა.

³) მისი სიმაღლე უდრის—16 $\frac{1}{2}$ სანტ.; წონით—390 გრ. ამ ქანდაკებას მალღა აშვერილი მარცხენა ხელი მოტეხილი აქვს. ქანდაკება დაცულია ზუგდიდის მუზეუმში; მისი ფოტოგრაფიული სურათის მოწოდებისათვის მადლობას მოვასხნებ მუზეუმის გამგეს ა. ქ ა ნ ტ უ რ ი ა ს.

⁴) F. Cumont, Op. cit., II, Fig №№ 28, 51, 178, 290, და სხვა.

კუთვნილი ყოფილიყო მითრასადმი, რომელიც ბრწყინვალე მსახურს მსახურად მეთუფედ ითვლებოდა და შხის, ჴთვარისა და ვარსკვლავების დახმარებით ბნელ ძალებს გამუდმებით ებრძოდა.

ამის გარდა, მითრას კულტის არსებობას საქართველოში ისიც მოწმობს, რომ თვით ქართველი მეფეებიც-კი მის სახელწოდებას ატარებდენ. მაგალითად, მიჰრდატი ფარსმან მეფის შვილი, მიჰრანი ან მირიანი ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფე, მიჰრანი ქართლის პიტიახში და სხვა.

მითრა, როგორც მეომართა ღვთაება და მძლეობის სიმბოლო, მეტად მიმზიდველი უნდა ყოფილიყო ქართული მხედრობისათვის-ამას მოწმობს ქართული ხალხური ეპოსი, რომელშიაც წითელი ზოლივით გატარებულია კეთილ და ბოროტ ძალებს შორის დაუსრულებელი ბრძოლები დევ-გმირთა სახით.

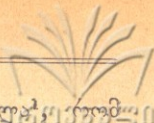
ამგვარი ეპიური ხასიათის შემოქმედების ნიმუშს, სხვათაშორის, წარმოადგენს ქართული უძველესი სარწმუნოებრივი თქმულება ამირანზე. პროფ. ი. ვ. ჯავახიშვილმა ამირანის სახელწოდების წარმოშობის შესახებ სამართლიანად აღნიშნა: „შესაძლებელია ქართულ თქმულებაში თავდაპირველადაც გმირის სახელს ბგერა „ჰაე“-ცა ჰქონდა და იქნებ „ამირან“-ად გამოითქმებოდა, რაც თავის მხრივ „მიჰრან“-ს, „ამითრან“-ს, „მითრა“-ს უდრის“-ო¹.

მაგრამ ქართული ამირანი შეიძლება არა მარტო სახელწოდებით ენათესავებოდეს მითრას, არამედ თავისი შინაარსით და საგმირო თავგადასავალით. და, თუ ჩვენ ამირანზე თქმულებას და შაჰ-ნამეს ქართულ ვერსიებს შევადარებთ ავესტის ტექსტების შინაარსს და მითრას შესახებ არსებულ მითებს, მათ შორის ამ მხრივ მსგავსებას აღმოვაჩენთ.

ირანულისა და ქართული მითების ამგვარი მსგავსება, ჩვენის აზრით, უნდა აიხსნებოდეს ერთისადიამავე ღვთაების კულტის არსებობით. ეს ღვთაება მითრა იყო, რომელმაც უძველესი ქართული სარწმუნოებრივი განცდებისა და რიტუალის ნიადაგზე მიიღო ადგილობრივი ღვთაების მირსას განსახიერება: მას, როგორც სინათლისა და კეთილისათვის მებრძოლ ღვთაებას, ქართული რელიგიური გენია შესაფერის მითს უქმნიდა, რომელმაც საგმირო თქმულებებისა და ზღაპრების სახით ჩვენამდე მოაღწია.

მაგრამ მირსას მთლიანი სახის აღსადგენად საჭიროა ქართული ხალხური, უკვე ქრისტიანული მოძღვრების ფენით დაფარული, რწმე-

¹) ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქ. ერის ისტორია, წ. I, გვ. 159.

ნისა და რიტუალის უფრო ღრმა განჭვრეტა და შესწავლა ზოგიერთ გაქრისტიანებულ ქართულ წმიდანის კულტში აღმნიშვნელი მითრას სრული ღვთაებრივი სახე. ასეთ წმიდანად ჩვენ მიგვაჩნია ქართული თეთრი-გიორგი.

წმ. გიორგისა და მითრას შეპირასპირება სცადა A. v. Gutchmid²⁾მა, რომლის გამოკვლევამ über die Sage vom hl. Georg, als Beitrag zur iranischen Mythengeschichte (*Berichte über die Verhandlungen der Sächs. G. d. W.* 13 [1861], 175—202 = *Kleine Schriften* 3, 173—204) დიდი კამათი გამოიწვია მეცნიერებაში. მიუხედავად იმისა, რომ გუტშმიდის ჰიპოთეზს თავის დროზე ბევრი იზიარებდა და დღეს ის მართალია უარყოფილად ითვლება², მაგრამ ქართული მასალები წმ. გიორგის კულტის შესახებ ძირითადად განსხვავდება იმ მასალებიდან, რომელიც გუტშმიდს ჰქონდა, როდესაც ის თავის ჰიპოთეზს აყენებდა.

ქართული წმ. გიორგის კულტის მასალები, რომელიც შენახულია ხალხში ღვთაებებისა და ზეპირი თქმულებების სახით, გვაფიქრებინებს, რომ ქრისტიანულ მოძღვრებასთან ერთად ჩვენში შემოსული წმ. გიორგის კულტი თანდათანობით ჰფარავს მირსას ღვთაებრივობას და წმ. გიორგი მორწმუნეებს ევლინება, როგორც გაქრისტიანებული მითრა. მაგრამ ეს საკითხი იმდენად რთულია, რომ მისი დეტალური განხილვა უმჯობესია გადაიდვას, ვიდრე საფუძვლიანად არ იქნება შესწავლილი მასთან დაკავშირებული ზეპირი და წერილობითი წყაროები.

ამგვარად, ჩვენი დასკვნა მითრას კულტის საქართველოში გავრცელების შესახებ შენდევია იქნება:

1) ოფიციალური ქრისტიანობა, როგორც საზოგადოდ ყველგან, ჩვენშიაც სასტიკად სდევნიდა წარმართობის ყოველგვარ ნაშთებს. ისაობოდა წარმართული ხასიათის ნივთიერი თუ წერილობითი ძეგლები. ამით აიხსნება ქართველი მემკვიდრეების დუმილი ქართული წარმართობის შესახებ და ნივთიერი ძეგლების სიმცირეც. მაგრამ დევნილობა წარმართობამ თავი შეაფარა ქართველი გლეხის ოჯახის კერას და ამით გადარჩა განადგურებას. განსაკუთრებით ეს ითქმის მეგრელებზე, სვანებზე და აფხაზებზე. ეს ტომები ოფიციალური ქართული საეკლესიო ენით ქრისტიანულ ტაძრებში ლოცულობენ და იმავე დროს ოჯახის კერასთან და „ოხვამერთან“ თავიანთ ენაზე წარმართული ხისიათის ლოცვა-ვედრებას წარმო-სტკვამენ.

2) K. Krumbacher, *Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung*, München 1911, SS. 303—304 (*Mythologische Deutung der Georgslegende: Georg = Mithra*).

ღვთაება მითრას კულტი გავრცელებული იყო წარმართული საქართველოში. ამას მოწმობს დასავლეთ საქართველოში დღემდე დაცული სალოცავი „მირსობა“, რომლის შესრულების დროს მლოცველები მირსას, როგორც სინათლისა და კეთილ ღვთაებას, თვალის საღობას შესთხოვენ. ამასთანავე მირსას ზვარაკად სწირავენ ღორს, რომელიც ავესტაში მითრას წმ. ცხოველად არის მოხსენებული.

ამის გარდა ქართულ უძველეს მატრიანებში მოხსენებული ღვთაება ზადენი—yazata თავისი დამახასიათებელი თვისებებით მითრას შესატყვისი ღვთაებაა, რომელიც ავესტის ჰიმნებში (yeshths) ხშირად მოხსენებულია Mihir-yazata-დ. თვით ქართულ ხალხურ სარწმუნოებრივ თქმულებებში და რიტუალში მოცემულია მითრაიზმის რწმენის დამახასიათებელი მოვლენები, რომლებშიაც წითელი ზოლივით გატარებულია კეთილ და ბოროტ ძალებს შორის დაუსრულებელი ბრძოლა და ბოროტებაც წარმოდგენილია დევ-გველეშაპთა სახით, ამის სანიმუშო ილუსტრაციას წარმოადგენს ქართული თქმულება ამირანზე, კოპალაზე, ათარზე—*adardar* და სხვა.

საქართველოს მეფე-დიდებულებიც ხშირად მითრას სახელწოდებას ატარებენ, როგორც, მაგალითად, მიჰრდატი ფარსმან მეფის შვილი, რომელსაც 75 წ. ქრ. შემდეგ ვესპასიანე კეისარმა მცხეთის ციხე გაუმაგრა, მიჰრანი ან მირიჰანი ქართლის პირველი ქრისტიანე მეფე (361 წ. ქ. შ.), მიჰრანი ქართლის პიტიახში და სხვა.

ღვთაება მითრას კულტის ჩვენში არსებობას ადასტურებს აგრეთვე მცხეთაში აღმოჩენილი რიტუალურ ქურქლის ფრაგმენტარული ყური, რომელზედაც რელიეფურად გამოსახულია ღვთაება მითრა მისი დამახასიათებელი ატრიბუტებით: მზის როზეტით, ტახის და ყორანის თავებით და სხვა; ამასვე ადასტურებს აგრეთვე სამეგრელოში, სოფ. საჩინოში აღმოჩენილი მითრას ბრინჯაოს ქანდაკება.

S. MAKALATHIA.

LE CULTE DE MITHRA EN GÉORGIE.

(Résumé).

Le culte de Mithra était répandu dans la Géorgie payenne. Cela se confirme par la subsistance en Géorgie occidentale d'un

culte nommé «Mirsoba» et comportant des prières à Mirsa, génie bienfaisant, divinité de la lumière, protégeant la santé des yeux. On immole à Mirsa un porc, qui est considéré dans l' Avesta comme un animal sacré.

D'autre part la divinité de Zadeni—yazata, mentionnée dans les anciennes annales géorgiennes, doit être identique à Mithra, qui dans les hymnes d' Avesta (yeshts) est souvent mentionné comme Mihir—yazata. Dans certains rites et la tradition religieuse populaire des géorgiens, à travers lesquels passe en fil rouge l'idée de la lutte perpétuelle entre les mauvais et les bons génies les premiers étant représentés par les dévis-gvelvechapis (dragons), nous retrouvons les attributs caractéristiques du Mithraïsme. On peut citer dans ce sens les traditions populaires sur Amirani, Kopala, Athar et autres.

L'existence du culte de Mithra en Géorgie est confirmée d'autre part par la découverte à Mtskhétha d' un fragment d' un récipient rituel, sur lequel est représenté en relief le Mithra avec ses attributs caractéristiques: le disque du soleil et les têtes du porc et du corbeau (tabl. VIII), et d'une statue de Mithra en bronze dans le village de Satchino.

ДМИТРИЙ ГОРДЕЕВ.

МГ'ВИМСКАЯ РЕЗНАЯ ДВЕРЬ.

(Табл. IX—XI).

Список сокращений: Зап. КОРГО—Записки Кавказского Отдела Русского Географического Общества; Зап. ОЛКА—Записки Общества Любителей Кавказской Археологии; Изв. АН—Известия Академии Наук; Изв. КИАИ—Известия Кавказского Историко-Археологического Института; Изв. КОМАО—Известия Кавказского Отделения Московского Археологического Общества; Изв. РАИМК—Известия Российской Академии Истории Материальной Культуры; МАК—Материалы по Археологии Кавказа, изд. Моск. Археологич. Общ.; СМК—Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа; ХВ—Христианский Восток, серия, посвященная изучению христианской культуры народов Азии и Африки, изд. Академии Наук.

Вводная заметка. Названный в заглавии памятник был доставлен мною в Музей Грузии осенью 1920 г., согласно возложенному на меня поручению. Помещаемая ниже работа, вчерне приготовленная тогда же, но не законченная и не опубликованная своевременно по ряду внешних обстоятельств, является отчетным оповестительным сообщением об этом обогащении музея.

Мг'вимская резная дверь, пополнившая имевшуюся в музее серию аналогичных произведений ближневосточного резбарства, уже давно, сравнительно, известна в ученой литературе. Так, датирующая памятник надпись была опубликована еще Броссе¹. Впоследствии она была переиздана Церетели, который снабдил свой текст фототипией с изображением обеих дверных ство-

¹) M. Brosset, Voyage archéologique en Transcaucasie. Rapports... etc., S.-Pb., 1851, 3-e Livraison, XII Rapp., p 88-89.

УДК 739.873.01
 307.001.000.000.000

рок². Иной снимок, исполненный фот. Ермаковым³, произведен (сетчатой цинкографией) на таблице, приложенной к общему очерку Орбели «Грузинское искусство»⁴. Недавно правая (от зрителя) доля—створка вновь напечатана Стржиговским (цинкография; по Ермаковскому же снимку за № 17936), посвятившим этому произведению древне-грузинского искусства краткое описание и несколько сопоставлений и беглых замечаний⁵.

Уже при Георгии Церетели дверь была снята с колоды, так как сильно обветшала. Позднее несколько раз подымались разговоры о доставке в какой либо из музеев Тифлиса или Кутаиса этого ценного подлинника—характерного и яркого показателя древне-грузинской материальной культуры, припрятанного в монастыре в сырой и грязной пещере. Только осенью 1920 года, после получения новых сведений об угрожающем близкой гибелью положении памятника (доставленных Ш. Я. Амиранашвили⁶), необходимость выяснившихся срочных мер охраны побудила Музей Грузии поручить мне вывезти эти двери, не смотря на весьма тяжелые тогда условия для такого предприятия. Выполнить его я смог только благодаря специальной научной командировке в Шорапанский уезд, когда я посетил Мг'виме и Убиси⁷) (resp. Убе), во время которой я встретил на ме-

²) Георгий Церетели, Археологическая прогулка по Квирильскому ущелью: *МАК VII*, Москва, 1893, стр. 93—94 и табл. X.

³) Снимок за № 17936 (483). После смерти Ермакова собрание его негативов и серия нумерованных альбомов были приобретены в фототеку Тифлиского Гос. Университета совместно с Грузинским Общ. Истории и Этнографии в Тифлисе.

⁴) Новый Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона, т. XV Воспроизведение на табл. IV (перед стр. 130) с корректурной ошибкой в наименовании („в Мгвише“ вместо „в Мгвиме“).

⁵) Josef Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*. Band I, Wien, 1918, Abb. 394 (на стр. 352) и краткая заметка на стр. 351—352.

⁶) Ш. Амиранашвили, командированный летом 1920 г. Тиф. Гос. Университетом и Груз. Общ. Истории и Этнографии в западную Грузию для обследования местных древностей, имел случай побывать и в Мг'виме, где и обратил специальное внимание на то печальное положение, в котором находилась дверь, сильно обветшавшая и источенная червями.

⁷) И этот памятник был осмотрен Ш. Я. Амиранашвили летом

стах самое внимательное отношение, обеспечившее достижение успеха.

О Мг'виме⁸. Упраздненный теперь, ранее женский, монастырь Мг'виме (მღვიმე=пещерный), время основания коего точно не известно, находится в Шорапанском уезде; расположен он на правом берегу реки К'вирилы (ყვირილა), недалеко от Ч'иат'уры (ჭიათურა). От железно-дорожной станции до монастырских строений имеется колесная дорога, в начале идущая по берегам реки, а под конец поднимающаяся к небольшому, расположенному на полугоре, плато, занятому жилыми и утилитарными постройками, размещенными вокруг тесного двора. Над зданиями, на обрывистом утесе, возвышаются развалины башни. Как раз под утесом, примыкая к постройкам обители, выведена колокольня, стоящая около начала тропинки, прорезанной в отвесных скалах. Эта узкая дорожка, на которой едва можно разойтись, ведет к главной монастырской церкви, сооруженной в недрах обширной пещеры.

того же 1920 г. Впоследствии он им занялся подробно для подготовки памятника к специальной публикации, каковая и должна выйти в ближайшее время, что избавляет меня от необходимости приводить здесь подробную библиографию.

⁸) Д. Д. Пагирев, Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края, изд. Кавк. Военно-Топографического отдела: *Зап. КОРГО XXX*, Тифл., 1913 (Ниже цитируется—„Пагирев“), стр. 58 (Гвимеви). Царевич Вахушти, География Грузии (перевод М. Г. Джанашивили): *Зап. КОРГО XXIV, вып. 5*, Тифл., 1904. стр. 211; текст изд. Броссе (S.-Pb., 1842), стр. 369. Д. М. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства: *Зап. ОЛКА I*, Тифл., 1875, стр. 99—100 (с указанием старой литературы). Ук. соч. Г. Церетели: *МАК VII*, стр. 92 и сл. Мг'вимские древности описаны в труде Н. Кондакова и Д. Бакрадзе, *Опись памятников в некоторых храмах и монастырях Грузии*. СПб., 1890, ст. 145 и сл. Ряд относящихся к Мг'виме снимков имеется в собр. фот. Ермакова (см. выше примеч. 3-е); из них общие виды монастыря—№№ 17934 (481) и 17835 [ошибочно нумерован—17935] (482). Не привожу всех упоминаний и кратких описаний в различных официальных и полуофициальных справочниках вроде—„Православные монастыри и архиерейские дома в России, ныне существующие“, Москва, 1899, стр. 47 или составл. Л. И. Денисовым „Православные монастыри Российской империи“, Москва, 1908, стр. 363 № 403 (с библиографич. указаниями) и др. Древние портативные памятники искусства, некогда украшавшие монастырь, теперь хранятся в музее Тифлисекого Университета.

*Базилика*⁹ эта, сравнительно небольшая, относится к группе двоячестных или двухнефных. Здание, сохранившееся без значительных переделок и без пристроек, занимает, приблизительно, середину пещерной камеры; оно выведено так, что короб и часть крыши храма непосредственно примыкают к ее сводам. Главный южный фасад обращен к устью грота и виден издали, проходы же в пещеру оставлены около обеих поперечных сторон постройки; она облицована снаружи тесанным камнем с богатой декоративной резьбой¹⁰. Базилика представляет из себя постройку, состоящую, в большей западной своей доле, из двух неравных, сообщающихся внутри, нефов кафоликона, к которым с восточной стороны примыкают две неравных же апсиды; эти последние не вписаны в общий четырехугольник плана, а выступают каждая обособленно. По продольным осям плана здание дает две базилические части; южная большая половина имеет алтарную апсиду и главное помещение кафоликона, крытое коробом; с севера находится аналогичное, но более узкое сооружение, в апсиде которого устроен жертвенник; зальная часть этого северного помещения, перекрытая также сводом, сообщается с основной долей кафоликона двумя арковыми пролетами, между которыми находится упорный столб с пышноотделанной базой. Эта северная часть, не выделенная в особый придел, не может быть признана и нарфиком, ибо только южный большой неф имеет дверные пролеты; их два—один южный (ближе к зап. углу), а другой западный. Во время моего посещения (осенью 1920 года) оба эти входа закрывались новыми, обитыми железом, дверьми. Но в

⁹ Старинные чертежи имеются в альбоме, приложенном к уксоч. Броссе (M. Brosset, Atlas du voyage archéologique dans la Transcaucasie, S.-Pb., 1850, pl. XXXIX A—разрез пещеры с показанием зап. фасада базилики и pl. XL и XLI—детали фасадов). См. фот. Ермакова №№ 17929 (476), 17931 (478), 17932 (479), 17942 (489)—17948 (495), 18051 (586)—отделка храма; № 17933 (480)—внутренний вид главного нефа.

¹⁰ См. предыдущее примечание и нижеследующее 11-е. Об украшениях, примененных здесь на фасадах и состоящих из креста и помещенных ниже двух декорированных резьбой квадратов, поставленных на угол, см. мою статью, посвященную Самт'ависи, в IV т. *Изв. КИАИ*—Тифл., 1926, стр. 119; ср. фот. Ермакова №№ 17929 (476) и 18051 (586)—апсида, 17931 (478) и 17932 (479)—юго-зап. угол и др.

западном еще и тогда находилась *in situ* древняя резная колода ¹¹, составлявшая некогда одно декоративно-художественное целое с перевезенными мною в Тифлис дверными створками. К сожалению колода заделана и почти вовсе скрыта позднейшими добавлениями.

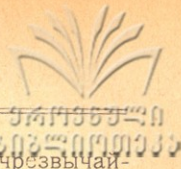
Не останавливаясь на других сооружениях монастыря, не могу все же не отметить наличия маленькой, но интересной своею резною по камню отделкою ¹², постройки у устья большой пещеры—к западу от вышеописанной базилики, а также ряда более или менее значительных пещер в скалах к западу и, особенно, к востоку от ядра обители. Эти последние памятники, являющиеся характерными представителями местного пещерного строительства, дают в общем комплексе и жилые, и утилитарные, и культовые сооружения, заслуживающие специального обследования, с подробной фиксацией, и надлежащего издания.

К обследованию Мг'вимских фресок ¹³. Вследствие отсутствия прямых эпиграфических или каких либо литературных современных данных о времени возникновения главной базилики Мг'вимского монастыря особое значение приобретает вопрос об идентификации ктиторских портретов, сохранившихся среди других фресок, на внутренних стенах этого храма. Решение отмеченного вопроса, конечно, не даст нам твердой датировки, ибо церковь могла быть расписана много лет спустя после своей постройки, однако установление времени исполнения стенописи, а именно древнейшей ее части, позволит фиксировать хотя бы одну из граней—позже коей здание не могло появиться. Чрезвычайная скудость печатных известий о росписях, сохранившихся в столь большом числе в Грузии, в частности отсутствие хотя бы кратких общих данных о Мг'вимских фресках, дает мне смелость опубликовать здесь, пользуясь случаем, те беглые наброски, посвященные названному памятнику, которыми я располагаю и тем са-

¹¹) О других резных колодах см. ниже примечания 32, 43 и др. места работы (колоды из Икви и Ркони).

¹²) МАК VII, таб. X.

¹³) МАК VII, стр. 95. Ш. Я. Амиранашвили читал, 21. X. 1920 г., доклад „Описание фрагментов фресковой росписи в храме монастыря Мг'вие Шоранского уезда“ (*Изв. КОМАО VI*, Тифл., 1921, стр. 59) С. Какабадзе, К вопросу о ктиторах Мг'вие в Имер[ет]ии: *Изв. КИАИ IV*, Тифл. 1926, стр. 126—127.

мым хотя несколько пополнить находящиеся в печати чрезвычайно краткие регистрационные данные.

Как уже было указано, я имел возможность ознакомиться с Мг'вимскими фресками в 1920 г., когда я побывал также и в Убиси. Осмотр именно этих памятников наметился в соответствии с данными, вывезенными Ш. Я. Амиранашвили из упомянутой выше экскурсии, совершенной летом того же года. Им были составлены подробные топографические и иконографические описания как названных, так и других осмотренных тогда же, стенописей. Во время моей поездки я располагал его рукописями и, согласно желанию автора, сверил, а кое-где и проработал, его описания по подлинникам. Помещаемое ниже сообщение воспроизводит некоторые выдержки из моих путевых заметок, являющиеся известным дополнением к материалам, собранным Ш. Я. Амиранашвили и подготовляемым им к изданию.

Сохранность стенописи далеко не всюду одинакова: в южной, обращенной к выходу из пещеры, части базилики фрески страдали от течи, вследствие чего штукатурка местами отпала значительными кусками (особенно по северному склону главного короба и в апсиде в южной части), местами же живопись размыта; кое-где фрески плесневели; иные куски штукатурки отстали и пузырятся.

Общая схема росписи. Стенопись Мг'вимской церкви относится, по характеру своей схемы, к группе типичной—базиликальной, обособленной от схем купольных храмов. В алтаре, кроме конховой композиции, дано 2 настенных регистра (причащение апостолов и святительский); жертвенник, насколько можно сейчас судить, не был расписан вовсе. В коробах и, отчасти, по стенам обеих долей кафоликона, не считая нескольких отдельных фигур и композиций, размещено 2 цикла священно-исторических изображений: в северной доле—богородичный, обрывающийся на введении во храм и, непосредственно, продолжающийся благовещением и рождеством Христовым, открывающими в основной доле кафоликона цикл Христов, завершающийся сошествием св. духа; оба цикла заканчиваются успением, помещенным над южной дверью. Композиции страшного суда нет. Сцены богородичного цикла размещены по склонам короба и в западном малом люнете в один регистр; композиции же в основной доле кафоли-

кона расположены по два регистра на каждом склоне большого короба и лишь преобразование целиком заполняет большой люнет. Отдельные композиции даны на стенах. Ктиторские портреты занимают нижний регистр западной и северной стен северной доли кафоликона; фигуры эти обращены к деисусу, писанному над входом в жертвенник, т. е. на восточной стене того же помещения. Арки и пилястры заняты изображениями отдельных святых; отдельные медальоны вписаны и в угловые поля над арками, соединяющими обе доли кафоликона. Чисто орнаментально-декоративными частями эта стенопись не богата—пояс со свисающими платами внизу северной стены, роспись полей между медальонами и в оконных простенках, да ленты и небольшие панно на заплечиках, консолях и других местах, непригодных под композиции и отдельные фигуры.

Стиль и техника. Роспись не дошла в своем первоначальном виде—имеются части более древней и более новой работы поновителя. К первой группе относятся фрески тонкого и мягкого письма, сравнительно богатого красочного набора на сине-серых (холодного оттенка) темных фонах, на которых надписи нанесены белым; в размытых частях видно, что контуровка сделана розовато-коричневатой краской твердой и мастерской рукой (напр. см. в люнете над западной дверью); фрески этого письма дошли главным образом в северной части храма. Более выходящая из пещеры и подверженная, при порче крыши, просачиванию воды южная часть, очевидно, и в древности, как и впоследствии, имела период сильной течи, размывшей первоначальную роспись, местами опавшую. По остаткам старой штукатурки, не сбивая ее, и по слегка подгрунтованной кладке, позднейший мастер дал радикальное поновление, при чем там, где он был предоставлен самому себе (за отсутствием остатков старых фресок) он писал по белому фону с красно-коричневыми надписями, разбавляя изображения в отношениях красновато-коричневых и охры к серовато-синему, почти как расцвеченный рисунок; там же, где он дает темный фон, тон его тепло-серый. Не только общий тип письма резко отличает древнюю часть росписи от поновления, но и типы, характер движения фигур, способы трактовки ликов и драпировок. В первом случае мы имеем «лики» и «доличное», еще близко стоящие к собственно-византийским

прототипам и писанные с пробелами и оживками мягкой лепки; фигуры «иконописно» пропорциональны и даже несколько стройны. Поновитель работает в духе кавказской группы поздней, собственно-восточно-христианской школы живописцев. Лики по розовой прогрунтовке пройдены рисунком резким и грубоватым и тронуты широкими оживками; доличное трактовано обобщенными геометризованными массами, без мягкой проработки в пробел и лишь местами нанесены схематические оживки, подчеркивающие общий орнаментальный стиль этих фресок. Пропорции фигур не выдержаны, а рисунок, хотя и твердый и широкий, но произвольно мятых форм. Заслуживают внимания поздние мотивы зданий и построек на композиционных фонах (напр. в композиции «успление богородицы»), значительно отличающиеся от канонического, в общем, архитектурного пейзажа древней группы фресок, сохранившихся в этой базилике.

Обратимся теперь к вопросу о *дате* этой стенописи. Стилистические и эпиграфические особенности поновленной части росписи с несомненностью заставляют отнести таковую в ту группу аналогичных поздне-грузинских памятников, которая богато представлена в западной Грузии собственно-местным художественным течением; это последнее сосуществует здесь с частыми влияниями поздне-«палеологовского» и после-«палеологовского» искусства «византийского» круга. Я не имею еще возможности, вследствие неизученности памятников, утверждать это положение для всей западной Грузии безоговорочно; во всяком случае для Мингрелии (Мегрелии), обследованной мною в данном направлении достаточно широко, это устанавливается вполне определенно¹⁴. Сходная картина наме-

¹⁴ Д. П. Гордеев, О стенописях Мингрелии; резюме доклада, прочитанного 28. IX. 1925 г. на Батумском краеведческом съезде. См.— „Второй Красеведч. съезд Черноморского побережья и Зап. Кавказа 25. IX—5 X. 1925 г. гор. Батум. Постановления и резолюции“. Батум, 1925, стр. 43. Из числа опечаток, здесь наличных, позволю себе исправить хотя бы географические названия: Корцхели (а не Карцхели), Сепиети (а не Сеплети) и Кадари (в одном месте ошибочно—Бадари). Краткие описания некоторых росписей Мингрелии опубликованы Е. С. Такайшвили на грузинском языке в соч. არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წიგნი II, ტფილისი, 1914 (Археологические экскурсии и заметки кн. II); работа эта первоначально появилась под заглавием არხეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეცხურლოში в сборнике Груз. О-ва Ист. и Этно-

чается и для Имер[ет']ии судя по росписям: большого Гелатского храма¹⁵, Хонской базилики¹⁶ и др. известным мне частью по подлинникам, частью же по снимкам и по еще не опубликованным описаниям Ш. Я. Амира на швили. Ни один из памятников этой местной группы стенописей не может быть отнесен, как то оформляется в процессе обработки материалов, древнее XV в.; основная масса, повидимому, должна быть датирована более или менее поздним временем, до XVIII в. включительно. Следовательно более древняя часть Мг'вимских фресок, наилучше сохранившихся в северной доле базилики, скорее всего может быть отнесена, уже по этим данным, ко времени не позже начала XVI в. Наличие именно в северной части храма ктиторские портреты не были записаны новыми ктиторскими же изображениями при поновлении росписи¹⁷; однако не исключается возможность установить, при более подробном обследовании фресок¹⁸, некоторых реставрационных привнесений. Особенно осторожным приходится быть в отношении тех или иных надписей, каковые могут оказаться и добавленными новой подпиской, особенно при наличии параллельных другим шрифтом. В указанной заметке С. Н. Какабадзе¹⁹

граф. „ძველი საქართველო“ ტ. III—„Древняя Грузия“ т. III, Тифлис 1913—1914, с той же пагинацией; часть их в проработанном виде переиздана и в русском переводе: Мартвили (მარტვილი)—груз., стр. 118—125 (з описание вкрался ряд формальных неточностей); Кадари (კადარი)—груз., стр. 32—33, русск. в печатающемся II т. *Изв. КИАИ*, стр. 81—82; Сеп'нет'в (სეფეთი)—груз., стр. 34—37, русск. в том же II т. *Изв. КИАИ*, стр. 76—80 и табл. IV₂ и V; Тк'вири (ტყვირი)—груз., стр. 2—3, русск. в *XV IV* (вып. 3, Петроград 1916 г.) стр. 285; Хопи или Хоби (ხობის მონასტერი)—груз., стр. 134—137; Цаили (ცაილი)—груз., стр. 164; Корцхели (კორცხელი)—груз., стр. 201; Ц'аленджиха (წალენჯიხა)—груз. стр. 210—215.

¹⁵ Обследован был мною летом 1916 г.; описание это еще не опубликовано.

¹⁶ Дмитрий Гордеев, Предварительное описание росписи Ховской Георгиевской базилики: „საისტორიო მონამუე“ (*Bulletin Historique*), Тифлис, 1924, II, стр. 221—228.

¹⁷ Для позднего, особенно, времени такое явление оказывается заурядным для Грузии; см. напр.: в главном храме в Гелати, в Мхетском соборе (портрет ц. Марии с сыном) и др.

¹⁸ Я имел возможность осмотреть роспись лишь в пасмурные темные дни при восковой свече.

¹⁹ *Изв. КИАИ IV*, стр. 126—127.

устанавливается, что в наследственной должности рац'инских эриставов с конца XV в. прочно утверждается фамилия Чхетидзе; по грузинским же летописям известно, что в середине второй половины XIII в. (между 1270—1282 г. г.) Кахаберидзе потеряли рац'инское эриставство. Какая фамилия занимала эту наследственную должность в первую половину и в середине XV в.—неизвестно. Предполагать же реституцию Кахаберидзе лишь на основании палеографических признаков надписей на ктиторских портретах «военным» письмом (мхедрули), без поддержки другими историческими данными, возможно лишь гипотетично и на эту гипотезу можно опираться только в том случае, если будет твердо установлена изначальность этих надписей. Церетели²⁰ отождествляет изображенных в М'гвиме лиц с представителями рода Кахаберидзе, известными во второй половине XIII в. Новое мнение, высказанное Какабадзе, не устраняет, как мне кажется, прежней идентификации, заставляя лишь поставить таковую под вопрос, для дальнейшего пересмотра, параллельно с обстоятельным изучением фресок, современных ктиторским портретам. В настоящее же время твердо устанавливаются пока лишь грани ante и post quem—вторая половина XIII и вторая половина XV в.в., следовательно памятник с несомненностью относится к «палеологовской» эпохе. К этой именно эпохе фрески тяготеют по своим и иконографическим и стилистическим данным, при том, скорее к кругу более ранних стенописей из числа известных²¹. Нельзя, однако, не отметить попутно следующего факта: на восточной периферии грузинского культурного мира у рубежей Армении, а именно в К'оберском или К'обайрском монастырище, мы имеем фрески конца XIII в. совершенно иного стиля, тесным образом примыкающего к традициям более ранней эпохи, но с значительным огрубением форм²².

²⁰) МАК VII, стр. 95—96.

²¹) В настоящее время вопрос подробного исследования памятников зап. Грузии „палеологовского“ круга и тяготеющих к таковому из эпохи несколько более ранней намечен к разработке Ш. Я. Амиранашвили, в связи с публикацией и исследованием Убисской стенописи.

²²) По материалам, собранным мною во время экспедиции КИАИ в район Дебеда-чая в конце 1925 г. (см. мою заметку в IV т. *Изв. КИАИ*, Тифл., 1926, стр. 129—130).

О Мг'вимской двери ²³. Тотчас после поступления в Музей Грузии дверь была включена в Инвентарь под № 30, 22—20/1—2 и тогда же прошла через дезинфекционную камеру—для уничтожения древоточцев, сильно ее повредивших. В настоящее время она числится по новому Инвентарю под № 7—20/1—2.

Обследуемый памятник состоит из двух довольно массивных и, сравнительно, высоких створок. Вследствие порчи краев размеры приходится давать с некоторой приблизительностью; так высота в наилучше сохранившихся местах—около 195 см., ширина левой (от зрителя) доли (со средней планкой)—около 75—78 см., а правой—вверху 68, а внизу 65 см.; соотношения деталей легко могут быть устанавливаемы по прилагаемому рисунку 3-му, снабженному масштабом. Каждая створка изготовлена из цельной массивной доски (см. табл. IX), поверх которой набиты, наподобие рамы, вяжущие перекрещивающиеся планки, прикрепленные большими кованными гвоздями с широкими шляпками. Под эти планки подпущены 4, прибитые к доскам, крюка, служившие для подвески дверей. На тыловой стороне имеются—накидная дужка и погнутая теперь петля (для вставки засова или подвески изнутри храма замка). Прошедшие насквозь досок концы обеих петель (держатель накидную дужку и затворной) разогнуты и плашмя прибиты к резьбе верхних средних орнаментальных панно. Деревянные части, по мнению Церетели, сделаны из различного материала—«доски из твердой породы дерева, именуемую целква (ძელქვა)», а «только рамы дверей... из виноградной лозы» (ук. соч. стр. 93).

Сохранность памятника не вполне удовлетворительная. Дерево сильно обветшало и из'едено древоточцами. Доски местами (особенно внизу) имеют трещины и выбоины; кое какие куски рамы обвалились и теперь утрачены. Сличая наличное состояние этой древности с фототипией в МАК видно, что еще при Церетели двери были в значительно лучшей сохранности—во всяком случае вся рама была цела. Во время фотографирования памятника Ермаковым нижние части рамы уже почти повсюду отвалились, да и в других местах заметно наступающее разрушение. В настоящее время не только отпавшие ранее нижние фрагменты, но и половина крайней левой (от зрителя) вертикаль-

²³) См. выше примечания 1—5.

ной планки — утрачены; другие части сильно источены и в этих участках пообкрошились столь сильно, что формы оказались сбиты. Близ нижнего левого подвесного крюка имеется небольшой вставной кусок; возможно, что и около верхнего левого угла левой же створки была аналогичная вставка — теперь дерево здесь сильно пообкрошилось. Судя по местам обвалившихся частей рамы, она не перебивалась, так как следов вынутых гвоздей не замечается. От вотивных свечек, прикреплявшихся почти исключительно к раме, имеются многочисленные прижженные следы; от таких подпалин пострадала, отчасти, и надпись.

Приведенное сопоставление старых снимков с памятником наглядно обнаруживает тот сильный и быстрый процесс обветшания, которому подвергалось эта древность после своего упразднения. От неблагоприятных условий хранения она, примерно, за пол века пострадала значительно, чем за предшествовавшие столетия. Поэтому без преувеличения можно сказать, что поступление дверей из Мг'виме в Музей можно назвать предотвращением грозившей им неминуемой гибели.

Переходя к *конструктивному описанию*, я позволю себе в первую очередь остановиться на единственной в своем роде особенности плотничьей разделки этих дверей, выделяющей их из серии других аналогичных грузинских и армянских памятников, большинство которых изготовлено из больших досок без рам и украшено резным ковровым узором, иногда с набитыми деревянными же дробницами; только в редких случаях применяется конструкция с обвязкой и вставными филенками. В данном случае при первом взгляде кажется, что Мг'вимская дверь относится к второй группе, между тем как на лицо две цельных дощатых створки с набитыми планками укрепленными только в притул — без углублений или гнездовин в толще досок²⁴. Эти последние толсты и массивны; для ответственных работ в древности обычно использовывалось только выстоявшееся дерево; поэтому я не думаю, чтобы отмеченные планки рамы призваны были бы играть роль набивных шпонец, препятствующих выгибу досок. Конечно, они укрепляли дверь, но, как я полагаю, здесь в первую очередь нужно выдвинуть декоративное, а не чисто конструктивное зада-

²⁴ См. прилагаемый при сем разрез в аксонометрических проекциях (рис. 1) и общий вид двери (рис. 3 на стр. 209).

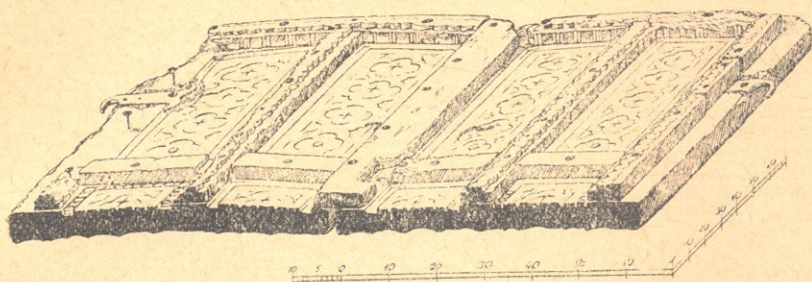

Рис. 1.

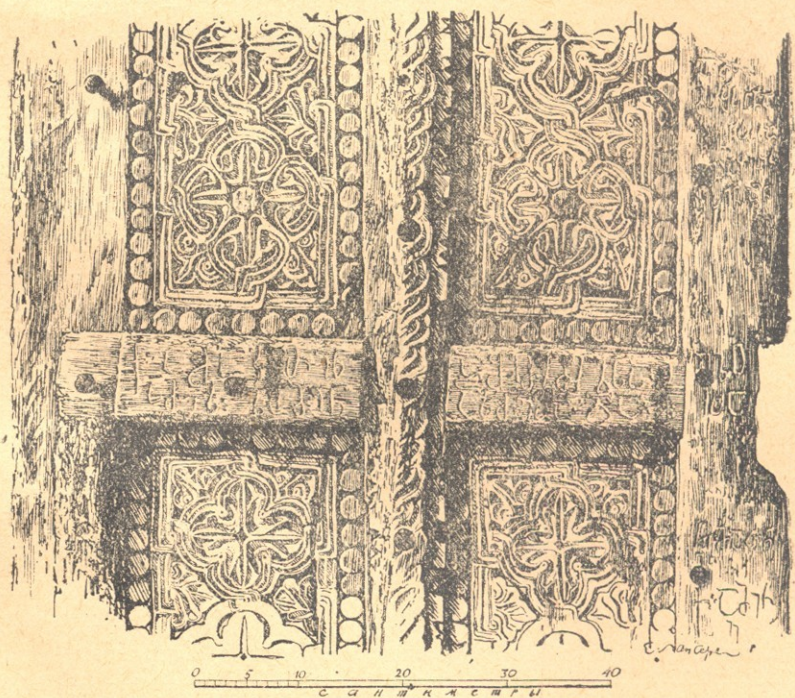

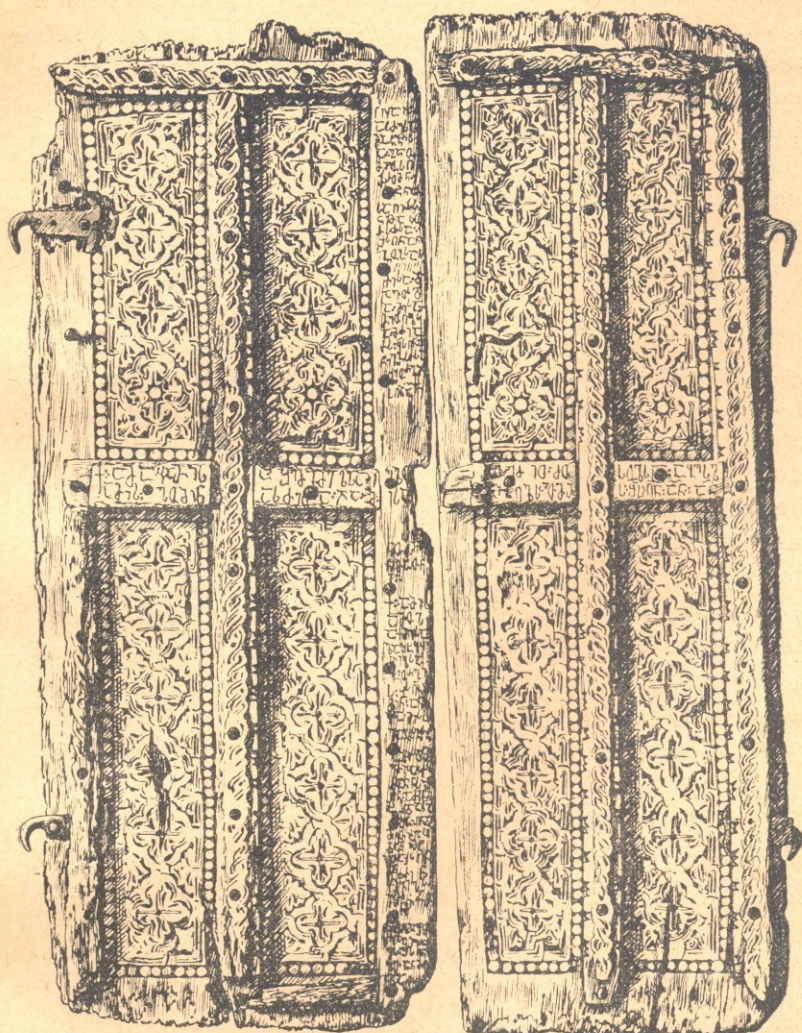
Рис. 2

საქართველოს მუზეუმი (Музей Грузии). Резная дверь из Мг'виме (მღვიმე).
Рис. 1. Разрез в аксонометрических проекциях. Рис. 2. Деталь резьбы.
Рисунки художника Е. Е. Лансере.

ние. Повидимому в данном случае мы имеем сделанную «на глазок» копию—поверхностное подражание более сложному по конструктивному замыслу оригиналу, при чем вместо, встречающихся в Грузии резных дробниц, мастер раскомпановал набивные планки, воспроизводящие видимость обвязки. Вопрос о способе подвески дверей к колоде для меня остается неясным; я не смог доглядеть—имеются ли в старой колоде углубления для дверных стержней или нет; во всяком случае в наличии дошли крючки для подвески—деталь необычная.

Декоровка Мг'вимских дверей не отличается особой сложностью. Над восьмью отрезками ленточного резного орнамента (поля ложных филенок) выступает набивная рама изготовленная из 5 вертикальных и 3 горизонтальных планок. Вертикальные, обычно, состоят из цельного хлыста (исключение—крайний правый, сделанный из 3 кусков); горизонтальные—из двух долек, по одной на каждой створке. Средние планки—горизонтальная и вертикальная—не орнаментированы (покрыты надписью); они выделяются гладким большим крестом на общем узорчатом поле. Остальные планки разделаны все по общему трафарету—нижняя часть, примыкающая к доскам, дана полочкой с чередующимися зубчиками и «сухариками» по краю, а выше идет простой ленточный виток; полочки имеются только на сторонах, обращенных к орнаментированному панно, внешние же бока обрамления не профилированы. Находящиеся между переплетом рамы 8 полей заполнены сходными по мотивам лентами декоративной ковровой резьбы. Каждая такая лента со всех 4 сторон охвачена узенькой полосочкой со сплошной низкой небольших дисков-бляшек или «пуговок». Средняя часть украшена орнаментом скомпанованным из элементов ленточного плетения и деталей стилизованных растительных форм. Плетение состоит из ленточек обрамления и крестов с полукруглыми рукавами типа квадрифолия («тетраконхи», Стржиговский); эти кресты, как между собою, так и с ленточками обрамления сплетены витками. Внутри «тетраконх» размещены четырехлопастные розетки, а отрезки между крестами и обрамлением заполнены пальметками. При общей, только что описанной, схеме отдельные группы панно отличны друг от друга числом и пропорциями своих составных частей. Эта асимметрия, не сразу бросающаяся в глаза, возникла вследствие не тожде-

საქართველოს მუზეუმი (Музей Грузии). Резная дверь из Мг'виме (მღვიმე).
Рис. 3. Общий вид лицевой стороны. Рис. художника Е. Е. Лансере

ственности размеров полей отведенных под орнаментовку. Так все четыре нижних ленты имеют по 6 «тетраконых» каждая, а верхних лент правой (от зрителя) створы—по 5, а обе верхние же ленты левой—только по 4 креста с полукруглыми рукавами. Как в компановке, так и в рисунке отдельных деталей мастер свободно обращается с формой и не копирует, а варьирует избранный мотив, приспособлявая его каждый раз применительно к наличному месту. Этот подход к работе, оплодотворенный декоративной фантазией, накладывает на Мг'вимские двери, небогатые по набору использованных орнаментальных элементов, живой отпечаток творческих устремлений создавшего их художника.

Резьба исполнена в манере обычной для большинства грузинских и армянских орнаментальных декоровок по дереву и камню (см. рис. 2 и табл. X)—фон более или менее углублен (темный теневой узор), оставленная же между этими врезами поверхность проработана неглубокими бороздками и выемками, образующими рисунок невысокого рельефа. Эта разделка почти всегда производится применением скошенных или наклонных срезов, сходящихся на дне выемок и образующих в сечении V. Реже встречаются выемы полукруглые в сечении, равно как и ложковидные врезы. Характерной особенностью Мг'вимской двери является применение угловатого вреза в бороздках и сравнительная дробность и глубина врезок фона, а также общая острота исполнения. Такой подход к работе дает зрительный эффект значительной четкости, сближающей обследуемый памятник особенно с аналогичной резьбой по камню.

На средних (вертикальной и горизонтальной) перекрещивающихся набивных планках, оставленных без орнаментальных украшений, вырезана следующая надпись ²⁵, к сожалению, без даты.

²⁵) Надпись издавалась неоднократно. Впервые она напечатана, с французским переводом, Б р о с с е (ук. соч. Voyage... etc., XII Rapp., p. 88—89). С русским переводом переиздана Ц е р е т е л и (МАК VII, стр. 93—94). Сличительно с этими основными публикациями надпись, вскоре после поступления дверей в Музей, была, по моей просьбе, вновь списана Л. М. М е л и к е е т - Б е к о в ы м, давшим и новый перевод. С любезного разрешения его я помещаю здесь установленный им текст и перевод. В виду отсутствия изменяющих смысл разночтений, особенно с текстом установленным Церетели, надпись печатается без таковых. Состоит она из трех основных частей; каждая часть ниже дана с красной строки; в первой части 21 строчка, во второй—9 долек и в третьей—28 строк.

[I] ო ჩეკავ | ას ძესა | [კ] ახბრს | ა: გაუ მჯოს ლ მჭრუმნ
 ან ან საღირს: ციმაკუ რსძსა: შს ღნ ან: გოგსას | ო ძესა: დ
 ავოს: და მისა: მეუღლს ა: მრია მს: შს ღნ ან წიგნს ძსა | ო გი-
 ორგის შს ღნ ან

[II] ქ. ამა კარისა: შეგმბელსა ი ელუ[სა] რიმის] თემით მო
 სულსა აბესლ ამის: ლომინ[ას ძესა: და მისა [მე]უღლსა თმრ[ს:
 შს ღნ ან ან

[III] ქ. ამის | ა მოს | აქმესა ლაშხშ | ო ვილსა | გიურგი ს შს
 ღნ ა მინ ან d | ესა მისა | ვახტგს: ამისა მწ ერლსა: ქე რუბინს:
 შს | ღნ ამინ მირდინას | ა შს ღნ ან მლთისიასა | და დემტ | ასა
 შს ღნ | ან გაფრინ | ა შეილს | ა ამსა ჯ | ასა შს ღნ | ან კუზლაშე
 ილსა ივან | ეს შს ღნ ან | გვიან მოვ | იდა |

I. *Кахаберу Чижавас-дзе да дарует бои победу. Аминь, аминь. Саг'ира Цимакурис-дзе да помилует бои, аминь. Давида Гошсас-дзе и супругу его Марию (Мариам) да помилует бои, аминь. Георгия Ц'инас-дзе да помилует бои, аминь.*

II. *Навесившею [на петли] эту дверь, явившеюся из иерусалимской т'емы Абесалома Лоинас-дзе и супругу его Тамар да помилует бои, аминь, аминь.*

III. *Мастера [сделавшею] Георгия Лашишвили да помилует бои, аминь, аминь, сына его Вахтанга, писца (начертателя) Херувима да помилует бои, аминь. Мирдина да помилует бои, аминь. М'тисия и Дмитрия да помилует бои, аминь. Алсаджу Гап'риндашвили да помилует бои, аминь, Ивана Козлашвили да помилует бои, аминь. Поздно он пришел.*

Перечисленные в надписи лица почти все из других источников неизвестны; исключение составляет, повидимому, лишь Кахабер, именем которого открывается надпись²⁶. Кахабер назван как Чижавас-дзе, что допускает два об'яснения: или это родовое прозвище— фамилия или отчество—сын Чижавы; при первом об'яснении есть возможность отождествить его с мужем Олимпии или Олимпиады, дочери ц. Баграта (царствовал во второй половине XIV в.) и сестре ц. Георгия VII (убит в 1405 г.). Она также известна и из одного документа (данного ею и сыном ее Сазве-

²⁶) О Кахабере Чижавадзе, муже царевны Олимпиады, некоторые сведения даны Церетели (МАК VII, стр. 93, примечание). Дальнейшим комментарием надписи я, в основной доле, обязан С. Н. Какабадзе, которому и приношу благодарность.

рели), из коего усматривается, что жертвуется Мцхетскому собору имение в Хведурет'и при каталикосе Элиозе²⁷. Последний упоминается в период между 1399 и 1419 г.г. Приведенные даты позволяют отнести время жизни Кахабера к концу XIV и не позже начала XV в. в. Не исключается кроме того возможность допустить наличие здесь и некоего одноименного представителя того же рода, напр. внука, Кахабера мужа Улумпии, который, как то часто бывало в Грузии, мог носить имя деда. Однако следует считаться и с тем предположением, что поименованный здесь Кахабер может быть и одноименным, лицом, сыном некоего Чижава. Во всяком случае должно отметить тут еще и тот факт, что фамилия Чижавадзе имела свое основное местожительство и свои поместья не в Верхней, а в Нижней Имер[ет']ии. Из вышеизложенного усматривается, что содержание надписи, без новых данных, не дает возможности установить более или менее точно время ее возникновения. Но для датировки еще можно привлечь ономастикон текста и палеографические особенности этого эпиграфического памятника. По мнению С. Н. Какабадзе имена надписи говорят за время едва ли более позднее, чем XV столетие. И начертания букв, правда несколько своеобразных, говорят скорее всего за XIV—XV в. в.

Этой датировке не противоречит и стиль резьбы, если таковую сопоставить с памятниками грузинской декоративной скульптуры по камню, хотя должно отметить, что тут рамки могут быть и несколько раздвинуты.

О других дверях. Значительная часть привлекаемых ниже памятников, особенно грузинских и армянских, весьма еще недостаточно обследована; многие лишь зарегистрированы; некоторые только теперь вводятся в научный оборот. Такое положение дела не могло не отразиться на дальнейшем изложении—в зависимости от тех данных, которыми я в настоящий момент располагаю, отдельные заметки и этюды, посвященные тому или иному произведению резьбарства, предлежат в довольно пестром и в далеко не равномерно проработанном виде. Вполне это учитывая, я все же решаюсь обнародовать наличные материалы, как первую попытку

²⁷⁾ Ф. Жордания, *ჭობოვობი*, II стр. 113. На этот документ внимание мое обратил Л. М. Меликсет-Беков.

предварительной сводки и учета более или менее близких и родственных первоисточников.

В первую очередь я останавливаюсь на произведениях грузинского деревянного резбарства, касаясь почти исключительно монументальной резьбы «церковного» круга. К этому я вынужден с одной стороны гибелью, как видно окончательной, всех парадных «светских» памятников такого же рода; с другой же стороны попытка обратиться к аналогичным работам народного круга встретила не только с значительными техническими затруднениями, но и выдвинула ряд вопросов, требующих монографического исследования. Вследствие этого я, дабы не отвлекаться далеко в сторону от намеченной себе темы, местами лишь упоминаю о соответствующих материалах. Кроме дверей, точнее дверных резных створок, я отмечаю ниже и колоды, а также и другие памятники того же материала и сходной техники отделки (напр. брус или балка из Мелеси).

В качестве ближайшего сравнительного материала я далее привожу разнообразные, главным образом резные деревянные, двери—сперва армянские, а потом «византийские» (в широком значении термина).

Грузинские памятники резбарства «церковного» круга дошли, сравнительно например с пластикой по металлу или с декоративной лапидарной скульптурой, в небольшом числе; сохранились они в различных географических районах или пунктах иногда группами, иногда же обособленными экземплярами. В Зап. Грузии наиболее полно и богато представлена Сван[ет']ия; к этой группе примыкает дверь из Оциндале—пункта в северо-восточной горной части Мингрелии, близкой к границам Сван[ет']ии и соседнего Лечхума; в Рач'е лишь зарегистрирована дверь в Никорц'минде; из Верхней Имер[ет']ии, из того же района долины реки К'вирилы, в котором находится и Мг'виме, происходит дверь из базилики в Саване; в Гурии мне известна только очень поздняя (1811 г.) «незатейливой работы» дверь в Горисп'ерди²⁸. Вост. Грузия дала группу предметов из Горийского уезда—древней К'арт'лии (Карталинии), а именно резные колоды Рконскую и Икв-

²⁸) Е. Такайшвили, Из археологических экскурсий по Гурийским церквам, № 6: *Изв. КОМАО, вып. II, Твфл., 1907, стр. 87.*

скую и балку от алтарной преграды из Мелеси; из Кахети (здесь везена дверь Шуамт'инского монастыря. Юго-Зап. (иногда так называемая мусульманская) Грузия не сохранила, насколько известно, древних до-исламских памятников местного резьбарства, представленного здесь более или менее поздними дверями и другими резными частями мечетей, особенно деревянных.

Если всмотреться в *географическое расположение* указанных выше пунктов, то нельзя не заметить, что большинство их падает на горные труднодоступные области. И именно из таковых мест происходят все без исключения лучшие и наиболее древние из дошедших памятников грузинского резьбарства. Действительно, оставив сейчас в стороне Юго-Зап. Грузию и исключив из приведенного выше списка такие несомненно поздние памятники, как Шуамт'инская и Горисп'ердская двери²⁹, мы получим горный район южной части Горийского уезда (откуда имеются только брус и колоды—дверные же створки погибли) и, главным образом, те огражденные самую природою местности Зап. Грузии, которые не знали опустошительных нашествий монголов, турок и персов. Можно утверждать, что такие произведения искусства, как резные деревянные двери храмов, разбивались и жглись при всяком погроме. Указанное соображение позволяет установить, что сохранившиеся резные двери составляют лишь незначительную долю некогда весьма многочисленной группы созданий местного резьбарства. Эта картина наличного географического распределения дошедших грузинских резных дверей встречает ближайшую аналогию на территории Армении—большинство лучших и древнейших памятников и здесь открыты либо в горном Сасуне (монастырь апостолов близ Муша), либо на островах (монастыри Ахтамарский и Севанский).

Сванская группа, как указывалось выше наиболее богатая, оказывается и наилучше обследованной, хотя и здесь еще не всё опубликовано. Так об Ип'ахской двери (იპაჰო resp. იპაჰო, последнее по карте Габлиани) лишь известно, что она «резная, простая, нерельефная»³⁰, но изображения ее в печати нет, как нет

²⁹⁾ К этой поздней группе, возможно, придется отнести и Иквскую колоду, по манере своей резьбы стоящей особняком от лучших аналогичных памятников. Однако вопрос этот требует особого обследования, сличительно с бытовыми произведениями народного местного резьбарства.

³⁰⁾ Д. З. Бакрадзе, Сванетия: *Зап. КОРГО*, кн. VI, Тифл., 1861 (ниже труд будет цитироваться сокращенно—Зап. КОРГО VI). стр. 80.

такового же и для двери в Мами (მაძი) ³¹. Колоды в лучшем случае воспроизводились лишь частично ³², да и самые двери нигде не издавались с внутренней стороны, что особенно важно было бы для филинковой Чукульской. Нельзя не пожалеть и об отсутствии обнародованных снимков с обитых железом дверей в Жамши (ჯამში resp. ჟამში, последнее по карте Г а б л и а н и ³³) и, особенно, в Уг'вали (უღვალი); последняя «обита железом с рельефными изображениями разных фигур—людей, рыб и креста ³⁴.

Одна из Сванских дверей уже давно вывезена в Тифлис и в настоящее время хранится в Археологическом Отделении Музея Грузии, где числится под № 186 старой разметки. Эта древность дважды была издана П. С. Уваровой—в первый раз рисунком ³⁵, а во второй—фототипической таблицей ³⁶. Еще раньше она упоминает, повидимому, этот же памятник в своих заметках о Музее Общества Любителей Кавказской Археологии ³⁷. К сожалению названные труды дают различную провениенцию: 1) в за-

Пагирев, стр. 103 (Ипх). Упомянутая в тексте карта Сван[ет']ии, помещена в книге ეგვ. გაბლიანი, ძველი და ახალი სვანეთი. ტფილისი, 1925 г.; на эту карту ниже делаются ссылки безоговорочно.

³¹) гр. Уварова, Поездка в Пшавию, Хевсуретию и Сванетию: МАК, вып. X, Москва, 1904 (ниже будет цитироваться сокращенно—МАК X) стр. 46 и 62 (упоминания, с отметкой, в последнем случае, что резная дверь эта более простая по делу, чем Чукульская); подробного описания и воспроизведения в соответствующем месте не дано. Так же только упоминание встречаем в другом труде того же автора, Кавказ; Рача, Горийский уезд, Горы Осетии, Пшавия, Хевсуретия и Сванетия. Путевые заметки, ч. III, Москва, 1904 (ниже будет цитироваться сокращенно—К III), стр. 308.

³²) Колоды сохранились: 1) Суп'и (вместе с дверью, см. ниже); 2) в Чукули (вместе с дверью, см. ниже); 3) в П'хотрери (вместе с дверью; см. ниже, особенно К III стр. 265 и еще МАК X стр. 130); 4) в Лаштхорской Архангельской ц. (МАК X, стр. 65; упоминание). Воспроизводилась только Суп'ская колода.

³³) Зан. КОРГО VI, стр. 101.

³⁴) там же, стр. 69.

³⁵) Museum Caucasicum, V. Коллекция Кавказского Музея изд. под ред. Г. И. Радде, т. V, Археология, составила гр. П. С. Уварова. Тифл., 1902, рис. на стр. 207, текст стр. 206.

³⁶) МАК X, табл. XXXIX рис. 68, описание стр. 129.

³⁷) гр. Уварова, Кавказ, Путевые заметки [ч. I]. Москва, 1887 стр. 122.

метках отмечено «Из Сванетии; из дер. Чухулэ» (стр. 122) в каталоге «из Абхазии — подарок гр. Левашевой» (стр. 206)³⁸ и 3) в МАК X под воспроизведением 68 на табл. XXXIX «Деревянная дверь из Джахундери», и аналогичное указание в тексте (на стр. 129) «дверь перенесенная в Тифлисский Музей из церкви сел. Джахундери». Локализация двери Абхазией может считаться устраненной; то же, повидимому, нужно признать и для Чукули, ибо дверь из этого пункта издана в том же вып. МАК X на той же XXXIX таблице, но под № 67. Я не имел возможности на местах проверить позднейшую локализацию памятника в МАК X³⁹ и потому в дальнейшем изложении эту дверь я буду приводить под сл. обозначением «№ 186 (Джахундери)». Она достаточно подробно, для целей настоящего очерка, описана Уваровой в ук. соч. *Museum Caucasicum V* и МАК X. По стилю и технике № 186 чрезвычайно близок к П'хотрерской двери и характеризуется совместно с нею ниже. Эта близость конструктивных приемов и общность манеры выполнения настолько тесны и родственны, что принадлежность обоих памятников одной и той же художественной школе, мне кажется, несомненной.

В том же МАК X изданы Уваровой еще три виднейших сванских двери, и теперь, насколько известно, находящихся на своих старых местах.

*Сел. Сун'и*⁴⁰ (სუნჯო resp. სჯოჯო, последнее по карте

³⁸) Указания Уваровой (см. выше примеч. 3) и 37), посетившей Музей О-ва в 1879 г., находят лишь частичное подтверждение в первом годичном отчете Общества Любителей Кавказской Археологии (с 9/XII. 1873 г. по 1/I. 1875 г.) в котором, при перечислении пожертвованных древностей, отмечено — „гр. О. В. Левашева препроводила резную деревянную дверь, найденную в одном из храмов Сванетии“ (*Зап. ОЛКА, кн. I, Тифл., 1875, стр. 184*). Следовательно данная в каталоге Музея локализация памятника ошибочна.

³⁹) Что дверь может происходить из указанного здесь места, косвенную поддержку этого утверждения, пожалуй, допустимо усмотреть в бегдой отметке Броссе от 24/V, сделанной при осмотре второй церкви в Djkhounder—, „la seconde a une porte en bois, grossièrement ciselé“ (M. Brosset, *Voyage archéologique en Transcaucasie, Rapports... etc; 2-e livraison. S.-Pb. 1850, X Rapp., p. 53*). Пагирев, стр. 81 (Джахундари).

⁴⁰) Пагирев, стр. 232 (Супа). Бакрадзе. *Зап. ОЛКА, стр. 137*.

Г а б л и а н и). Местная храмовая дверь ⁴¹ дает простейший конструктивный тип: она дощатая одностворчатая, украшенная исключительно выемчатой резьбой. Имеется резная, несомненно современная исполнению всего памятника, грузинская надпись ⁴², к сожалению, без даты и без упоминания известных в истории Грузии лиц. Сохранилась и резная колода, частично лишь изданная ⁴³.

Сел. П'хотрери ⁴⁴ (ფხოტრერი). Также храмовая дверь ⁴⁵, по манере декоровки сходная, как то уже было отмечено Уваровой ⁴⁶, с № 186 (Джахундери?)—обе дают более сложную технику, сравнительно с Суп'ской, а именно здесь применяется не только выемчатая резьба, но и набивка как резных пластинок (по Уваровой «дробниц») обычно с изображениями отдельных фигур святых, реже с орнаментом, так и резных (повидимому обычно исполненных ажурно-сквозным прорезом в выдолбленную изнутри выемку) шишек или выпуклин различных форм и величин, в соответствии с гнездами оставленными мастером при общей раскомпановке узора всей двери. Сходные выпуклины есть и на Чукульской двери, к каковой и переходим.

Сел. Чукули ⁴⁷ (ჩუკული). Здешняя церковная дверь являет-

⁴¹⁾ *Зап. КОРГО VI*, стр. 58; К III, стр. 304; *МАК X*, упоминания стр. 45 и 65, описание стр. 128—табл. XXXVIII № 65.

⁴²⁾ Прочтена и издана (без титл) с переводом Бакрадзе (ук. стр. 58, *Зап. КОРГО VI*) и воспроизведена на табл. XXXVIII № 65 в *МАК X*. Кстати здесь можно отметить, что Уварова (ук. соч., стр. 128) приводит перевод надписи, с ссылкой на Бакрадзе (ук. соч., стр. 58), но не точно—„защитником“ вместо „заступником“ и „Габасая“ вместо „Габисоя“. Бакрадзе прочитал имя правильно.

⁴³⁾ См. выше примеч. 32 и 41, особенно К III, стр. 304. На табл. XXXVIII № 65 в *МАК X* колода вышла на снимке лишь частями внутренних своих краев. См. фот. Ермакова № 17149 (385), с подписью „Парское общество“, на котором есть и верхний брус колоды. На этот именно номер Ермакова ссылается Стржиговский, издавший снимок двери (J. Strzygowski, *Altai—Iran und Völkerwanderung*. Leipzig, 1917, рис. 126 на стр. 131; там же примечание).

⁴⁴⁾ Пагирев, стр. 207 (Пхотрер). Бакрадзе: *Зап. ОЛКА*, стр. 122—123.

⁴⁵⁾ *Зап. КОРГО*, стр. 61; К III, стр. 303 (в указателе, стр. 323, опечатка—„Пхошрери“); *МАК X*, стр. 45 и 129+табл. XXXVIII № 66. Ср. фот. Ермакова № 17144 (380), с подписью указывающей, что дверь из „Елери. Церковь Дадишкелиановская“.

⁴⁶⁾ *МАК X*, стр. 129.

⁴⁷⁾ Пагирев, стр. 288.

ся, из числа всех сохранившихся аналогичных памятников Грузии, конструктивно наиболее сложным и в техническом отношении наиболее совершенно (насколько это можно установить по снимкам) исполненным произведением грузинского резбарства⁴⁸. Она состоит из многочастной наборной рамы и вставленных в нее узких, вытянутых в вертикальном направлении, девяти филенок; эти последние расположены тремя регистрами по три в ряд. Рама декорована частью выемчатой резьбой, частью набитыми выпуклинами. Поля филенок заполнены изображениями святых. Имеется и резная колода⁴⁹.

Уже Уварова⁵⁰ совершенно правильно выделила три различных по стилю и технике выполнения типа сванских дверей: 1) наиболее простой, с выемчатой только резьбой на дощатой двери (см. Суп'и); 2) усложненный набитыми, на дощатую же резную дверь, «дробницами» и выпуклинами (см. № 186 и П'хот-рери) и 3) филенковый, с набитыми выпуклинами (см. Чукули). Приведенные сванские двери не датированы. Не решаясь здесь, без предварительного обследования находящихся на местах подлинных памятников, поднимать во всей широте этот сложный вопрос о времени их возникновения я позволю себе лишь попутно сделать несколько замечаний в плане намечающейся исследовательской темы. Прежде всего возникает задача, лишь вскользь затронутая Уваровой⁵¹, — выяснить стилистическое и техническое взаимоотношение этих храмовых дверей с украшенными резьбой деревянными же предметами сванского быта, что необходимо для той или иной увязки их между собою; вместе с тем встает вопрос и о прочной локализации этих дверей, как произведений местных⁵². Но подход к решению подобной задачи выдвигает не-

⁴⁸) К III, стр. 265; МАК X, стр. 62 и 129—130+табл. XXXIX № 67 (по снимку Ермакова). ივ. ა. ჯ ა ვ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველ ერის ისტორია, წ. II. ტფილისი, 1914, табл. после стр. 644; географический пункт дан в ином написании — ქუკული.

⁴⁹) Описание дано МАК X, стр. 130.

⁵⁰) Там же, стр. 128—130.

⁵¹) Там же, стр. 128 и рис. 42; среди снимков Ермакова имеются фотографии памятников народного резбарства на мебели и предметах обихода — №№ 17174 (410) и 17177 (413).

⁵²) Побочно, конечно, должен быть разрешен вопрос и о том — сделаны ли двери именно для тех дверных проходов, которые они в на-

обходимость широкого сбора материалов для изучения народного резьбарства Грузии по районам⁵³ в сравнительном освещении с стоящее время обслуживают или же возможно допущение переноса их и подгонки—приспособления к новому месту; во всяком случае на снимке № 65 табл. XXXVIII МАК X (Суп'ская дверь) яено видно, что узор самой двери не рассчитан на совпадение с колодой—последняя явно мала.

⁵³⁾ Сколько мне известно подобной работы в целом ни этнографами, ни этнологами проделано не было. Углубленная проработка этой темы с очевидностью требует сотрудничества историка искусства с этнографом. В последнее время вышла специальная работа Г. Ч и т а и я на грузинском языке, посвященная резным сванским седалищам: გ. ჩიტაია, ეთნოლოგიური შენიშვნები, 1, სვანური „საკურცხილ“: საქართველოს მუზეუმის მოამბე—*Bulletin du Musée de Géorgie, t. II*, Тифл., 1925, стр. 86 и сл., с 3-мя рис. в тексте).

Мною лично памятники народного резьбарства Кавказа были просмотрены в Русском Музее в Ленинграде и Музеях Тифлиса. Помимо богатейших, но не имеющих еще печатного каталога, коллекций Музея Грузии должно здесь указать на мало известные в широких кругах, вне Грузии, собрания Грузинского Музея Истории и Этнографии в Тифлисе, так же не имеющие печатного каталога, среди которых можно указать на: стенки особых ковчегов или ящиков для хранения хлеба (კოდბანი)—№ 1109 из окрестностей сел. Ахалк'алак'и (ახალქალაქი) Горийского уезда и № 1405 из Мцхеты, а также небольшой цельный того же типа ковчег № 1108 из того же Ахалк'алак'и, откуда происходит и ряд ящичков—солонок; разнообразной формы ящички и сундуки (ტაბურცი) №№ 1033, 1034, 1035, 1036, и др. из Хевсурии; оттуда же происходят—тройной бокал (კახა გერ. კობო) № 1029 и малый ковшик с боковой ручкой (წიწახა) № 1028. Ряд предметов имеется и в Музее Тифлисского Университета; здесь особенно обращают на себя внимание пять больших резных кусков (из них—2 столба, остальные балки разного назначения), заинвентаризованные под шифром о. № 45 (из Сачхери), столб из дарбаз, кидобани и др.

За последние годы в Тифлисе, как показатель усилившегося интереса к грузинскому народному искусству, и в частности в области резьбарства, должны быть упомянуты публикации дарбазов с резными деталями, издаваемые Академией Художеств С.С.Р. Грузии. Эти альбомы, имеющие общий заголовок—ქართლის დარბაზი—Грузинский дарбазы—выходят под ред. Г. Н. Ч у ъ и н а ш в и л и, которому принадлежат и вводные очерки; чертежи и рисунки исполнены Н. П. Северовым и Н. А. Ш а р л е м а н е м. Вначале, в 1922 г., вышел пробный выпуск, посвященный постройкам Диг'оми (დოდომი). Второй выпуск, давший дарбазы Эрт'ан'минды (ერთანმინდა), обнародован в 1926 г. Теперь готовится второе переработанное издание первого выпуска и еще два последующие—III и IV.

произведениями аналогичной продукции соседних народов, что составляет уже особую исследовательскую тему. Однако теперь же необходимо подчеркнуть и другую параллельную задачу — сличение дверей с памятниками резьбы по камню, в первую очередь в Грузии, а также и Армении, с привлечением и другого сравнительного материала, гл. образом местной пластики по металлу⁵⁴. И здесь, помимо более широкого и сложного вопроса по истории эволюции отдельных орнаментальных типов и мотивов, необходимо, хотя бы в общих чертах, приблизиться к выяснению родственных, но своеобразно выявившихся в разнородных материалах, течений в смежных областях ваяния, переживавших, как то намечается, сходные этапы. Если подойти с этой точки зрения, и при том в масштабе общей эволюции декоративной скульптуры Грузии, то место вышеприведенных сванских дверей устанавливается в общих чертах, вполне определенное — первый простейший тип (см. Суп'и) теснейшим образом примыкает к ходовому, широко распространенному и на Кавказе, кругу памятников плоской выемчатой, чисто декоративно-орнаментальной резьбы, два же других типа в большей или меньшей мере осложняют рельеф общей поверхности, либо введением только выступающих выпуклин и «дробниц» (см. № 186 и П'хотрери) либо и особым еще выделением углубленных, ниже основной плоскости обрамляющих частей, филанковых долек (Чукули); оба последние типа, более или менее широко, используют и изобразительные мотивы (фигуры и полуфигуры свв.) и в накладных выпуклинах применяют технику сквозной резьбы. Для Грузии она весьма показательна; насколько мне известно, среди памятников местной декоративной резьбы по камню ни в древнейшую эпоху, ни в начальный период так называемого «золотого века» грузинской средневековой культуры таковой техники не зарегистрировано; в период же зрелого средневековья в древне-грузинской архитектуре выявляется тенденция к установке ходовых, так сказать канонических, типов храмовых построек, при чем наружная декорировка параллельно эволюционирует в сторону усложнения и утонченности с уклоном к общему измельчанию

⁵⁴) Мнение о заимствованиях деревянной орнаментировкой образцов металлического дела, именно при анализе украшений Чукульской двери, было высказано еще У в а р о в о й (ук. МАК Л, стр. 129—130), хотя и без достаточно четкой убедительности.

форм; именно в этот период (XI—XIV в. в.) наблюдается развитие и широкое, сравнительно, применение выпуклин богатотированных, иногда выполненных из вставного камня, обработанного сквозной резьбой. Помимо отделки фасадов таковые же детали встречаются и на алтарных преградах конца названного периода или несколько более поздних. Нужно думать, что и резьбарство по дереву проходило аналогичный путь эволюционирования. Точность и уверенность общей композиции, богатство и разнообразие орнаментальных мотивов, сложность и утонченность декоративных приемов в сочетании с высоко-художественной и тщательной техникой говорят за полную зрелость стиля и расцвет мастерства. Обратимся теперь к изображениям святых, наличным на «дробницах» и филёновых дощечках, — довольно приземистые пропорции их фигур, отсутствие бурного движения, широкая и лаконичная трактовка драпировок, наконец, самые типы — все указывает на традиции так называемой «эпохи вторичного процветания византийского [в широком понимании термина] искусства». Однако приведенные соображения и данные далеко еще не решают вышестоявшего вопроса. Смущает оторванность этих богатых памятников резьбарства по дереву от наличной на сванских церквях резьбы по камню, бедной и редкой⁵⁵. Очевидна и известная обособленность этих дверей, особенно Чукульской с ее обширным набором изобразительного декора, от деревянных украшенных резьбой же памятников быта сванов. Поэтому с особой осторожностью я подхожу к обследованию вопроса о сванских резных дверях, появление коих невозможно объяснить из местных только областных условий без допущения сторонних влияний или даже широких привнесений из культурно-художественных центров других районов Грузии. В связи с этим последним положением возникает вопрос — имеем ли мы в наличных дверях серию памятников, рисующую в хронологической последовательности нарастание или, наоборот, убывание усложнений техники и изобразительного элемента; или же перед нами не связанные между собою непосредственной преемственностью отдельные периферические отложения более сложной художественной жизни сторонних, не собственно сванских, центров? Отвечать на этот и на ранее по-

⁵⁵) МАК X, стр. 74—75; воспроизведения сванских храмов см. на табл. и рис. в тексте там же — перед указанными страницами.

ставленные вопросы без монографической проработки деталей, что здесь, попутно, я не имею возможности сделать, — я считаю невозможным. Но поднимая их, я попытался наметить некоторые, нужные мне для дальнейшего, положения, а именно: 1) сванские двери не являются продуктом чисто местным областным, они связаны с общим руслом течения истории грузинского искусства тесными взаимоотношениями; 2) Непосредственно или как ближайшее периферическое переживание эти двери примыкают к кругу «до-палеологовского» искусства Грузии.

Числящаяся теперь в Археологическом Отделении Музея Грузии за № 6—23|1 резная дверная створка из *Оциндале*⁵⁶ (ოცინდალე) в Мингрелии была открыта мною и Ш. Я. Амирашвили 22|VII 1919 г. во время экспедиции, совершенной по командировке Кавказского Историко-Археологического Института в Тифлисе. Вывести ее тогда же не было возможности по техническим условиям и только благодаря исключительной энергии Директора Мингрельского Музея Акакия Чантурия памятник удалось, и то спустя ряд лет, доставить в Тифлис из глухого горного первоначального местонахождения.

Оциндальская дверная резная створка (см. табл. XI) публикуется ныне впервые. Как видно на снимке она сохранилась фрагментарно—часть ее утрачена, но и дошедшая доля частично сгнила, при чем резьба по краям местами сильно пострадала. Из осмотра правого (от зрителя) вертикального края наличной доски усматривается, что исчезнувшая правая более узкая половина двери, некогда скреплена была с основной доской внутренними впускными деревянными же зубьями и, нужно полагать, заполнена была симметрично левому краю створки, частью среднего поля (от которой слева дошла часть каймы) и широкой лентой обрамления. Находящаяся еще *in situ* железная верхняя петля показывает, что дверь, во всяком случае в последнее время, была подвешена левым боком. По манере резьбы этот памятник, принадлежащий к группе исполненных чисто выемчатой техникой, представляет из себя интересный образец сочетания двух пошибов—глубокая и сочная выработка и орнаментальных полос обрамления и медальонов средней ленты выделана очень неглубокой проштриховкой

⁵⁶⁾ Па г и р е в, стр. 197.

накрест «фона» среднего поля. Что касается общей композиции двери, то тут художник дал среднее основное поле, охваченное широкой лентой обрамления—прием лишь частично находящий аналогию в № 186 (Джахундери?) и двери П'хотрери (разработка вертикальных боковых лент при узких верхней и нижней коймачках). Эта композиционная схема ближе к типу одной группы армянских дверей (Ахтамарские, Варагская), которые, подобно Оциндальской, четко выделяют единое большое среднее поле. Орнамент и геометрический и растительный; последний, хотя и сильно стилизован, но выполнен широко и выразительно—без мелочной сухости или сбитости деталей.

Как уже выше вскользь было оговорено, Оциндальская створка примыкает по многим чертам своего стиля и техники к группе сванских дверей, ближе всего к находящейся в сел. Суп'и.

О *Никор'цмнде*⁵⁷ (ბოკორწმბობდა) я, в настоящее время, располагаю лишь указанием Уваровой, что там «вставлена дверь с широкою резною колодой и поясными изображениями архангелов»⁵⁸.

*Сел. Саване*⁵⁹ (სავანე). Здешняя базилика, согласно указанию Церетели⁶⁰, имела «церковные двери из негноя с тонкою резьбою из грузинского плетения». На XI табл. МАК VII на верхнем снимке воспроизведена филенковая дверь без резных украшений, находящаяся в южном приделе; на нижнем воспроизведении дан западный фасад базилики⁶¹ с очень плохо различимой резной входной дверью. Эта последняя в более крупном масштабе снята Ермаковым (см. № 17960/507). Теперь она находится в Музее Тифлисского Университета, где и числится под шифром о. № 46. Памятник был вывезен, во время сбора секуляризованных церковных ценностей, в Тифлис Ш. Я. Амирнашвили. Дверь эта двустворчатая, вращавшаяся на зарубках; каждая створка из цельной доски; правая створка (от зрителя) еще на месте (см. укр. фот. Ермакова) утратила свой левый наружный край. Композиция

⁵⁷⁾ Пагирев, стр. 188. Старая литература у Баградзе: *Зап. ОЛКА I*, стр. 113—114.

⁵⁸⁾ К. Ш, стр. 45, но ср. МАК IV стр. 129.

⁵⁹⁾ Пагирев, стр. 213.

⁶⁰⁾ МАК VII, стр. 101.

⁶¹⁾ Ср. с фот. Ермакова № 17956(503).

не дает строгого замкнутого узора — отдельные сборные мотивы, исключительно геометрические и сильно стилизованные растительные, расположены ассиметрично и без особого порядка. Резьба исполнена выемчатой техникой, не глубокой и довольно грубой. Дверь совершенно не имеет ни набивных выпуклин, ни каркасных набивок. По композиции и манере резьбы она стоит особняком среди аналогичных древностей Грузии. Памятник не датирован.

Переходим теперь к произведениям резьбарства, происходящим из К'арт'лии (Карталинии) и здесь, в первую очередь, остановимся на колоде из Ркони⁶² (რკონი). Памятник этот был в 1920 г. доставлен в Музей Грузии тогдашним заведывающим Археологическим Отделением проф. Г. Н. Чубинашвили и записан в инвентарь за № 31, 23—20|1—3; по новой инвентаризации он числится за № 7—20|5, 6 и 7. Вследствие готовящейся публикации не даю его подробного описания. Для целей затронутой исследовательской темы укажу лишь, что сравнительно не сильно углубленная резьба выполнена выемчатой техникой, в некоторых деталях приближающейся к глубокой гравировке (напр. ленточка на внутреннем заплечнике); мастерство резьбы высокого качества; орнаментальные мотивы и растительные (основная доля) и геометрические. Памятник относится, несомненно, еще ко времени цветущего состояния местного резьбарства.

Очень интересный памятник этого круга, а именно балка над алтарной преградой — иконостасом, поступил в Музей Тифлисского Университета из того же Горийского уезда из Мелеси (მელესი; Тедзамское ущелье). Числится под шифром J. № 1136. Балка эта, украшенная исключительно растительными и геометрическими мотивами, покрыта глубокой сочной выемчатой резьбой, более рельефной, чем таковая же на Рконской колоде. Короткая надпись церковно-заглавным грузинским шрифтом не имеет даты и мало показательна с палеографической точки зрения. По стилю и технике памятник относится, как и Рконская колода, ко времени цветущего состояния местного резьбарства.

Колода из Икви⁶³ (იკვი) Горийского уезда доставлена была в Церковный Музей⁶⁴, согласно сведениям сообщенным, мне в 1921 г.

⁶²) Па г и р е в, стр. 210. *Зап. ОЛКА I*, стр. 123—124.

⁶³) Па г и р е в, стр. 101 (Иква).

⁶⁴) М. Г. Д ж а н а ш в и л и, Каталог предметов Церк. Музея Гру-

М. Г. Джанашвили, армазским монахом Мирианом. Колода дошла не полностью—судя по специальной подтеске нижних концов вертикальных брусьев, некогда был еще и четвертый брус—порог. В левой части верхнего бруса имеется гнездо для вставки верхнего стержня, на котором вращалась дверь; соответственно этому, судя по зарубкам и выдолбинам, замок находился в правой (от зрителя) части двери; эта последняя, следовательно, была одностворчатая и, как то видно по колоде, принадлежала к числу небольших экземпляров. Резьба на колоде не рельефная, приближающаяся более к гравировке, напоминая собою клише для набойки. Орнаментальная отделка имеется и на наружных краях обрамления, где пройдена узкая резная ленточка, и на средней доле лицевой стороны брусьев колоды. Повидимому и нижний брус был украшен резьбой. Орнаментальные мотивы либо геометрические, либо сильно геометризованные растительные. Памятник не датирован; по манере и характеру декора стоит, среди наличных аналогичных произведений грузинского резьбарства, особняком (см. выше примечание 29-е).

Из восточной же Грузии, как и описанные только что три памятника, но уже из Ках[ет']ии (Телавский уезд) происходит одностворчатая *дверь*, некогда закрывавшая вход купольного *Старо-Шуамт'инского храма* (ძველი შუამბა), находящегося недалеко от Шуамт'инского монастыря⁶⁵. Последняя публикация имеющейся на двери грузинской надписи принадлежит Е. С. Такайшвили, попутно кратко описавшему и самую дверь⁶⁶. Эта последняя одностворчатая сильно источенная червями, незатейливой, грубой работы. Без петель—вращалась на выпускных, резанных из той же доски, стерженьках (правые от зрителя углы—смотря с лицевой стороны); верхний был возобновлен. Лезинск. Духовенства (Изд. Комитета Ц. Музея Гр. Духов. № 18). Тифл. 1914, стр. 65, № 100. В Музее Тиф. Гос. У-та, куда перешли все собрания Церк. Музея, она числится под шифром б. д. VI № 100.

⁶⁵ Пагирев, стр. 293.

⁶⁶ Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки [IV вып.] № VIII. О надписи на дверях храма Старой Шуамты в Кахетии. Отдельно или в *Изв. КОМАО III*, Тифл. 1913, (см. и 43 вып. *СМК*), стр. 163 и сл. На стр. 164 указана старая ученая литература. Дверь, как и Ивская колода, перешла в собрания Музея Тифл. Гос. Университета, где числится под шифром б. д. VI № 3.

04936320
 1919.11.10

вый (замковый) край сильно пообкрошился; судя по сти, здесь шла зарубка, подогнанная к выемке колоды. Вверху и внизу—гладкие полосы, отделённые ровчачками от среднего поля. Вдоль правого края на углубленном гладком фоне—узкая орнаментированная полоска с загнутыми вправо кончиками. Правый верхний угол среднего поля занят надписью и изображением креста⁶⁷. Надпись не отделена каким либо специальным обрамлением. Вся остальная поверхность среднего поля разделана углубленными бороздками, сгруппированными в четырехугольнички—примитивное подражание плетеной рогожке. Эта резьба весьма примитивна и крайне несложна. Крест целиком врезан в толщу доски в виде плоского силуэтного углубления прямоугольных форм; верхний и боковые рукава на концах имеют малые перекрестья, нижний же внизу снабжен ступеньчатой голгофкой. По формам и манере выполнения этот крест теснейшим образом примыкает к аналогичным украшениям, а также и к другим той же манеры, которые весьма характерны для поздней эпохи зодчества Восточной Грузии, представленной, в большинстве лучших образцов, кирпичными храмовыми постройками. Из свойства кирпичной именно кладки и происходит эта манера декорировки плоскости несколько углубленными, плоскими же геометрическими фигурами с ступеньчатой проработкой наклонных линий (ромбы, треугольники—ср. с голгофкой на двери). Расцвет этой архитектуры в Ках[ет']ии относится к эпохе здешнего нового областного царства⁶⁸, сложившегося в период после падения монгольского могущества и до походов персидского шаха Аббаса I (в начале XVII в.).

⁶⁷) Ук. соч. Такайшвили (*Изв. КОМАО III*), стр. 165, рис. 15.

⁶⁸) Одним из лучших образцов является Архангельский храм в цитадели Гречи. К разъяснению этого наименования см. заметку Н. Я. Марра в *Изв. АН*, 1925 (№ 18), стр. 971—972. О храме—Дмитрий Гордеев, Краткий отчет о командировках в Кахию и Горийский уезд летом 1917 года: *Изв. КОМАО*, вып. V, Тифл., 1919, стр. 19—20; как уже указывалось там, общий вид здания с сев.—зап. издан И. А. Джавахишвили с ошибочной подписью (по снимку Ермакова), см. прим. на стр. 19. Храм построен и расписан при ц. Леоне—см. Дмитрий Гордеев, О второй выставке древне-грузинской архитектуры, состоявшейся в Тифлисе в марте 1924 г.: *საბჭოთაო მუზეუმი*—*Bulletin Historique*, Тифл., 1924, II, стр. 238. Можно назвать еще храмы Ново-Шуамт'инского м-ря (о нем. см. ниже), Агдгомы (ук. соч. о второй выставке... etc., стр. 237), Ч'вакани (там же, стр. 240) и др.

Дальнейшее развитие она имела и в эпоху ново-персидского владычества (XVII—XVIII в.в.). Появление на Шуамт'инской двери, памятнике несомненно относящемся к народно-провинциальному кругу произведений грузинского искусства, креста описанного типа заставляет датировать ее временем не древнее XV—XVI в.в.; к этой же датировке приходит и Такайшвили (ук. соч. стр. 167) на основании общего изучения двери и ее надписи, к сожалению, не имеющей прямой даты и называющей лиц, из других источников неизвестных. Если же попытаться подойти к большему уточнению датировки, то этот путь мне намечается по линии следующих соображений: 1) такой крест мог проникнуть в народную среду лишь спустя некоторое время после широкого применения этого мотива новых декоративных форм на памятниках монументального зодчества; 2) надпись выполнена хорошим четким церковно-заглавным шрифтом (асомт'аврули) почти без лигатур; как известно грузинская палеография отмечает наиболее развитую вязь в резных надписях асомт'аврули в XVII—XVIII в.в.⁶⁹, при чём, чем ближе к концу названного периода, тем сильнее наблюдается проникновение в эту область памятников гражданского шрифта (мхедрули); 3) Старая Шуамт'а должна была, как мне думается, привлечь внимание верующих в связи с построением вблизи нового монастыря царицей Т'инат'иной, супругой Ках[ет'ин]ского царя Леона (XVI в.); на фасадах кирпичного храма этого нового монастыря выведены как раз кресты очень близких форм к кресту на двери⁷⁰, каковой, возможно, мог быть с них скопирован по памяти. Вышеизложенные соображения позволяют склониться к предположению отнести Шуамт'инскую дверь скорее всего к концу XVI—первой половине XVII в. в.

Обзор памятников грузинского резбарства, и в частности именно дверей, будет иметь существенную лакуну, если не привлечь, хотя бы вскользь, соответствующих *произведений искусства из юго-западных районов мусульманской Грузии*. К сожалению памятники эти очень мало изучены. Здесь я оста-

⁶⁹ Е. Такайшвили, Разбор армазской надписи по фотографическому снимку: *СМК XXII* (Тифл. 1896), стр. 212 (отд. отд. статьи—стр. 6).

⁷⁰ См. ук. мой отчет в *Изв. КОМАО V*, стр. 19—20. Общий вид храма—*МАК VII*, рис. 1 на стр. 5.

новлюсь на материалах, имеющих в ценной статье А. М. Губина⁷¹ линова⁷¹, снабженной рядом иллюстраций. Названный автор совершенно справедливо находит много общего в мотивах и, отчасти, в стиле отделки обследованных им в Батумском районе памятников «с плетениями, которые встречаются на каменных церквях Кавказа», хотя и отмечает, в деталях «решительно своеобразный местный характер»⁷². Совершенно несомненно влияние и соседних исламских художественных центров, в данном случае турецких⁷³.

Я не подымаю в настоящей статье обширного и чреватого выводами вопроса сравнительного обследования восточно-христианских и исламских памятников резьбарства, в частности резных дверей. Вскрывающиеся здесь далекие перспективы⁷⁴ заслуживают специальной обработки, но центр тяжести тут должен будет лечь, при привлечении надлежащих кавказских материалов, преимущественно на соответствующие памятники Армении⁷⁵. Приводя же здесь указание на обилие поздних произведений монументального резьбарства, сохранившего ряд пережиточных черт эпохи до исламизации края, наличных в мусульманской Грузии, я хочу тем отметить присутствие в данной географической области—именно в Батумском районе—до последнего времени бытовавших старинных культурно-художественных традиций, лишь претворенных, как и в других сторонах местной жизни, влияниями последующей

⁷¹) Памятники магометанские: *МАК III*, Москва, 1893, стр. 76—80. Здесь же можно отметить весьма интересную резную дверь Ардаганской мечети—см. фот. Ермакова № 13648 (245); издана она Е. Такайшвили в *МАК XII*, табл. XII рис. 22 в.

⁷²) Ук. соч., стр. 80.

⁷³) Особенно см. там же рис. 51 на стр. 79.

⁷⁴) Между прочим новые, чрезвычайно ценные материалы обнаружены по этому вопросу в IV т. *Изв. РАИМК* (Ленинград, 1925)—М. С. Андреев, Деревянная колонна в Матче (стр. 115—118 и таол. III) и Н. М. Токарский, Предварительный отчет о поездке осенью 1923 г. в Армению (стр. 336—337 и табл. XVIII—„Севан. Резная деревянная капитель в притворе церкви Апостолов“).

⁷⁵) Что касается, в частности, дверей, то см. напр. ниже Мушскую (из м-ря Арак'елоп) и Кафскую. Здесь же, как образец аналогичного этапа коптского искусства, можно указать на изобразительные рельефы из Каира в Британском Музее—см. O. M. Dalton, *Byzantine art and archaeology*. Oxford, 1911, рис. 95 на стр. 164.

новой ориентации на Турцию ⁷⁶. Установка этого факта позволяет сделать вывод—и в юго-западной Грузии, древнем Саат'абаго, в эпоху до-исламизации края, мы имеем основание предполагать широкораспространенное существование резьбарства, одной из излюбленных тем которого обычно бывали резные двери.

Обратимся теперь к ближайшей группе аналогичных памятников, а именно к *армянским резным дверям*. И эта группа, как уже указывалось в начале данного отдела, представлена, в общем, разрозненными образцами. Довольно подробный список наличных армянских резных дверей был приложен к статье С. В. Тер-Аветисяна ⁷⁷, посвященной древнейшему датированному экземпляру таковой серии. Ниже я исхожу от этого перечня, лишь несколько его пополняя.

Происходящая из *м-ря Апостолов* (Арак'елоц) близ г. Муша резная дверь, с датой армянской эры 583 г. (1134 г. от н. эры), дошла вместе с колодой ⁷⁸. Обе створки сделаны, каждая, из цельных досок; они покрыты выемчатою резьбою коврового узора, который состоит исключительно из геометрического и сильно стилизованного растительного орнамента, тяготеющего по мотивам к кругу исламского искусства. Декоривка же колоды, несомненно современной створкам, и со стороны мотивов (изобразительные сюжеты; животный орнамент) и со стороны манеры резьбы, во многом имеет значительные отличия, выявляющие другую сосуществующую струю местного искусства, носительницу тех художественных традиций, лучшими выразителями которых для более ранней эпохи являются рельефы Ахтамарского собора ⁷⁹.

⁷⁶) Н. Марр, Батум, Ардаган, Карс исторический узел межнациональных отношений Кавказа. Петроград, 1922, стр. 45—46.

⁷⁷) см. статью „Резная дверь 1134 г. из окрестностей гор. Муша“ в III т. *Изв. КИАИ*, Тифл., 1925, стр. 131—132.

⁷⁸) См. предыдущее примечание; изображение—табл. III. Во время пребывания памятника в Тифлисе (теперь он передан уже в Армению) с него были сделаны эстампажные формы и фотографии, находящиеся в Музее Грузии—эстампажи инвентарь № 58—17/1—5, снимки фото-художника Солодкого Инв. № 9—24/1 (левая створка), 9—24/2 (правая створка), 9—24/3 (верхний брус колоды), 9—24/4 (правый брус) и 9—24/5 (левый брус колоды же).

⁷⁹) *Ե. Դ ա լ ա յ Ե ա ն, Վասպուրականի նշանաւոր վանքեր, Ա. Աղթամարի ս. Խաչ վանքը*, в журн. *Ազգաբնակիչի Հանդես*, кн. XX, Тифл., 1910, стр. 197—212 (с иллюстр.); переработанный русский перевод—Е. А. Л а л а я н,

Из двух *Кафских* или Феодосийских дверей, датированных надписями XIV в н. э.⁸⁰, толко одна доступна мне сейчас и то в очень нечетком воспроизведении⁸¹. Судя по этому изображению, указанная двоечастная дверь, так же как и происходящая из Арак'елоца, тяготеет мотивами своего декора к кругу исламского искусства. Но, в отличие от памятника 1134 г., узор каждой створки расчленен двумя горизонталями на три обособленные поля. Этот композиционный прием сближает данный экземпляр с дверьми филенкового типа.

Благодаря товарищеской любезности С. В. Тер-Аветисяна, представившего в мое распоряжение две фотографии из коллекции своей экспедиции на кавказский фронт по делам охраны памятников старины и искусства, я имел возможность ознакомиться с двумя дверьми из *Ахтамара*⁸², снятыми в ц. спасителя, расположенной к сев. от собора. В этом небольшом храмике, построенном в 742 г. армянской эры (=1293 г. от н. эры), раньше хранили миро. Первая дверь (фот. № 142), имеющая недатированную надпись с именем мастера Джорика, закрывала вход в храм (размер 2 арш. 5 верш. × 1 арш. 5 верш.). Другая (фот. № 143) без надписи (размер 2 арш. 5 верш. × 1 арш. 7 вершк.) закрывала вход из гавита (притвора) в самый храм. По мнению С. В. Тер-Аветисяна обе двери возникли позже основания церкви, но они не позднее XIV в. Обе двери чрезвычайно мелкой, тщательной, но не глубокой выемчатой резьбы; частично, как то устанавливается для среднего поля № 143, была применена инкрустировка. При различии орнаментальных мотивов *Ахтамарекий монастырь св. креста*. журн. «ARS», Тифл., 1918, № 2—3, стр. 115 и сл. и табл. VI—X и XII, а также и виньетки в разных местах этой книги. W. Bachmann, Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan (XXV Veröffentlichung d. Deutschen Orient-Gesellschaft), Leipzig, 1913, табл. 32—40 и рис. 17 (стр. 45).

⁸⁰) Х. И. Кучук-Иоаннесов, Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах юго-западной Руси и в Крыму: „Древности Восточные“, Тр. Вост. Ком. Моск. Археолог. Общ., т. II, вып. 3, Москва, 1903, стр. 70—№ 17 (1330 г.) и стр. 69—№ 8 (1371 г.).

⁸¹) Там же, рис. 15 на табл. после стр. 69.

⁸²) В мое распоряжение были С. В. Тер-Аветисяном, которому я и приношу здесь мою благодарность, предоставлены не только фотографии, но и сделаны были указания (местонахождение дверей, размеры, о надписи) на основании записей дневника экспедиции.

основная композиционная схема в обоих памятниках аналогична — посреди выделено центральное поле, обрамленное со всех 4 сторон орнаментальной полосой значительной ширины. Среднее поле № 142 заполнено процветшим крестом и орнаментикой, очень близко напоминая каменные хачкары; среднее же поле № 143 занято сплошным ковровым узором. Обе двери одностворчатые.

Из этой же экспедиции вывезены С. В. Тер-Аветисяном, хранящиеся ныне в Музее Грузии⁸³, двери, принадлежавшие одной из ц. *Вараского м-ря* около Вана. Дверь эта ранее была двухстворчатой, но теперь обе створки сзади грубо сколочены поперечными планками. Левые (от зрителя) зарубки, на которых вращалась левая створка, спилены. Схема общей композиции весьма близка Ахтамарским дверям, особенно № 142, — и здесь выделено среднее поле, общее для обеих створок, имеющее по сторонам широкое орнаментальное обрамление; среднее поле только имеет удвоенное хачкаровидное украшение, разделенное узенькой орнаментальной ленточкой около линии соприкосновения створок. Резьба выемчатая, мелкая, тщательная, несколько суховатая. В орнаменте преобладание геометрических мотивов; имеются и стилизованные растительные. Около оснований процветших крестов вырезана фрагментированная надпись с пострадавшей датой⁸⁴; сохранилась только начальная буква «Дж» $\text{Ճ} = 900$, следовательно, при переводе на эру от Р. Х., дверь не древнее 1451 г., но и не позже 1550 г.

Севанская дверь одностворчатая с зарубками для вращения (вместо петель), перенесенная теперь в Эриванский Гос. Музей, известна мне по рис. Алишана и снимку, изданному А. А. Ивановским⁸⁵. Памятник этот, датированный серединой XVI

⁸³) Я располагал и снимком экспедиции С. В. Тер-Аветисяна № 103, на котором дверь зафиксирована in situ. В Музее Грузии дверь инвентаризирована за № 42—16/11, где указано, что она из ореха. См. также ук. соч. В а с h m a n n ' a, табл. 30 и стр. 36.

⁸⁴) Она проставлена на небольшом четырехугольном поле, ниже правого (от зрителя) нижнего угла левого процветшего креста (около линии соприкосновения створок), которое частично фрагментировано и зачищено небольшой деревянной же вставкой. Три другие, аналогичные поля под крестами заняты остальными частями надписи, которую С. В. Тер-Аветисян читает: $\text{Ճ}|\text{Ջ}|\dots|\text{Կ}|\text{Ր}|\text{Կ}|\dots$

⁸⁵) „По Закавказью“: МАК VI, Москва, 1911, рис. 18 на стр. 31— „Деревянные двери в храме в честь апостолов на острове Севанге“.

в. ⁸⁶, весь заполнен сложной составной многофигурной композицией, главную часть которой, составляет сцена сошествия св. духа.

Изображением упомянутой у С. В. Тер-Аветисяна Мушской двери мастеров Саака и Киракоса я не располагал, равно как и Тат'евской. Эчмиадзинская же, дающая ту же композиционную схему, какая отмечена у Ахтамарских дверей (среднее поле с широким обрамлением), выполнена уже иной техникой ⁸⁷.

Должно здесь отметить, в порядке учета материалов, еще об осмотренных мною в *Музее Грузии* следующих памятниках армянского резьбарства: 1) небольшая доска с изображением креста из Ахтамарского монастыря (Инв. № 42—16/14); 2) поступившая от г-на Флоренского дверь, числящаяся в Этнографическом отделении (Инв. № 106—13/20), «резной работы, каштановая. Армяне, Артвин, Батумской области». В противоречии с приведенной в кавычках записью инвентаря стоит отметка на бумажной этикетке, приклеенной к подлиннику—«Деревянная резная дверь из Лазистана». Она украшена очень неглубокой резьбой типа гравировки; 3) также числящаяся в Этнограф. отд. (Инв. № 92—14)—«деревянная дверь, Артвин, от К. М. Петросян»; 4) поступившая от П. Я. Томилова (Инв. № 15—18) часть резной створки двери из «церкви в Каги (или Качи?) Турецк. Армении (длина 64, ширина 36 см.)». Все эти памятники, за исключением интересного Ахтамарского креста, поздние, и выполнены неглубокой и малоискусной выемчатой резьбой.

Наличие таких *памятников «византийской»* (в широком значении термина) *искусства*, как двери ц. св. Сабини в Риме, синайской и, косвенно, бронзовой Софийской в Константинополе,—с очевидностью указывает на глубокую древность и широту распространения декорированных предметов этого рода в кругу названного культурного мира. Все три памятника, весьма отличные по стилю и технике выполнения, относятся по своим формам к группе филенковых дверей.

⁸⁶) Е. А. Лалаянц, Севанский монастырь в Новобаязетском уезде Эриванской губ. Эривань, 1912; описание двери—стр. 26, перевод надписи—стр. 33; дата показана 1557 н. эры. Ср. Алишан, *Միակնիք*, Венеция, 1893, стр. 83—84 и рис. 25 на стр. 83. Относит к 1522 или 1557 гг.

⁸⁷) Ук. соч. *Изв. КИАИ III*, стр. 132.

Самая древняя из них, еще насыщенная античными переживаниями, *дверь ц. св. Сабины*⁸⁸ является, как то уже давно выявлено рядом исследователей, драгоценнейшим произведением ранне-византийского искусства с еще живыми эллинистическими традициями, связанными с христианским Востоком. Четырехчастная дверь эта, исключительно богатая изобразительными мотивами (композиции на дощечках или тяблах), дает так же чрезвычайно пышную отделку обрамления филенок сложного профиля. Часть обрамления выступает валиком над общей поверхностью двери и покрыта глубокой рельефной резьбой, очень четко выделяющей сравнительно плоские живописные рельефы тябел.

Совершенно иной стиль встречаем мы в украшениях древнейшего собственно восточно-христианского памятника этой серии, сохранившегося в м-ре св. Екатерины.

Четырехчастная *Синайская* филенковая дверь, по устройству сходная с дверью базилики св. Сабины в Риме, украшена резьбой особого вида—части, обрамляющие средние дощечки или тябла, очень скупо орнаментированы только по внутреннему краю; самые же дощечки исполнены выемчатой техникой с заполнением углублений окрашенным стуком; декорировка состоит из стилизованных животных и растительных орнаментальных мотивов, относящихся к сиро-египетскому кругу. По мнению Н. П. Кондакова декоративный стиль, отразившийся на украшениях синайской двери, возможно связать с искусством эпохи иконоборчества и его переживаниями в IX—X в. в⁸⁹.

Константинопольская бронзовая *дверь 840 г.* императоров Феофила и Михаила⁹⁰ дает ярко выраженную филенковую схему на четыре основные поля или тябла, с пышными широкими обрамлениями богатого декора. Вытянутые в вертикальном направлении тябла имеют по два круга с монограммами каждое и гнезда снятых накладных украшений.

⁸⁸) Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, II édition, T. I, Paris, 1925, p. 282 et fig. 138—139.

⁸⁹) В. Н. Бенешевич, Памятники Синая археологические и палеогеографические, в. I. Ленинград, 1925, табл. 38. Заметка Н. П. Кондакова (ср. стр. V, прим. 3) стр. 52—54.

⁹⁰) Ук. соч. Ch. Diehl, Manuel... etc. t. II, Paris, 1926, p. 675 et fig. 336. Общий вид двери (в прориси) см. гр. А. С. Уваров, Сборник мелких трудов. т. I, Москва, 1910, табл. LXXXI.

Друше бронзовые двери ⁹¹, как собственно византийские и русские, так и большинство западных, дают также филенковую схему, но, обычно, с уменьшением размеров тябел, что вызывает значительную многочастность членения. Обрамления более или менее сложно декорируются, тябла же имеют иногда чисто орнаментальное заполнение, иногда же (и это весьма часто) здесь находятся изобразительные мотивы—от фигур зверей и чудовищ близких к животному орнаменту и до сложных многофигурных композиций включительно. Нередки изображения отдельных фигур, главным образом свв., заполняющих тябла; такие фигуры даны либо на отвлеченном фоне, либо с обрамлением в виде арочки ⁹².

Особое место занимает сборная деревянная *Охридская дверь* ⁹³, которая, по мнению Н. П. Кондакова, обследовавшего ее в подлиннике, есть «ничто иное, как разобранный по дощечкам сундук»; части последнего были обпилены и набиты гвоздями на простую дверь. Памятник этот, по датировке того же ученого, «не старше XIII ст.». Двери, при набивке дощечек, была придана, в общем, схема композиции, близкая многотябельным бронзовым дверям. Основные мотивы резьбы—изобразительные (фигуры птиц, зверей, чудовищ; всадники и проч.), но имеется и геометрический орнамент.

Особый интерес, с точки зрения манеры резьбы, представляет двоючастная болгарская *дверь Рыльского монастыря* ⁹⁴, украшенная «ажурным плетением», т. е. сквозною узорною прорезью. Памятник филенкового типа, с выступающими валиками

⁹¹) Ук. «Сборник» трудов Уварова, стр. 58 и сл.—«Двери бронзовые, византийские и русские». Также см. А. И. Некрасов, «Тверские» врата Александровской слободы: *Труды отделения Археологии Института Археологии и Искусствознания*. I. Москва, 1926, стр. 76—83 и табл. X; ук. соч. M. Dalton. *Byzantine art and archaeology*, стр. 116 и сл. и ук. соч. Diehl, Manuel... etc. II, стр. 675 и сл.

⁹²) Напр. см. в ук. соч. Уварова: рис. 115 на стр. 61 (Венецианский храм св. Марка), табл. LXIX (Римский храм св. Павла).

⁹³) Н. П. Кондаков, Македония. СПб. 1909, табл. III и описание на стр. 236—239; ук. соч. Diehl, Manuel... etc. II, p. 895 et fig. 445.

⁹⁴) Архитектъ П. Койчевъ, Ръзбарското изкуство въ България: *Извѣстия на Българското Археологическо-Дружество*, I, 1910, София, табл. IV и стр. 85.

обрамлений и рельефными ажурными же шишками в полях тябел. Декоративные мотивы—доминирует ленточное плетение, иногда с деталями сильно стилизованных растительных форм, и, местами, введены мелкие фигурки животного орнамента (фантастические чудовища).

Необходимо здесь также отметить и двоечастные *двери Видинской мечети*⁹⁵. Каждая створка состоит из сборной четырехчастной неширокой рамы и среднего большого поля; и обрамление и поле заполнены лентами орнамента преимущественно растительных мотивов (розетки, пальметки и проч.). Памятник несомненно связан с традициями болгарского резьбарства.

После перечня памятников позволю себе теперь, в конце этого отдела, сделать несколько общих замечаний.

«Византийский» мир хотя и представлен крайне отрывочными и разрозненными, да к тому же и весьма разнородными по стилю и технике частями соответствующей серии, однако и эти материалы дают возможность установить, что излюбленным типом храмовых дверей был тип филенковый, имевший, как видно, длительное бытование. Мы его находим и в раннем периоде, и в эпоху зрелого стиля и в поздне-болгарских отражениях этой же, правда переработанной, традиции. Для ряда памятников характерной чертой является наличие на тяблах изобразительных мотивов, в частности священноисторических сцен или фигур святых. Болгарская Рыльская дверь, имеющая выпуклины ажурной сквозной резьбы, является носителем сходного, хотя и отмеченного рядом своеобразных черт, декоративного мотива, аналогичного соответствующим деталям сванских дверей—№ 186 (Джахундери?), П'хотрерской и Чукульской.

Наличные армянские двери по своей конструкции относятся, повидимому, исключительно к досчатому типу (под вопросом стоят кафские двери); имеются представители и двустворчатого и одностворчатого видов. Набивные выпуклины и накладная по лицевой стороне обвязка не встречаются. Зарегистрированы примеры инкрустации. Если не считать этих последних, то обычно створки декорированы выемчатой резьбой; встречаются композиционные схемы—ковровая чисто орнаментальная, хачкаровидная ходовая и изобразительная (Севан), примыкающая к группе сложных, имею-

⁹⁵) Там же, рис. 20 на стр. 103 и кратк. с описанием на стр. 104.

ших многофигурные изображения, крест-камней: изобразительные мотивы встречаем и на колоде из Арак'елоца.

Грузинские более или менее ранние памятники в целом занимают среднее положение между «византийскими» и армянскими. Вернее будет сказать, что грузинские резные двери, при наличии ряда своеобразных черт, частью своих представителей весьма тесно примыкают и сродной дощатой конструкцией и выемчатой техникой стилистически близкой резьбы к некоторым армянским дверям (напр. Варагской). Филенковая же Чукульская определенно тяготеет к «византийскому» кругу и своей конструкцией и самым типом фигур святых и богатством изобразительного декора своих тябел. По схеме этого последнего названный, сохранившийся в Сван[ет']ии, памятник в известной мере примыкает, и довольно близко, к той группе «византийских» дверей (дошли бронзовые), у которых тябла украшены фигурами святых (иконография; композиционные задачи). Мг'вимская же дверь, сочетающая дощатую конструкцию с декоративной поверхностной лишь разделкой под облик филенковых прототипов, является любопытным образцом гибридных видов местного искусства, отражающим, правда довольно отдаленно, и, повидимому, из вторых рук, отзвук «грекофильских» традиций. Что же касается группы, представленной дверями из П'хотрери и № 186 (Джахундери?), то генезис типа и схемы такового убранства для меня еще не достаточно выяснен; не имеем ли мы тут случая применения, в своеобразно претворенном виде, приема отделки боковых полос обрамлений вкрапленными в орнаментальный узор клеймами, заполненными либо изобразительными сюжетами, либо самозамкнутым орнаментальным же мотивом (напр. сравни положение эмалевых пластинок с изображениями свв. в рост на Гелатской иконе «моления» Баграта, на иконе богородицы с младенцем из Хопи и др.)? При вырешении поставленного вопроса в положительную сторону и эта группа дала бы второй особый гибридный вид того же «грекофильского» круга. В поздних грузинских памятниках, известных мне в подлиннике или по снимкам, намечаются новые течения, главным образом по руслам влиянов форм и мотивов современного им исламского искусства с одной стороны и народно-бытового или «простонародного» — с другой. Из вышеизложенного усматривается, что и в Грузии, так же как и в

Армении и в «Византии» (в широком значении термина), перенесены нами подлежат лишь отдельные, более или менее разрозненные фрагменты некогда существовавшей богатой и разнообразной серии. Этот вид художественных произведений местного резбарства, в лучших образцах достигавший высокого мастерства, был представлен, как можно предполагать по дошедшим материалам, пестрыми группами и хронологически и географически и социально расслоенной массы первоисточников, некогда широко распространенных в различных частях Грузии.

Общее заключение. Подведем теперь обобщающую сводку:

1) Сохранившаяся без значительных переделок или перестроек Мг'вимская базилика по мотивам и характеру своих резных по камню украшений не может быть отнесена древнее XIII в. Наличные в отделке кресты с двумя поставленными на угол квадратами у нижнего рукава—мотив чуждый Западной Грузии и, наоборот, весьма характерный для Грузии Восточной.

2) Древнейшие фрески, сохранившие в числе своих композиций и ктиторский портрет, по стилю относятся к «грекофильской» группе грузинских росписей (искусству высших классов, имевших культурную ориентировку на Византию) и носят черты «палеологовской» эпохи. По ктиторским портретам устанавливается, что эта часть росписи могла возникнуть в период между второй половиной XIII и второй половиной XV в. в. Изображенные ктиторы относятся к числу виднейших представителей западно-грузинского феодального мира (семья Рачинских эриставов).

3) Мг'вимская резная дверь, судя по размерам своим и своей резной же колоды, сделана была специально для соответствующего входа в базилику. Судя по надписи, не имеющей прямой даты, памятник мог возникнуть не ранее конца XIV в. и едва ли позже конца XV в. Первое имя, имеющееся в тексте, повидимому, называет члена фамилии из видной западно-грузинской феодальной знати. Особо должно быть отмечено и присутствие здесь представителя грузинских элементов, связанных с зарубежными культурными центрами, в данном случае с Иерусалимом; этот Абесалом Ломинас-дзе принимает даже участие в общем деле—он навешивает двери. Мастер, Георгий Лашхишвили, местный человек, как то устанавливается его фамилией.

4) И по конструктивному замыслу и по общей композиции

декоративного целого Мг'вимская дверь стоит особняком среди сохранившихся аналогичных памятников не только Грузии, но и Армении. Принадлежит к ходовой на Кавказе группе дощатых дверей она, при помощи набивных планок, стремится имитировать конструктивно более сложные формы филенковых дверей, конечно, лишь со стороны общего зрительного эффекта. Филенковые же двери, как это намечается, принадлежали к тем элементам храмового декора, в которых в Грузии отражалось, более или менее непосредственно, влияние «грекофильское» или «византийское».

5) Верхняя Имер[ет']ия, никогда не бывшая в средневековую эпоху основным художественно-культурным центром Грузии в наиболее показных парадных памятниках отражает тенденции передовых течений страны. Декорировка Мг'вимской базилики и резными украшениями и фресками (древнейшая часть) выявляет именно такие влияния. И дверь принадлежит к представителям этого рода. Но в то время как виднейшие памятники этого несомненно аристократического, связанного с феодальной (светской и духовной) знатью, художественно-культурного течения могли быть и часто, безусловно, бывали произведениями либо заезжих «греков», либо хотя и грузинских же, однако пришлых для данной области мастеров,—Мг'вимская дверь с чрезвычайной наглядностью вскрывает именно местное чисто провинциальное течение; перед нами попытка, хотя бы внешне, подражать доступными средствами и наличным художественно-техническим опытом произведениям конструктивно более сложных заданий. Орнаментальные же мотивы и, главное, стиль и техника резьбы, выполненной с значительным, хотя и не утонченным мастерством, теснейшим образом входят в круг сродных памятников декоративной неизобразительной скульптуры края.

6) Мг'вимская дверь является, в числе целого ряда памятников, характерным и ярким образцом гибридных скрещенных созданий местной материальной культуры, отразившим умонастроения и художественные вкусы передового для своего времени верхнего слоя феодального мира Верхней Имер[ет']ии.

Тифлис, январь—февраль, 1927 г.

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია.

Ученые Записки Северо-Кавказского Института Краеведения Т. I. (Bulletin Scientifique de l'Institut de l'Exploration Regional de Caucase du Nord. v. I.) Владикавказ 1926.

ამ კრებულის პირველი მონოგრაფია ეკუთვნის ნ. ი. დინიკს, რომელიც ცნობილია, როგორც ჩრდილო-კავკასიის და კავკასიონის მთავარი ქედის ფაუნის მკვლევარი. ეს მონოგრაფია სათაურით „Змеи Северного Кавказа“ სისტემატიური დი ძოოგეოგრაფიული თვალსაზრისით არ წარმოადგენს არაფერს საყურადღებოს, მაგრამ მასში აღნიშნულ ქვეწარმავალთა ბიოლოგია, როგორც ეს სწვევია ავტორს, აღწერილია დიდი ცოდნით და დაკვირვებით.

მეორე მონოგრაფიის („К биологии и распространению *Prometheomys schaposchnikovi* Sat“) ავტორი არის პროფ. ს. ს. ტუროვი. მკვლევარს მოჰყავს საინტერესო ცნობები კავკასიის ფაუნის ფრიად საინტერესო ენდემიკის, პრომეთეოსის თავის, გავრცელების შესახებ. აქამდე, არსებული ლიტერატურის მიხედვით, ეს მღრღნელი ცნობილი იყო მხოლოდ ჯვარის უღელტეხილის (საქართველოს სამხედრო გზა) მიდამოებიდან; ეხლა კი, თანახმად ტუროვის გამოკვლევისა, მისი გავრცელების არეალი აღწევს მამისონის უღელტეხილამდე. ამასთან დაკავშირებით ისმის საკითხი, თუ რა სიშორეზე მიდის ამ ცხოველის გავრცელება ჯვარის უღელტეხილის აღმოსავლეთით.

მესამე შრომა სათაურით „Материалы к познанию млекопитающих Кавказа“ ეკუთვნის პროფ. ს. ი. ოგნიევს. მის მიერ განხილულია კავკასიის ძუძუმწოვართა ორი გუნდი: Insectivora და Carnivora. პირველი საგნებით, მეორე გუნდიდან კი მხოლოდ გვარები *Mustela* და *Vulpes*. მკვლევარი აღნიშნავს სატუნინის მიერ ფულუს სახეების გამოკვლევის დროს დაშვებულ შეცდომებს და კრანიოლოგიური განაზომებით ამტკიცებს, რომ კავკასიაში მოიპოება

ამ ცხოველის ორი ფორმა: *Talpa caucasica* Sat. და *Talpa caucasica orientalis* O g n. პირველი სახის გავრცელების შესახებ არსებულ ცნობებს ის არაფერს ახალს არ უმატებს, ხოლო მეორე ფორმის გავრცელება კი აღნიშნულია გაკვრიით: „На черноморском побережьи от Батума до Новороссииска обитает форма крота: *Talpa coeca orientalis* subsp. nova“. თუ მივიღებთ მხედველობაში ერთი მხრივ იმას, რომ, თანახმად ავტორის რწმუნებისა, ყოფ. ქუთაისის გუბერნიის ტყიან ადგილებში მოიპოება პირველი ფორმა, და მეორე მხრივ იმასაც, რომ დასავლეთ საქართველოში ტყის ზონა იწყება ზღვის ნაპირის სიახლოვეს (ჭალადიდის და სუფსა-ნიგოთის ტყეები), მაშინ კითხვის ქვეშ რჩება მეორე ფორმის გავრცელების არეალი დასავლეთ საქართველოში, რადგანაც შავი ზღვის პირად მდებარე ვიწრო უტყეო ხაზი, რომლის სიფართო ალაგობით არ აღემატება ერთ კილომეტრს, ვერ ჩაითვლება *Talpa coeca orientalis* O g n. გავრცელების არეალად. შემდეგ ავტორს მოჰყავს კავკასიის ზღარბთა სინოპტიკური ცხრილი, რომელიც საკმარისად განსხვავდება კ. ა. სატუნინის მიერ მოცემული ცხრილიდან, მაგალითად: კრანიოლოგიურ განაზომებზე დამყარებით სატუნინის მიერ შექმნილ ქვესახეს *Hemiechinus calligoni brachyotis* Sat. ის აღიარებს მშვენიერად გამოხატულ სახედ—*Hemiechinus brachyotis* Sat. შემდეგ სახეს *Erlinaceus ponticus* Sat. სოვლის *Erinaceus concolor concolor* Martin-ის სინონიმად. ამასთან დაკავშირებით იცვლება აფხაზეთში აღმოჩენილი ზღარბის ნომენკლატურა შემდეგნაირად: *Erinaceus concolor abasgicus* Sat.. საჭირო მასალის უქონლობის გამო ოგენიევი ამ ქვესახის არსებობას კითხვის ქვეშ აყენებს და ამასთანავე გამოსთქვამს იმ მოსაზრებას, რომ თუ შემდეგში დადასტურდა ამ რასისათვის დამახასიათებელი ნიშნები: ტყავის უფრო მუქი შავი ფერი და შედარებით გრძელი ეკლები, მაშინ ის იქნება საკმაოდ კარგად ჩამოყალიბებული ქვესახე ანუ natio.

Soricidae-ბისათვის სატუნინის მიერ მოცემულ სინოპტიკურ ცხრილში შეტანილია შემდეგი ცვლილებანი: პატარა ფულუნას კავკასიის წარმომადგენელი აღნიშნულია *Sorex minutus volnuchini*-ს სახელწოდებით, თუმცა არ არის უარყოფილი *Sorex minutus minutus* L. არსებობის შესაძლებლობა კავკასიაში. ახლად შექმნილია ქვესახე *Sorex araneus satunini* O g n.. რაც შეეხება თეთრ-კბილა ფულუნების (*Crocidura*) სინოპტიკურ ცხრილს, აქ ჩვენ ვპოულობთ 3 ახალ ფორმას: *Crocidura dinniki* O g n., *Crocidura leucodon persica* Thom., *Crocidura suaveolens suaveolens* Pall. შემდეგ ავტორი

ქვემოთაა
ქვემოთაა

ეხება გვარს *Martes* და მოჰყავს დიაგნოზი მის მიერ შექმნილი ქვემოთაა სახისა—*Martes martes lorenzi* Ogn.

E. Brass-მა ¹ თავის დროზე აღნიშნა ტიპური და კავკასიის ტყის კვერნების განსხვავება. ოგნიევი ამ ცხოველის ბეწვს აღწერს შემდეგნაირად: „общий тон меха относительно бледный, рыжеватосеро-буроватый зимою и более темный, коричневатый летом“. ეს აღწერა არ შეეფერება სინამდვილეს. ზამთრის ბეწვი ზაფხულის ბეწვთან შედარებით საჩინოდ მუქია, შავმოყვითალო წაბლის ფერისა და არა მოქარცო-რუხ-მოწაბლისფერო. ეს უკანასკნელი ფერი დამახასიათებელია სწორედ ზაფხულის და არა ზამთრის ბეწვისათვის. ჩრდილო კავკასიის მაჩვი გამოყოფილია ახალი ქვესახით *Meles meles caucasicus* Ogn. ამ ქვესახის დიაგნოზში მოყვანილი ნიშნები იმდენად მერყევია, რომ მათზე დამყარებით ახალი ფორმის გამოყოფა უსაფუძლოა ¹.

თავისი შრომის ბოლოში ოგნიევი ეხება მელას ფორმებს კავკასიაში და აღნიშნავს 5 ფორმას, მათ შორის ერთი მის მიერ შექმნილი ქვესახეა: *Vulpes vulpes alticola* Ogn. ამასთანავე ის იმ აზრისაა, რომ კავკასიაში მელას 8—9 სხვადასხვა ფორმა უნდა ჰქონდეს. ავტორი *Vulpes vulpes alticola*-ს გავრცელების არეალად სთვლის აღმოსავლეთ ამიერ-კავკასიის მთიან ადგილებს (ქართლი, თრიალეთი, ბამბაკი, გოჭის და ყარაბაღის მთიანი სისტემები). მომავალი კვლევა-ძიება გვიჩვენებს, თუ რამდენად შეეფერება სინამდვილეს ავტორის პროგნოზი. ჩემის აზრით შეუძლებელია, რომ ამიერ-კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში, რომელიც დასერილია მრავალი მთის-ქედით და ამის გამო გამოჰყოფს თავისი ჰავითა და ფლორით განსხვავებულ ნაწილებს, იმყოფებოდეს მელას მხოლოდ ერთი რომელიმე საკმაოდ კარგად ჩამოყალიბებული ქვესახე.

შემდეგი მონოგრაფია „Некоторые наблюдения над распространением и образом жизни *Chilotus socialis parvus* Sat. и *Microtus arvalis* Pall на Северо-Восточном Предкавказьи“ ეკუთვნის

¹) Emil Brass. Aus dem Reiche der Pelze. Berlin, 1911. S. 484.

²) აი ეს დიაგნოზი: „По внешности он не отличим от типичного, но имеет некоторые краниологические особенности: 1) череп кавказского барсука несколько мельче (черепы взрослых и старых ♂♂ *M. m. caucasicus* равны таковым ♀♀ *M. meles* из средней России); 2) черепные гребни относительно слабее; 3) лоб старого *M. m. caucasicus* не столь высок, как *M. meles*; 4) последний коренной верхней челюсти в общем несколько длиннее“.

ლ. მ. ბემეს. მასში მოიპოება საყურადღებო ბიოლოგიური ცნობები ამ ორი ზემოხსენებული მღრღნელის შესახებ.

ს. ა. ჩერნოვი თავის პატარა შრომაში „К познанию герпетофауны Армении и Нахичеванского края“ აღწერს სამ ახალ ფორმას: „*Elaphe dione plumbea* Czernov, *Mabuia transcaucasica* Czern. და *Hyla alborea schelkownikowi* Czernov.

ა. ნ. ფორმოზოვის მონოგრაფიაში „Заметки о млекопитающих Северного Кавказа“ საკმაოდ დაწვრილებით აღნიშნულია ყოფა-ცხოვრება კავკასიის ფაუნის ნაკლებად ცნობილ ორი წარმომადგენლისა: *Sorex minutus volnuchini* Ogn. და *Chionomys nivalis* subsp. nov.

ბალყარიის, ჩრდილო-ოსეთის, ყაბარდოს და ინგუშეთის ორ-ნითოფაუნას ეხება სამი მკვლევარი: ვლ. გ. გეპტნერი, ა. მ. რადიშჩევი და ლ. ბ. ბემე.

პირველი მათგანი თავის შრომაში „Материалы по птицам Балкарии“ აღწერს მის მიერ ნახულ ფრინველთა 66 სხვადასხვა ფორმას. სისტემატიკის თვალსაზრისით ავტორს არავითარი ახალი ცნობები არ მოყავს. ბიოლოგიური ცნობებიდან კი ახალია და მასთან საყურადღებო ის ცნობა, რომელიც მას მოჰყავს შვეარდენის (*Falco peregrinus* Tunst.) შესახებ. ავტორს არა ერთხელ უნახავს, თუ როგორ აჰყავდა ფრინველს თავისი ბასრი კლანჭებით მიწიდან *Citellus musicus* М ё н с т, რაც შვეარდენისათვის არა ჩვეულებრივია, რადგანაც შვეარდენი ეკუთვნის იმ მტაცებელ ფრინველებს, რომლებიც იჭერენ თავის მსხვერპლს მხოლოდ ფრენის დროს.

გეპტნერი გაკვირებას გამოსთქვამს, რომ ნამდვილ მაღალმთის ფორმებთან ერთად ბალყარიაში მოიპოება ველის („სტეპის“) ფორმები და ცდილობს ამ მოვლენის ახსნას ფიზიკო-გეოგრაფიული თვალსაზრისით. მისი მოსაზრებები საინტერესოა, თუმცა უნდა ითქვას, რომ ძოგეოგრაფიული საკითხებას გაშუქებასა და გადაწყვეტაში ფრინველები არ იძლევიან ისეთ საიმედო მასალას, როგორც ცხოველთა ის ჯგუფები, რომლებიც ნაკლებად მოძრავი არიან, მაგალითად: რბილტანიანები, მწერები და სხვა.

მეორე შრომა — „Материалы к познанию авиофауны Кабарды“ ა. მ. რადიშჩევისა შეიცავს ცნობას 122 სხვადასხვა ფორმის შესახებ. ავტორი საკმაოდ ვრცლად ეხება მის მიერ აღნიშნულ ფრინველთა როგორც ზონალურ გავრცელებას, ისე მათ ბუდაობას, მოფრენას და მიფრენას. საყურადღებოა ტბის წიწკანის — *Paecile palustris stagnatilis* Brehm-ის პოვნა ამ რაიონში.

მესამე მონოგრაფია „Птицы северной Осетии и Ингушетии“ ეკუთვნის ლ. ბ. ბემეს. ეს შრომა წარმოადგენს ავტორის მიერ 14 წლის განმავლობაში წარმოებული კვლევა-ძიების ჯამს. ავტორის განკარგულებაში ყოფილა საკმაოდ დიდი მასალად, ფრინველთა 2200 ეგზემპლარი და ის ეხება 320 სხვადასხვა ფორმას. როგორც წინასიტყვაობიდან ჩანს, გუნდები *Passeriformes* და *Coraciformes* დადგენილია ცნობილი რუსი ორნითოლოგის ს. ა. ბუტურლინის მიერ, რომელმაც აღწერა შვიდი ახალი ქვესახე. შრომა შეიცავს მრავალ საინტერესო სისტემატიურ ძოგეოგრაფიულ და ბიოლოგიურ ცნობას კავკასიის ორნითოლოგიური ლიტერატურისათვის.

ავტორი ცდილობს მის მიერ გამოსაკვლევი ოლქი მცენარეების, ძუძუმწოვართა და ფრინველთა მასალებზე დამყარებით დაყოს ძოგეოგრაფიულ პატარა უბნებად. ჩვენის აზრით ეს შეცდომაა და ამ შეცდომის შედეგია ის, რომ მის მიერ შექმნილი ძოგეოგრაფიული უბნების საზღვრები მერყევია.

მაგალითად ავიღოთ მეხუთე უბანი შემდეგი სათაურით: „Альпийские луга и области вечного снега“ რომელიც ავტორმა სამ სადგურად დაჰყო: 1) Субальпийские луга 6000—7500—8500 ფუტი, 2) Альпийские луга 7500—8500—9500 ფუტი, 3) Гольцовые осыпи и субнивальная полоса 9,500 და უფრო მაღლა. შესაძლოა დაუშვათ სუბალპიური და ალპიური სადგურების ფიტოგეოგრაფიული თვალსაზრისით გარჩევა, მაგრამ მამალოგიურ და ორნითოლოგიურ მასალაზე დამყარებით მათი გამოყოფა ძოგეოგრაფიულ ერთეულებად შეუძლებელია. ამას ამტკიცებს ის, რომ ავტორს მეორე სადგურისათვის ვერ მოჰყავს ვერც ერთი მისთვის დამახასიათებელი ძუძუმწოვარი. უცნაურია ისიც, რომ ავტორს ჯიხვი მიაჩნია სუბალპიური სადგურის დამახასიათებელ ცხოველად და არა სუბნივალურის.

რაც შეეხება ფრინველებს, მათთვის არავითარ დაბრკოლებას არ წარმოადგენს 1500 ფუტის მანძილზე გავრცელება ზონალური მიმართულებით. ამასთან ისეთი მონათესავე სადგურები, როგორცაა „Субальпийские луга“ და „Альпийские луга“, ფიტოგეოგრაფიულადაც-კი ნაკლებად განირჩევიან. ავიღოთ, მაგალითად, მათხაქუნა (*Tichodroma muraria*), რომელსაც ჩვენ შევხვდებით, როგორც მობუღარ ფრინველს, 4000—8500 ფუტამდე, ესე იგი „მთის ტყის“ უბნიდან დაწყებული ალპიურ ზონამდე. შემდეგ *Anthus spinoletta caucasica* Laub., *Eremophila alpestris penicillata* Gould., *Montifringilla nivalis alpicola* Pall. და სხვა ავტორის

მიერ სუბალპიური სადგურის დამახასიათებლად აღიარებული ფრინველები გვხვდება, როგორც მობუდარნი, ზემოთ აღნიშნული სამი სადგურის ფარგლებში.

საგულისხმოა კავკასიის მიდამოებში *Rhodopechis sanguinea sanguinea* G ü l d-ის აღმოჩენა. საყურადღებოა *Carpodacus erythrinus cubanensis* Laub-ის ბუღაობა 7000—8000 ფუტ. სიმაღლეზე. აქამდე ის ჩრდილო კავკასიისათვის ცნობილი იყო, როგორც ვაკეზე მობუდარი ფრინველი. აღსანიშნავია *Motacilla flava ampestris* Pall-ის ყოფნა ამ რაიონში გადაფრენის დროს, რადგანაც ის აქამდე აღნიშნულია ორნითოლოგიურ ლიტერატურაში, როგორც გადაფრენი ფრინველი კასპიის ზღვის დასავლეთი ნაპირებისათვის.

უკანასკნელი მონოგრაფია „Опыт систематического обзора млекопитающих Осетии (Сев. Кав.)“ ეკუთვნის პროფ. ს. ს. ტუროვის. გაუგებარია, თუ რა მოსაზრებით მოჰყავს ავტორს *Turus caucasica cylindricornis* Bly t-ის სახელწოდებით, როგორც ქვესახე, ჯიხვის ყველაზე უფრო კარგად ჩამოყალიბებული სახე *Turus cylindricornis* Bly t-ამ ნომენკლატურიდან ცხადია, რომ ტუროვი ძირითად სახედ სოვლის გაულდენშტეტის ჯიხვს, *Capra caucasica* G ü l d. როგორც ცნობილია, ჯიხვის ოთხ სახედ დაყოფას საფუძვლად დაედო რქების მოყვანილობა. ამ მხრივ *Capra cylindricornis* ძლიერ განსხვავდება დანარჩენი სახეებიდან. რქებას ცილინდრის მზგავსი ფორმა და მათი ხრახნის მზგავსად დაგრეხილობა იმდენად ცხადია, რომ არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს ამ სახის გარჩევა ჯიხვის დანარჩენი სახეებიდან. დანარჩენი სამი სახის გარჩევა, საკმაოდ ძნელია, რადგან მათთვის მიღებული დამახასიათებელი ნიშნები ძლიერ მერყევია, ამასთან მერყევია აგრეთვე მათი გავრცელების არეალი. *Capra cylindricornis*-ს აქვს გარკვეული გავრცელების არეალი, რომელიც იწყება დაღესტნით და თავდება შხარის მთით. აქიდან იწყება დანარჩენი სამი სახის გავრცელების არეალი, რომელიც იმდენად გაურკვეველია, რომ დინიკს თავისი შრომაში „Звери Кавказа. Китообразные и копытные“ *Capra dinniki*-ს გავრცელების საზღვრები ვერც კი დაუსახელებია. ჩვენის აზრით საფუძვლიანი იქნება, რომ ჯიხვის კარგად ჩამოყალიბებულ სახედ აღიარებული იყოს *Capra cylindricornis* Bly th. და *Capra caucasica* G ü l d., მხოლოდ ამ უკანასკნელი სახის ქვესახეებად კი *Capra sewerzowi* Menz b. და *Capra dinniki* Sat.

Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Выпуск 47-ой. Махач-Кала. 1926. Издание Ассоциации С. К. Горских Краеведческих Организаций и Наркомпроса Даг. С. С. Республики III + 266.

ამ ნაკვეთით განახლებულია ის ძველი გამოცემა, რომელიც ამავე სახელწოდებით გამოდიოდა ტფილისში კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველის სამმართველოსთან 1881 წლიდან და 1914 წელს მსოფლიო ომის მიზეზით შეწყდა. როგორც ცნობილია, ამ კრებულის წინანდელს გამოცემას არა მცირედი დამსახურება მიუძღვის კავკასიური ეთნოგრაფიული და ლინგვისტური მასალების შეგროვების მეტად რთულ საქმეში. თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ კრებულებში მოცემულ მასალებს მრავალი ნაკლი აქვს. მაგ. ამ გამოცემაში ბევრი მასალა გამოქვეყნებულია მხოლოდ თარგმანით, ზოგიც უმართებულო ტრანსკრიპციითაა მოცემული და ამიტომ გამოსაყენებლად ნაყშია. თუ რამდენად მიუღებელია შეუთმობებლად ამ მასალებით სამეცნიერო მიზნით სარგებლობა, ეს ჩანს დანიელი ეთნოლოგის ა. ოლრიკის შრომიდან, რომელშიაც ამირანის ლეგენდებია განხილული (A. Olrik, Ragnarök, die Sagen von Weltuntergang, Brl. und Leipz. 1922.— ოლრიკის წიგნის შესახებ იხ. ქართული ეთნოლოგია: მიმოხილვები, ტ. I. ტფ. 1926 წ. გვ. 257).

კრებულის გამოცემის განახლების დროს საჭირო იყო სარედაქციო კოლეგიას ეს მთავარი ნაკლი ახალ გამოცემაში თავიდან მოეცილებია, გეზი აეღო ცოცხალი ეთნოგრაფიული მასალების შეგროვების მიმართ და მასალა ადგილობრივ ენებზე მოეცა. სხვათა შორის, ამ ნიადაგზე დაყენებული საქმე აუცილებლად მოითხოვდა ადგილობრივი ძალების ამუშავებას, რაც თავისთავადაც სამხარეთმცოდნეო მოქმედების ერთ-ერთი მთავარი საფუძველია.

ამ თვალსაზრისით სარეცენზიო წიგნი, სამწუხაროდ, ჩვენს მოლოდინს არ ამართლებს: მასში მოცემული სამასალო განყოფილება უფრო საარქივო შინაარსისაა და საარქივო ჟურნალს უფრო შეეფერება, ვიდრე ეთნოგრაფიულ ორგანოს. წიგნში დაბეჭდილია შემდეგი მასალა: 1) Письма А. П. Ермолова და 2) Три имама (мемуары) Магомеда Тагира. ეს უკანასკნელი რუსული თარგმანითაა წარმოდგენილი და არა მისი არაბული ორიგინალით.

რასაკვირველია, ჩვენთვის უფრო საინტერესო იქნებოდა დაღესტნის თუ კავკასიის სხვა რომელიმე კუთხის დადგენილი, ცოცხალი ეთნოგრაფიული ფაქტები გვეხილა, ვიდრე საისტორიო პოლიტიკური შინაარსის მემუარები, რომლებიც დიდაც მნიშვნელოვანია,

ეროვნული
მეცნიერებათა
აკადემია

მაგრამ გამოსაქვეყნებელია თავის შესაფერისს ორგანოში მოება მით უფრო სამწუხაროა, რომ ჩვენი ეთნოგრაფიული თავისებურებები ეკონომიური და სოციალური გარდატეხის გამო ჩქარი ტემპით ისპობა და მეცნიერებისათვის საპუდამოდ იკარგება. მათი შეგროვება სამეცნიერო მოთხოვნების საესეებით დაცვით და გამოქვეყნება საშური საქმეა. სამხარეთმცოდნეო ორგანიზაციები და ასოციაციები აქეთვენ არიან მოწოდებული.

სარეცენზიო კრებულის მეორე, საგამოკვლევო განყოფილებაში მოთავსებულია ორი წერილი: 1) დ. მ. პავლოვის, Искусство и старина Карачая (უმთავრესად ძეგლების რეგისტრაციას წარმოადგენს) და 2) ი. ი. მეშჩანინოვის, Закавказские поясные бляхи. ეს უკანასკნელი გამოკვლევა აღძრულ საკითხს (ბალთების ორნამენტებს), რომლითაც მეცნიერება ბოლო ხანებში მეტად დაინტერესებულია (იხ. А. Миллер, Изображение собаки в древностях Кавказа: *ИРАИМК т. II*, და Г. Ивановская, *Стилистическая характеристика искусства бронзовых доисторических пряжек музеев Тифлиса: Второй Краев. Съезд Черноморского побережья и Зап. Кавказа, Батум.* 1925) იაფეტოლოგიური თვალსაზრისით უდგება და მითოლოგიური მიდგომით სწყვეტს. მაგრამ ჩვენ რომ გვერდი აუხვიოთ იაფეტოლოგიის ძირითად დებულებას, რომელიც მოხმობილია ბალთების ორნამენტების საუქეტის გამოსარკვევად და რომელიც ცხოველთა სამეფოს წარმომადგენლებისა და ვარკვეული ეთნიური ერთეულების სახელწოდებებს შორის კავშირს ჰგულისხმობს,—გვერდი აუხვიოთ მით უფრო, რომ ამის დადგენა, როგორც ი. ი. მეშჩანინოვიც აღიარებს (გვ. 207), მატერიალური ობიექტების მიმართ მეტად ძნელია, ჩვენ წინ ბალთების ორნამენტებთან დაკავშირებით მეორე საკითხია წამოჭრილი: რა საუქეტები გადაჰქონდა ადრინდელ ადამიანს თავის არტეფაქტებზე. ამ საკითხის გარშემო მეცნიერებაში კამათია რეალიზმის და სტილიზაციის მომხრეებს შორის. ჩვენი ავტორი უკანასკნელთა მხარეზეა და ამავე დროს ბრინჯაოს ბალთების ორნამენტებს იგი საკულტო მნიშვნელობას აკუთვნებს. მისი შეხედულებით აქ წარმოდგენილია— არა ნადირობის, მეჯოგეობის ან მიწათმოქმედების და სხვა ამგვარი ყოფის სცენები, არამედ მოცემულია ქვე-ცა—წყალი და მათთან დაკავშირებული ატრობუტები და არსებანი: ნიკბიანი ხაზი, სპირალი, რგოლი, თევზი, გველი და ძაღლი.

ამ დებულების გასამაგრებლად ავტორი იშველიებს ეთნოგრაფიულ მასალებს (გვ. 210 და სხ.) და ზღაპრების სხვადასხვა ეპი-

ზოდების ინტერპრეტაციას იძლევა. მაგრამ ამ მხრით მასალა ამოწურული არ არის. ბევრი მასალა ხარის, ირმის და გველის კულტთან დაკავშირებული განხილული არ არის, ხოლო მათი გამოყენება შეიძლება სხვაგვარ მიმართულებას მისცემდა საკითხის გაშუქებას. ასე მაგალითად, ჩვენ დღეს გველის „მეხის“ კულტის შესახებ უფრო მეტი ვიცით სვანური მასალების მიხედვით (იხ. ვაზ. „ქართული სიტყვა“ 1923 წ. № 24, ბანოვანი, გველის კულტი სვანეთში). აგრეთვე აქვე მოსატანია ხევსურული „ლიბუს“ გველი, უდელიბის (მესხეთის) თქმულება ხარისა და ირმის გაჯიბრების შესახებ ცახე, ამავე თქმულებით ირმის მოსვლა დღესასწაულზე საკლავად ნაცვლად ხარისა და სხვა ეს უკანასკნელი გარემოება საინტერესოა იმ მხრივაც, რომ, როგორც ირკვევა (იხ. Г. Ивановская, op. cit. გვ. 41, მუხ. 5), ბალთების ორნამენტების სხვადასხვა საფეხებები სტილისტურის თვალსაზრისით შეიძლება წარმომდგარი იყოს ერთი მეორისაგან (სქემა ცხენით—ირმის სქემიდან). მაგრამ მთავარი აქ მასალის სიმცირე კი არ არის, არამედ ის გარემოებაა, რომ ავტორი შედარებებს მეტად ფართო მასშტაბით ახდენს. ასე პორტუგალური და ამიერ-კავკასიური ბალთების შედარება ან ხარის კულტის იქა და აქ დასახელება გამართლებული ვერ იქნება, სანამ პირველ თავად თვით ჩვენი მასალები არ არის ინტენსიური მეთოდით შესწავლილი და ერთი-მეორესთან, მახლობელთან შედარებული. კერძოდ დიფუზიის და სპონტანიოზობის საკითხიც, რომელსაც ი. მეზჩანინოვი უკანასკნელის სასარგებლოდ სწუვეტს (გვ. 217, 218). მხოლოდ ასეთი შესწავლის და შედარების შემდეგ გადაიკრება (იხ. Fr. Boas, The Methods of Ethnology: *American Anthropologist* V, 22, № 4). ავტორის მიერ არჩეული არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალების კონვერგენციის გეზი წარსული კულტურის პრობლემების გადასაწყვეტად, განსაკუთრებით მატერიალური ობიექტების მიმართ—სავსებით სწორი და მისაღებია.

გ. ჩიტაია.

Hans Pohl (Universitätsprofessor in Bonn), *Völkercunde und Paethnologie*. 1923. Verlag von G. Stilke. XXXII+504 Ⴕ.

ერთს სამეცნიერო მიმოხილვაში (იხ. ქართული ეთნოლოგია: მიმოხილველი, ტ. I, გვ. 247—261) ჩვენ შემთხვევა გვქონდა ალგენიშნა, თუ როგორ ვარდებიან უხერხულ მდგომარეობაში ის

1) საქ. მუზეუმის დირექტორს, პროფ. ალ. ჯანელიძეს, რომელმაც საკუთარი წიგნთსაცავიდან ეს წიგნი სარეცენზიოდ დაგვითმო, მადლობას მოვასხენებთ.

უცხოელი მეცნიერ-მკვლევარნი, რომელნიც ჩვენს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეს ზერეღედ იცნობენ, ჩვენს ქვეყანას შემთხვევით, გავლით გაცნობიან ან კიდევ მის შესახებ ძველი შეუმოწმებელი და აგრეთვე შემთხვევითი ლიტერატურის მიხედვით მსჯელობენ. ამის საბუთები მკითხველებს ჩვენ ვუჩვენეთ Byhan-ის შრომის მაგალითებზე (A. Byhan. Kaukasus, Ost- und Nordrussland. Finland. ბუშანის კრებულში, Völkerkunde B. II, T. 2. Stutt. 1926). მაგრამ H. Pohlig-ის ზემოთ დასახელებული წიგნი, განსაკუთრებით კავკასიური ეთნოგრაფიული მასალების მიმართ, Byhan-ის შრომასთან შედარებით, კლასიკური შეცდომების ნიმუშებს იძლევა.

ასე, მოსახლეობის შესახებ პროფესორი სწერს: Im Westen grenzen die Tscherkessen oder Kabardiner und Circassier engeren Sinnes an, in der Urwaldgegend nach dem schwarzen Meer hin die Georgier (Karthwelen), in der Tifliser Gegend die Grusier, Gurier und Kachetiner... im Osten (Dagbestan-Bergland, Hochland, სახელწოდება დაღესტანში აქ კორექტურული შეცდომაა დაშვებული) unter andern die Chetsuren, Imerithier, Pschawen, Tuschen und Awaren. Im Norden der Kette bilden Utschkulanen die Gränze gegen Kubankosaken“ (გვ. 424—25). როგორც ვხედავთ, აქ მრავალი ახალი აღმოჩენაა დადასტურებული. ჩვენ ვტყობილობთ, რომ იმერლები და ხევსურები დაღესტანში ცხოვრობენ, ხოლო „Kartwelen“ შავი ზღვის გაყოლებით უღრან ტყეში. ეს ცოტაა. Georgier და Grusier ორი სხვადასხვა ტომი აღმოჩნდა. აგრეთვე სხვადასხვა ყოფილა Tscherkessier და Circassier. დღემდე ჩვენ ვიცოდით, რომ Circassier-ი იტალიური ფორმაა, რომლისგანაც წარმოსდგა თურქული სახელწოდება ჩერქეზები, ხოლო თვით Circassier-ი მომდინარეობს კლასიკური მწერლების Κεραχαια-დან (იხ. B. Latychev, Scythica et Caucasia, vol. I P.1893, გვ. 85, სკილაქსი, აგრეთვე სტრაბონი და პლინი). მაგრამ საქმე მარტო სახელწოდებაში როდია. საქმე ის არის, რომ ჩერქეზ-ცირკასები engeren Sinnes უკვე სამოც წელზე მეტია, რაც კავკასიაში თითქმის აღარც კი ცხოვრობენ. 1858—65 წლებში ისინი en masse მუჰაჯირებად გადასახლდნ ოსმალეთში. ეს დიდი ფაქტი, 500,000 სულზე მეტის აყრა და გადასახლება, თავის დროზე აღნიშნული იყო ევროპის პრესაში და სამეცნიერო ლიტერატურაშიც ცნობილია. აგრეთვე არავითარნი Utschkulanen-ი არ ცხოვრობენ ყუბანის ყაზახების მოხასლვრედ. „Utschkulanen“-ი სვანებია, მცხოვრებნი სვანეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში თერ-

გის ოლქის მეზობლად. თუ როგორ დაუმეზობლდენ ისინი ყაზახებს, — ჩვენთვის საიდუმლოებითაა მოცული.

მაგრამ ჩავეყვით ავტორს ქვევით. Pohlzig-ის მოსაზრებით: „Die Sprachen aller dieser Völckchen stehen dem Armenischen und Per-sischen am nächstest“ (გვ. 425). ამ დებულების დასამტკიცებლად ავტორს არავითარი საბუთი არ მოჰყავს. ალბათ ის ფიქრობს, რომ ეს აღმოჩენა თავისთავადაც დამაჯერებელია. ჩვენ კი დღემდე გვეგონა, რომ კავკასიური ენები ცალკე დამოუკიდებელ ოჯახს შეადგენენ. საუკეთესო მეცნიერები უკვე ორმოცდაათი წელიწადია ამ აზრს ემხრობიან (ცაგარელი, მარი, ჯავახიშვილი და სხვები). ვიცით რომ კავკასიური ენები და ეთნოგრაფიული მასალები მრავალ შემთხვევაში თავისებური მოვლენაა და ეს მასალები გასაღებია წინა აზიის დღემდე შეუცნობი კულტურების, ევროპაში — პელასგების, ეტრუსკების, იბერების და კელტებზე აღრინდელი მოსახლეობის. ამის შესახებ იხ. Reallexikon d. Vorgeschichte, Brl. 1925. 2. B. 2 L. Pokorný-ის წერილი: Britische Urbevölkerung; Trombetti, Caucasicca, Leipzig. 1924. I. Fascic. Bugge, Luschan-ი და სხვა.

უნდა აღინიშნოს, რომ კავკასიურ ენობრივ სინამდვილეში არა ერთი და ორი ენა მოიპოვება ისეთი, რომელიც სპარსულს ენათესავება. მაგრამ ასეთ ენებს გამოყოფვა უნდა საერთო კავკასიური ენობრივი ოჯახიდან. ზოგი რამ ამ მიმართულებით უკვე გაკეთებულია კიდევ (მარი, დიორი). H Pohlzig-ი-კი ყველაფერს ერთი-მეორეში ურევს და კლასიფიკაციისათვის თავს როდი იწუხებს. ამგვარივე არეულ-დარეული ცნობები მოჰყავს ავტორს ტანთსაცმელისა და ბინის შესახებაც. რატომღაც მისთვის ერგოლოგიის მრავალმნიშვნელოვანი საკითხებიდან მხოლოდ ეს ორი ობიექტი გახდა ყურადღების ღირსი.

კულტურათა მსგავსების საკითხს H. Pohlzig-ი კიდევ უფრო იოლად სწყვეტს. მისთვის საკმარისი შეიქმნა, რომ კავკასიაში ენახა კამეჩი, როგორც სპარსეთში, და იგი სასწრაფოდ დაასკვნის: „die Sitten und Gewohnheiten sind meist den iranischen noch sehr ähnlich; auch in der Landwirtschaft“ (გვ. 426). ამის შესახებ უნდა შევნიშნოთ, რომ კავკასიის ერთი ნაწილის მოსახლეობას (ბარელებს) სპარსელებს უკავშირებდა ზნე-ჩვეულების მიხედვით ჯერ კიდევ სტრაბონი. მაგრამ იგივე სტრაბონი მთიელებს სკვითებსა და სარმატებთან ახლო მდგომად თვლიდა. ამით სტრაბონს ერთგვარი კლასიფიკაცია შეჰქონდა ჩვენებურ ზნე-ჩვეულებათა გაგებაში. H. Pohlzig-ი-კი არავითარ კლასიფიკაციას არ დაგიდევთ.

ამგვარადვე ავტორის მიერ გაზოგადებულია სოციალური მდგომარეობის საკითხებში კავკასიის ამა თუ იმ კუთხის ფაქტი მთელი კავკასიისათვის. ქალის მდგომარეობის გამოსარკვევად H. Pohlig'ი ყ. კავკასიის მუზეუმის დირექტორს გ. რადეს იშველიებს, წიგნის დაუსახელებლად (სხვათა შორის ყ. კავკასიის მუზეუმი დასახელებულია Trachtensammlung-ად). ის სწერს: „Radde berichtete, dass die Frauen oft, wochenlang ausgestossen, in einem Schuppen einsam gebären müssen, wo Speise durch das Dach herabgelassen wird“ (427). საქმე ისაა, რომ რადე ამ გარემოებას აღნიშნავს ხევსურების შესახებ (იხ. G. Radde, „Die Chews'uren und ihr Land“ Cassel 1878, გვ. 79 და შემდეგი. მისივე, Vier Vorträge über den Kaukasus. Petermann's Mittheilungen, Ergänzungsheft, Nr. 36. Götha. 1874) მაგრამ Pohlig'ი ამ ფაქტს აზოგადებს და მთელს კავკასიას მიაწერს. ამასთან დაკავშირებით ავტორს მოჰყავს პოლაკის მიხედვით, აქაც წიგნის დაუსახელებლად, სპარსელი ქალების ჩვეულება მშობიარობის დროს, რასაც არავითარი დამოკიდებულება არ აქვს ზემოთ მოყვანილ ფაქტთან. E. Polak'ი სპარსელების ჩვეულებას ასე ასწერს: „Sobald die ersten Wehen bei der Gebärenden sich einstellen, wird die Hebamme (mama) geholt, welche ihr einige Glas eines emollirenden mucilaginosen Decocts heiss zu trinken gibt. Beim Beginn der Treibwehen muss sie das Bett verlassen und in hockender Stellung—ita ut in defecatione—auf je drei parallel uebereinander gelegten Ziegelsteinen Platz nehmen, wobei sie sich mit den Händen an die Umstehenden klammert“ (—Persien. Das Land und seine Bewohner, 1. T. Leipzig, 1865, გვ. 219). როგორც მკითხველიც ადვილად შეამჩნევს, ხევსურულ (ავტორის მიერ გაზოგადებულ კავკასიურ) და სპარსულ ზემოთ მოყვანილ ჩვეულებებს შორის არავითარი არც პირდაპირი და არც არაპირდაპირი კავშირი არ არის. ავტორს შემცდარი ასოციაციით მოულოდნელად მოაგონდა სპარსული ჩვეულება და ჩაურთო უადგილო ალაგას.

ჩვენი მოვალეობაა განსაკუთრებული ყურადღება მივაქციოთ კიდევ ერთ გარემოებას: სარეცენზიო წიგნის ავტორს არც ერთი ეთნოგრაფიული მოვლენა არ აქვს განხილული ისტორიულ ჩარჩოში, არ აქვს გამოარკვეული მათი ფენობრიობა. ეს გარემოება კი მეტად სამწუხაროა. კავკასიის და ქართული ეთნოგრაფიული სინამდვილე მრავალ გზის გადაჯვარედინებული და მრავალი ისტორიულ-ეთნიური ფენების შემცველი მოვლენაა, რომლის თითოეულ ფაქტს დაკვირვებით უნდა ამომარცვლა საკუთარი შრეს მისაკვლევად. საკუთრივ

ადგილობრივი წარმოშობის ელემენტებს გარდა ჩვენ აქ გვხვდება ბეიზმის, მასდვიანობის, ქრისტიანობის, მუსლიმანობის და სხვათა მძლავრი ნალექები, რომელთაც კარგად უნდა გაგება (ნახე თუგინდ O. von Wesendonk, Über georgisches Heidentum). ეს ასეა არა მარტო სარწმუნოების შესახებ, არამედ სოციალურ წყობაშიც, მატერიალური კულტურის ობიექტებშიც და სხვა. ვისაც ეს გარემოება მხედველობაში არ აქვს, ის სულ ტყვილად იწუხებს თავს კავკასური ეთნოლოგიით. სხვა რომ არა იყოს, ამას ხომ ჩვენ თანამედროვე ეთნოლოგიაც გვასწავლის, რომ არც ერთი ეთნოგრაფიული ფაქტი არ შეიძლება დადგენილად ჩაითვალოს და მამასადამე მეცნიერულად ღირებულად, თუ ის დროისა და სივრცის ფარგლებში გარკვეული არ არის (F. Graebner, Methode der Ethnologie, Heidelberg, 1911. გვ. 21 ff, 74, 127, 140 ff.) ამას სათანადო ყურადღება უნდა მიექცეს.

H. Pohlig-ი ამ ელემენტარულ მოთხოვნილებას არავითარ ანგარიშს არ უწევს. სამაგიეროდ, ექვმიუტანლად და თამამად კავკასიის ეთნოგრაფიულ თავისებურებებს მისგან შექმნილი კლასიფიკაციის ინდო-კავკასიურ ჯგუფში აქცევს.

მაგრამ ჩვენი ავტორი არღვევს მეთოდოლოგიის ელემენტარულ მოთხოვნილებებს არა მარტო კავკასიური ეთნოგრაფიული მასალების მიმართ, არამედ იგი ასევე იქცევა თავისი წიგნის ზოგად ნაწილშიც. ამ შრომაში სრულიად გვერდი აქვს ავლილი და უპასუხოდაა დარჩენილი ეთნოლოგიის ისეთი ძირითადი საკითხები, როგორიც არის დიფუზია, სპონტანიზობა, კულტურათა პარალელობა და სხვა. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ნაშრომი არც თავის ზოგად ნაწილში წარმოადგენს დიდ ღირებულებას.

საზოგადოდ ჩვენ არც კი შევჩერდებოდით ამ წიგნზე, რომელიც პოპულიარულის მიზნით არის დაწერილი (გვ. V. წინასიტყვობა), მაგრამ მხედველობაში მივიღეთ ერთი მხრით ის, რომ ეს შრომა, ავტორის განცხადების მიხედვით, არის შედეგი მისი მრავალგზისი მოგზაურობისა და ხანგრძლივი კვლევა-ძიების, მეორეს მხრით მისი ავტორი ცნობილია მრავალი ნაშრომით. ამასთანავე იგი სახელგანთქმული ეთნოლოგის ო. პე შელის მოწაფეა და ამიტომ მას შესაფერისი ანგარიში უნდა გაეწიოს.

გ. ჩიტაია.

ქ რ მ ნ ი კ ა .

მუზეუმები.

საქართველოს მუზეუმი

მუზეუმის დრ. სამეცნიერო საბჭოს მიერ ა. წ. ზაფხულში ხევისურეთში მივლინებულ იქმნა ეთნოლოგიური ექსპედიცია. ექსპედიციას ჰქონდა დავალებული ხევისურული მატერიალური კულტურის შესწავლა და კოლექციების შექმნა. ექსპედიციაში შედიოდნენ არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული განყოფილების გამგე გ. ნიორაძე, ეთნოგრაფი გ. ჩიტაია, მხატვარი-რესტავრატორი დ. ციცი-შვილი და მუზეუმის მიერ ექსპედიციაში მონაწილეობის მისაღებად მოწვეული მხატვარი პროფ. ი. შარლემანი. ექსპედიციამ ხევისურეთში ერთი თვე დაჰყო. ის მუშაობდა უმთავრესად შემდეგ პუნქტებში: ბარის-ახო, ლიქოქი, ხახმატი, ღული, შატილი და ახიელი. პირაქეთ ხევისურეთში („ბუღის ხევისურები“) შესწავლილ იქმნა ტიპიური ხევისურული საცხოვრებელი ბინა: აიგვემა და ჩაიხატა სახლი და ჩაიწერა ბინასთან დაკავშირებული რიტუალი და ტერმინოლოგია. აგრეთვე აიგვემა სამრევლო, სალუდე, სამჭედლო, წისქვილი და სხვა. შეგროვილ იქმნა კოლექციების კომპლექსები: რძის და მიწის დასამუშავებელი იარაღები, გადასახიდი საშუალებები, ავეჯი და სხვა. ჩამოტანილია 438 საგანი, მრავალი ნახატი და ფოტოგრაფიული სურათი. ექსპედიციამ შესძლო ერთ-ერთი ხევისურული ხატიდან მიეღო ძველებური „საჯურუმო“ (შერისხვის) დროშა.

ძოლოლოგიურ გალერეას შეეძინა ორი ახალი ჯგუფი: გარეული ღორი და კავკასიის ღომბა, რომლებიც დამზადდა ძოლოლოგიური განყოფილების ტექსტიდერმიულ ლაბორატორიაში.

გეოლოგიურმა განყოფილებამ დაამზადა კავკასიონის ქედის მოდელი ფერებით. აგრეთვე მზადდება ტფილისის მიდამოების გეოლოგიური მოდელი. განყოფილებამ შეიძინა გამოფენისათვის საჭირო ქურქელი.

— გეოლოგიური განყოფილება აწყობს მოკლე ვადიან ექსპედიციებს სიებს ტფილისის მადამოების შესასწავლად. უკვე აღვიღეთ 8 ექსპ.

ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში სწარმოებს მუშაობასასროლი და სატევარი იარაღების გამოსაფენად.

— იმავე განყოფილებაში სწარმოებს სამზადისი ხევისურეთის კოლექციების გამოსაფენად. წინასწარი გეგმით გამოფენა მოეწყობასისტემატიური თანრიგით. ამასთანავე წარმოდგენილი იქნება ხევისურული ბინა თავისი შინაგანი აქსესუარით.

— იმავე განყოფილებაში გამოსაფენად მუშავდება ქართული კერამიკული კოლექციები და სწარმოებს შესწავლა ქართული კოსტუმების.

საქართველოს მუზეუმის დირექტორის ინიციატივით არქეოლოგიური განყოფილება აწარმოებდა ყორღანების საცდელ გათხრას სამგორში. აქ აღმოჩენილი ინვენტარის ფრაგმენტები შემოვიდა განყოფილებაში.

დრ. სამეცნიერო საბჭოს ა. წ. 20 იანვრის სხდომაზე მოსმენილი იქნა მოხსენებები 1926 წ. ზაფხულის ექსკურსიების ზოგადი შედეგების შესახებ: გ. ჩიტაიასი—ექსკურსია ალბულახ-წალკაში, ს. მაკალათიასი—ექსკურსია ზემო-რაჭაში და ვ. ლომიასი—ექსკურსია მთიან ქართლში.

დრ. სამეცნიერო საბჭომ ა. წ. 11 ოქტომბრის სხდომაზე დაადგინა: პრინციპიალურად სავალდებულოდ იქმნეს აღიარებული სპეციალური ლიტერატურის ბიბლიოგრაფიის განყოფილების შემოღება „მუზეუმის მოამბე“-ში. საკითხი დეტალების გასარკვევად გადაეცა მუზეუმის სარედაქციო კოლეგიას.

საქართველოს სახალხო კომისართა საბჭოს დადგენილებით (1927 წ. 21 აგვ. სხდომა) ს. ჯუღელი თავმჯდომარეობით შესდგა საალმუნებლო კომიტეტი საქ. მუზეუმის ახალი შენობის დასამთავრებლად. შენობის დასამთავრებლად გადადებულია 350.000 მან. კომიტეტი უკვე შეუდგა მუშაობას. ინიცირ—მშენებელად მოწვეულია ხუროთმოძღვარი ნ. სევეროვი. იჯარით გაიცა ფასადის გასაკეთებელი სამუშაო¹. მოკლე ხანში გაიცემა ვათბობის და შინაგანი მოწყობის სამუშაოებიც. შენობის დამთავრება ნავარაუდევია 1¹/₂ წლის ვადაში.

1) ფასადი კეთდება სპეციალური კომისიის მიერ დამტკიცებული გეგმით ქართულ სტილზე.

საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო მუზეუმი

მუზეუმში ამჟამად მოწყობილია გამოფენა შემდეგი კოლექციებისა: ა) ბრინჯაოს ხანის ნივთებისა, ბ) ძველი და ახალი კერამიკისა, გ) საეთნოგრაფიო დარგისა (ტანისამოსები, ტიპები, სამუსიკო იარაღები, სამკაულები), დ) საისტორიო პორტრეტებისა, ე) ისტორიული ნივთებისა და იარაღისა, ვ) ძველი ფულებისა. ზ) ძველი ხელთნაწერებისა, თ) ძველი ქართული ხუროთმოძღვრებისა (გეგმებში და მოდელებში), ი) კედლის მხატვრობისა (პირები) და ია) ქანდაკებისა (ბარელეფები და წნული ჩუქურთმა). სპეციალისტთა და მომუშავეთათვის მუზეუმი ღიაა ყოველდღე 9—3¹/₂ სათამდე (გარდა ორშაბათისა).

ამ ბოლო დროს საქ. საისტ. და საეთნ. მუზეუმის მიერ შედენილ კოლექციათა შორის ყურადღებას იქცევს იშვიათის სილამაზის იარაღი და სხვა ნივთები ბრინჯაოს ხანისა ბაკურციხიდან და ძველ-ანაგიდან (კახეთი).

ბოლო ხანებში მიღებულია აგრეთვე არქეოლოგიური ნივთები სოფ. ზინდისიდან (ქართლი). კოლექცია შეიცავს ბრინჯაოს სამკაულებს, სატევრებს და სხვა.

საქართველოს ეროვნული გალერია.

საქ. ეროვნულ გალერიაში ამჟამად შემდეგი განყოფილებები არის გამოფენილი: ა) ძველი ქართული მხატვრობის სურათები მე 18-19 საუკუნის; ბ) ძველი სპარსული მხატვრობის სურათები და მინიატურები 15—19 საუკუნების. გ) თანამედროვე მხატვრობა (უმთავრესად ქართული); დ) ძველი ევროპიული მხატვრობა; ე) ძველი რუსული მხატვრობა.

საქ. ეროვნ. გალერიაში ამ უკანასკნელ ხანში შეიძინა ძვირფასი ნიმუშები სპარსული, ძველი ქართული (უბისის ეკლესიიდან ჩამოტანილი ხატები) და ევროპიული მხატვრობის სურათები.

საქართველოს რევოლუციის მუზეუმი.

ამჟამად ექსპონატების სახით წარმოდგენილია საქართველოს რევოლუციონური მოძრაობის ისტორიის მთავარი საფეხურები.

გამოფენას აქვს შემდეგი განყოფილებანი:

1) წინა მარქსისტული ხანა; 2) 90-ანი წლები; 3) 1905 წლის რევოლუცია; 4) რეაქციის ხანა; 5) თებერვლის რევოლუცია, 6) მენ-

შევიკების ბატონობის პერიოდი; 7) საბჭოთა ხანა; 8) კატორღის გადასახლება. მუზეუმი ღიაა ყოველ დღე 10—3¹/₂ საათამდე (კვირაობითა(ც), გარდა ორშაბათისა.

მუზეუმმა ტფილისში მიიღო ქუთაისიდან გაზეთების დიდი კოლექცია. კოლექცია შეიცავს მეტად საინტერესო მასალას ჩვეულების პოლიტიკური ცხოვრების გასაშუქებლად.

მუზეუმი ამზადებს საქართველოში რევოლუციონური მოძრაობის მოკლე მიმოხილვას, რომელიც მუზეუმის კატალოგს დაერთვის.

საქართველოს სასოფლო მეურნეობის მუზეუმი.

მუზეუმს გადმოეცა ყოფილ შანამრეწველობის მუზეუმიდან ხალიჩების, ნაქსოვის და კერამიკის დიდძალი კოლექცია.

მუზეუმის გამგე ქეთ. ქომეთიანი ა. წ. სექტემბერში მივლინებული იყო დასავლეთ საქართველოში—აჯამეთ—ოკრიბა—საქარის რაიონში მემინდვრობის, მევენახობის და სხვა იარაღების კოლექციების შესაძენად.

მუზეუმში ამჟამად გამოფენილია ორი მთავარი განყოფილება: მცენარეთა პროდუქციისა და ცხოველთა მომშენებლობის.

სოციალური ჰიგიენის მუზეუმი.

მრავალ განყოფილებათა შორის მუზეუმს აქვს სპეციალური განყოფილებები საქართველოსათვის: ექიმობის და ფარმაციის ისტორია, ზნე-ჩვეულება, ცრუმორწმუნეობა დაკავშირებული ჰიგიენასთან, ბინა და მასთან მოსახლეობის შეგუება ჯანსაღობის დასაცავად.

მუზეუმმა მოიწვია პროფ. ა. ნათიშვილი მუზეუმთან ანატომიური განყოფილების მოსაწყობად.

მუზეუმს შეემატა ახალი განყოფილებები: კრემაციის და შრომის.

ქუთაისის საისტორიო და საეთნოგრაფიო მუზეუმი.

ამჟამად მუზეუმში გამოფენილია შემდეგი დარგები: ნუმისმატიკა, ეთნოგრაფიული კოლექციები, ქვის, ბრინჯაოს და რკინის ხანის ნივთები, საეკლესიო სიძველენი და ხელნაწერები. აქვე ცალკე დარბაზში გაიხსნა საპედაგოგო განყოფილება.

მუზეუმის დირექტორი ტ. ჯ ა თ ა რ ი ძ ე მუშაობდა ოფიშკვეთის,

საყულის, გეგუთის და პატრიკეთის თემებში, სადაც მან არქეოლოგიური დაზვერვა და შეაგროვა ნივთები.

მუზეუმის დირექტორმა განათლების მუშაკთა სახლში ქუთაისში წაიკითხა ორი მოხსენება: 1. ხალხური სიტყვიერების მნიშვნელობა ენის შესწავლისათვის და 2. მუზეუმის მნიშვნელობა პედაგოგიური თვალსაზრისით.

მუზეუმი აგროვებს ხალხური სიტყვიერების ნიმუშებს და ამზადებს გამოსაცემად.

აჭარისტანის მუზეუმი.

მუზეუმში გამოფენილია ნაწილობრივად ძოლოლოგიური და ეთნოგრაფიული კოლექციები. მთავარი ყურადღება მიპყრობილი აქვს კოლექციების დაცვას ბინის სინესტისაგან.

მუზეუმში შემოვიდა ბრინჯაოს იარაღები, მიწაში ნაპოვნი სოფ. ზენითის (ქობულეთის თემი) გლეხების მიერ.

სამეცნიერო დაწესებულებები და საზოგადოებები.

საქართველოს გეოლოგიური ინსტიტუტის გეოლოგები 1926 წლის ზაფხულზე მუშაობდნენ რაჭაში (პროფ. ჯანელიძე, თანამშრო. ი. კაჭარავა), ძირულის მასივში (პროფ. თვალჭრელიძე; თანამშრო. კ. თათარიშვილი), ჩათახში (ინჟ. გაბუნია) და მდ. სუფსის მიდამოებში (დოც. ნ. ყიფიანი).

1927 წელში პროფ. თვალჭრელიძე და ინჟ. გაბუნია განაგრძობდნენ წინა წლებში დაწყებულ მუშაობას. ინსტ. თანამშრომელი ი. კაჭარავა მივლინებულ იქნა ერთი თვით ახალციხის მიდამოებში სამუშაოდ, ხოლო ი. რუხაძე ქუთაისის მიდამოებში ცარცის ნამარხების დასაგროვებლად.

— ს. გ. ინსტიტუტის საბჭოს სხდომებზე მოსმენილ იქნა შემდეგი მეცნიერული მოხსენებანი: გეოლოგების წინასწარი მოხსენებანი 1926 წ. ზაფხულის მუშაობის შესახებ; ზემო რაჭის გეოლოგია (პროფ. ჯანელიძის წინასწარი მოხსენება); მდ. ვერის ხეობის წარსული (ჯანელიძე), კირქვის ქერქი რიყის ქვებზე გარეკახეთის მინდვრებში (ჯანელიძე); სოფ. ნატახტართან არაგვის ალუვიონში ნაპოვნი ძვლები (ჯანელიძე); ავღაბრისა და კუკიის

ტბების წარსულის შესახებ (ჯ ა ნ ე ლ ი ძ ე); ე. წ. ტრიაისის შესახებ ძირულის მასივში (ჯ ა ნ ე ლ ი ძ ე); საქართველოს ფლორიდინები (პროფ. თ ვ ა ლ კ რ ე ლ ი ძ ე); ჩათახის რკინის ბუდობი (ინჟ. გ ა ბ უ ნ ი ა); მიწის შვეულბერივი მოძრაობა საქართველოში გეოდეზიური ცნობების მიხედვით (ინჟ. ზ უ ნ ტ უ რ ი დ ი).

— მზადდება დასაბეჭდად „საქ. გ. ინსტ. მოამბის“ პირველი ტომი, რომელშიაც მოთავსებული იქნება ინსტიტუტის დაარსების ისტორია, მისი მუშაობის ანგარიში და ინსტიტუტის გეოლოგების და თანამშრომლების შრომები.

— გასული წლის განმავლობაში ინსტ. მიიღო გერმანიიდან 1200 მან. წიგნები. კიდევ გამოწერილი არის 9000 მანეთისა.

საქართველოს გეო - ფიზიკური ობსერვატორია. 1926 წლის თებერვალში ამოქმედდა ობსერვატორიის ეზოში მიმღები რადიო-სადგური მეტეოროლოგიურ რადიო-ცნობათა მისაღებად მთელი ევროპის, აზიის უდიდესი ნაწილისა და ჩრდილო აფრიკის ტერიტორიიდან. ამის გამო შესაძლებელი გახდა ყოველდღიური სინოპტიკური ბაჟულეტენის შედგენა სინოპტიკური რუკით, ამიდის წინასწარმეტყველებით 24 საათით წინ და წინა დღის ამიდის მიმოხილვით.

— 1926 წლის მაისის თვიდან კვლავ გაიხსნა აეროლოგიური განყოფილება, რომელმაც შესწავიტა მუშაობა ჯერ კიდევ 1917 წელს. სწარმოებს ე. წ. საბაზისო დაკვირვება ორი პუნქტიდან; განყოფილება იკვლევს ჰაერის ზევითა ფენების მეტეოროლოგიურ ელემენტებს, რაც დიდ საჭიროებას წარმოაუფენს, როგორც წმინდა მეცნიერული, ისე პრაქტიკული მიზნებისათვის. განყოფილების შტატი შესდგება ხუთი კაცისაგან. აეროლოგიურ დაკვირვებათა ცნობები იბეჭდება ამა წლის მაისის თვიდან ობსერვატორიის ყოველთვიურ მეტეოროლოგიურ ბაჟულეტენში.

— 1926 წლის ივნისის ბოლო რიცხვებიდან კვლავ აღდგენილია აქტინომეტრიულ დაკვირვებათა სისტემატიური წარმოება, ამავე დროიდან შედეგები იბეჭდება ზემოხსენებულ ყოველთვიურ ბაჟულეტენში.

— მოწყობილია 1926 წლიდან მე-II ხარისხის სათადარიგო სადგური, რათა ფართე მასებს საშუალება მიეცეს ცოტად თუ ბევრად გაეცნონ ობსერვატორიის მუშაობათა ხასიათს.

— მიმდინარე წლის განმავლობაში მივლინებულ იქნენ რუსეთის მთავარ ობსერვატორიაში ქ. ლენინგრადში იქაურ მეცნიერულ მუშაობათა ადგილობრივად გასაცნობად ობსერვატორიის

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია

სამეცნიერო საბჭოს წევრები: ხ უ ც ი შ ვ ი ლ ი და მეფცხოცხუაი სამ-სამი თვით.

— შედარებულია ობსერვატორიის ძირითადი მაგნიტური იარაღები რუსეთის მთავარი ობსერვატორიის ასეთსავე იარაღებთან; ამისათვის რუსეთის ობსერვატორიიდან მოვლინებულ იქნა წარმომადგენელი ნ. ტ რ უ ბ ა ა ტ ჩ ი ნ ს კ ი მუშაობა გაგრძელდა იენისის 26-დან იელისის 23-მდე. საქართველოს ობსერვატორიის მხრით შედარება აწარმოა მაგნიტური განყოფილების გამგემ, ნ ო დ ი ა მ. შედარებამ დაამტკიცა, რომ მაგნიტური ობსერვატორია სრულ წესრიგშია.

— მყინვარ-წვერზე მივლინებულ იქნა თანამშრომელი ალექსანდრა ჯ ა ფ ა რ ი ძ ი ს ა ს უ ლ ი, რომ შეემოწმებინა გასულ წელს იქ პროფესორ დ ი დ ე ბ უ ლ ი ძ ი ს მიერ დადგმული ობსერვატორიის მეტეოროლოგიური ბუდრუგანის მდგომარეობა და ეწარმოებინა აგრეთვე ზოგიერთი მეტეოროლოგიური დაკვირვებები, ჯაფარიძე ერთი კვირის განმავლობაში ორჯერ ავიდა მწვერვალზე, რის მეოხებით შესაძლებელი გახდა კუზნეცოვის თერმო-ჰიგროგრაფის ჩანაწერის მიღება მთელი კვირის განმავლობაში. ბუდრუგანაში მის მიერ დადგმულ იქნა წინა წელთან შედარებით უფრო გრძელსკალიანი მინიმალური თერმომეტრი. ბუდრუგანა აღმოჩნდა სრულ წესრიგში.

— გასული წლის ნოემბრის 21-დან, ერთი თვის ვადით, ლენინაკანში მივლინებულ იქნენ სამეცნიერო საბჭოს წევრნი: ევგ. ბ ა უ ს ი და ვ. გ ი გ ი ნ ე ი შ ვ ი ლ ი ოქტომბერში მომხდარი მიწის ძვრით დაზარალებულ რაიონის სეისმიურად გამოსაკვლევად. ეს მუშაობა შესრულებულია წარმატებით და შედეგები გამოქვეყნებული იქნება მასალების დამუშავებისთანავე.

ციხის-ძირის ბიოლოგიური სადგური. ციხის-ძირის ბიოლოგიურმა სადგურმა, რომელიც არსებობს 1926 წ. იენისიდან ტფ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის ზოოლოგიურ კაბინეტთან, — მიმდინარე წლის ზაფხულში შემდეგი მუშაობა ჩაატარა: შეგროვილ იქმნა ბიოცენოზის სანიმუშო მასალა შავი ზღვის ნაპირებზე ბარცხანიდან ვიდრე პალეასტომამდე. ნასალა აღებულია ყოველ ერთი ვერსის მანძილზე. ვინაიდან შავი ზღვის ნაპირების ბიოცენოზების შედარება მტკნარი წყლების და ტბების ბიოცენოზებთან საყურადღებო იყო, სადგურმა დოც. ნ. ყ ი ფ ი ა ნ ი ს ხელმძღვანელობით შეაგროვა ყველა იმ ტბების მასალა, რომელნიც მდებარეობენ ჩოლოქსა და პალეასტომს (რიონს) შორის. შეგროვილია აჭარის წყლებისა და ტბების ლიტორალური მასალა.

— აქვე მუშაობდენ: ტფ. სახელმ. უნივერ. პროფ. ს. ჯიბი და მ. ფარცვანიძე (აგროვებდენ მასალებს შავი ტერიების შესასწავლად) და პროფესორები: არნოლდი და პაული.

საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების საჯარო სხდომებზე მოსმენილი იყო შემდეგი მოხსენებები: „ფალოსის კულტი საქართველოში“ (ს. მაკალათია; დაიბეჭდა „მიმომხილველში“, ტ. I, 122—136); „აფხაზური ენის ისტორიიდან“ (ს. ჯანაშია); „ზოგიერთი პალეოგრაფიულად მნიშვნელოვანი [ქართული] ძეგლის დათარიღებისათვის“ (პროფ. ივ. ჯავახიშვილი); „გლეხის სახლი ქვაბლიანის ხეობაში“ (გ. ჩიტაია; დაიბეჭდა „მიმომხილველ“-ში, ტ. I, 137—156); „დას. საქართველოს საეკლესიო წესწყობილება XV—XVIII სს-ში“ (ნ. ბერძენიშვილი; დაიბეჭდა „მიმომხილველში“ ტ. I); „ამირან-დარეჯანიანის შემაღგენლობა“ (ალ. ბარამიძე); „მეგრული ქორწილი (თ. სახოკია); ბატონყმობის დროინდელი ერთი ტერმინის შესახებ“ (მ. ხუბუა); „ძველი და გაერთიანების ხანის ქართული სახელმწიფო და სოციალური წყობილების მთავარი საკითხები“ (პროფ. ივ. ჯავახიშვილი); „არქეოლოგიურ-ეთნოლოგიური მოგზაურობა ზემო სვანეთში“ (ს. მაკალათია); ახლად აღმოჩენილი ხანმეტი მრავალთავი“ (პროფ. აკ. შანიძე; დაიბეჭდა ტფ. უნ. მოამბეში ტ. VII); „ვინ არის კალმასობის ანუ „ხუმარსწავლად“ წოდებულის ქართული ენციკლოპედიის ავტორი“ (დავ. კარიჭაშვილი; დაიბეჭდა „საქართველოს არქივ“-ში, ტ. II). „ბელგიელი ორიენტალისტი კონსტანტინე—კახის შესახებ“ (პროფ. კ. კეკელიძე; დაიბეჭდა ტფ. უნ. მოამბეში ტ. VII); „შენიშვნები შაჰნამეს ვერსიების შესახებ“ (ალ. ბარამიძე); „ლუკიანე სამოსატელი, როგორ უნდა იწერებოდეს ისტორია“ (ალ. წერეთელი); „კავკასიის ალვანთა დაკარგული ანბანი“ (პ. ინგოროყვა); „ქართულ, ალვანურ და სომხურ ანბანთა წარმოშობა“ (პ. ინგოროყვა); „იერარქული წესწყობილება ძველ საქართველოში“ (პროფ. კეკელიძე); „არქეოლოგიური მოგზაურობა რაქაში“ (გ. ბოქორიძე; დაიბეჭდა „საქართველოს არქივში“ წ. III, გვ. 206—208); და „ქართული საერო მხატვრობის გენეზისისათვის“ (შ. ამირანაშვილი).

— მიმდინარე წლის პოქტომბერს საზოგადოებამ საგანგებო სხდომით აღნიშნა თავისი არსებობის ოცის წლის თავი (1907 წ. პოქტ. ახალი სტილით—1927 წ.). ს. გორგაძის მოკლე საანგარიშო მოხსენებისა და მოძმე სამეცნიერო საზოგადოებათა მისალმების შემდეგ საზოგადოების თავმჯდომარემ პროფ. ივ. ჯავახიშვილმა აღნიშნა განვლილ

პერიოდში საზოგადოების მოქმედების ღირსება-ნაკლულად განხილვის მომავალი მოქმედების პერსპექტივები: განვილი პერიოდში საზოგადოების მიერ ნაკლები ყურადღება ჰქონდა მიქცეული ეთნოგრაფიას. თუმცა საზოგადოების ღონისძიებებით ეთნოგრაფიული მასალა ბლომად იქმნა დაგროვილი, მაგრამ მათ შესწავლას ადგილი არ ჰქონია. ითქვამს, რომ თუმცა ეთნოლოგია თანამედროვე მეცნიერების მიერ აღიარებულია საბუნებისმეტყველო დისციპლინად, მაგრამ ეს სწორია მხოლოდ უკულტურო ხალხების ეთნოლოგიის მიმართ; საქართველოში კი ეთნოლოგია ისტორიული მეცნიერების მოსაზღვრე დარგია. ამ გარემოებას შესაფერი ანგარიში უნდა გაეწიოს. შემდეგ საჭიროა ადგილებზე მომუშავე კულტურული ძალების (მასწავლებლები და სხვა) საქმეში ჩაბმა. აუცილებელია აგრეთვე სათანადო ყურადღება მიექცეს არქეოლოგიასაც. ყოველივე ამასთან ერთად თვით კვლევის არეც უნდა გაფართოვდეს. ჯერ-ჯერობით ეს უნდა მოხდეს მთლიანად კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის მიმართულებით.

— საზოგადოების მატერიალური დახმარებით მოეწყოს რამოდენიმე წვრილი ექსპედიცია და ექსურსია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში (ქართლი, ოსეთი, კახეთი, ჯავახეთი და სხვ.).

— მიდინარე წელს განზრახულია გამოიცეს საქ. საისტ. და საეთნ. საზოგადოების ორგანო „მიმოხილველის“ მორიგი წიგნი.

— მიმდინარე წელს გამოვა ამავე საზოგადოების გამოცემა: უბისის მხატვრობის ალბომი.

ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების საჯარო სხდომებზე 1926 წ. მოსმენილ იქმნა შემდეგი მოხსენებები: „ექსპერიმენტული ფონეტიკის მამათავრის Rouselot-ს ხსოვნისათვის“ (პროფ. ახვლედიანი), „სუბაქტ-ობაქტის მიმართებანი აფხაზურში და მისი პარალელები კავკასიურ ენებში“ (პროფ. აკ. შანიძე); „ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი: ფონეტიკა“ (არჩილობავა); „უარყოფითობის სვანურ—ურ სუფიქსის ნაშთები ქართულსა და მეგრულში“ (ვ. თოფურია); „ხშულთა ზოგიერთი ბუნებრივი კომპლექსები ქართულში“ (პროფ. გ. ახვლედიანი); „ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი: მორფოლოგია-სინტაქსი“ (არჩილობავა); „დაიბეჭდა მთლიანად სათანადო ტექსტის დართვით „ტფ. უნივ. მოამბე“-ში, ტ. VII, გვ. 166—247); „შეიძლება თუ არა ქართულში ერთი და იმავე პირის როგორც სუბაქტი, ისე ობაქტი ერთი და იმავე ფორმანტით იყოს აღიწერილი?“ (არჩილობავა); „ზოგიერთი ქართული სიტყვის ეტიმოლოგია“ (ვ. თოფურია, ორი მოხსენება); „ხმოვანთა დასვაესების საკითხისათვის მეგრულ-

ში“ (მ. ხუბუა); „მესამე ჯგუფის დრო-კილოთა გენეზისისათვის ქართულში“ (არ. ჩიქობავა); „პირველი და მეორე ჯგუფის დრო-კილოთა გენეტური ურთიერთობისათვის ქართულში“ (არნ. ჩიქობავა); „ზნანთა კლასიფიკაციისათვის ქართულში“ (პროფ. აკ. შანიძე); „კ და ხ სიბილანტ-აფრიკატებთან მეზობლობაში“ (ვ. თოფურია; დაიბეჭდა „საქართველოს არქივში“, წ. II, გვ. 174—186); „პირველი ოსური წერილობითი ძეგლი“ (პროფ. გ. ახვლედიანი; დაიბეჭდა „ტფ. უნივ. მოამბეში“, ტ. VII, გვ. 90—97: „1802 წლის ოსური A ხელნაწერი“—სათაურით); „პირველი ჯგუფის დროთა დაბოლოების მიმოხილვა ქართულში“ (არ. ჩიქობავა); „აფრიკაციის საკითხის გარშემო“ (პროფ. გ. ახვლედიანი); „ბგერითი მოვლენათა თანამიმდევრობა სვანურსა და ქართულში“ (ვ. თოფურია); „ზემო-იმერეთი დიალექტოლოგიურად“ (მაკ. ხუბუა); „მესხური დიალექტი ოსმალური ენისა“ (ს. ჯიქია); „დამატებითი ცნობები ზემო-იმერეთის შესახებ“ (გ. წერეთელი); „ქართველები და ქართული ენა: არსობითი ზნა და ნაცვალსახელები“ (მ. ჯანაშვილი); „რედუქციისათვის სვანურში“ (ვ. თოფურია); „წინასწარი მოხსენება ლაზების სოფ. სარფში საენათმეცნიერო მივლინების შესახებ“ (არნ. ჩიქობავა); „ქართველები და ქართული ენა: ქ—მეგრული ზმნის პირველსა და მეორე პირში და სახელის მოთხრობით ბრუნვაში“ (მ. ჯანაშვილი); „ზემო-აჭარის ენობრივი მიმოხილვა“ (მაკ. ხუბუა); „სახელთა დაბოლოების ისტორიისათვის სვანურში“ (ვ. თოფურია; დაიბეჭდა „ტფ. უნივ. მოამბე“-ში, ტ. VII, 285—315).

— საზოგადოების საბჭოს დავალებით საბჭოს წევრი ვარ. თოფურია მივლინებულ იქმნა ა. | წ. ზაფხულში 2 $\frac{1}{2}$ თვით სვანეთში წინაწლებში წარმოებული მუშაობის გასაგრძელებლად. კვლევის ძირითად ამოცანას შეადგენდა სვანური ზმნის უღვლიელების სისტემის დადგენა. შედეგი ცალკე გამოკვლევის სახით იქმნება გამოქვეყნებული.

— ამავე საბჭოს დავალებით ა. | წ. ოქტომბერში ლაზურ სოფელ სარფში და აჭარულ სოფელებში მახო, თხირნალი და სიმონეთი, სადაც მიღებული ცნობების მიხედვით ვიწე-არქაბიდან გადმოსახლებული ლაზები უნდა ცხოვრობდნენ, 25 დღით მივლინებულია ამავე საზოგადოების მდივანი არნ. ჩიქობავა. მივლინების მიზანია: ლაზური ტექსტების ჩაწერა. იგივე მკვლევარი შარშან მუშაობდა სოფ. სარფში.

— საზოგადოებამ მიიღო ფოტოგრაფიული სურათი ოსური სახარებისა, რომელიც ინახება ლენინგრადის სააზიო მუზეუმში და წარმოადგენს იალლუზიძის ნათარგმნ დედანს. როგორც ვიცით იალ-

ქართული
ენციკლოპედია

ლუზიდის თარგმანი ოსური მწერლობის უძველეს ძეგლს გენს, ტექტზე მუშაობს პროფ. გ. ახვლედიანი.

— საზოგადოების საბჭოს თავმჯდომარის ამხანაგმა პროფ. აკ. შანიძემ მიიღო გრაციიდან (ავსტრია) ფოტოგრაფიული სურათი (რამოდენიმე სანიმუშო გვერდი) ხანმეტი ხელნაწერისა, რომელიც ეკუთვნოდა აწ განსვენებულ ჰუგო შუხართს. მიღებულია ზომები მთელი ხელნაწერის (შეიცავს 49 გვერდს) გადმოსაღებად და გამოსაცემად. ამ ძეგლის მოპოებას მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართულმეცნიერებისათვის.

— 1927 წ. 9 ოქტომბერს საზოგადოების საჯარო სხდომაზე მოხსენება წაიკითხა აღმოსავლეთის ხალხთა და ენათა ინსტიტუტის (მოსკოვში) წევრმა პროფ. ნ. იაკოვლევიმ შემდეგ თემაზე: „კავკასიური ენების ფონეტიკის დადგენის პრინციპები“. მანვე გააცნო საზოგადოებას კავკასიის კვლევის საქმის მდგომარეობა მოსკოვში. ამ მოხსენებით კიდევ ერთი ნაბიჯი გადაიდგა საქირო კონტაქტის დასამყარებლად იმ მკვლევართან, რომელნიც განსაკუთრებით კავკასიურ ენებზე მუშაობენ. განზრახულია მოსკოვის და ტფილისის ლინგვისტების შეთანხმებით შემუშავდეს საერთო სატრინსკრიპციო ანბანი კავკასიური ტექსტების ჩასაწერად (მოსკოველი ლინგვისტებიდან პრუფ. იაკოვლევი მუშაობდა ყაბარდოულსა და აბაზგურზე, ხოლო უკანასკნელად ქისტურზე, და პროფ. ყირკოვი — გასაკუთრებით დაღესტნურ ენებზე).

კავკასიის საისტორიო-საარქეოლოგიო ინსტიტუტში. ინსტიტუტმა მოაწყო შემდეგი ექსკურსიები: ლორის რაიონში (დ. გორდევი და ს. ტერ-ავეტისიანი); ქართლში: სამთავისის და სხვა არქეოლოგიური ძეგლების გამოსაკვლევად (დ. გორდევი); ბაკურიან-თორის რაიონში (ლ. მელიქსეთ-ბეგი) და ახტალასა და სანაინში (ხუროთმოძღვარი მ. კალაშნიკოვი).

— ამავე ინსტიტუტის კოლეგიის სხდომებზე წაკითხულია სხვათა შორის შემდეგი მოხსენებები: „ისლამური გავლენა მონღოლთა შემდეგ-დროინდელ ქართულ პლასტიკურ ხელოვნებაში“ (დ. გორდევი); „ყარაბაღის უძველესი ძეგლები აზერბეიჯანის ყორღანთა სკვითური წარმოშობის საკითხთან დაკავშირებით“ (ს. ტერ-ავეტისიანი); „ძველი კოხბოფორის ტოპონიმიკისათვის“ (ს. ტერ-ავეტისიანი); „ძველი საქართველოს ტოპონიმიკიდან: ივერლიახვი და გვერდის-ძირი“ (ს. კაკაბაძე); „დასავლეთ საქართველოს ტიპონიმიკისათვის“ (ს. კაკაბაძე); „ტფილისი-ვალისსა-კალა“ (ს. კაკაბაძე); „პლნაძაჰანიქი“ (ლ. მელიქსეთ-ბეგი);

„მატერიალური ნაშთები კავკასიის ხალხებში“ (ლ. მელ იქ ს ე თ-ბ ე გ ი); „კელი განხილული იაფეტიდოლოგიურად და საშუალო საუკუნეების საქართველოს მატერიალური ძეგლების მიხედვით“ (ლ. მელ იქ ს ე თ-ბ ე გ ი); „ძველი სომხური და ძველი ქართული ლექსიკონის ახალი ხელნაწერის შესახებ“ (ლ. მელ იქ ს ე თ-ბ ე გ ი); „ჩრდილოეთ ქვეყნების სომეხი ვართაპეტები და სომხურ-ქართული ეკლესიების განხეთქილების საკითხი მე XI—XII სს. სომხურ ლიტერატურაში“ (ლ. მელ იქ ს ე თ-ბ ე გ ი); „უახლოესი ამოცანები სომხეთის ეთნოგრაფიისა“ (ს. ლ ის ი ც ი ა ნ ი); „სომხეთი ჰეროდოტეს მიხედვით“ (ს. ლ ის ი ც ი ა ნ ი); „მედრის რაიონის გლეხური სახლი“ (ს. ლ ის ი ც ი ა ნ ი); „საინფორმაციო მოხსენება სომხეთის სამეცნიერო დაწესებულებათა შესახებ“ (ს. ლ ის ი ც ი ა ნ ი); „მელიქ-ტაუზის გამოსახულების შესახებ ჟურნალ „Anthropos“-ში 1911 წ. და საქართველოს მუზეუმის ფარშევანგის ფიგურებისათვის“ (გ. ჩ უ რ ს ი ნ ი); „რკინის კულტი კავკასიის ხალხთა შორის“ (გ. ჩ უ რ ს ი ნ ი); „მატერიალური კულტურის ისტორიის რუსეთის აკადემიის მიერ ჩრდილო-კავკასიაში მივლინებული სამეცნიერო ექსპედიციის შესახებ“ (ა. მი ლ ე რ ი) და „ცნობა მანგლისის მღვიმეების შესახებ“ (ვ. გ უ რ კ ი-კ რ ი ა ქ ი ნ ი).

— ინსტიტუტის მიერ არქ. ს. ტ ე რ-ა ვ ე ტ ი ს ი ა ნ ი მივლინებულია არმავირში (არეზზე) არქეოლოგიური დაზვერვის მოსახდენად და ნაქალაქარის ასაგვემავად.

ინსტიტუტთან დაარსდა სამეცნიერო კომისია, რომელსაც დავალებული აქვს ძველი ტფილისის, მცხეთის და მათი მიდამოების შესწავლა.

— ინსტიტუტში მოეწყო ხელოვნების კაბინეტი.

— ინსტიტუტის არსებობის ათი წლის თავის აღსანიშნავად ინსტიტუტის კოლეგია ამზადებს ინსტიტუტის მოამბის საიუბილეო ტომს.

რესპუბლიკის ცენტრალური არქივი. 1926 წლის აპრილში გაიხსნა სამეცადინო დარბაზი, სადაც განსაზღვრული წესის მიხედვით სწარმოებს საარქივო მასალების გამოკვლევა და სხვაგვარი სამეცნიერო მუშაობა.

— იუსტიციის სახალხო კომისარიატიდან გადმოცემულ სასამართლო მასალებიდან და სხვა მონათესავე ფონდებიდან ამავე წლის ივნისში მოეწყო ცენტრალური იურიდიული არქივი, რომელიც იმყოფება რესპუბლიკის ცენტრარქივის გამგებლობაში.

— საქართველოს ყველა მაზრაში, სამაზრო აღმასრულებელ

კომიტეტებთან, თანახმად სრულიად საქართველოს ცაკის მიერ დამტკიცებული დებულებისა, დაარსდა სამაზრო საარქივო ბიუროები, რომლებიც ემორჩილებიან რესპუბლიკის ცენტრარქივს.

— ცენტრარქივთან მოწყობილია საარქივო მუზეუმი, რომელიც შეიცავს უმთავრესად ყოფილი კავკასიის საისტორიო მუზეუმის ექსპონატებს. მუზეუმის დათვალიერება შეუძლიათ იმათ, ვინც საარქივო მასალებზე მუშაობენ ცენტრარქივის სამეცადინო დარბაზში განსაზღვრული წების დაცვით.

— უკანასკნელ ხანებში ცენტრარქივის მიერ შეძენილ იქნა:

- 1) წყალობის სიგელი ბოძებული რუსუდან დედოფლის მიერ აზულახტარისძისადმი მე-13 საუკ.
- 2) აფხაზეთის საკათალიკოზო დიდი იადგარი მე-16-ე საუკ.
- 3) წილქნელის სარგოს გარიგების წიგნი, 1669 წლ.
- 4) საქ. ისტორია და გეოგრაფია, ავტოგრაფი ვახუშტი ბატონიშვილისა, 1745 წლ.,
- 5) გეოგრაფიული ატლასი მისივე, 1745 წ.
- 6) ოთხთავი ეტრატზე ნაწერი მე-10-11 საუკ.
- 6) დავითნი, დასურათებული მე-16-ე საუკ.
- 7) საგალობელი ნიშნები მე-10 საუკ.
- 8) ხილვა ეკლესიათა შინა წიგნთა ათანასე რომთა პაპის მიერ ეტრ. ნაწ. მე-12 ს.
- 9) ვეფხისტყაოსანი დაზ. 17 საუკ.
- 10) რუსუდანიანი 17-18 ს. ს. და სხვა ხელთნაწერები დაახლოებით 120 ცალამდე.

ამის გარდა შეძენილია 1) 1830 წ. სრული კრებული „Тифлиские Ведомости“ და 2) 1814 წ. „Московские Ведомости“.

სსხადსსხა.

— საქართველოს გეოგრაფიული საზოგადოების საჯარო სხდომაზე ა. წ. 24 მაისს ცნობილი მკვლევარი კავკასიის ქედისა დუგლას ფრეშფილდი არჩეულ იქნა ამავე საზოგადოების საპატიო წევრად. დუგლას ფრეშფილდი სამეცნიერო მიზნით პირველად 1868 წელს ასულა იალბუზსა და ყაზბეგზე.

— განათლების სახალხო კომისარის განკარგულებით საქართველოს მუზეუმის დირექტორის მოადგილედ დაინიშნა ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დოცენტი ნ. იოსელიანი.

— საქართველოს გეოლოგიურ საკვლევო ინსტიტუტს ხელმძღვანელობს ინსტიტუტის დირექტორი პროფ. ალ. ჯანელიძე; ინსტიტუტის წევრები არიან: პროფ. ალ. თვალჭრელიძე, დოც. ნ. ყიფიანი და ინჟ.-გეოლოგი კ. გაბუნია.

— საქართველოს სასოფლო მეურნეობის საზოგადოების გეობის პრეზიდენტში შედიან: თავმჯდომარე— ვ. კანდელიაკი, მოადგილე იულ. ლომოური და მდივანი-მოლარე— ი. ჯაში.

— საქართ. საისტ. და საეთნოგრაფიო საზოგადოების საბჭ. პრეზიდენტში შედიან: პროფ. ივ. ჯავახიშვილი (თავმჯდომარე), † დ. კარიჭაშვილი (თავმჯდომარის ამხანაგი) სე. ჯანაშია (მდივანი) და ირ. სონდულაშვილი (მოლარე).

— ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების ახლად არჩეულ საბჭოს შეადგენენ: პროფ. გ. ახვლედიანი (თავმჯდომარე), პროფ. აკ. შანიძე (თავმჯდომარის ამხანაგი), არნ. ჩიქობავა (მდივანი), დოც. სიმ. ყაუხჩიშვილი და ვარ. თოფურია.

— ციხის-ძირის ბიოლოგიურ სადგურს ხელმძღვანელობს ტფ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის დოცენტი გ. ჯავახიშვილი.

— საქართველოს სამხატვრო აკადემიის რექტორი პროფ. გ. ჩუბინაშვილი მივლინებულია საზღვარგარეთ ექვსი თვით სამეცნიერო მიზნით.

— ტფილისის აღმასკომი მდ. ვერის მარჯვენა ნაპირთან აარსებს ძოლოლოგიურ ბაღს. ამჟამად სწარმოებს მუშაობა ბაღთან მისავალი გზის გასაყვანად.

— სოხუმში არსდება მოსკოვის ექსპერიმენტალურ ენდოკრინოლოგიის და მაიმუნების ახალშენის ინსტიტუტის განყოფილება.

— 1929 წ. სექტემბერს ტფილისში შესდგება საკავშირო მინერალოგიური მეორე ყრილობა.

— მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტის და ტიმირაზოვის სახელმწიფო ინსტიტუტის მიერ 1917 წლის ზაფხულის თვეებში ანთროპოლოგიური მიზნით აფხაზეთში მივლინებული იყო ექსპედიცია პროფ. ადლერის ხელმძღვანელობით. ექსპედიციის წევრმა, მოსკოვის ცენტრალური ეთნოლოგიური მუზეუმის თანამშრომელმა ე. შილინგმა სხვათაშორის შესძლო მუზეუმისათვის შეეძინა აფხაზური გრდემლი.

— საქართველოს სამხატვრო აკადემიამ გამოსცა ქართლის დარბაზების სერიის 1, 2, 3, 4 და 5 წიგნი (ალბომი).

— აფხაზური ენისა და ლიტერატურის აკადემია (სოხუმში) შეუდგა ადგილობრივი ძალების დახმარებით აფხაზური ხალხური სიტყვიერების ნიმუშების შეგროვებას.

— აჭარის ადგილობრივ ტურისტთა სამთო კლუბი ენერგიულ მუშაობას აწარმოებს. 1927 წლის განმავლობაში მხარეთმცოდნეო-

ბის მიზნით მან მოაწყო 19 ექსკურსია ზემო-აქარაში სხალთა-გორაკეთზე, ნინოთ ნათაცხვარზე და სხვ. შეგროვილია გეოლოგიური (გაქვავებული ხეების ნიმუშები გოდერძის უღელტეხილიდან) და დენდროლოგიური მასალები.

— ქ. გორში დაარსდა მხარეთცოდნეობის საზოგადოება, რომელთანაც მოეწყო ორი სექცია: საზოგადოებათმცოდნეობის და ბუნებისმეტყველების.

— თელავში მხარეთმცოდნეობის საზოგადოებას აქვს სამი განყოფილება: კულტურულ-ისტორიული, საზოგადოებრივ-ეკონომიური და საბუნებისმეტყველო-გეოგრაფიული. ქალაქის აღმასკომმა საზოგადოებას მუზეუმისათვის ცენტრალურ ადგილზე დაუთმო სახლი.

ნაკროლოგები.

პეტრე მელიქიშვილი. მიმდინარე წლის მარტში ტფილისში ხანმოკლე ავადმყოფობის შემდეგ გარდაიცვალა ცნობილი მეცნიერი, ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დამსახურებული პროფესორი და პირველი რექტორი პ. მელიქიშვილი. ის დაიბადა 1850 წლის ივნისის 29-ს. უმაღლესი სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ ოდესის უნივერსიტეტის მიერ მივლინებულ იქმნა საზღვარგარეთ, სადაც მუშაობდა პროფესორებთან: მაჟერთან, ჟუსტთან, ბაჟერთან, ბერტელოსთან და სხვებთან. 1878 წ. მან დაიცვა სამაგისტრო დისერტაცია თემაზე: „აკრილის მჟავების ნაწარმთა შესახებ“, ხოლო 1885 წ. სადოქტორო შრომა: „იზოკროტანმჟავის ნაწარმთა შესახებ“. ჯერკიდევ 1884 წელს პ. მელიქიშვილი არჩეულ იქმნა აგრონომიული ქიმიის დოცენტად, 1889 წელს კი წმინდა ქიმიის კათედრის ორდინარ პროფესორად.

პ. მელიქიშვილი ცნობილია, როგორც ორიგინალი და დიდად ნიჭიერი მკვლევარი. მან მრავალი აღმოჩენა გააკეთა ქიმიის დარგში, რაც მას საპატიო ადგილს ანიჭებს ქიმიკოსთა შორის. განსაკუთრებით საყურადღებოა მისი გამოკვლევები პეროქსიდების შესახებ. ამ მიმართულებით მან სხვათაშორის ახალი მეთოდიც კი აღმოაჩინა — „P-ის ოდენობითი განსაზღვრისათვის კოლოიდალ SiO₂-თან“. სხვადასხვა ენებზე დაბეჭდილი მისი შრომები შესდგება 80-ზე მეტი სახელწოდებისაგან.

განსვენებული ქიმიკოსთა რამოდენიმე თაობის აღმზრდელ-ხელმძღვანელი იყო. მის მოწაფეთაგან რამოდენიმე უკვე ცნობილი პროფესორია. განსვენებული დიდის ენთუზიაზმით გამოეხმაურა ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დაარსების იდეას. მან უყოყმანოდ დაანება თავი ოდესის უნივერსიტეტს, სადაც ათეული წლების განმავლობაში მუშაობდა, რომ ასალ ასპარეზზე გადმოეტანა თავისი მრავალ-მხრივი და სასარგებლო მოღვაწეობა. იგი ქაბუკური გატაკებით შეუდგა ამ საქმეს და მეტად მიიმე პირობებში, თითქმის არარაობიდან მოკლე ხანში შექმნა და ფეხზე დააყენა ქიმიის კათედრა და ლაბორატორიუმები.

1924 წელს სახელმწიფო უნივერსიტეტმა და ხელისუფლებამ ზემოთ გადაიხადა მისი 50 წლის სამეცნიერო და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის იუბილე.

3. მელიქიშვილი იყო საქართველოს სასოფლო მეურნეობის საზოგადოების თავმჯდომარე, რუსეთის მენდელეევის სახელობის ქიმიკოსთა საზოგადოების ვიცე-პრეზიდენტი, გერმანიის ქიმიკოსთა საზოგადოების წევრი, საკავშირო აკადემიის კორესპონდენტი წევრი.

3. მელიქიშვილი დაასაფლავეს ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეზოში, შენობის მთავარი კორპუსის შესავალთან, სადაც განზრახულია მას შესაფერისი ძეგლი დაედგას.

დავით კარიჭაშვილი. 1927 წ. აგვისტოს 16-ს გარდაიცვალა ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სიძველეთსაცავის გამგე, ქართველოლოგი და დამსახურებული საზოგადო მოღვაწე დ. კარიჭაშვილი. განსვენებული დაიბადა 1860 წ. ქართლის სოფ. ხიდისთავში. უმაღესი განათლება მიიღო პეტერბურგსა და პარიზში.

სახლვარგარეთიდან დაბრუნების შემდეგ, ის გულმოდგინედ ჩაება ქ. შ. წერაკიძის გამავრცელებელი საზოგადოების საქმიანობაში: იყო საზოგადოების მდივანად, ვიცე-პრეზიდენტად და არქივ-ბიბლიოთეკის გამგედ. განსვენებულმა განსაკუთრებული ამაგი დასდო არქივ-ბიბლიოთეკას. მისი თავდარიგით და ხელმძღვანელობით საზოგადოების არქივ-ბიბლიოთეკაში, რომელიც მაშინ მუზეუმის როლს ასრულებდა—დაგროვდა ფასდაუდებელი ქართული წერილობითი ძეგლები. ამჟამად ეს ძეგლები ტფ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის სიძველეთსაცავის იშვიათ განძს და ძვირფასს სამეცნიერო მასალას წარმოადგენენ. დ. კარიჭაშვილი იმთავითვე დიდ ყურადღებას აქცევდა ჩვენში მუზეუმის დაარსების საჭიროებას. ამის შესახებ მან ჯერ კიდევ 1898 წელს დაბეჭდა წერილი: „საერო მუზეუმი და მისთვის შენობის აგების საჭიროება“ (ივერია, 1898 წ. № 18).

განსვენებულმა აგრეთვე მხურვალე მონაწილეობა მიიღო საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების დაარსებაში; აქ იგი საზოგადოების თავმჯდომარის მოადგილედ იყო დღიდან დაარსებისა სიკვდილის დღემდე. იგი აქტიურად თანამშრომლობდა ქართულ საენათმეცნიერო საზოგადოებაშიც.

ქართველოლოგი კარიჭაშვილის კვლევის ასპარეზი იყო არამარტო საქართველოს ისტორია, არამედ ქართული ენა და ლიტერატურაც. მეთოდოლოგიის თვალსაზრისით განსვენებული თავის სამეცნიერო კვლევა-ძიებაში ბატონიშვილი თეიმურაზის და ბროსეს სკოლის საუკეთესო ტრადიციებს მისდევდა. მის კალამს ეკუთვნის მონოგრაფიები: ა) „ვინ იყო მობიდან ეფისკოპოზი, ბ) „ნიკიფორე ირბახი“, გ) ვინ იყო კალმასობის ავტორი“ და მრავალი სხვა.

საქართველოს მუზეუმის 1926 წლის მუშაობის ანგარიში *.

პ ე რ ს ო ნ ა ლ ი.

1926 წლის განმავლობაში საქართველოს მუზეუმის პერსონალის შემადგენლობაში ზოგიერთი ცვლილება მოხდა. მუზეუმის სამეცნიერო საბჭო, რომელიც ბოლო ხანებში ფაქტიურად აღარ მუშაობდა, დაშლილად იქმნა გამოცხადებული (1926 წლის თებერვალში). მის ნაცვლად დანიშნულ იქმნა ახალი სამეცნიერო საბჭო, დროებითი, რადგან მუზეუმის დებულების შემუშავება და დამტკიცება ჯერ კიდევ არ არის დამთავრებული. მუზეუმის დირექტორი დოც. ნ. ყიფიანი განთავისუფლებულ იქმნა ამ თანამდებობისგან და მარტის 15-ს მის ადგილზე დაინიშნა სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი ალ. ჯანელიძე. გეოლოგიის უფროსი პრეპარატორი ინჟ. კ. გაბუნია და მხატვარი კ. ქავთარაძე, თანახმად მათი თხოვნისა, განთავისუფლებულ იქმნენ სამსახურისგან, პირველი აპრილის 1-დან, მეორე ნოემბრის 17-დან. აგრეთვე განთავისუფლებულ იქმნენ სამსახურისგან გამომცემლობის მდივანი ს. იორდანიშვილი და ტექსტიდერმიული სახელოსნოს უფროსი პრეპარატორი ვ. რეიში, პირველი ავადმყოფობისა, ხოლო მეორე ჯარში გაწვევის გამო. გეოლოგიის უფროსი პრეპარატორის თანამდებობაზე მოწვეულ იქმნა ჟენევის უნივერსიტეტის გეოლოგიის დოქტორი ი. რუხაძე, გამომცემლობის მდივნის მოვალეობას დროებით ასრულებდა ეთნოგრაფი გ. ჩიტაია, ხოლო მხატვრის და ტექსტიდერმიის პრეპარატორის მოწვევა 1927 წლისათვის გადაიდო.

მიმდინარე 1926 წლის დამლევისათვის მუზეუმის თანამშრომელთა რიცხვი 29 უდრიდა, აქედან 5 შტატს გარეშე. სამეცნიერო

*) მოსმენილ იქმნა საქ. მუზეუმის სამეცნიერო საბჭოს სხდომაზე 1927 წლის 22 აპრილს.

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

და სამეცნიერო-ტექნიკური პერსონალის პირადი შემადგენელი იყო:

მუზეუმის დირექტორი პროფ. ალ. ჯანელიძე.
დროებითი სამეცნიერო საბჭო:

თავმჯდომარე—მუზეუმის დირექტორი.

- წევრები:
- პროფ. გ. ჩუბინაშვილი,
 - პროფ. ს. ქურდიანი,
 - პროფ. ფ. ზაიცევი,
 - დოც. ნ. იოსელიანი,
 - დოც. ს. ყაუხჩიშვილი,
 - ძოლ. გან. გამგე—ივ. ჩხიკვიშვილი,
 - არქ.-ეთნ. განყ. გამგე—გ. ნიორაძე,
 - ბიბლიოთეკის გამგე—მ. შავარდნაძე.

მდივანი—გ. ჩიტაია.

ძოლოგიური განყოფილება:

- გამგე—ი. ჩხიკვიშვილი,
- ასისტენტი—ვ. როსტომბეკოვი,
- უფრ. პრეპარატორი—ნინო იოსელიანი,
- ტექსიდერმისტი—კ. კრელი,
- ტექსიდერმიის პრეპარატორი—ნე.

ბოტანიკური განყოფილება:

- გამგე—ნე,
- ასისტენტი—ელ. ქიქოძე—აბულაძისა,
- უფრ. პრეპარატორი—ევ. ყარამურზა.

გეოლოგიური განყოფილება:

- გამგე—პროფ. ალ. ჯანელიძე,
- ასისტენტი—კ. თათარიშვილი,
- უფრ. პრეპარატორი—ივ. რუხაძე.

არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული განყოფილება:

- გამგე—გ. ნიორაძე,
- ეთნოგრაფი—გ. ჩიტაია,
- უფროსი პრეპარატორები: ს. მაკალათია და
ვ. ბარდაველიძე-ლომია.

წიგნთსაცავი:

- გამგე—მ. შავარდნაძე,
- ბიბლიოთეკარი—თ. ამირეჯიბი.

მიმდინარე მუშაობა.

წასული წლის მუშაობას საქართველოს მუზეუმში სრულიად თავისებური ხასიათი მისცა ზემოთ ხსენებულმა პერსონალურმა ცვლილებამ. ახალი დირექტორის მიერ მუზეუმის მიღებამ მუზეუმის ქონების შემოწმება გამოიწვია. აღმოჩნდა, რომ ყოფ. კავკასიის მუზეუმის ძველი შენობის ევაკუაციას, ომსა და რევოლუციური წლების ამბებს მეტად მძიმე გავლენა მოეხდინათ მუზეუმის კოლექციებზედაც. მდგომარეობა ისეთი იყო, რომ თითქმის ყველაფერი ახლად ასაწერი შეიქნა. სავსებით ასეთი მუშაობის შესრულება, რათქმა უნდა, ერთდროულად შეუძლებელი იყო, მაგრამ მაინც მუზეუმის თანამშრომელთა ენერჯის დიდი ნაწილი ამ საქმემ შეიწირა. კერძოდ არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში ეს მუშაობა ჯერაც დამთავრებული არ არის.

ა, ძოლოგიური განყოფილება.

შედგენილ იქმნა განყოფილების ინვენტარისა და კოლექციების სიები. მეტად მრავალრიცხოვანი კოლექციების აღნუსხვა, რასაკვირველია, მხოლოდ სუმარულად შეიძლებოდა, მაგრამ იმავე დროს სწარმოებს მათი დაწვრილებითი აღნუსხვაც ნაწილ-ნაწილ.

ზოგ სპირტში დაცულ ნიმუშს 20 წელიწადია სპირტი აღარ გამოცვლოდა და უკანასკნელს საჭირო სიმაგრე აღარ ჰქონდა. თანაც ქილები ნაკლები იყო. ამიტომ საჭირო შეიქნა ქილების ნაწილის შეესება, სხვებს კიდევ სპირტი გამოეცვალა.

მოწესრიგებულ და ახლად აგებულ იქმნა Coleoptera-თა და Lepidoptera-თა კოლექციების ნაწილი.

მაგნებელთაგან დაცვის მიზნით ჩატარებულ იქმნა კოლექციების დეზინფექცია.

განყოფილების ტაქსიდერმიული სახელოსნო გადატანილ იქმნა ახალი შენობის მთავარი კორპუსის ქვედა სართულში ფართო და კარგად მოწყობილ ბინაში. სახელოსნოში დამზადდა: დოდოჩი 40, ტყავი 125, ქალა 21. მზადდება გამოსათენად კავკასიის დომბა (ზუბრი). თითქმის მზად არის ლელობში მოკლული ვეფხვის ჩონჩხი.

საანგარიშო წლის განმავლობაში განყოფილებას შეემატა 2 გარეული ღორი, შვლის ნუკრი, აფთარი, 2 კავკასიური როჭო, 2 თევზი, 12 სხვადასხვა ფრინველი, მორიელების და ფალანგების პატარა კოლექცია და ეგზოტური პეპლების კოლექცია.

განყოფილებაში შემოვიდა ექსკურსიებზე შეგროვებული

Mammalia	67
Aves	125
Reptilia	27
Amphibia	6
Pisces	30
Insecta	1020
Crustacea	32
Molusca	158
Vermes	36
Coelenterata	2

სულ—1511

ყიდვით შეძენილ იქმნა:

Insecta	1572
-------------------	------

სულ—1572

სულ გამყოფილებას შეემატა—3.038 ნიმუში.

განყოფილებამ გადაუგზავნა ბრიტანეთის მუზეუმის ძოოლოგს ბ. პ. უვაროვს მისი ენტომოლოგიური კოლექცია, რომელიც მუზეუმში ინახებოდა. საკავშირო აკადემიის ძოოლოგიურ მუზეუმს გადაეგზავნა მისი მოლუსკების კოლექცია. ხსენებულმა მუზეუმმა დააბრუნა დომბის ქალა.

ბ, ბოტანიკური განყოფილება.

ბ. შიშკინის ტომსკის უნივერსიტეტში გადასვლის შემდეგ ბოტანიკურ განყოფილებას გამგე არა ჰყავს. განათლების სახალხო კომისრის ანხ. დ. კანდელაკისა და მუზეუმის დირექტორის მიერ მიღებული არის შესაფერი ზომები ასეთი მდგომარეობის სალიკვიდაციოდ.

სანგარიშო წლის განმავლობაში ახლად აღწერილ იქმნა განყოფილების მთელი ქონება, ინვენტარი და კოლექციები. ჩატარდა ინსერაცია კავკასიის ჰერბარიუმში და ნაწილობრივ ევროპისაში. მოყვანილ იქმნა სრულ წესრიგში ნაწილი კავკასიის ჰერბარიუმისა, რომელსაც შეემატა 173 კოლოფი. მოხდენილ იქმნა მთელი კოლექციების დეზინფექცია.

განყოფილების ჰერბარიუმს შეემატა:

თანამშრომლების მიერ ექსკურსიებზე შეგროვილი:

ტფილისისა და ცხრაწყაროს მიდამოებში	1000 ფურ.
ატენის ხეობაში	802 ფურც.
პროფ. ს. ქურდიანის მიერ მთა-მუჭუტიდან (გურია)	
გადმოგზავნილი დენდროლოგიური ნიმუში	6 ნაკვეთი

გაცვლით:

ქ. ედინბურგის ბოტანიკური ბაღისგან	107 ფურც. ჩინეთის მცენ.
ტომსკის უნივერსიტეტისგან	132 ფურც. ციმბირის მცენ.
ტფილისის პოლიტექნიკური ინსტიტუტისგან	34 სომხეთის და საქართვე. მცენ.
შემოწირვით	1000 ფურც.

ყიდვით:

ევ. ოქრომჭედლიშვილისაგან	214 ფურც. შვეიცარიის მცენ.
ბოტკოველისგან <i>Celtis caucasica</i> -ს ფესვები	1 ცალი.
სულ	2.289 ფურც. და 7 ცალი დენდროლოგიური ნიმუში.

დაბრუნებულ იქმნა ყირიმის ბოტანიკური ბაღის მიერ Scrophulariaceae-ების და Liliaceae-ების ოჯახების 12 გვარი ე. ვულფისა და ვ. ფილიპოვის მიერ მონოგრაფიულად დამუშავებული 450 ფურც.

გაეგზავნა გაცვლის სახით:

ვენის უნივერს. ბოტანიკურ ინსტიტუტს	65 ფურც. (სამეგრელო, სპარსეთი)
ედინბურგის ბოტანიკურ ბაღს	107 ფურც. (სპარსეთი, ტფილისი).
ლენინგრადის ბოტანიკურ ბაღს	4 ფურც.
ტფილისის პოლიტექნიკურ ინსტიტუტს	34 ფურც.

დაუბრუნდა:

ბაკურიანის ბოტანიკური ბაღის გამგეს ვ. კოზლოვსკის	305 ფურც.
ლენინგრადის ბოტანიკურ ბაღს	282 ფურც.
იმავე ბოტანიკურ ბაღს გაეგზავნა თანახმად აღრე დადებული შე-	

ეროვნული
მუზეუმების
კავშირთა
კავშირთა

თანხმებისა ურმიის ექსპედიციის პირველი საღუ- ბლეტო კოლექცია	640 ფურც.
გ ა ე გ ზ ა ვ ნ ა დასამუშავებლად ტომსკში	
ბ. შიშკინს გვარი Silenè	123 ფურც.

ც, გეოლოგიური განყოფილება.

ყოფ. კავკასიის მუზეუმის ძველი შენობის დანგრევის შემდეგ ერთხანს გეოლოგიური განყოფილების კერძო შენობაში მოთავსება სცადეს. შემდეგ, კოლექციების ისევ უკან დაბრუნებისას, ისინი ყუთებში ჩაუწყვიტათ, სამწუხაროდ ხშირად ისე უყურადღებოთ, რომ მათი აღდგენა ყოველთვის შესაძლებელი აღარ არის. ამ აღდგენის მუშაობა კარგა ხანია სწარმოებს და საანგარიშო წელიწადშიაც გრძელდებოდა. გახსნილ და აღნუსხულ იქმნა უკანასკნელი 52 ყუთიც.

განყოფილება შეუდგა მზადებას გამოფენის მოსაწყობად, რისთვისაც უკვე უზრუნველყოფილია საქართველოს გეოლოგიური ინსტიტუტის ძალების დახმარება.

განყოფილებაში შემოვიდა ექსკურსიებზე შეგროვილი:

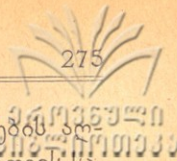
- კ. თათარიშვილის მიერ აღბულალში . . . 37 ნიმუში
- ინჟ. კ. გაბუნიას მიერ ჩათახის რაიონში . 100 ნიმუში.
- შემოწირულია ივ. რუხაძის მიერ . . . 22 ნიმუში.

ამას გარდა საქ. გეოლოგიური ინსტიტუტის გეოლოგებთან პროფ. ალ. ჯანელიძესთან და ალ. თვალჭრელიძესთან შეთანხმების თანახმად მუზეუმის გეოლოგიურ განყოფილებას გადმოეცემა დამუშავების შემდეგ მათ მიერ რაჭაში და ძირულის მასივში შეგროვილი მასალა.

გაეგზავნა დასამუშავებლად გეოლოგ ვ. ბოგაჩევის ბაქოში Zeuglodon-ის ძვლები 82 ცალი.

დ, არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული განყოფილება.

მარტიდან დაწყებული მთელი საანგარიშო წლის განმავლობაში განყოფილების მუშაობის მთავარი საგანი იყო კოლექციების შემოწმება და აღწერა ყოფ. დირექტორისაგან მათი მიღების გამო. ჯერ-ჯერობით დასრულებული არის მხოლოდ განყოფილების ეთნოგრაფიული ნაწილის მიღება. სულ გადასინჯულ იქმნა დაახლოებით 14.000 ნივთი და სიები შედგენილ იქმნა 6118 ნივთისათვის.

იმავე დროს სწარმოებდა ახლად შემოსული კოლექციების აღწერა და როგორც ძველი ისე ახალი კოლექციების დაცვისათვის საჭირო მუშაობა, რისთვისაც გამოყენებულ იქმნა, როგორც ნავთალისნი და თამბაქო, ისე გოგირდნახშირბადი. გაწმენდილ იქმნა იარაღების კოლექცია. აიწერა და მოწესრიგდა ნუმიზმატიკური კოლექციის 1926 ცალი ფული.

არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული განყოფილების კოლექციები მეტად ცუდ მდგომარეობაში არის სივიწროვისა და უჭურჭლობის გამო. ხის ნივთები და კერამიკის ნიწილი პირდაპირ იატაკზე აწყვია. ქვის ძეგლების ნაწილი მოთავსებულია ხის ფარდულში მუზეუმის ეზოში. მართალია, წასული წლის განმავლობაში განყოფილებას გადაეცა ერთი ოთახი ძველ შენობაში, რომელიც გეოლოგიურ განყოფილებას ეჭირა, და დაეთმო სარესტავრაციო ლაბორატორიისათვის ვრცელი ბინა ახალ შენობაში შესაფერი ინვენტარიტურთ; გარდა ამისა გეოლოგიური განყოფილებიდანვე მას გადაეცა 2 კარადა, შეკეთებულ და დადგმულ იქნა 3 კარადა, შეძენილ იქნა 4 დიდი სკივრი ხალიჩებისათვის, მაგრამ ყოველივე ეს გაჭირვებას ვერ შევლის.

საანგარიშო წლის განმავლობაში განყოფილებაში შემოვიდა:

ეთნოგრაფიაში:

ექსკურსიების დროს შეძენილი	37	საგანი,
საქართვე. ეროვნ. გალერიის მიერ გადმოცემ.	40	"
ახალციხის აღმასკომის " "	133	"
მოქ. ზ. კობიაშვილისგან შეძენილი (ბუდისტური ნივთების და იარაღების მნიშვნელოვანი კოლექცია)	293	"
ტფილისის აღმასკომისგან შეძენილი კაფაროვისეული ნივთები	149	საგანი.
წვრილ-წვრილად ნაყიდი	9	"
შემოწირული	3	"

სულ 664 "

უკანასკნელ სამ ნივთში ერთი, სპარსული ხელობის ხის კოვზი, მუზეუმს შემოსწირა მოქ. ა. მიქელაძემ, ხოლო ორი, რაჭული გულის პირის სამკაული და ფარი, მოქ. მ. ლობჯანიძემ.

არქეოლოგიაში:

კარსნის ხევის ვათხრებიდან	168	საგანი
ნატახტარის ნივთები	19	"

საგურამოს ნეკროპოლიდან (პჩელინას ვათხრები)
სხვადასხვა პირისგან

სულ 367 საგანი

აქიდან შემოწირვით შემოვიდა მოქ. გ. ბახუტაშვილის-
გან მონღოლური ვერცხლის ფული—1; ი. ენუქიძისგან თიხის
სურა სოფ. წყადისიდან—1; კ. ჭაჭიაშვილისგან ბრინჯაოს
სამკაული და თიხის ჭურჭელი—26; მ. ჩინჩალაძისგან კოლხური
ვერცხლის ფული—1; გ. ვეზირიშვილისგან ბრინჯაოს ნაჯახი
სოფ. ცაიშიდან—1.

ე, ბიბლიოთეკა.

ყოფილი ტფილისის საჯარო ბიბლიოთეკის ფონდიდან საქარ-
თველოს მუზეუმს გადაეცა ის გამოცემანი, რომელთაც მუზეუმის
მოქმედების სფეროსთან აქვთ კავშირი. სამწუხაროდ უბინობის გამო
ეს ქონება დღემდე არ არის მთლად გაშლილი და ნაწილი ისევ გა-
მოუყენებელი რჩება. არც სამკითხველოსათვის არის განსაკუთრებუ-
ლი ოთახი.

საანგარიშო წლის განმავლობაში მოხდა ბიბლიოთეკის ქონე-
ბის საერთო რევიზია. რეგისტრაციაში გატარებულ იქმნა 400 ახალი
წიგნი, ბარათულ კატალოგში შეტანილ იქმნა 1000 წიგნი. უდა
გაუკეთდა 917 წიგნს. ბიბლიოთეკას შეემატა 724 წიგნი.

საანგარიშო წელში ბიბლიოთეკას გადაეცა მუზეუმის გამოცე-
მათა საწყობი და მასვე დაევალა მათი გავრცელების გაძღოლა, რო-
გორც გაცვლით, ისე გაყიდვით. ამით ბიბლიოთეკის მცირერიცხო-
ვან პერსონალს კიდევ ახალი სამუშაო დააწვა. ყოფ. კავკასიის და
საქართველოს მუზეუმის გამოცემათა ფონდით სარგებლობის საქმე
მოუწესრიგებელი იყო და თვით ფონდი აუნუსხავი. მოხდა ქონების
აღწერა, გამოყოფილ იქმნა გამოცემათა კომპლექტები, რომელთა გან-
საზღვრული რაოდენობა გადარიცხულ იქმნა რეზერვში, შემუშავებულ
იქმნა გამოცემათა, როგორც ცალად, ისე კომპლექტებად გაცემის
წესები, როგორც გაცვლით ან მიძღვნით, ისე გაყიდვით, და სხვა.
კერძოდ საკავშირო თუ უცხოეთის დაწესებულებათა თუ საზოგა-
დობათათვის გამოცემათა გაგზავნისა და მათგან სანაცვლოს მიღების
საქმე ომის შემდეგ ძლიერ არეული იყო და ნორმალური ურთიერ-
თობის აღდგენა დიდ მიწერ-მოწერას მოითხოვდა. ეს მუშაობა
ჯერაც დამთავრებულად ვერ ჩაითვლება.

ამჟამად მუზეუმი თავის გამოცემებს უგზავნის და სანაცვლოს

ღებულობს 104 დაწესებულებისა და საზოგადოებისაგან. მათში 71 ს. ს. რ. კ-ში არის და 33 უცხოეთში. წლის განმავლობაში ამ გზით შემოვიდა 155 სახელწოდების გამოცემა.

საერთოდ ბიბლიოთეკის შენამატიდან 77% გაცვლით არის მიღებული, 14,5% გადმოცემული არის საქართველოს წიგნის პალატიდან და მხოლოდ 4% ყიდვით შექმნილი.

მოგეყავს იმ დაწესებულებათა და საზოგადოებათა სია, რომლებთანაც გამოცემათა გაცვლა სწარმოებდა 1926 წლის განმავლობაში:

ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო *

- 1) ტფილისის უნივერსიტეტი. ტფილისი.
- 2) საქართველოს გეო-ფიზიკური ობსერვატორია. ტფილისი.
- 3) ტფილისის ბოტანიკური ბაღი. ტფილისი.
- 4) საქართველოს გეოგრაფიული საზოგადოება. ტფილისი.
- 5) საქართველოს ცენტრ-არქივი. ტფილისი.
- 6) საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება. ტფილისი.
- 7) ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოება. ტფილისი.
- 8) სრულიად საქართველოს მონადირეთა კავშირი. ტფილისი.
- 9) საქართველოს წიგნის პალატა. ტფილისი.
- 10) Тифлисский Государственный Политехнический Институт. ტფილისი.
- 11) Абхасское Научное Об-во. სოხუმი.
- 12) Кавкасский Историко-Археологический Институт. ტფილისი.
- 13) Закавказская Научная Ассоциация. ტფილისი.

ა ზ ე რ ბ ა ი ჯ ა ნ ი :

- 1) Азербайджанский Археологический Комитет. ბაქო.
- 2) Общество обследования и изучения Азербайджана. ბაქო.

ს ო მ ხ ე თ ი :

- 1) Государственный Музей Армении. ერევანი.
- 2) Государственный Университет Армении. ერევანი.

* საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული დაწესებულებანი და სასოგადოებანი ჩვენთან უშუალო გაცვლა-გამოცვლას არ აწარმოებენ. იმათი გამოცემა წიგნის პალატის მეშვეობით მოგვდის.

ჩრდილო კავკასია:

- 1) Горский Педагогический Институт. კავკავი.
- 2) Северо-Кавказский Институт Краеведения. კავკავი.
- 3) Северо-Кавказская Гидро-биологическая станция. კავკავი.
- 4) Бальнеологический Институт на Кавказских Минеральных Водах. პიატიგორსკი.
- 5) Терская Окружная Станция Защиты растений. პიატიგორსკი.
- 6) Кубано-Черноморский Краевой Научно-Исследовательский Институт. კრასნოდარი.
- 7) Ставропольское Этомологическое Об-во. სტავროპოლი.
- 8) Сельско-Хозяйственные Опытные учреждения Дона и Северного Кавказа. როსტოვი (დონის).
- 9) „Крайстазра“. Краевая Станция защиты растений. როსტოვი (დონის).

ყ ი რ ი მ ი:

- 1) Азовская экспедиция. კერჩი.
- 2) Керченская Ихтиологическая Лаборатория. კერჩი.
- 3) Государственный Никитский Ботанический Сад. იალტა.
- 4) Крымское Об-во Естествоиспытателей и Любителей природы. სიმფეროპოლი.

უ კ რ ა ი ნ ა:

- 1) Украинская Академия Наук. კიევი.
- 2) Харьковское Об-во Испытателей Природы. ხარკოვი.
- 3) Всеукраинский Союз Охотников и Рыболовов. ხარკოვი.

ბ ე ლ ო რ უ ს ი ა:

- 1) Центральное Бюро Краеведения при Институте Белорусской Культуры. მიწსკი.

თ უ რ ქ ე ს ტ ა ნ ი:

- 1) Средне-Азиатский Государственный Университет. ტაშკენტი.
- 2) Туркестанский Государственный Университет. ტაშკენტი.

ც ი მ ბ ი რ ი:

- 1) Западно-Сибирское Отделение Русского Географического Об-ва. ომსკი.

რ უ ს ე თ ი :

- 1) Академия Наук СССР. ლენინგრადი.
 - ა,—Азиатский Музей Академии Наук. ლენინგრადი.
 - ბ,—Ботанический Музей Академии Наук. ლენინგ.
 - ვ,—Геологический и Минералогический музей Академии Наук. ლენინგრადი.
 - გ,—Комиссия по изучению Естественно-производительных сил СССР при Академии Наук. ლენინგრადი.
 - დ,—Музей Антропологии и Географии при Академии Наук. ლენინგრადი.
- 2) Геологический Комитет. ლენინგრადი.
- 3) Государственный Гидрологический Институт. ლენინგრადი.
- 4) Российская Академия Истории Материальной Культуры. ლენინგრადი.
- 5) Институт Археологической Технологии Российской Академии Истории Материальной Культуры. ლენინგრადი.
- 6) Главный Ботанический Сад. ლენინგრადი.
- 7) Ленинградское Об-во Естествоиспытателей. ლენინგრადი.
- 8) Русское Энтомологическое Об-во. ლენინგრადი.
- 9) Центральное Бюро Краеведения. ლენინგრადი.
- 10) Государственный Исторический Музей. ლენინგრადი.
- 11) Ленинградский Лесной Институт. ლენინგრადი.
- 12) Государственный Исторический Музей. მოსკოვი.
- 13) Государственный Музей Центральной Промышленной Области. მოსკოვი.
- 14) Этнографо-Археологический Музей I-го Московского Государственного Университета. მოსკოვი.
- 15) Пловучий Морской Научный Институт. მოსკოვი.
- 16) Русское Батаническое Об-во. მოსკოვი.
- 17) Петергофский Естественно-Научный Институт. პეტერგოფი.
- 18) Об-во по изучению Тульского Края. ტულა.
- 19) Пензенский Государственный Областной Музей. პენზა.
- 20) Пензенское Об-во Любителей Естествознания и Краеведения. პენზა.

ავსტრია:

- 1) Anthropologische Gesellschaft in Wien. ვენა.
- 2) Naturhistorisches Museum in Wien. ვენა.
- 3) Zoologisch-Botanische Gesellschaft in Wien. ვენა.

ბელგია:

- 1) Jardin Botanique de l'État. ბრიუსელი.

გერმანია:

- 1) Bayerische Akademie der Wissenschaften. მიუნქენი.
- 2) Botanischer Verein der Provinz Brandenburg. ბერლინი.
- 3) Deutsche Akademie der Naturforscher zu Halle. ჰალლე.
- 4) Gesellschaft für deutsche Vorgeschichte. ბერლინი-ლაიპციგი.
- 5) Nassauischer Verein für Naturkunde. გისენი.
- 6) Naturforschende Gesellschaft in Danzig. დანციგი.
- 7) Naturwissenschaftlicher Verein. ბრემენი.
- 8) Physikalisch - Ökonomische Gesellschaft zu Königsberg. კენიგსბერგი.
- 9) Senkenbergische Naturforschende Gesellschaft. ფრანკფურტი (მაინის).
- 10) Verein für Erdkunde zu Dresden. დრეზდენი.
- 11) Westpreussischer Botanisch-Zoologischer Verein. დანციგი.
- 12) Zoologisches Museum in Berlin. ბერლინი.

ესტონეთი:

- 1) Naturforschende Gesellschaft bei der Universität Tartu. დორპატი.
- 2) Universitas Dorpatensis. დორპატი.

ინგლისი:

- 1) International Council by the Royal Society of London. ლონდონი.
- 2) Liverpool Biological Society. ლივერპული.

ესპანეთი:

- 1) Real Sociedad Espanola de Historia Natural. მადრიდი.

საფრანგეთი:

- 1) Museum National d'Histoire Naturelle. პარიზი.

უნგრეთი:

- 1) Museum Nationale Hungaricum. ბუდაპეშტი.
- 2) Société Hongroise de Géographie. ბუდაპეშტი.

ფინეთი:

- 1) Societas pro Fauna et Flora Fennica. ჰელსინგფორსი.

შვეიცარია:

- 1) Naturforschende Gesellschaft in Basel. ბაზელი.
- 2) Société Botanique de Genève. ჟენევა.

შვედეთი:

- 1) Vitterhets Historie och Antiquitets Akademien. სტოკჰოლმი.
- 2) Geological Institution of the University of Upsala. უპსალა.

ჩეხეთ-სლოვაკეთი:

- 1) Universite Masaryk. ბრნო.

პოლანდი:

- 1) Ethnographisches Reichsmuseum. ლეიდენი.

არგენტინა:

- 1) Edicion Oficial de las Obras Completas y Correspondencia Cientifica de Florentino Ameghino. ლა-პლატა.

იაპონია:

- 1) College of Science Kyoto Imperial University. კიოტო.

ურუგვაი:

- 1) Museo de Historia Natural. მონტევიდეო.

შეერთებული შტატები (ჩრდილო ამერიკის).

- 1) Akademy of Natural Sciences of Philadelphia. ფილადელფია.
- 2) American Museum of natural History. ნიუ-იორკი.
- 3) Cincinnati Museum Association. ცინცინატი.

ქართული
მუზეუმი

- 4) Library of Congress. ვაშინგტონი.
- 5) New-York Zoological Society of the Diseases of Animals-
ნიუ-იორკი.
- 6) Smithsonian Institution. ვაშინგტონი.

სამეცნიერო მუშაობა.

მიუხედავად იმისა, რომ პერსონალი დატვირთული იყო მიმდინარე სამუშაოთი, იგი მაინც ახერხებდა სამეცნიერო მუშაობაც ეწარმოებია. ძოლოვითურ განყოფილებათაში გამგის ი. ჩხიკვიშვილის მიერ გარკვეულ იქმნა ახლად შემოსული ორნითოლოგიური და ნაწილი მამალოგიური მასალისა. დაიბეჭდა მისი „საქართველოს ხერხემლიანთა ნომენკლატურა“ (საქართველოს მუზეუმის შრომები № 5) და „შენიშვნები და დამატებანი სატუნინის შრომისათვის: Систематический каталог птиц Кавказа“ (საქართველოს მუზეუმის შრომები, ტ. III, გვ. 63—80). მზადდება „*Dedrodromas leuconotus caucasicus* subsp. n.“ და „მასალები საქართველოს ორნითოფაუნისათვის“.

ასისტენტი ვ. როსტომბეკოვი აწარმოებდა ურმიის ექსპედიციის მიერ (1916 წ.) დაგროვილი ჰერპეტოლოგიური მასალის შესწავლას.

უკანასკნელ თვეებში განყოფილებაში სისტემატიურად მუშაობდა მუზეუმის ძველი თანამშრომელი პროფ. ფ. ზაიცევი, რომელმაც დაამუშავა ჯგუფი *Melolonthini*.

ბოტანიკური განყოფილების ასისტენტმა ე. ქიქოძემ აბულაძემ დაასრულა მის მიერ ატენის ხეობაში დაგროვილი *Gramineae*—ების გარკვევა.

უფრ. პრეპარატორი ე. ყარა-მურზა მუშაობდა პროფ. დ. სოსნოვსკის ხელმძღვანელობით რთულყვავილიანების გვარზე *Petasites*. ამ შრომის გამო მას ბაკურიანის ხეობაში წასვლაც მოუხდა.

განყოფილების ჰერბარიუმში სამუშაოდ მოდიოდნენ პროფ. ს. ქურდიანი, ტფილისის ბოტანიკური ბაღის უფროსი ბოტანიკოსები პროფ. დ. სოსნოვსკი და ა. გროსგეიმი, ბოტანიკოსები დ. უტკინი, თ. სულაქაძე, ლ. კემულარიანაძე, ს. მ. ვარდონაძე და სხ.

გეოლოგიური განყოფილების სამეცნიერო მუშაობა მკიდროდ არის დაკავშირებული საქართველოს გეოლოგიური ინსტი-

ქვემოთაა
მუზეუმი

ტუტის მუშაობასთან. საანგარიშო წლის განმავლობაში გამგეობის
ა. ჯ ა ნ ე ლ ი ძ ე აწარმოებდა ტფილისის მიდამოებისა და მტკვარსა
და იორს შუა მდებარე რაიონის კვლევას და განაგრძობდა რაჭისა და
ოკრიბის შესწავლას. დაბეჭდა: „გეოლოგიური და პალეონტოლოგი-
ური ნარევი“ (ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. VI, გვ.
220—266) და „მდ. ვერის ხეობა ტფილისის მიდამოებში“ (საქარ-
თველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. III, გვ. 89—98), დასწერა სამგორის
ველის მორწყვის პროექტისათვის „მტკვარსა და იორს შუა მდებარე
სივრცის ნაწილის გეოლოგია“. ამზადებს დასაბეჭდად „მდ. ტყიბუ-
ლის პრობლემას“ და „ნატახტარის წყაროების პრობლემას“.

ასისენტი კ. თ ა თ ა რ ი შ კ ი ლ ი ამუშავებდა მის მიერ აღბუ-
ლალში და შემდეგ ძირულის მასივში დაგროვებულ მასალას. დაბე-
ჭდა: „გოხნარის მიდამოების გეოლოგია“ (საქართველოს მუზეუმის
მოამბე, ტ. III, გვ. 99—108).

უფრ. პრეპარატორი ი. რ ო ხ ა ძ ე ამზადებდა დასამუშავებლად
მის მიერ ქუთაისის მიდამოებში შეგროვილ პალეონტოლოგიურ მა-
სალას.

არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული განყოფილე-
ბის გამგე გ. ნ ი ო რ ა ძ ე იკვლევდა მუზეუმის ამულეტების კოლექ-
ციას და მის მიერ გათხრილი კარსნის-ხევის სასაფლაოს ინვენტარს.
დაბეჭდა: „კარსნის ხევის სასაფლაო“ (საქართველოს მუზეუმის შრო-
მები). წაკითხა მოხსენება იმავე თემაზე (საქართველოს მუზეუმი).

ეთნოგრაფმა გ. ჩ ი ტ ა ი ა მ დაბეჭდა: „გლეხის სახლი ქვაბ-
ლიანში“ (მიმომხილველი, ტ. I, გვ. 137—156), — წაკითხულია აგ-
რეთვე როგორც მოხსენება საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრა-
ფიო საზოგადოებაში; „ქართული ეთნოლოგია“ (იქვე, გვ. 247—
261); რეცენზია: უფრ. *Kaukasica*, (ჩვენი მეცნიერება, № 17—18,
გვ. 98—100). უფრ. პრეპარატორმა მ ა კ ა ლ ა თ ი ა მ დაბეჭდა „ფა-
ლოსის კულტი საქართველოში“ (მიმომხილველი, ტ. I, გვ. 122—136;
წაკითხულია აგრეთვე როგორც მოხსენება საქ. საისტორიო-საეთნო-
გრაფიო საზოგადოებაში).

განყოფილებაში მუშაობდნენ და კოლექციებს ეცნობოდნენ პროფ.
ი. ი. მ ე შ ჩ ა ნ ი ნ ო ვ ი, ნივთიერი კულტურის ისტორიის აკადე-
მიის მიერ მოვლინებული ს. ნ. ხ ა მ ი ა ტ ნ ი ნ ი, ე. გ. პ ჩ ე ლ ი ნ ა
და სხვა.

საკვლევო ექსპერსიზმი და გათხრები.

ექსპერსიების საკითხის მოსაწესრიგებლად შემუშავებულ იქნა-

და მუზეუმის სამეცნიერო საბჭოს მიერ განხილვის შემდეგ იქმნა ინსტრუქციის ძირითადი დებულებანი.

მიუხედავად უსახსრობისა, მაინც მოხერხდა საანგარიშო წლის განმავლობაში რამოდენიმე ხანგრძლივი ექსკურსიის მოწყობა, რომელთა შედეგები, როგორც მეცნიერული მიღწევების, ისე დაგროვებული სამუზეუმო მასალის თვალსაზრისით დამაკმაყოფილებლად უნდა იქმნეს მიჩნეული. დაწვრილებით ანგარიშებს მკითხველი „საქართველოს მუზეუმის მოამბი“-ს შემდეგ ნომერში გაცნობა.

ძოლოგიური განყოფილების მიერ მოწყობილ იქმნა, გარდა 4 ხანმოკლე ექსკურსიისა ტფილისის მიდამოებში, 2 ხანგრძლივი:

1. დედოფლის წყაროს მიდამოებში (ალაზნის ველი), 10 დღე. განყოფილების გამგე და კ. კ რ ე ლ ი.

2. ალაზნის ხეობის მარცხენა მხარეში შილდას ზემოთ, 22 დღე. განყოფილების გამგე და პრებ. ვ. რ ე ი შ ი.

ბოტანიკურმა განყოფილებამ მოაწყო:

1. თითო დღის ექსკურსია 10, თელეთის ქედზე ე. ქიქოძის და ევ. ყ ა რ ა-მ უ რ ზ ა ს მონაწილეობით.

2. ერთი ექსკურსია კოჯორში და ქოროლლის მიდამოებში. ელ. ქ ი ქ ი ძ ე. 2 დღე.

3. ერთი ექსკურსია ბაკურიანის მიდამოებში. 3 დღე. ევ. ყ ა რ ა-მ უ რ ზ ა.

4. ექსკურსია ატენის ხეობაში. მონაწილენი: ელ. ქ ი ქ ი ძ ე და ევ. ყ ა რ ა-მ უ რ ზ ა. 10 დღე. ეს ექსკურსია შეთანხმებული იყო პროფ. დ. სოსნოვის ექსკურსიასთან იმავე რაიონში.

გეოლოგიურ განყოფილებას, გარდა ერთისა, მუზეუმის ხარჯზე ექსკურსიები არ მოუწყვია. ეს იყო:

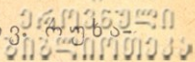
1. ერთი ექსკურსია ალბულალის მიდამოებში, ასინტენტის კ. თ ა თ ა რ ი შ ვ ი ლ ის ა. 10 დღე.

მაგრამ საქართველოს გეოლოგიურ ინსტიტუტთან მჭიდრო კავშირის გამო განყოფილების თანამშრომლებს შეეძლოთ ფართოდ ეწარმოებიათ სხვადასხვა მუშაობა.

განყოფილების გამგემ შეასრულა შემდეგი ექსკურსიები:

1. ორი ექსკურსია ვერის ხეობაში და 1 ლისის ტბაზე.

2. რამოდენიმე ექსკურსია მტკვრის მარცხენა ნაპირის მლაშე ტბებზე და მთელი რიგი ექსკურსიებისა იორის ხეობაში (უჯარმის რაიონი).

3. ექსკურსია გარეთ-კახეთში უფრ. პრეპარატორ ივ. რაჭველი-ძის თანამშრომლობით.—8 დღე.
4. ორი ექსკურსია ბორჯომის წყალსადენის სათავის რაიონში.
5. ექსკურსია ნატახტარის წყლების რაიონში.
6. ექსკურსია გარეჯის უდაბნოში (არტეზიულ წყლის საკითხი). 3 დღე.
7. ექსკურსია რიონის ხეობაში. 32 დღე.

ასისენტი კ. თათარი შვილი:

1. მივლინებულ იქმნა ძირულის მასივში პროფ. ალ. თვალ-ქრელიძესთან ერთი თვით.
2. მანვე მოიარა შორაპან-ზესტაფონის მიდამოები (სააგურეთიხის საკითხი). 8 დღე.

არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში მოწყობილ იქმნა შემდეგი ექსკურსიები:

1. ალბულალ-წალკის რაიონში ეთნოგრაფ გ. ჩატაიას და მხატვარ კ. ქავთარაძის მონაწილეობით. 25 დღე.
2. ზემო-რაჭაში. უფრ. პრეპარატორი ს. მაკალათია. 25 დღე.
3. მთიან ქართლში. უფრ. პრეპარატორი ვ. ლომია. 20 დღე.
4. ნატახტარში (არაგვის ხეობა). ს. მაკალათია. 2 დღე.
5. განყოფილების გამგემ გ. ნიორიძემ ს. მაკალათიას და კ. ქავთარაძის თანამშრომლობით ჩატარა კარსნის ხევის სასაფლაოს გათხრა. მცხეთაში (წიწამურის ველი) იპოვა და გათხარა საფლავები მეორეხელი დამარხვის წესით.
6. მანვე „დევის ხვრელის“ გამოქვაბულში მდ. ჩხერიმელის ნაპირზე (შორაპნის მაზრა) იპოვა და დააგროვა პალეოლითის იარაღები.

სულ წლის განმავლობაში მუზეუმის თანამშრომლებმა შეასრულეს 46 ექსკურსია 348 კაცი-დღის ხანგრძლივობით და ერთი არქეოლოგიური გათხრა.

სამეცნიერო ურთიერთობანი. კავშირი სახალხო მუზეუმთან.

მუზეუმი დიდ ყურადღებას აქცევდა მეცნიერულ ურთიერთობათა აღდგენას. უკანასკნელნი გასაგები მიზეზების გამო ბოლო წლებში ძლიერ შესუსტებულან. მიუხედავად მრავალი სიძნელისა და დაბრკოლებისა, მუზეუმის ცდას უნაყოფოდ არ ჩაუვლია და იმედი-

ქართული
მუზეუმის
ანგარიში

უნდა ვიქონიოთ, რომ სავესებით ნორმული მდგომარეობა მდგომარეობა ნება მიღწეული.

არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული განყოფილების გამგემ გ. ნიორაძემ მონაწილეობა მიიღო საკავშირო არქეოლოგიურ ყრილობაში ქერჩში.

ნივთიერი კულტურის ისტორიის აკადემიის მიერ ჩვენს მუზეუმში სამუშაოდ მოვლინებულ იქმნა ს. ნ. ზამიატინი. მუზეუმში მუშაობდა მოსკოვის სახელმწიფო საისტორიო მუზეუმის თანამშრომელი ე. გ. პჩელინი.

ტაქსიდერმისტი კ. კრელი მოვლინებულ იქმნა მოსკოვსა და ლენინგრადში ერთი თვის ვადით ტაქსიდერმიის მიღწევების გასაცნობად. იგივე ამ მიზნით გერმანიაშიც გაემგზავრა.

ერევნის მუზეუმის მიერ ჩვენს მუზეუმში პრაქტიკისთვის მოვლინებული იყო ტაქსიდერმიის პრეპარატორი ი. იშმაილოვი.

მუზეუმმა მონაწილეობა მიიღო აკადემიკოს მ. ნიკოლსკის და ბოტანიკოს კუზნეცოვის იუბილეში. კერძოდ საქართველოს და კავკასიის ქვეწარმავალთა ცნობილი მკვლევარის ნიკოლსკის იუბილეზე ქ. ხარკოვში მისასალმებელი ადრესის მასართმევად გაიგზავნა ასიტენტი ვ. როსტომბეკოვი.

სხვადასხვა საკითხების გამო მუზეუმი მიწერ-მოწერას აწარმოებდა რუსეთის, ევროპის და ამერიკის სამეცნიერო დაწესებულებათა და მეცნიერთა მთელ რიგთან.

სია იმ დაწესებულებათა და საზოგადოებათა, რომლებთანაც მუზეუმი გამოცემათა გაცვლას აწარმოებს, ზემოთ იყო მრყენილი. ამ საქმესთანაც, რა თქმა უნდა, ვრცელი მიწერ-მოწერა არის დაკავშირებული.

მუზეუმს არ შეეძლო უდიდესი ყურადღება არ მიექცია თვით საქართველოს სამეცნიერო დაწესებულებებთან მჭიდრო კავშირისათვის. უკვე ის გარემოება, რომ მუზეუმის სამეცნიერო თანამშრომლები მცირედის გამოანაკლისით იმავე დროს სახელმწიფო უნივერსიტეტშიც მუშაობენ, ამ ორი დაწესებულების კონტაქტისა და ურთიერთ დანმარების უზნრუნველყოფელია. მუზეუმის არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული განყოფილება საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებისთან შეთანხმებით აწარმოებდა გათხრას წიწამურში. გეოლოგიური განყოფილების მჭიდრო კავშირი საქართველოს გეოლოგიურ ინსტიტუტთან არა ერთხელ იყო უკვე მოხსენებული.

საქართველოს დანარჩენ მუზეუმებთან ცხოველი კავშირის გაბმის მიზნით „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“-ში სამეცნიერო საბ-

ქოს დასტურით შემოღებულია სამუზეუმო (და სამეცნიერო) ექსპონატების ნიკა. მოამბე ადგილს დაუთმობს აგრეთვე, საერთო წესით, მუზეუმის მუზეუმების თანამშრომლების წერილებსაც. ამის შესახებ მუზეუმმა ცირკულიარით აცნობა ს.ს.ს. რ-კის ყველა სამეცნიერო დაწესებულებათ.

რადგან მეცნიერული წინსვლა საფუძველი არის სამეურნეო აღორძინებისა, ცხადია, საქართველოს მუზეუმის მუშაობა ჩვენი ქვეყნის საწარმოო ძალების განვითარებას ემსახურება. მაგრამ ხშირად მუზეუმი უშუალოდაც ლებულობს მონაწილეობას სამეურნეო აღმშენებლობაში. ამის მაგალითს გვაძლევს გეოლოგიური განყოფილების პერსონალის თანამშრომლობა ისეთ საქმეებში, როგორც არის სამგორის ველის მორწყვისათვის წინასწარი კვლევა, ნატანტარის წყლების გამოკვლევა, ბორჯომის წყალსადენის საკითხი, თიხების ძიება, გურიის ნავთის შესახებ დ-რ ნოტიის შრომის აღდგენა მის მიერ დატოვებული მასალების მიხედვით და სხვა.

საგამომცემლო მუშაობა.

საგამომცემლო მუშაობა აუცილებლად გაცხოველებას მოითხოვდა. „საქართველოს მუზეუმის მოამბი“-ს ტომები ძლიერ შორიშორს გამოდიოდა (ორი ტომი ექვსი წლის განმავლობაში) და შინაარსის მხრივაც მისი გაძლიერება სასურველი იყო.

უზირველეს ყოვლისა ყურადღება მიექცა საკითხის ორგანიზაციულ მხარეს. გამომცემლობას გამოეყო გამოცემათა გავრცელების საქმე და გადაეცა ბიბლიოთეკას. თვით გამომცემლობა მოთავსდა ცალკე ოთახში და მისი მდივნობა დროებით დაევალა ეთნოგრაფს გ. ჩიტაიას. სამეცნიერო საბჭოს მიერ გამოყოფილ იქმნა სარედაქციო კოლეგია, რომელშიაც შედიან მუზეუმის დირექტორი და საბჭოს წევრები დოც. ნ. იოსელიანი და დოც. ს. ყაუხჩიშვილი.

წლის განმავლობაში დაიბეჭდა „საქართველოს მუზეუმის შრომები“-ს №№ 4 და 5 (გ. ნიორაძე, კარსნის-ხევის სასაფლაო. ივ. ჩხიკვიშვილი, საქართველოს ხერხემლიანთა ნომენკლატურა). დამზადდა დასაბეჭდად „საქ. მუზ. შრომების“ № 6 (სტ. კრუკოვსკი, გვარჯილას კლდე) და „საქართველოს მუზეუმის მოამბი“-ს შორიგი ნომერი, რომელშიაც ვარდა ძირითადი წერილებისა, სამეცნიერო საბჭოს მიერ დადასტურებული გეგმის თანახმად შეტანილ იქმნა ბიბლიოგრაფია-რეცენზიების და სამეცნიერო ქრონიკის განყოფილება.

მუზეუმის გამომცემლობა მოლაპარაკებას აწარმოებს ლანტ-პლავილშნიკის (Lantz, Плавильщиков, Kroukowski), მათი ხელნაწერების შესწორებისა და დაბეჭდვის შესახებ. ამგვარად ხდება თანდათან ლიკვიდაცია მუზეუმის ძველი დავალიანებისა თანამშრომლების პირისპირ.

სწარმოებს აგრეთვე მოლაპარაკება ი. ორბელთან (ლენინგრადი) განსვენებული ი. სმირნოვის შრომის გამოსაცემად ახალგორის განძის შესახებ. ამ შრომის ტაბულები მუზეუმს დიდი ხანი არის დამზადებული აქვს, ხოლო ხელნაწერი, ისევე როგორც ი. სმირნოვის სხვა ხელნაწერები ი. ორბელს აქვს განსვენებულის ქვრივის მიერ გადაცემული მოსაწესრიგებლად.

შეიძლება საგამომცემლო მუშაობა კიდევ უფრო ფართოდ გაშლილიყო, მაგრამ უსახსრობა ამის ნებას არ გვაძლევდა. კერძოდ მუზეუმი იძულებული იყო ხელი აეღო სოსნოვსკის, გროსგეიმის და შიშკინის „ტფილისის მიდამოების ფლორის“, მე-2 ტომის გამოცემაზე. ყოველი ბოტანიკოსი ამ გარემოებას, უეჭველად, მწუხარებით აღნიშნავს.

დასასრულ, შეიძლება მოვიხსენიოთ ძოლოლოგიური ვალერიის პოპულარიზაციის მიზნით მუზეუმის მიერ დასურათებული ღია ბართების გამოცემა.

ძოლოლოგიური გალერია. სამკითხველო. საპატიო სტუმრები.

უბინობის გამო მუზეუმის მდიდარი კოლექციები დღემდე ხალხისთვის მიუწვდომელი არის. გამოჩაკლის მხოლოდ ძოლოლოგიური გამოფენა შეადგენს, რომელიც მოთავსებულია მთავარი შენობის მარცხენა ფრთაში, იქ სადაც თანამშრომლების ბინები იყო განზრახული. ამ გამოფენამ უკვე საკმაო პოპულარობა დაიმსახურა როგორც ტფილისის მკვიდრთა, ისე მის სტუმართა შორის. 1926 წლის განმავლობაში გამოფენას 45640 მნახველი ეწვია, მათ შორის 31400 ფასგადახდით და 14240 უფასოდ.

მუზეუმის ბიბლიოთეკასთან არსებობს სამეცნიერო ხასიათის სამკითხველო, რომლით სარგებლობა გარეშეთაც შეუძლიათ. წასული წლის განმავლობაში სამკითხველოთი დღეში საშუალოდ 5—10 კაცი სარგებლობდა.

იმავე წლის განმავლ ში მუზეუმს საპატიო სტუმრებიც ეწვია. ასეთი იყვნენ ინგლისელ მუშა-ქალების დელეგაცია, საკავშირო

აკადემიის მდივანი ე. კრაჩკოვსკი, რუსეთის განათლების სახალხო
კომისიის მოადგილე ანხ. პოკროვსკი, სომხეთის განათლების
სახალხო კომისარი ანხ. სურხოტიანი და სხვანი.

შენობის საკითხი.

როგორც ვიცით, ყოფ. კავკასიის მუზეუმი დაარსებულ იქმნა
1864-67 წლებში. 1869 წ. მისთვის აგებულ იქმნა საკუთარი შე-
ნობა ხაზინის მიერ შეძენილ თავისუფალი მიწის ნაკვეთზე, რომე-
ლიც შეიცავდა მთელ კვარტალს რუსთაველის პროსპექტსა და მუზე-
უმის, კეცხოველის და კალოუზნის ქუჩებს შორის. მუზეუმის შენო-
ბას ამ ადგილის მხოლოდ სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე ეჭირა (რუს-
თაველის პრ. და მუზეუმის ქ. კუთხე). მეორე კუთხეში (რუსთავე-
ლის პრ. და კალოუზნის ქ. კუთხე) აშენებულ იქმნა ყოფ. საჯარო
ბიბლიოთეკის შენობა.

მუზეუმის შენობა მალე ვიწრო შეიქნა და 1889 წელს მას მე-
ორე სართული დაადგეს. როგორც შემდეგ დანგრევისას გამოიჩინა
მთელი ეს შენობა მეტად ცუდი აგებული იყო. 1905-ში პირველად
შეაჩნდა კედლებში ბზარები. მესინის მიწისძვრის შემდეგ 1908 წ.
ბზარების განვითარებამ კატასტროფული ხასიათი მიიღო და უბე-
დურების თავიდან ასაცილებლად საჭირო შეიქნა შენობის უფრო
საშიში ნაწილის დანგრევა და დანარჩენის დაკეტვა. სხვადასხვა
ცდის შემდეგ 1911 წელს გადაწყდა ძველი შენობის ერთიანად დან-
გრევა და ახლის აგება. განათლების მინისტრის წინადადებით სა-
ხელმწიფო დუმამ ამისთვის გადასდო 272.819 მან. 14 კაპ. სახელ-
მწიფო ბიუჯეტიდან და 114.103 მან. 66 კაპ. საერობო თანხებიდან.
ახალი შენობა ორ წელიწადში უნდა დამთავრებულიყო, ხოლო მუ-
ზეუმი მანამდე ახლად აგებულ დროებითს ბინაზე იქნა გადატანილი
(სამ სართულიანი შენობა მუზეუმისა და კეცხოველის ქუჩათა კუთ-
ხეში), საცა დღემდე მოთავსებული არის არქეოლოგია-ეთნოგრაფიის,
ბოტანიკის და გეოლოგიის განყოფილებათა უმთავრესი ნაწილი და
კანცელარია.

მთავარი შენობის აგება საკმაო სისწრაფით მიდიოდა, მაგრამ
1914-ში ომმა მოუსწრო და დამთავრება აღარ დასცალდა. მხოლოდ
კედლები და სახურავი მოთავსებული დარჩა.

მას შემდეგ ამ უზარმაზარი შენობის ჩონჩხი ბედისაგან განლა-
რული ნანგრევით აყუდებულ იქნა ქვის შუაგულში და კ. სა-
ლიეთ იზიდავს ყოველი გამვლელის ყურადღებას. 1918 წელს ლექ-
სუმაობა ორჯერ იქმნა განახლებული. თითქმის დამთავრდა შენო-

მარცხენა ფრთა, საცა გეგმის მიხედვით თანამშრომლების მიხედვით უნდა ყოფილიყო და დღეს ძოლოლოგიური გაღერია და ბიბლიოთეკა არის მოთავსებული. ასეთსავე მდგომარეობაშია მარჯვენა ფრთაც. აქ მოთავსებულია აუდიტორია და ეთნოგრაფიის, გეოლოგიის და ბოტანიკის კოლექციების ნაწილი. მიმდინარე წელს დამთავრებულ იქმნა მთავარი კორპუსის ცოკოლის სართული. სწარმოებს მუშაობა ამ ნაწილისათვის ცენტრალური გათბობის მოსაწყობად და მომავალ წლიდან მუზეუმს შეძლება ექმნება ყველა ლაბორატორია ფარსათა და კარგად მოწყობილ ბინაზე გამართოს. დროებითი გათბობის მოწყობის შემწეობით უკვე შესაძლებელი შეიქნა ამ ახალ ბინაზე ტექსტილური და სარესტავრაციო ლაბორატორიის გადატანა.

მაგრამ ასეთი ტემპით მუშაობა საქმეს მაინც ვერ უშველის. მთავარი ნაწილი ისევ ხელუხლებელი არის. დღემდე მუზეუმს არა აქვს არც ერთი საგამოფენო დარბაზი. მუზეუმის ძვირფასი კოლექციები არა თუ გაუშლელი და გამოუყენებელი რჩება, სივიწროვის გამო მათი დაზიანებისაგან უზრუნველყოფაც კი ძნელი გამხდარა. ხელ-უხლებელი არის აგრეთვე ფასადიც. უკვე კარგა ხანია გადაწყვეტილია მისი ქართული სტილის მიხედვით დამთავრება. შესაფერი პროექტი საკითხის დაწვრილებით შესწავლისა და კონკურსის გამოცხადების შემდეგ მიღებულ იქმნა და პარიზის გამოფენაზედაც იყო ვაგზავნილი. ექვი არ არის იგი ქალაქის დამამშვენებელი ხუროთმოძღვრების ძეგლი იქნება, ისევე როგორც დღევანდელი გაპარტახებული უკარ-სარკმლო კედლები ძეგლი არის ვაგლილი წლების გაჭირვებისა.

ამ საკითხმა მთავრობის ჯეროვანი ყურადღება მიიპყრო. განსახ. კომისარი ამხ. დ. კანდელაკი ენერგიულად ცდილობს შენობის დასამთავრებლად საჭირო თანხების გამოჩვენებას და იმედი არის, რომ ეს ცდა სასურველად დამთავრდება*.

ასეთი არის საქართველოს მუზეუმის მუშაობის სურათი საანსარშიო წლის განმავლობაში. იგი ნებას გვაძლევს აღვნიშნოთ დალწესებულების თვალსაჩინო მიღწევები და მისი სისტემატიური ზრდა კაცი წასკნელი წლების განმავლობაში.

იმ _____ აუზიუ,

ვიპ. ასქ*) სანამ ეს ანგარიში დაიბეჭდებოდა მუზეუმის შენობის საკითხი მოგვარდა კ. იხ. ამის შესახებ ქრონიკაში.

7-8 წელიწადი გავიდა მას შემდეგ, რაც ხალხის და რევოლუციის ნებამ უწინდელი კავკასიის მუზეუმი საქართველოს მუზეუმად გამოაცხადა. მიუხედავად მძიმე პირობებისა, რომლებშიაც მოუხდა განაციონალბულ მუზეუმს მუშაობის დაწყება, მიუხედავად ათასი ხშირად მოულოდნელი დაბრკოლებისა, რომელნიც მას წინ ელობებოდა, პროგრესიული განვითარება იმ თავითვე მისი არსებობის კანონად გადაიქცა. ამას ხელს უწყობდა ხელისუფლების მზრუნველობაც. ისევე, როგორც ტფილისის უნივერსიტეტმა და მრავალმა სხვა ახლად წარმოშობილმა ან განახლებულმა სამეცნიერო დაწესებულებამ, საქართველოს მუზეუმმაც დაამტკიცა ქართველ მშრომელთა უნარი კულტურული შემოქმედების ფრონტზე.

მაგრამ აწინდელი მდგომარეობის კმაყოფილი მაინც არ შეიძლება ვიყოთ. ამოცანების მთელი რიგი ჯერ კიდევ გადაუჭრელი არის და უდიდეს ყურადღებას და ხანგრძლივ მუშაობას მოითხოვს. მუზეუმის მდიდარი კოლექციები აუცილებლად უნდა გაშლილ იქნეს, რომ ხალხისთვის მისაწვდომი შეიქმნეს; საჭირო არის მეცნიერული მუშაობის გაძლიერება და საკავშირო თუ უცხოეთის სამეცნიერო დაწესებულებებთან კავშირის გამტკიცება; უნდა გაძლიერდეს საგამომცემლო მუშაობა; უნდა მოეწყოს მეცნიერების პოპულარიზაციის მიზნით განზრახული საჯარო ლექციები და მოხსენებანი; სასურველია პერიოდული ლექციები გამოფენილი კოლექციების მეცნიერული ღირებულების გასაშუქებლად და სხვა.

ყოველივე ამის განხორციელებას წინ ელობება არა ერთი დაბრკოლება. მათ შორის საჭიროა აღვნიშნოთ რამოდენიმე უმთავრესი:

1. შენობის დაუმთავრებლობა მძიმე მდგომარეობაში აყენებს მუზეუმს კოლექციების გაშლის მხრივ. გარდა იმისა, რომ არა გვაქვს საკმაო ადგილი, უნდა აღვნიშნოს ისიც, რომ დროებით ბინაზე გამოფენის მოწყობას აძნელებს ინვენტარის საკითხი. პატარა ოთახებისათვის შეფარდებული ჭურჭელი შემდეგში აღარ გამოგვადგება მომავალ დიდ დარბაზებში.
2. მიუხედავად განათლების კომისარიატის მხრივ მუდმივ დახმარებისა, მუზეუმს მაინც არა აქვს სახსარი, რომელიც საჭიროა ამ ხანად ლაბორატორიების მოსაწყობად და კოლექციების გასაშლელად.

ეროვნული
მუზეუმი

3. ხელფასის უკიდურესი სიმცირე (განყოფილების ბუღალბს 120 მან.) ძლიერ აფერხებს მუზეუმის პერსონალის მუშაობას. თანამშრომლები იძულებული არიან თავისი ბიუჯეტის შესავსებად კიდევ სხვადასხვა ადგილას იმსახურონ შეთავსებით და მუზეუმს ველარ აძლევენ იმდენ დროს და ენერგიას, რამდენიც სხვა პირობებში შეიძლებოდა მათგან მოგვეთხოვა და მიგველო.

იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ასეთი მდგომარეობა ხელისუფლების ჯეროვან ყურადღებას მიიქცევს და ჩვენი უდიდესი მუზეუმის განვითარება უზრუნველყოფილი იყნება.

საქ. მუზეუმის დირექტორი პროფ. ალ. ჯანელიძე.

საქართველოს მუზეუმის გამოცემანი.

Publications du Musée de Géorgie.

მოთხოვნით უნდა მიმართოთ საქართველოს მუზეუმის ბიბლიოთეკას.
ტფილისი. რუსთაველის პროსპექტი 1. С требованиями обращаться
в Библиотеку Музея Грузии. Тифлис. Просп. Руставели 1. Toute
demande doit être adressée à la Bibliothèque du Musée de Géorgie.
Tiflis. Rousthavéli 1.

საქართველოს მუზეუმის მოამბე.

Bulletin du Musée de Géorgie.

ტომი I (1920—1922)
Tome I

Шишкин, В.—О редких, новых
и критических растений Кавказско-
го края (с 4 табл.).

საკვარელიძე, პ.—შენიშვნები ქარ-
თლის ფრინველებზე.

Чубинов, Г.—Заметки о Ман-
глиском храме.

შანიძე, აკაკი.—ქართული კრიპტო-
გრაფიის ახალი ნიმუშები.

Свириденко, П.—К система-
тическому положению дагестанского
суслика (*Cytellus Satunini* sp. n.).

ყიფიანი, ნოე.—დასავლეთ საქარ-
თლოს გეოლოგიური მასალები.

მელიქსეთ-ბეგი, ლეონ.—სომხური
სიძველენი ტფილისის ახლო მიდამოებში.

კანდელაკი, სიმონ.—*Phlebotomus*
pernicicus (Newstead) საქართველო-
ში.

Chichkin, V.—Contributions à
l'étude des plantes nouvelles, rares
et critiques de la Caucasia (avec 4
pl.).

Sakvarélidzé, P.—Notes sur
les oiseaux de Karthli.

Tschoubinaschwili, G.—
Ueber die Kirche zu Mangli.

Chanidzé, Akaki.—Nouveaux
exemples de cryptographie géor-
gienne.

Sviridenko, P.—Nouvelle es-
pèce de *Cytellus* au Daghestane.

Kipiani, Noé.—Materiaux pour
la géologie de la Géorgie occiden-
tale.

Méliqued-beg, Léon—Les
antiquités arméniennes des environs
de Tiflis.

Kandélaki, Simon.—*Phleboto-
mus perniciosus* (Newstead) en Gé-
orgie.

ყიფიანი, ნოე.—საქართველოს მუზეუმის მოქმედების მოკლე ანგარიში (1919—1921 წ.წ.)

Kipiani, Noé.—Compte rendu des travaux scientifiques du Musée de Géorgie (1919—1921).

ფასი 1 მ. 50 კ.

Prix 1 r. 50 cop.

ტომი II (1923—1925)
Tome II (1923—1925)

Шишкин, Б.—К флоре окрестностей гор. Тифлиса.

Chichkin, B.—Contribution à la connaissance de la flore des environs de Tiflis.

Шестаков, А.—Материалы к познанию фауны перепончато-крылых Кавказа (Hym. Ychneumonidae).

Chestakov, A.—Matériaux pour servir de la faune du Caucase. Pimplinae. (Hym. Ychneumonidae).

ჩხიკვიშვილი, ივ.—ლელობის მახლობლად მოკლული ვეფხი (1 ტაბ.).

Tchkhivichvili, J.—Tigre tué aux environs de Lélobi (1 Pl.)

Миллер, А.—Записка о дольменах.

Miller, A.—Note sur les dolmens.

Бартенев, А. Н.—К одонато-фауне Кавказских гор.

Bartenev, A. Contributions à l'odonatofaune des monts de la Caucasia.

ჩიტაია, გ.—ეთნოლოგიური შენიშვნები. I. სვანური „საკურტხილ“.

Tschitaja, G.—Ethnologische Bemerkungen. Der swanische „saksurtsil“.

ყიფიანი, ნოე.—დასავლეთ საქართველოს გეოლოგიური მასალები (1 ტაბ.).

Kipiani, Noé.—Matériaux pour la géologie de la Géorgie occidentale (avec 1 Pl.)

მუზეუმის ზოოლოგიური გამოფენა (14 ტაბ.).

La galerie zoologique du Musée. (avec 14 Pl.)

ფასი 1 მ. 50 კ.

Prix 1 r. 50 cop.

ტომი III (1926)
Tome III (1926)

იოსელიანი, ნ.—ქართული Brachyceros-ების კრანიოლოგიური გამოკვლევა (29 ტაბ. და 10 სურ.).

Iosseliani, N.—Kraniologische Untersuchung über den Schädelbau des georgischen Brachyceros-Rindes (mit 29 Taf. u. 10 Abb.).

Зайцев, Ф. А.—Обзор кавказских представителей трибы Brachynina (Coleoptera, Carabidae).

Zaitzew, Ph. Zur Kenntnis der Brachyninen von Kaukasus-Ländern.

ჩხიკვიშვილი ივ.—ზოგიერთი შესწორებანი და დამატებანი სატუნინის „Систематический каталог птиц Кавказа“ ს-თვის.

Tschchikwischwili, Iw.—Einige Corrigenda und Addenda zu dem Satuninschen „Systematischen Katalog der Vögel des Kaukasus“.

ქურდიანი, ს.—ჩვეულებრივი ფიჭვი და მისი მუტატური ფორმები ჩვენში. (2 სურ.).

ჯანელიძე, ალ.—მდ. ვერის ხეობა ტფილისის მიდამოებში (1 ტაბ.).

თათარიშვილი, კ.—გოხნარის მიდამოების მოკლე ჰიდრო-გეოლოგიური მიმოხილვა (1 სურ.).

ჩიტაია, გ.—პიტარეთისა და გუდარების საფლავის ქვები (2 სურ. და 1 ტაბ.).

Пчелина, Евг.—Отчет о раскопках близ деревни Сагурамо (с 2 табл. и 10 рис.).

ლომია, ვ.—ხის კულტისათვის საქართველოში (1 სურ.).

მაკალათია, ს.—ღვთაება მითრას კულტი საქართველოში (1 ტაბ.).

Гордеев, Д.—Мгвимская резная дверь (с 3 табл. и 3 рис.).

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია.

ქრონიკა.

საქართველოს მუზეუმის მოქმედების ანგარიში (1926).

Kurdiani, S.—Pinus ^{silvestris} L. und seine mutative Formen an einem Flecken in Georgien (mit 2 Abb.).

Djanélidzé, A.—La vallée de la Vera dans les environs de Tiflis (avec 1 Pl.).

Tatarichvili, K.—Matériaux pour l'hydrographie des environs de Gokhnari (avec 1 fig.).

Tschitaja, G.—Grabsteine aus Pitarethi und Gudarechi (mit 2 Abb. u. 1 Taf.).

Pchélina, Eug.—Compte-rendu des fouilles archéologiques près du vil. Saguramo (avec 2 pl. et 10 fig.).

Lomia, V.—Sur le culte de l'arbre en Géorgie (avec 1 fig.).

Makalathia, S.—Sur le culte de Mithra en Géorgie (avec 1 pl.).

Gordeev, Geschnitzte hölzerne Tür aus Mg'wime (mit 3 Taf. u. 3 Abb.).

Critique et Bibliographie.
Chronique.

Le Musée de Géorgie en 1926 (rapport officiel).

საქართველოს მუზეუმის შრომები.
Travaux du Musée de Géorgie.

№ 1.

კანდელაკი, სიმონ.—ავადმყოფობა Pappataci და კოლო Phlebotomus-ის საქართველოსა და მის მეზობელ ქვეყნებში (12 სურათით). ტფ. 1920.

Kandelaki, Simon.—La fièvre Pappataci et Phlebotomus en Géorgie et dans les pays voisins (Avec 12 figures). Tifl. 1920.

ფასი 1 მან.

Prix 1 r.

№ 2.

36135320
3 02 00 00 00 00

Сатунии, К. Млекопитающие
Кавказского Края. Том II (34 рис.).
ტფ. 1920.

Satunin, K.—Mammalia
casica Tome II (avec 34 fig.). Tifl.
1920

ფასი 2 მან. Prix 2 roub.

№ 3.

Гроссгейм, А. Сосновский,
Д. Шишкин. В.—Флора Тифлиса.
Часть 1 (87 рисунк.). ტფ. 1925

Grossheim, A. Sosnovsky.
D. Schischkin. B.—Flora Tiph-
lisiensis. Partie 1 (Avec 87 fig.).
Tifl. 1925.

ფასი 4 მან. Prix 4 roub.

№ 4.

ნიორაძე, გიორგი. კარსნის ხევის
სასაფლაო (10 სურ. 2 გეგმ. და 3 ტაბ.).
ტფ. 1926.

Nioradze, Georg.—Das Grä-
berfeld von Karssnis-chewi. Tifl.
1926.

ფასი 2 მან. Prix 2 roub.

№ 5.

ჩხიკვიშვილი, ივ.—საქართველოს
ხერხემლიანთა ნომენკლატურა. ტფ. 1926

Tchchikvichvili, J.—No-
menclature des animaux vertébrés.
Tifl. 1926.

ფასი 75 კ. Prix 75 cop.

იბეჭდება:

Vont paraître prochainement:

საქართველოს მუზეუმის [ქრონიკა]:
ტომი IV.

Bulletin du Musée de Géorgie:
Tome IV.

საქართველოს მუზეუმის შრომები:

Travaux du Musée de Géorgie:

№ 6. ლანცი, ლ. (Manchester). Les
Eremias de l'Asie occidentale.

№ 6. A. Lantz L. (Manchester),
Les Eremias de l'Asie occidentale.

№ 7. კრუკოვსკი, სტ. (Varsovie).
Gvardjilas kldé.

№ 7. St. Kroukovsky (Varsovie).
Gvardjilas Kldé.

№ 8. ახალგორის განძის ალბომი

№ 8. Un atlas du trésore d'Akhal-
gori (Géorgie).

კავკასიის მუზეუმის გამომცემი
ბიბლიოთეკა

კავკასიის მუზეუმის გამომცემი.
Publications du Musée du Caucase.

მოთხოვნით უნდა მიმართოთ საქართველოს მუზეუმის ბიბლიოთეკას.
ტფილისი. რუსთაველის პროსპ. 1. С требованиями обращаться в
Библиотеку Музея Грузии. Тифлис. Просп. Руставели 1, Tout de-
mande doit être adressée à la Bibliothèque du Musée de Tiflis.
Rousthaveli, 1.

„ИЗВЕСТИЯ КАВКАЗСКОГО МУЗЕЯ“

კომპლექტი ტ. I—XII (აკლია ტ. I 1, 3, 4 IX¹.) ფასი 63.25
Complet T. I—XII (manque T. I 1, 3, 4 IX¹.) Prix 63.25

Том I. 1897—1901.

Ф. Каврайский, Уклейки Кавказа.—Н. И. Лебедев, Обзор геол. колл. Кав. Музея.—Л. С. Берг, Данные по ихтиофауне Кавказа.—К. А. Сатунин, О млекопитающих степей сев.-восточн. Кавказа.
გამოიღო. Est epuise.

Том II. 1905—06.

А. Кноблаух, Кавказская саламандра.—К. А. Сатунин, Гнезны Передней Азии; Новые и малоизвестные млекопитающие Кавказа и Закасп. обл.; Млекопитающие Талыша и Мугани.
გამოიღო. Est epuise.

Том III. 1907—08.

Отчеты Кавк. Муз. за 1905 и 1906 гг.—С. А. Бутурлин, Заметки о группах белоспинных дятлов и т. д.; Кавказский и закаспийский жуланы.—А. М. Кобылин, Интересные орнитол. находки на Кавказе; Материалы для орнитофауны Кавказа: Кутаисс. губ.—В. Михайльсен, Дождевые черви Кавк. Муз.—К. А. Сатунин, Барсуки и куницы бронзового века на Кавказе; Млекопитающие северо-вост. Предкавказья; Материалы к познанию млекопитающих Кавказа и Закасп. Обл. I—VII.—А. М. Шугуров, Мелкие заметки по истории Крымской фауны.—Г. Г. Якобсон, Новые данные о термитах Кавказа.—А. В. Фомин, Некоторые новые виды растений из Закавказья.—В. А. Скиннер, Химико-физическое исследование древних бронз.

ფასი 7 შ. 50 კ. Prix 7 r. 50 cop.

საქართველოს
მუზეუმი

Том IV. 1908—1909.

Отчет Кавк. Муз. за 1907 г.—Р. Г. Шмидт, Весенняя экскурсия в Сев.-Вост. Закавказье 1906 г.—Ю. Н. Вагнер, Прибавление к фауне кавк. *Suctoria*.—Н. Я. Динник, Несколько слов по поводу нахождения на Кавказе краснобрюхой жерданки и чесночницы.—А. Н. Казнаков, Несколько наблюдений над образом жизни слепца и протеевой мыши.—А. Ф. Ляйстер, Новые данные по герпетологии Терской Обл.—А. М. Никольский, Новый вид гадюки из Кавказа; Новые для Кавказа виды пресмыкающихся.—К. А. Сатунин, О кротах Южн. России и Кавказа; Материалы к познанию и т. д. VIII—X; XI; XII—XVI; К систематике семейства *Felidae*.—Г. Г. Сумаков, Заметка о *Donacia gracilicornis*.—А. М. Шугуров, Материалы для герпетогеографии Кавказа; К фауне пресных вод Крыма.—Н. А. Буш, О новом маке с Кавказа.—Ю. Н. Воронов, О трех новых для флоры Кавказа орхидеях.—А. Б. Шелковников, *Nelumbo nucifera* на разливах Аракса.—Е. Пахомов, Незнанные грузинские монеты XI в.

ფასი 6 მახ. Prix 6 roub.

Том V. 1910—11.

Отчет Кавк. Муз. за 1908 г.—А. Б. Шелковников, Поездка в Зувант в VII. 1906 г.—В. С. Муралевич, Очерк фауны *Myriopoda* Кавказа I.—П. В. Нестеров, Материалы для орнитофауны Батумской обл.; *Salamandra caucasia* Waga.—А. М. Никольский, О новом виде гадюки с Кавказа; Кавказские виды степного удава.—К. А. Сатунин, К систематике сем. *Mustelidae*; К орнитологии Батумской обл.—А. С. Скориков, Новый вид речного рака с Кавказа.—А. Б. Шелковников, Заметки о гадах Арешского уезда.—А. М. Шугуров, Найдены ли в Кахетии *Salamandra caucasia*?—А. А. Яхонтов, Заметки о дневных бабочках Кавказа.

ფასი 7 მ. 50 კ. Prix 7 r. 50 cop.

Том VI. 1912—1914.

Зимрот. Новые материалы к познанию голых моллюсков Кавказа.—Отчеты Музея за 1909 и 1910 г.—О. Розен, Каталог раков моллюсков Кавказа.—П. Гессе, О формах *Helix frequens*.—О. Ретовский, Материалы к познанию фауны моллюсков Кавказа.

ფასი 7 მ. 50 კ. Prix 7 r. 50 cop.

Том VII. 1912—1913.

Н. Р. Кокуев, Новые перепончатокрылые найденные на Кавказе А. Б. Шелковниковым. К. А. Сатунин—О зоогеографических округах Кавказского края. С картой.—А. Н. Бартнев, О коллекции стрекоз Кавказского Музея.—А. А. Бируля, Материалы к познанию скорпиофауны Кавказского края. (Извлечение)—К. Н. Zahn, *Hieracia caucasica* de l'Herbier du Musée du Caucase. В. Б. Баньковский, К систематике русских представителей рода *Scops* Savigny (1809).—Lantz, L. A. und O. Syren, Eine neue Varietät der Felseneidechse—*Lacerta saxicola* Evrs. *parvula* nov.—E. Enslin, Über einige wenig bekannte kaukasische *Tenthrediniden*.—В. Г. Плигинский, Майки Кавказского Му-

ая.—Ph. A. Zaitzev, Nene kaukasische Wasserkäfer.—G. H. G. vantho
Hemiptères recueillis par Mr. Malkolm Burr en Transcaucasie—
 Haskel. E. *Gramineae* caucasicae ex Herbario Musei Caucasici.—
 В. Б. Баньковский, К орнитофауне Закавказья, преимущественно
 Тифлисской губернии.—E. Petersen, Notes concerning Neuroptera
 from Caucasus.—В. А. Домбровский, К герпетофауне Апшеронско-
 го полуострова.—В. А. Мартынов, Заметки о коллекции *Trichoptera*
 Кавказского Музея.—В. В. Богачев, К геологии Боз-дага.—L. Meli-
 char, Beitrag zur Kenntnis der kaukasischen Homopterenfauna.—
 Ю. Н. Воронов, Заметки о новых и малоизвестных растениях кав-
 казской флоры.—А. Б. Шелковников Поездка в Сванетию летом
 1911 г.

գրքո 5 ծ. 50 չ. Prix 5 r. 50 cop.

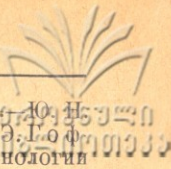
Том VIII. 1913—1914.

Отчеты по Кавказскому Музею и Тифлисской Публичной Библио-
 теке за 1911 и 1912 г.—Вл. Богачев, Проблема долины реки Куры.—
 Бар. Я. Э. фон Дракенфельс, К биологии *Eryx jaculus* L. (табл.
 I).—X. Шапошников, Возможное значение так называемых „укра-
 шений“ у некоторых птиц („боевая окраска“).—Dr. F. Petrak, Bei-
 träge zur Kenntnis einiger Cirsien der orientalischen Flora (Taf II—IV).
 —Юр. Н. Воронов, Материалы к флоре печеночников Кавказа.—К. А.
 Сатунин, Новые млекопитающие из Закавказья.—H. Sudrè, Un
 Rubus nouveau du Caucase.—Я. П. Шелкановцев, Заметки о некото-
 рых Locustodea в коллекциях Кавказского Музея. (С 3 рис.)—Dr. L.
 Melichar, Zweiter Beitrag zur Kenntnis der kaukasischen Homopte-
 renfauna (Mit 1 Textfig)—Б. П. Уваров, К фауне прямокрылых Пер-
 сии.—Ф. А. Зайцев, Представители сем. *Nemopteridae* (Neuroptera) в
 фауне Закавказья. (С 2 рис.)—А. Ф. Зайцев Распространение на Кавка-
 зе видов подсем. *Silphini* Ganglb. (Coleoptera).—Д. И. Сосновский,
 Заметки о некоторых кавказских представителей сем. *Lythraceae*.—Гр.
 Н. А. Бобринской, Результаты орнито огических экскурсий в Сур-
 малинский и Эчмиадзинский уезды Эриванской губ. летом 1911 и 1912гг.
 (таб. V).—Е. В. Пфиденмайер, Несколько интересных убудков сем.
 полорогих из Закавказья (таб. VI—X). И. В. Палибин, Некоторые
 данные о плиценовой флоре Восточного Закавказья (таб. XI и отд.
 рис.).

գրքո 5 ձՅ. Prix 5 roub.

Том IX. 1915—1916.

Отчет по Кавказскому Музею и Тифлисской Публичной
 Библиотеке за 1913 г.—И Д. Бабаджаниди, Несколько наблюдений
 над нашим закавказским палочником (*Gratidia* sp.).—И Д. Бабаджани-
 ди, Несколько наблюдений над *Catapochvotus crematogastris* Reitt.
 —Н. Воронихин, Материалы к микологической флоре Кавказа. I.
 Грибы из коллекции Кавказского Музея (С 7 рис.).—Н. Воронихин,
 Материалы в микологической флоре Кавказа II. Грибы Арешского уезда
 из коллекции Кавказского Музея (С 7 рис.)—Ю. Н. Воронов, Нов-
 ый вид касатика (*Iris* Linn.) из южного Закавказья.—Ю. Н. Воронов,
 Новые данные к распространению „сакхуза“ *Pistacia mutica* F. et Mey.)
 в Закавказье.—Ю. Н. Воронов, Что такое *Valerianella Huetii* Boiss.

—Ю. Н. Воронов, Материалы к лишайниковой флоре Кавказа. (Ю. Н. Воронов, О паразитизме гриба *Lenzites tricolor* (Bull.) Fr. — Ф. Ман, Геологический очерк горы Кязаз.—О. Ф. Гетлинг, К фаунологии чешукрылых Закавказья.—В. А. Гурко, Пещеры Телавского уезда (С 6 рис.).—Ф. А. Зайцев, Материалы к фауне жесткокрылых Кавказа I. Сем. *Cleridae* et *Dermestoidae*. (С 2 рис.).—Ф. А. Зайцев, Материалы к фауне жесткокрылых Кавказа. II. *Notiophilina*, *Epactina* et *Elaphrina*.—Ф. А. Зайцев, Материалы к фауне жесткокрылых Кавказа. III. *Scaritina*.—Ф. А. Зайцев, Заметки о жесткокрылых Кавказа и сопредельных стран. I. А. Н. Казнаков, О дольменах на р. Песезуап. Незданная заметка инженера Гилева. (С 1 рис.).—Л. А. Ланц, Несколько наблюдений над миметизмом у кавказских рептилий. (С 1 рис.).—В. Лучник, Материалы к познанию фауны скакунов Кавказа (*Coleoptera*, *Cicindelini*).—А. В. Мартынов, Заметки о некоторых новых материалах *Trichoptera* Кавказского Музея. (С 16 рис.).—Г. В. Олсуфьев, Из наблюдений над *Epactius limbatus* L. (*Coleoptera*, *Carabidae*).—Н. Н. Плавильщиков, Заметка о жуках-усачах Кавказа (*Coleoptera*, *Cerambycidae*).—Н. А. Смирнов, Маршрут зоологических сборов, произведенных на Каспийском море весной 1915 г.—Н. Смирнов, О закавказской рыжеголовой чепуре.—Н. Смирнов, Инструкция для измерения крупных млекопитающих (С 1 рис.).—С. В. Тер-Аветисян, Важность археологического исследования пещер Ахпата и Санана.—Б. П. Уваров, Очерк фауны прямокрылых насекомых Ставропольской губернии. (С 1 картой).—А. Флоренский и Ефремов, Поездка к незидам в январе 1914 г.—А. Шелковников, О зимовании белого аиста в северной Персии.—А. Б. Шелковников, Об одной из экскурсий в Арешском у.—Я. П. Щелкановцев, Список *Oedipodidae* из коллекций Кавказского Музея.

ჰკლ. ნაკვ. 1. ფასი 3 მ. Manque livr. 1. Prix 3 roub.

Том X. 1916—1917.

Н. Н. Аделунг, Новый кавказский вид рода *Gampsocleis* Fieb (*Orthoptera*, *Decticidae*) и обзор русских видов этого рода (С 1 рис.).—И. Д. Бабаджаниди, Перечень златок, найденных в окр. гор. Елизаветполя (*Coleoptera*, *Viprestidae*).—Н. А. Бобринской, гр.—Результаты орнитологических экскурсий в Сурмалинский и Эчмиадзинский уезды Эриванской губ. летом 1911 и 1912 гг. II.—В. Богачев, Из поездки в Ленкоранский уезд.—В. Богачев, Поправка к статье „Из поездки в Ленкоранский уезд“.—Ю. Н. Вагнер, К познанию фауны кавказских *Suctoria* (Табл. 1).—Н. Н. Воронихин, Материалы к микологической флоре Кавказа III. Грибы из коллекции Кавказского Музея. (С 19 рис.).—Ю. Воронов, По поводу аджарского пирамидального бука *Fagus pyramidalis* Litw.).—Ю. Воронов, О заносных растениях кавказской флоры.—Ю. Воронов, О распространении в Закавказье *Hemerocallis fulva* Linn.—Ю. Воронов, О кавказск. формах р. *Trapa* L. (С 1 рис.).—Ф. А. Зайцев, Материалы к фауне жесткокрылых Кавказа. IV. *Lebiina*—*Galeritina*.—Ф. А. Зайцев, Материалы к фауне жесткокрылых Кавказа. V. *Chlaeniina*.—А. Н. Казнаков, Несколько наблюдений над жизнью тарантула (С 1 рис.).—Н. М. Кипиани, Маршрут геологической экскурсии в Озургетский у. с 11 сентября по 22 декабря 1916 г.—Константин Алексеевич Сатуни (Некрол и перечень грудов, сост. Г. А. Кожевниковым и Б. П. Уваровым). (С портр.).—Стефан Круковский, Пещера Гварджилас-кдэ в Ргани.

ՀԱՐԱՅՆՅԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

(С 3 рис.).—В. Лучник, Новый вид рода *Harpalus* Latr. с Кавказа (Coleoptera, Carabidae).—Лучник, В. Заметки о подроде *Haplomaza* (Rttg) с описанием одного нового вида (Coleoptera, Carabidae).—В. Лучник, Заметка о *Cicindela festina* Motsch. (Coleoptera, Carabidae).—Б. Лучник, О некоторых кавказских скакунах (Coleoptera, Carabidae).—Г. В. Олсуфьев, Обзор бронзовок Кавказа и сопредельных стран.—С. А. Панин, Нахождение в Закавказье *Cicindela melancholica* F., f. typ (Coleoptera, Cicindelini).—Н. Л. Пастухов, К флоре нижней Кубани.—И. Ф. Сандов, *Maetra caspia* Eichw. и ее разновидности. Н. Смирнов, Мелочи из жизни птиц.—Н. Смирнов, Наблюдения над весенним пролетом некоторых птиц в Манглышлаке.—Н. Смирнов, О применении мирбанового масла при препаровке моллюсков и пиявок.—Н. Смирнов, Заметка об урмийском диком баране (*Ov. orientalis urmiana* Guenther) (Табл. II).—Д. Сосновский, Материалы к познанию сложноцветных Кавказского края.—Д. Сосновский, Заметка о *Phaeorappus Stevenii* (M.B.) Voiss.—Д. Сосновский, К вопросу о распространении в Кавказском крае *Orchis satyroides* Stev.—Б. П. Уваров, Новые кавказские прямокрылые из сборов К. А. Сагунина. (С 1 рис.).—Б. П. Уваров, К фауне позвоночных низовьев р. Кумы.—Б. П. Уваров, Материалы к познанию прямокрылых Кавказа и сопредельных стран I. Прямокрылые, собранные П. В. Нестеровым во время путешествия вдоль переднекогурецкой границы. (С 9 рис. в тексте).—Х. Г. Шапошников, Материалы к бриофлоре центральной части северо-западного Кавказа.—А. Б. Шелковников, Заметка о фламинго (*Phoenicopterus roseus* L.) на оз. Урмии.—А. Б. Шелковников, Подробный маршрут Урмийской экспедиции с 20 апреля по 28 июня 1916 г.—А. Шестаков, К распространению на Кавказе видов р. *Cerceris* Latr. (Hymenoptera, Crabronidae).—Я. П. Щелкановцев, Представители сем. Pamphagidae в коллекции Orthoptera Кавказского Музея.

ՀԱՅՏԻ ԵՅՅՅ. 1. ԴՅՅԻ 4 Յ. Manque livr. 1. Prix 4 roub.

Том XI. 1917—1918.

Н. Н. Архангельский, Описание личинки *Polyphylla olivieri* Lap. (Coleoptera, Scarabaeidae). (С 5 рис.).—И. Д. Бабаджаниди, Из наблюдений над *Epaetius limbatus* subsp. *rotundatus* Chaud. (Coleoptera, Scarabidae).—А. Н. Бартенов, Стрекозы Нальчика Терской области.—Л. С. Берг, Новый вид сомика, *Glyptostereum armenicum*, из бассейна Ефрата.—Н. Н. Богданов-Катьков, К фауне усачей Кубанской области (Coleoptera, Cerambycidae).—Ю. Воронов, Новые данные к флоре Кавказского края.—Ю. Воронов, Новый вид р. *Eryngium* Linn. из Турецкой Армении.—Ю. Воронов, Новый представитель сем. Clathraceae из южной Колхиды (*Pseudocolus Jaszewskii* G. Woron. n. sp.). (С 3 рис.).—Ю. Воронов, Критические заметки о кавказских маках (С 7 рис.).—В. В. Вульф, Новые для флоры Кавказского края виды pp. *Verbascum* и *Celsia* и предварительные таблицы для определения крымско-кавказских видов этих родов (Табл. IV—VII).—В. Гаджумуков, Вниманию археологов.—А. Гроссгейм, Заметка о двух *Primulaceae* талышинской флоры. (С 12 рис.).—Н. Я. Динник, [Некролог].—П. Жихарев, Две новых златки из Закавказья (Coleoptera, Vuprestidae).—Ф. А. Зайцев, Материалы к фауне жесткокрылых Кавказского края. VI. *Rutelina*.—Ф. А. Зайцев, Три новых вида из породы *Netocia* Costa (Coleoptera, Scarabaeidae).

Ф. А. Зайцев, Материалы к фауне жесткокрылых Кавказского края VII. *Rhynchitina*.—Ф. А. Зайцев, Представители р. *Calosoma* в фауне Кавказского края (Coleoptera, Carabidae)—А. Н. Казнаков, Заметки о древних бронзах из Гокчинских могильников. (С 3 рис.).—А. Н. Казнаков, Пещера с тайниками в Ванской цитадели. (Табл. 1—III и 1 рис.).—L. A. Lantz et O. Cyrén, Note sur *Lacerta praticola* Evermann.—А. В. Мартынов, Заметка о новых материалах Trichoptera Кавказского Музея (С 8 рис.).—Я. С. Медведев, Новый крупноцветный мак, *Papaver pseudo-orientale* (Fedde pro var.).—Л. М. Меликсет-Бекоев, Пещерный город Квахрели (С 2 рис.).—Н. Н. Плавильщиков, Заметки о жуках Кавказа (Coleoptera).—А. Петуников, Водяные лютики (*Batrachium* S. F. Gray) Кавказского края.—Вацлав Рошковский, *Hyla arborea* L. в Кавказском крае.—Н. Смирнов, О находке челюсти раскомах при пещерных раскопках в Кутаиской губ (С 2 рис.).—Н. Смирнов, О видовой самостоятельности закавказского черного кота.—Д. Сосновский, Некоторые дополнения к флоре ближайших окрестностей Тифлиса.—И. Я. Стеллецкий, Выставка грузинских фресок в Тифлисе.—Б. П. Уваров, К синонимии *Gampsocleis glabra* Herbst (Orthoptera, Locustodea).—Б. П. Уваров, Материалы к познанию прямокрылых Кавказа и сопредельных стран. (С 15 рис.).—Б. К. Шишкин, О некоторых флористических находках в Эриванской губернии.—Б. К. Шишкин, Заметка о *Seseli grandivittatum* (Som. et Lev.). (С 2 рис.).—Я. П. Щелкановцев, *Gryllodea* из коллекции Orthoptera Кавказского Музея.—В. Эйхлер, д-р (Польша). Предварительное сообщение о моих колеоптерологических сборах за время войны.—Отчеты по Кавказскому Музею за 1914 и 1915 гг.

ფასი 5 მ. 50 კ. Prix 5 roub. 50 cop.

Том XII. 1919.

Е. Г. Вейденбаум, как кавказовед (С 2 портретами).—Зайцев, Ф. А. Новый представитель тропической фауны в Закавказье (Diptera, Diopsidae) (С 1 рис.).—Медведев, Я. С. Кавказский подальпийский клен (*Acer Trautvetteri* Medw.) на Апарате.—Туманов К. О древней географии Закавказья.—Богачев, В. Отчет об осмоте местонахождения костей вымерших животных, открытого Б. С. Домбровским.—Семашко, В. Новые или мало изученные грибы Кавказского края.—Воронихин, Н. Список грибов, собранных Урмийской экспедицией 1916 г. (С 1 рис. в тексте).—Воронихин, Н. Микологические заметки.—Уваров, Б. Прямокрылые (Orthoptera Genivina), собранные Урмийской экспедицией 1916 г. (С 17 рис. в тексте)—Богачев, В. Геологическое строение Арешского уезда.—Шишкин, Б. К. флоре оверностей гор. Тифлиса.—Смирнов, Н. Бурый медведь (*Ursus arctos*) в коллекциях Кавказского Музея.—Рошковский, В. *Tachea orgonautarum*, помен почт.—В. Пахунова Материалы к изучению лишайниковой флоры Талыша.—Воронихин, Н. Заметка об эпифилльных лишайниках на Кавказе (С 1 рис. в тексте)—Уваров, Б. Материалы к познанию прямокрылых Кавказа и сопредельных стран.—Зайцев, Ф. Материалы к фауне жесткокрылых Кавказского края VIII. *Dermestidae* et *Bostrychidae*.—Воронихин, Н. Очерк флоры споровых растений Талыша.—Бартенев, А. Заметки о стрекозах Закавказья.—Шишкин, Б. О двух монотипных родах сем. *Caryophyllaceae* (С 1 таб.).

ფასი 3 მ. 50. Prix 3 roub.

Записки Кавказского Музея. Серия А.

Mémoires du Musée du Caucase. Serie A.

კომპლექტი Complet №№ 1—7 ფასი Prix 14.50.

№ 1. К. А. Сатунин. Млекопитающие Кавказского края. Т. I. С 3 табл. и 119 рис. в тексте. IV + 410 стр. 1915.

ფასი 4 მზ. Prix 4 roub.

№ 2. В. Б. Богачев и А. И. Шишкина. Фауна и флора соленосных отложений Русской Армении. I. Кульп. II. Бассейн Ольты-чая. С 1 таб. и 20 рис. в тексте. 76 стр. 1915.

გამოთლია. Est épuisé.

№ 3. Б. С. Виноградов. К познанию грызунов Закавказья. С 7 табл. и 5 рис. в тексте, 27 стр. 1916.

ფასი 1 მზ. Prix 1 roub.

№ 4. В. И. Радугин. Определитель Млекопитающих Кавказского края. С 1 табл. и 7 рис. 56 стр.

გამოთლია. Est épuisé.

№ 5. А. А. Бялыницкий-Бируля. Членистоногие и наукообразные Кавказского края. Часть I. Скорпионы. (С 3 табл. и 16 рис. в тексте). III + II + 253 + X стр.

ფასი 4 მზ. Prix 4 roub.

№ 6. А. Н. Кириченко. Полужесткокрылые (Hemiptera-Heteroptera) Кавказского края. Ч. I. Стр. 177.

ფასი 2 მზ. 50 კ. Prix 2 roub. 50 cop.

№ 7. В. Олсуфьев. Жуки-навозники Кавказского края. 90 стр. 1918.

ფასი 1 მზ. Prix 1 roub.

MUSEUM CAUCASICUM: Коллекции Кавказского Музея, обработанные совместно с учеными специалистами и изданные Др. Г. И. Радде. Die Sammlungen des Kaukasischen Museums im Vereine mit Special-Gelehrten bearbeitet und herausgegeben von Dr. Gustav Radde.

Том I. Зоология сост. Др. Г. И. Радде
Band I. Zoologie von Dr. Gustav Radde 1899.

გამოთლია. Est épuisé.

Том II. Ботаника сост. Др. Г. И. Радде 1901
Band II. Botanik von Dr. Gustav Radde 1901

გამოილა. Est épuisé

Том III. Геология сост. проф. Н. У. Лебедев 1901.
Band III. Geologie von Prof. N. Y. Lebedew 1901.

Том IV. Этнография
Band IV. Ethnographie

არ დაბეჭდილა. N'a pas paru

Том V. Археология сост. гр. П. С. Уварова 1902.
Band V. Archaeologie von gr. P. S. Uvarow 1902.

გამოილა. Est épuisé.

Том VI. 1912.
Band VI. 1912.

Автобиография Г. И. Радде и Биография Г. И. Радде сост.
К. Ф. Ганом
Autobiographie von Dr. Radde und Biographie Dr. Radde's
verf. von K. F. Hahn.

ფასი 6 მან. Prix 6 roub.

საშხე გამოცემანი. AUTRES PUBLICATIONS.

Каврайский, Ф. Ф. Лососевые (Salmonidae) Кавказа и Закавказья 1896. Выпуск 1. (С 9 фототипическими таблицами).

გამოილა

Kawraisky, F. F. Die Lachse der Kaukasusländer und ihrer angrenzenden Meere. 1896. Lieferung 1. (Mit 9 phototypischen Tafeln).
Est épuisé.

Каврайский, Ф. Ф. Лососевые (Salmonidae) Кавказа и Закавказья. 1901. Выпуск 2. (С 5 фототипическими таблицами).

ფასი 3 მ. 50 კ.

Kawraisky, F. F. Die Lachse der Kaukasusländer und ihrer angrenzenden Meere. 1901. Lieferung 2. (Mit 5 phototyp. Tafeln).
Prix 3 roub. 50 cop.

Каврайский, Ф. Ф. Осетровые (Acipenseridae) Кавказа и Закавказья 1907. (С 13 фототипическими таблицами и одной литограф.).

ფასი 4 მან.

Kawraisky, F. F. Die Störarten der Kaukasusländer und ihrer angrenzenden Meere 1907 (Mit 13 phototypischen u. 1 lithographischen Tafel).
Prix 4 roub.

Каменский, С. Н. Карповые (Cyprinidae) Кавказа и Закавказья 1899. Выпуск 1. (С 6 фототипическими таблицами).

გამოილა.

Kamensky, S. Die Cypriniden der Kaukasusländer und ihrer angrenzenden Meere 1899. Lieferung 1 (Mit 6 phototypischen Tafeln).
Est épuisé.

Каменский, С. Н. Карповые (Cypripidae) Кавказа и Закавказья. 1901. Выпуск 2 (С 6 фототипическими таблицами).

ფანო 3 მან. 50 კ.

Никольский, А. М. Пресмыкающиеся и Земноводные Кавказа. 1913 (С 3 таблицами).

ფანო 4 მან.

Сатунин, К. А. Определитель млекопитающих Российской империи. Выпуск 1. (Рукокрылые, Насекомоядные и Хищные). 1914 (С 166 рисунками).

ფანო 3 მან.

Радде, Г. Д-р. Краткий очерк истории развития Кавказского Музея в первые 25 лет существования с 1-го января 1867 по 1-ое января 1892 года.

ფანო 50 კ.

Kamensky, S. Die Cypripiden der Kaukasusländer und ihrer angrenzenden Meere. 1901. Lieferung 2 (Mit 6 phototypischen Tafeln).
Prix 3 roub. 50 cop.

Nikolski, A. M. Herpetologia caucasica. 1913 (Avec 3 Planches).
Prix 4 roub.

Satunin, K. A. Conspectus mammalium Imperii Rossici. Fasc. 1. (Insectivora, Carnivora). 1914 (Avec 166 figures).
Prix 3 roub.

Radde, G. Dr. Kurze Geschichte der Entwicklung des Kaukasischen Museums während der ersten 25 Jahre seines Bestehens: 1 Januar 1867 bis 1 Januar 1892.
Prix 50 cop.

Отчеты по Кавказскому Музею и Тифлисской Библиотеке за годы 1894 и 1895, 1896, 1897 и 1898, 1899, 1900, 1901, 1903, 1904, 1906, 1908 1909, 1910, 1911, 1912, 1913.

Отчеты по Кавказскому Музею за годы: 1914, 1915, 1916.
Berichte über das Kaukasische Museum und die Öffentliche Bibliothek in Tiflis für die Jahre: 1892, 1893, 1894 und 1895, 1896, 1897 und 1898, 1899, 1900, 1901, 1903, 1904, 1906, 1907, 1908.

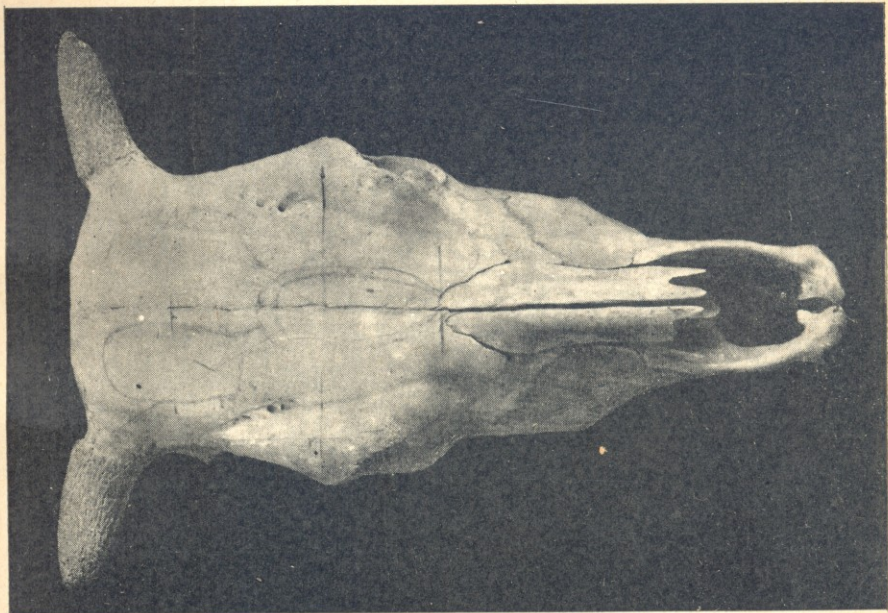
XII. 1927.

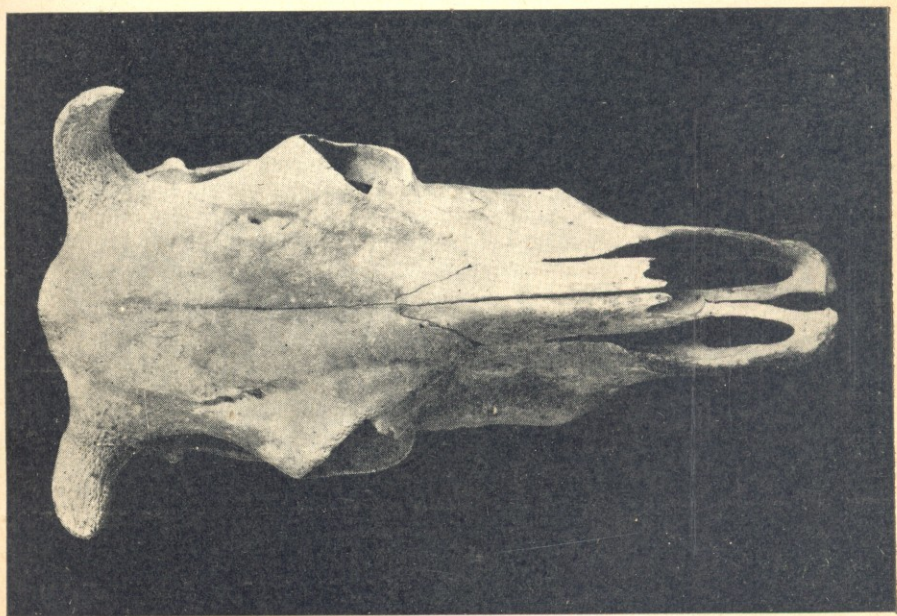
a

b

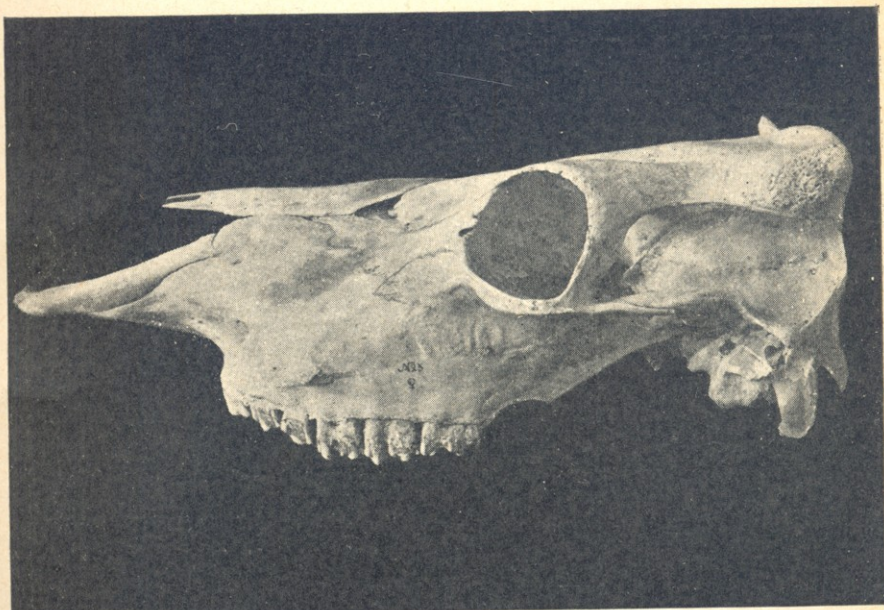
a

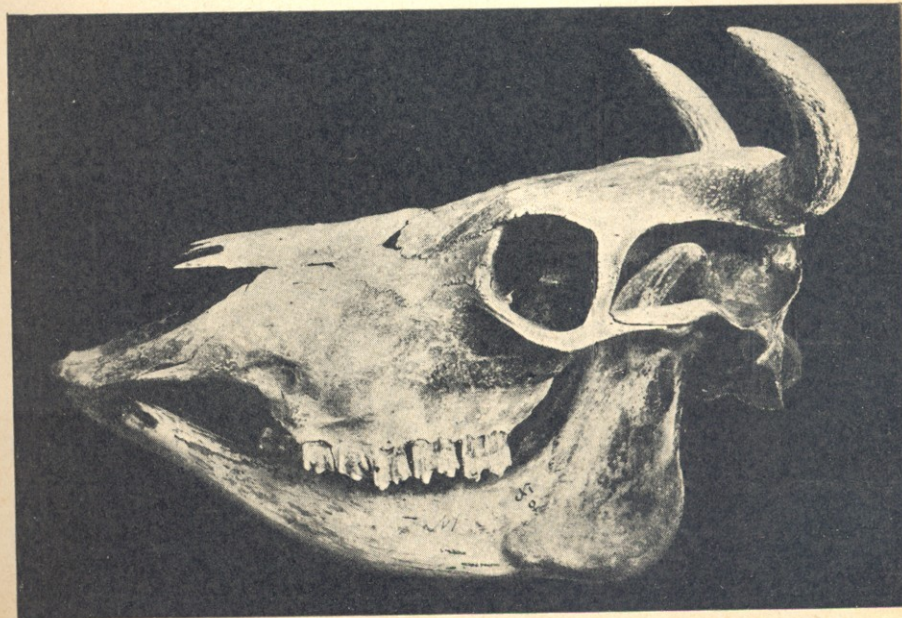

ქართული
მუზეუმი

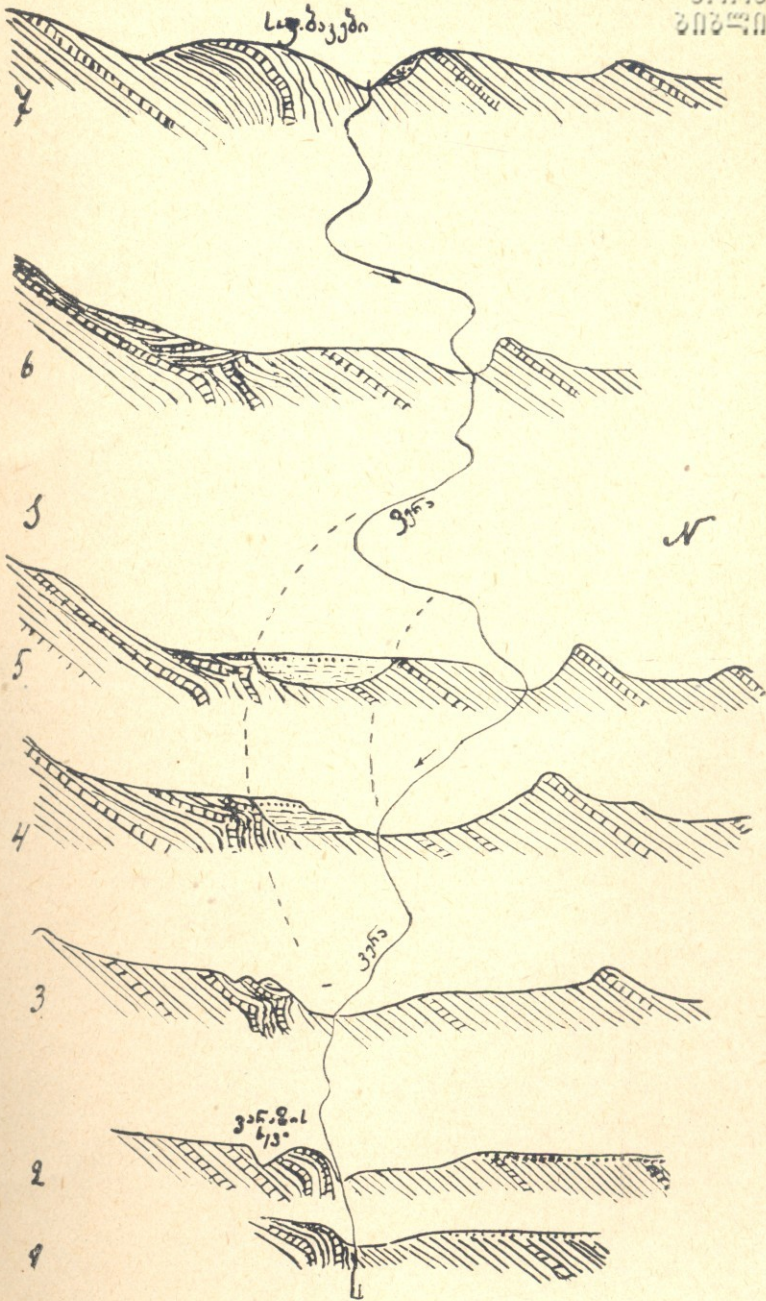
5. იოსელიანი, ქართული Brachyceros'ების გამოკვლევა.

a

ალ. ჯანელიძე, ვერის ხეობა ტფ. მიდამოებში.

ა. ბ. გ. დ. ე. ვ. ზ.

ყ. რ. ს. თ. ც. ძ. ჯ.

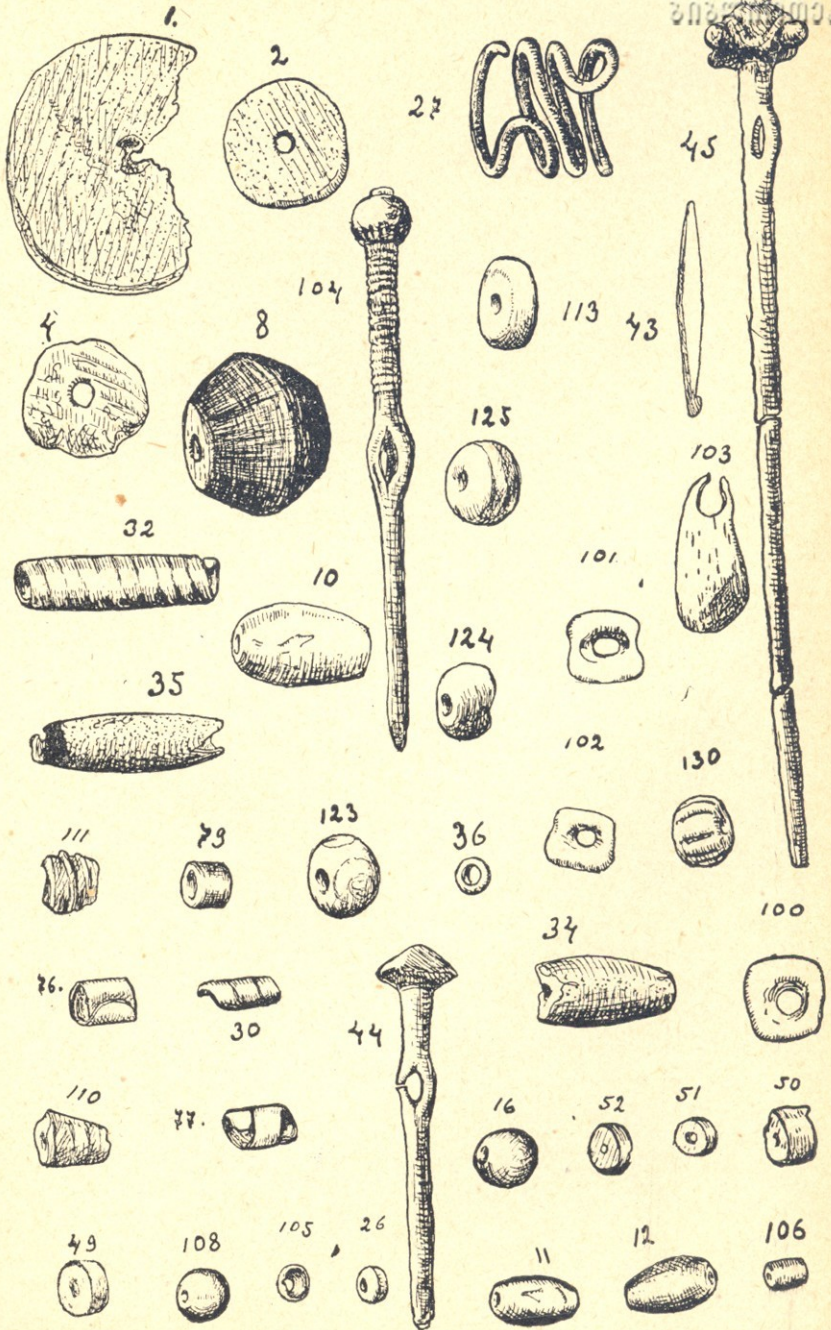
ჩ. ცხ. ღ. ღ. ღ. ღ. ღ.

კ. კ. კ. კ. კ. კ. კ.

პიტარეთი. წარწერა საფლავის-ქვაზე.

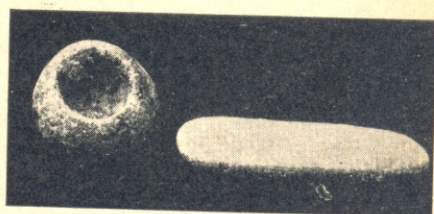
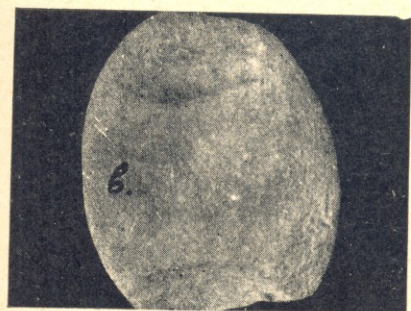
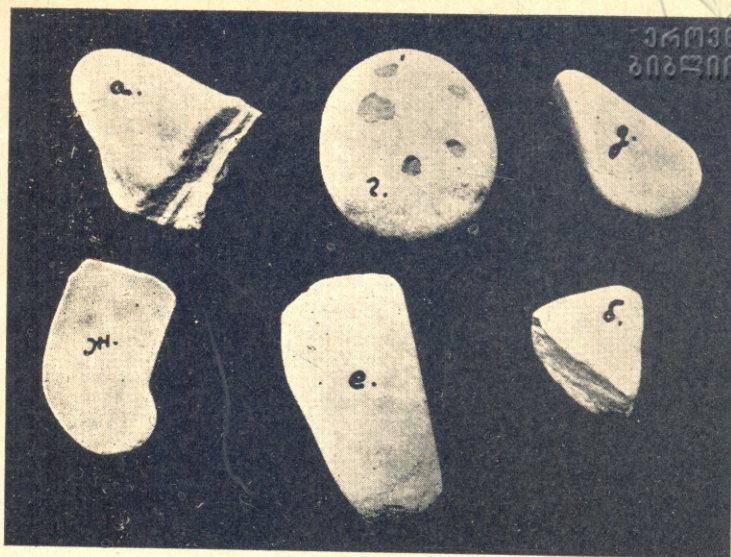
Е. Пчелина. Отчет о раскопках близ деревни Сагурамо.

VI
ՀԱՐԱՅՆԱԿ
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ქართული
მუზეუმი

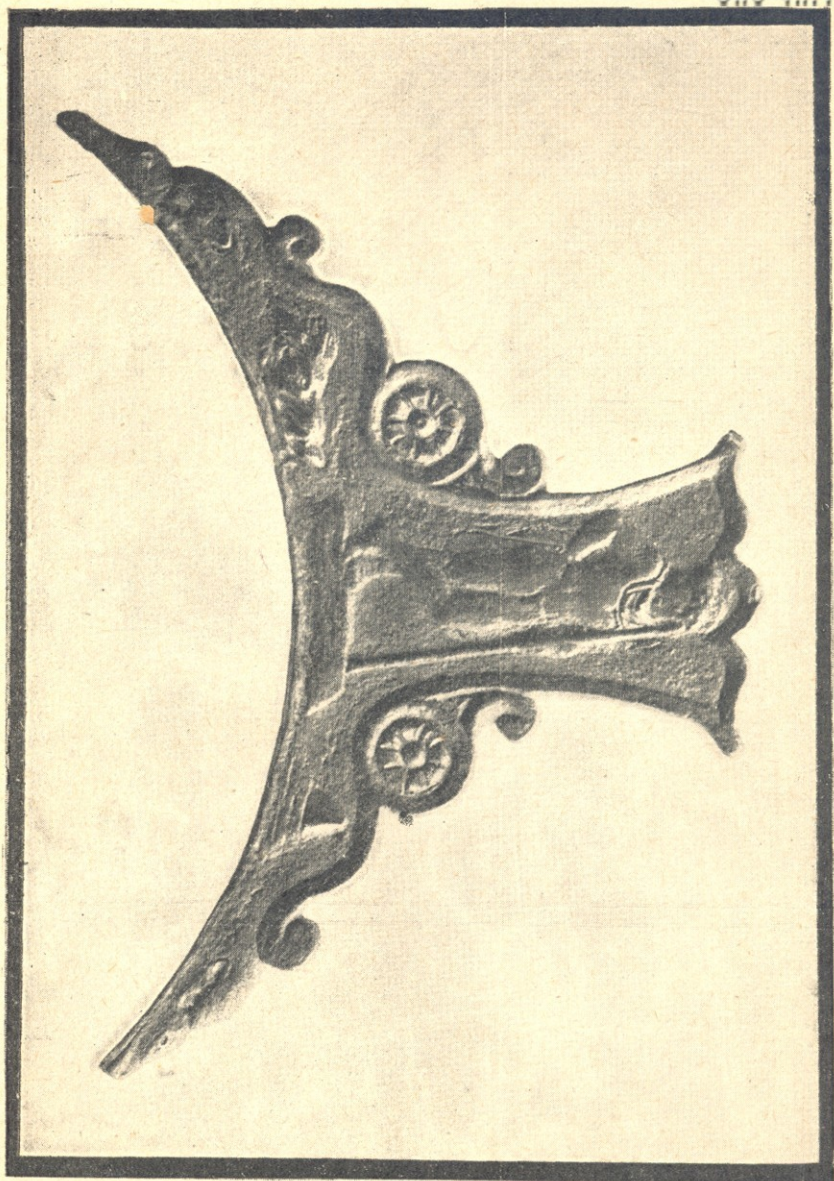
№ 143

№ 144

№ 46

№ 47

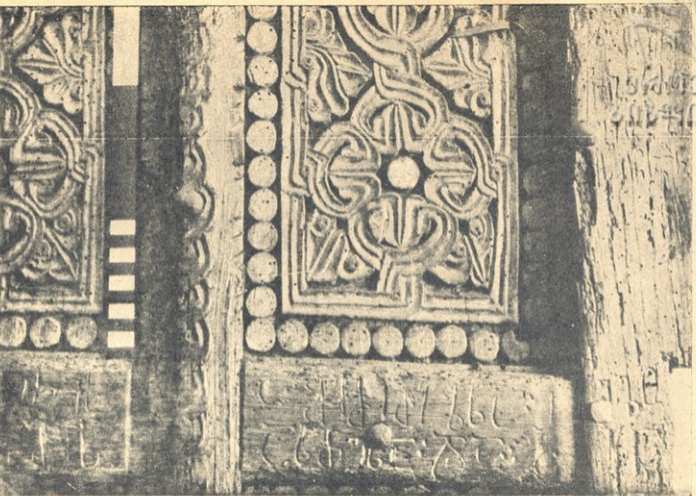
საქართველოს მუზეუმი. რიტუალური კურკლის ყური მცხეთიდან.

საქართველოს მუზეუმის მონაბე, III.

საქართველოს მუზეუმი (Музей Грузии). Резная дверь из Мг'ვიმე (მღვიმე)
Общий вид тыльной стороны.

საქართველოს მუზეუმის მოამბე, III.

საქართველოს მუზეუმის ვოაბზე, III.

საქართველოს მუზეუმი (Музей Грузии). Резная дверь из Мг'вима (მღვიმე). Деталь резьбы (левая створка).

საქართველოს
საქართველოს